Klasikler SERİSİ

ANTİK UYGARLIKLARIN TARIM SOSYOLOJİSİ

MAX WEBER

ÇEVİREN / GAMZE KARACA - ÖZGÜR BALKILIÇ

FOL

FOL

Antik Uygarlıkların Tarım Sosyolojisi

FOL 190

Sertifika No: 44396

Sosyoloji 04
Max Weber 01

Antik Uygarlıkların Tarım Sosyolojisi
Max Weber

Çeviren: Gamze Karaca – Özgür Balkılıç

Özgün Adı: The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations.

Editör: İsmail Yılmaz
Yayına Hazırlayan: Güney Çeğin
Redaksiyon: Mak Grup Redaksiyon Ekibi
Görsel Yönetmen: Nurullah Özbay
Grafik Tasarım ve Uygulama: Tavoos

ISBN 978-625-8411-61-4

Baskı: Ayrıntı Basım Yay. ve Mat. Hiz. San. Tic. A.Ş.
Matbaa Sertifika No: 49599

1. Baskı: Haziran 2022

İletişim Adresleri
Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4
06420 Çankaya Ankara
Tel.: 0312. 439 01 69
www.folkitap.com
bilgi@folkitap.com
siparis@folkitap.com
www.twitter.com/folkitap

Antik Uygarlıkların Tarım Sosyolojisi

Max Weber

Çeviren
Gamze Karaca – Özgür Balkılıç

Max Weber

Alman sosyolog, tarihçi, hukukçu ve iktisatçı. Prusya'nın Erfurt şehrinde doğdu (1864). Berlin Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gördü ve doktora derecesini bu alanda aldı. Önce Freiburg (1894), ardından Heidelberg (1896) Üniversitesi'nde dersler verdi. İlk başta hukuk ve iktisat konuları üzerinde çalışan Weber, daha sonraları sosyolojinin bir bilim hâline gelmesi için mücadele etmeye başladı. Durkheim ve Marx gibi isimlerle birlikte modern sosyolojinin kurucularından biri sayılan ve sosyolojik yöntemi yetkinleştiren Weber, toplumsal eylemi salt deneyci yollardan ele almak yerine ideal tipler analizine başvuran yorumlayıcı ve tarihselci bir yöntem önererek sosyal bilimlerde nesnelliğin tesis edilebilmesini sağlamaya çalıştı. Kapitalizm, din ve rasyonalizm arasındaki ilişki üzerine yaptığı çalışmalarla ünlenen Weber, geleneksel bürokrasi kuramının da öncüsüdür. 1920 yılında Münih'te öldü.

Başlıca Eserleri: *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1904), *Şehir & Modern Kentin Oluşumu* (1912), *Din Sosyolojisi* (1922), *Wirtschaftsgeschichte* (1924), *Sosyal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı* (1925), *Staatssoziologie* (1956).

Gamze Karaca

Ankara'da doğdu (1992). ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nden mezun oldu (2014). Aynı bölümde yüksek lisans eğitimini tamamladı (2017). İspanya'da Estudis Berty Tovias'ta ve TNT Atalaya XX Laborotorio programında tiyatro eğitimi aldı (2017-2019). Hâlen ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nde doktora eğitimine devam etmekte olup bilim sosyolojisi alanında çalışmalar yürütmektedir.

Özgür Balkılıç

ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu (2003). Aynı üniversitenin Medya ve Kültürel Çalışmalar Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimini tamamladıktan sonra Kanada'daki Vilfrid Laurier Üniversitesi'nde doktora derecesini aldı (2015). Hâlen Abdullah Gül Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde çalışmaktadır.

Başlıca Çevirileri: *Macaristan 1919 ve 1956 Karşıdevrimin Anatomisi* (2015) *Orta Doğu'da Irk Kavramı ve Kölelik* (2017), *İktidarın Tarihi, 3. Cilt: Küresel imparatorluklar ve Devrim 1890-1945* (2017, Ali Rıza Güngen'le)

İÇİNDEKİLER

Sunuş

"Bilim alanında, hepimiz biliriz ki başardığımız şeyler on, yirmi veya elli yıl içinde eskiyecektir."[1] Max Weber, bilimsel çalışmaya ilişkin bu dokunaklı görüşü öne sürmüş olsa da onun çalışmalarının yazgısı bunun aslında bilimin ilerleyişine dair fazlasıyla iyimser bir tutum olduğunu gösterecekti. Özellikle elinizdeki kitap, elli yıldan fazla süredir ne çalışıldı ne de farklı biçimlerde kullanıldı. Seçkin bir Antikçağ tarihçisi bu çalışmayı "Antikçağın sosyal ve ekonomik gelişimi hakkında bugüne kadar yazılmış en özgün ve derinlikli anlatım" olarak nitelendirdiğinde takvimler 1965 gibi geç bir tarihi gösteriyordu.[2] O zamana kadar analiz, alandaki üstünlüğünü korumaktaydı. Ne var ki teoriye ve senteze duyulan ilginin yeniden canlandığını söyleyebileceğimiz bu günlerde, bu çalışma da sonunda hak ettiği okur kitlesiyle buluşabilecektir. Okurlar bu kitapta 3000 yıllık bir tarih boyunca siyasi ve entelektüel gelişmeleri şekillendiren kurumsal çerçevenin izini süren kayda değer bir araştırma bulacaklar. Yazara ve onun önermelerine, yöntemlerine ve amacına dair bilgi sahibi oldukları takdirde bulacakları şeylerin bunu da aşacağından kuşku yok. İlerleyen sayfalar, buradan hareketle okuyucuya bu bahsettiğimiz hususlarda temel bilgiler sağlamayı ve gelecekteki çalışmalar için kaynaklık edebilecek referanslar sunmayı amaçlıyor.

1 H. Gerth ve C. Mills (der), *From Max Weber* (New York, 1946), s. 138.

2 A. Heuss, "Max Weber's Bedeutung für die Geschichte des griechischromischen Altertums", *Historische Zeitschrift*, 201 (1965), s. 529-56, s. 538.

1. Yazar

Max Weber 1864'te doğdu. Babasının zengin bir avukat ve Alman imparatorluk parlamentosunun önde gelen bir üyesi olması nedeniyle Berlin'de büyüdü ve henüz bir delikanlıyken Alman siyaset ve bilim çevrelerinin önde gelen isimleriyle tanışma fırsatı yakaladı. Berlin Üniversitesi'nde hukuk okudu ve Ortaçağ ticaret şirketlerini konu alan ilk tezini 1889,[3] Roma'nın arazi kullanım sistemi üzerine yazdığı ikinci tezini ise 1891 yılında savundu.[4] Böylece hem Alman hem de Roma hukukunda yetkinlik kazandı. Bu o zamanlar için alışılmadık bir başarıyken, Weber'in bu disiplinin geleneksel sınırlarından bağımsızlığının da ilk belirtilerinden biriydi.

Weber'in ikinci tezi birçok yönden onun sonraki çalışmaları için bir anahtar niteliğindedir. Tahrir üzerine yazılmış karmaşık Latince belgeler gibi birincil kaynaklara tam hâkimiyet gerektiren bu tezde, Weber'in hukuk kaynaklarını yorumlamak ve kurumların gelişimini izlemek için filolojik yöntemler kullanan Alman hukuk tarihçileri okuluyla bağlantısını da görürüz. Weber'in gerçekten de bu okulun en önemli üyesi olarak görülen, 'filologların prensi' Theodor Mommsen ile yakın ilişkileri vardı. Hatta ilk doktora sınavı sırasında Mommsen, Weber'i öne sürdüğü savlardan biri konusunda sıkı bir sorguya aldı; uzun tartışmaların ardından hâlâ ikna olmadığını söylediyse de, daha fazla itiraz etmeyeceğini belirterek sınavı sonlandırdı. Şöyle diyecekti: "Genç adamlar, genellikle ilk başta kabul edilemez gibi görünen fikirlere sahiptir... Ama gitme zamanım geldiğinde,

[3] *Zur Geschichte der Handelgesellschaften im Mittelalter* (Stuttgart, 1889), tekrar basım *Gesammelte Aufsatze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1924), s. 312-443.

[4] *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht* (Stuttgart, 1891; tekrar basım. Amsterdam, 1966).

işlerimi saygıdeğer Max Weber kadar güvenle emanet edebileceğim bir başkası yoktur."[5]

Tarih okulu, Savigny'nin hukuk reformuna karşı çıkan ünlü argümanını ve 'organik' diye nitelenen toplumsal değişimin kökenlerinin ulusal karakterli olduğu görüşünü takip ediyordu. Bu okulun üyeleri, sınıfları ve çıkar çatışmalarını görmezden gelmeye meyilliydiler.[6] Bu yaklaşım, kişisel görüşleri itibarıyla siyaseten oldukça farklı bir yerde duran Mommsen'in hukuk çalışmalarında bile göze çarpmaktadır.

Fakat Weber'in 1891 tarihli çalışmasında çok daha farklı bir yaklaşımın etkileri görülür. Weber, Mommsen'e olan büyük borcunu saklı tutmakla beraber, öğretmeni August Meitzen'den[7] öğrendiği bir yöntemle, Roma'nın tarım kurumlarına bakarken öncelikle bu kurumların belli başlı çıkar grupları için pratikte taşıdığı önemi mercek altına alır. Çalışmasını adadığı Meitzen, öncesinde Keltlerin, Slavların ve Cermenlerin arazi kullanım sistemleri üzerine dikkate değer bir çalışma ortaya koymuştu. Burada tarım kurumlarının –yani ekonomik kurumların– ortaya çıkışı ve temel niteliği, siyasi ve toplumsal faktörlerin etkileşimiyle açıklanıyordu. Örneğin Keltler arasında Hıristiyanlığın manastır sisteminin etkisinin artması, yerleşik tarımın baskın hâle gelmesine neden olmuş ve bunun sonucunda Kelt kabile reisleri büyük malikâne lordlarına dönüşmüşlerdi. Benzer bir şekilde Rus mirinin kökeni, Moğolların getirdiği vergi sistemine dayandırılıyordu. Bu tür analizlerde siyasi faktör, ekonomik ve entelektüel faktörlere galebe çalıyordu.[8]

[5] Marianne Weber, *Max Weber: Ein Lebensbild* (Tübingen, 1926), s.121; krş. P. Honigsheim, *On Max Weber* (New York, 1968), s. 45; 'Söylenenlere göre Mommsen, ona Antikçağ tarihi ve Roma hukuku bölümünde bir mevki vermeye çalışmıştı'.

[6] G. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, 2. baskı. (London, 1952), s. 39-49.

[7] *Die römische* ... (yukarıdaki dipnot n. 4), p. 5; cf. Honigsheim (yukarıdaki dipnot n. 5), s. 53, 144.

[8] P. Honigsheim, "Max Weber as Historian of Agriculture and Rural Life", *Agricultural History*, 23 (1949), s. 179-213, özellikle s. 201-4.

Siyasi faktörleri öne çıkarma eğilimi, sonraki birkaç yıl içinde daha da belirginleşti. Weber'in düşüncesi, iktidar mücadelelerine odaklanıyordu. Onun 1895'te Freiburg Üniversitesi'nde iktisat kürsüsünün başına geçmesi vesilesiyle verdiği açılış konuşması da bunu açıkça ortaya koyuyordu: "Ekonomik gelişme süreçlerinin arkasında bile iktidar mücadelelerini buluruz ve ulusun iktidarı tehlikede olduğunda bu, ekonomi siyasalarını şekillendirmede belirleyici faktör hâline gelir. Ekonomi çalışması siyasi bir çalışmadır ve siyasa oluşturmaya hizmet eder. Bu siyaset, iktidarı elinde bulunduran herhangi bir sınıfın ya da hizbin değil, ulusun iktidarının daimî çıkarlarına hizmet eden bir siyasettir."[9] Akabinde Weber, siyasi bir kongrede delegelere şunu söyleyecekti: "Siyasette herkesin yanılsamalardan arınması ve tek bir temel gerçeği aklında tutması gerekir. Bu, yeryüzündeki grupların birbirine karşı verdiği kaçınılmaz ve sonu gelmez mücadelenin gerçeğidir."[10]

Bu tür ifadeler, Weber'in babasına ve onun temsil ettiği her şeye karşı duyduğu ödipal düşmanlığın yansımaları olarak yorumlanmıştır. Bu psikolojik açıklama sayısız biyografik veriyle desteklenebilir ve gerçekten de Weber'in görüşlerinin sertliği o yıllarda yaşadığı şiddetli iç çatışmalarla bağlantılı olabilir.[11] Benim burada vurgulamayı tercih edeceğim unsur ise Weber'in belli bir sınıfın üyesi olarak taşıdığı özbilinçtir. Nitekim Weber açılış konuşmasında şu açık –ve oldukça sıradışı– itirafta bulunuyordu: "Ben burjuvazinin bir üyesiyim, onun değerleri ve idealleri içinde yetiştirildim ve kendimi onunla özdeşleştiriyorum."[12]

Bu itiraf hayli önemlidir çünkü Weber'in siyaset ve tarih hakkındaki fikirlerinde çok geçmeden başat bir rol üstlene-

[9] M. Weber, *Gesammelte politische Schriften*, 3. baskı. J. Winckelmann (Tübingen, 1971), s. 14.

[10] *Age.*, s. 29 (Ulusal Sosyal Parti'nin kuruluş toplantısındaki 1896 tarihli konuşmadan).

[11] A. Mitzman, *The Iron Cage* (New York. 1970), s. 82-4, 136-43.

[12] *Age.*, s. 20.

cek olan, mevcut çalışmada da merkezi öneme sahip iki meseleye temas eder: kapitalizm ve rasyonalizm.

Kapitalizm ile modern burjuvazi arasındaki bağlantı bugün herkes tarafından kavranmaktadır. Oysa İmparatorluk Almanyası'nda bu konu tartışmalıydı çünkü feodalizm ile sanayicilik arasındaki mesele henüz çözülmemişti. Bismarck'la beraber iktidara ortak olan Junkerler, monarşinin düşüşüne kadar egemen güç olarak kalmaya devam ettiler. Weber, ulusun iktidarına bağlılığı ve kişisel siyasi izlenimleri nedeniyle yeni liderliği ve yeni siyasaları destekliyordu. Dönemin büyük siyasi mücadeleleri, onu bir Alman burjuvası sıfatıyla sahip olduğu değerler ile kapitalizm arasındaki ilişki üzerinde düşünmeye zorlayacaktı.[13]

Bu noktada Weber'in son derece özgün katkısı, burjuvazi, kapitalizm ve rasyonalizm arasında yakın bir ilişki olduğu konusundaki ısrarıydı. 1904'te Kalvinizm ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi inceleyen ve ' genelgeçer bir mutabakatla savuşturulmuş ya da boş bırakılmış bir hususta soru sorabilen az sayıdaki nitelikli tarihsel yorumdan biri' olarak değerlendirilen ve kâr güdüsünün manastır çileciliğinin varisi Püriten ahlakından doğduğunu öne süren ünlü çalışmasının ilk bölümünü yayımladı.[14] Aynı yıl ortak sorumluluğunu üstlendiği önde gelen bir sosyal bilimler dergisinde yayın politikasının ifadesi olarak bilimsel çalışmada nesnelliğin önemini ve değer yargılarının dışlanmasının gerekliliğini savunan, yöntem üzerine bir makale kaleme aldı. Hayatının geri kalanında kendi çalışmalarında da metafizik çağrışımlardan azade kavramlar ve modeller tasarlayarak bu ideali sürdürmeye çalışacaktı. Bunun bilinen bir örneği, devleti, emirlerin uygulanması için kullanılacak fiziksel zor ögesi-

[13] W. Mommsen, *Max Weber und die deutsche Politik 1890-1920* (Tübingen, 1950), s. 103-52.

[14] C. Antoni, *From History to Sociology*, çev. H. White (Detroit, 1959), s. 147; ama krş. (karşısında) R. Bendix veG. Roth, *Scholarship and Partisanship* (Berkeley and Los Angeles, 1971), s. 305-6.

ni tekeline alan bir siyaset kurumu olarak betimlemesidir. Weber'in çalışmalarının hedefi, geleneksel yaklaşımları bir kenara bırakarak toplumun incelenmesine olanak sağlayacak, değerlerden bağımsız ve rasyonel olarak tasarlanmış bir dizi kavram geliştirmekti.[15] Buna "insanın siyasi, dinî, ekonomik ve yasal kurumlarındaki rasyonelleşmenin tarihini oluşturduğunu" öne sürdüğü hukukun, dinin ve toplumun gelişimini mercek altına alan diğer çalışmalar eşlik ediyordu.[16]

Rasyonalizme yapılan bu vurgunun 1904'te, Weber'in kendisine altı yıl boyunca eziyet eden ciddi bir akıl hastalığından kurtulmasının hemen ardından başladığını belirtmek yerinde olacaktır.[17] Akıl sağlığını yeniden kazanma mücadelesinin Weber'i değer yargılarını rasyonalizm üzerinde yoğunlaştırmaya ve hem kendisindeki hem de toplumdaki irrasyonel eğilimlere karşı alışılmadık bir hassasiyet geliştirmeye ittiği sonucuna varmak burada akla aykırı olmayacaktır.

Rasyonalizm vurgusu, Weber'i kendi zamanının bağlamında nereye yerleştireceğimiz konusunda da yol göstericidir. 1890-1920 yılları arasında Alman akademik topluluğu, bir tarafta gelenekçiler, diğer tarafta modernite destekçileri olmak üzere keskin bir bölünme yaşadı ve Weber önde gelen modernistlerden biri oldu.[18] Mevcut çalışmanın ayırt edici birçok özelliği de buradan ileri geliyor. Bunların arasında sekülerizm ve teokrasi arasındaki mücadeleye yönelik ilgi ve –Weber'in kişisel olarak hoş karşılamasa da rasyonel hükümetin kaçınılmaz bir sonucu olarak gördüğü– bürokrasi vurgusu sayılabilir. Bu, irrasyonel, modernizm karşıtı dü-

[15] Marianne Weber (yukarıdaki dipnot n. 5), s. 690-4.
[16] Mitzman (yukarıdaki dipnot n. 11), s. 180.
[17] *Age*., s. 167-80.
[18] F. Ringer, *The Decline of the German Mandarins* (Cambridge, Mass., 1969), s. 128-99.

şüncenin hâlihazırdaki önemli unsurlarından olan Yahudi düşmanlığına sıkça getirdiği eleştiriyi de açıklar niteliktedir.[19]

Rasyonalizm ve rasyonel örgütlenmeye yönelik tarihsel eğilimi kaçınılmaz addeden Weber, kendini bu eğilimin gelişimini incelemeye adamıştı. Bunun yol açtığı sonuçlardan biri, 1905'te Rusya'da patlak veren ilk devrimin onda tutkulu bir ilgi uyandırmasıydı. Hatta olayları Rus gazetelerinden takip edebilmek için kendi kendine Rusça öğrenip aylarca oradaki anayasal hükümet mücadelesini okuyacak, tartışacak ve yazacaktı.[20]

Kültür bilimlerinin niteliği ve yöntemleri üzerine yazdığı bir dizi temel makale de bu döneme tarihlenmektedir. Burada da Weber, tekrar tekrar, fazlasıyla önemli bulduğu iki ölçüte döner: rasyonalizm ve nesnellik. Öne sürdüğü temel iddia, kültür bilimlerinin yöntemlerinin ve sonuçlarının en titiz nesnellik sınamalarına tabi tutulması gerektiği ama çalışılan soruların, hatta kullanılan malzemenin bile kaçınılmaz olarak araştırmacının kendi değerleriyle tanımlandığıydı:

> Empirik gerçeklik, onunla değerlerimiz aracılığıyla ilişki kurduğumuz sürece, bizim için 'kültür' hâline gelir. Bu, gerçekliğin yalnızca değerlerimizle bağıntılı olduğu ölçüde önem kazanan kesitlerini içerir. Var olan somut gerçekliğin sadece küçük bir kısmı değerlerimizin koşullandırdığı ilgilerimizle belirginleşse de, bizim için önemli olan, başlı başına budur.[21]

Bu, Weber'in düşüncesinin önemli bir yönüdür. Tarihçinin kendisini ilgilendiren şeyleri incelemesi, Weber için aksi-

[19] *Age.*, s. 135-9; krş. F. Stern, *The Politics of Cultural Despair* (Berkeley and Los Angeles, 1961), s. 61-4, 139-43.

[20] Marianne Weber (yukarıdaki dipnot n. 5), s. 342-3.

[21] "Objectivity", *Social Science and Social Policy* içinde (1904), çev. E. Shils ve H. Finch, *Max Weber: The Methodology of the Social Sciences* (Glencoe, 1949), s. 50-112, s. 76'da; krş. H. Hughes, *Consciousness and Society* (New York, 1958), s. 300-10.

yomatik bir önkabuldür ve kendi araştırmaları buna örnek teşkil eder. Elinizdeki çalışmanın toprak aktarımı ya da çeşitli sözleşme biçimleri gibi Weber'i ilgilendiren ve farklı ekonomik sistemlere ışık tutan diğer olgulara bunca önem vermesinin sebebi de işte budur. Yakın zamanda incelemiş olduğu Rus kurumlarına benzerlikler kurarak atıfta bulunması da yine bunun bir sonucudur. Yine de Weber'e göre tarihçi, sorularına yanıt ararken elinin altındaki tüm kaynakları işlevselleştirmeli ve her şeyden önce, kullandığı temel kavramları açık şekilde tanımlamalıdır. Bilim insanının sorularının öznel bir karakter taşıdığı kabul edildiği için, Weber verilen cevapların mevcut tüm bulguların nesnel ve eleştirel kullanımına dayanması gerektiği konusunda ısrar ediyordu.

1908 yılında nesnel araştırmaya ilgisini somut bir şekilde ortaya koydu. Önde gelen üyelerinden biri olduğu Sosyal Politika Araştırmaları Derneği, fabrikada çalışmanın sanayi işçileri üzerindeki etkilerine ilişkin kapsamlı bir araştırma yapmaya karar vermişti. Weber bu projeyi devraldı ve benzeri araştırmalar için bir model teşkil edecek bir çalışmaya çevirdi. Betimleyici bir inceleme yapmak yerine temel sorunlara ve bunların nedenlerine odaklandı. Daha da önemlisi, çok daha gelişmiş bir anket türü tasarladı ve ardından bu anketin görüşmecilerin kendileri, yani bizzat işçiler tarafından yanıtlanmasında ısrar etti ki bu Almanya'da bir ilkti. Weber, daha önce de psikoloji, tıp ve psikiyatri alanlarındaki ilgili çalışmaları sentezleyerek fabrika yaşamının psikolojik ve fizyolojik boyutları arasındaki karşılıklı ilişkiler üzerine bir dizi makale yayınlamıştı. Daha sonra, az önce bahsettiğimiz proje kapsamında bir tekstil imalathanesinin muhasebe hesaplarını ve ürün miktarını analiz etmek için aylarını harcadı. Bu çabasının sonucunda modern sosyal araştırmaların birçok yönden öncülüğünü yapacak, çığır açan bir çalışma ortaya çıktı.[22]

[22] A. Obershall, *Empirical Social Research in Germany, 1848-1914* (Paris and The Hague, 1965), s. 114-31.

Modern fabrika işçiliğini ele alan bu çalışma, 1908 yazı ve sonbaharında Weber'in gündemini tamamen işgal edecekti. Bu çalışmasını tamamlar tamamlamaz, bambaşka bir konu olan Antikçağdaki tarım kültürünün koşulları üzerine yoğun bir çalışmaya daldı. Aslına bakılırsa Roma tarımını ele alan 1891 tarihli tezinden hareketle ondan bu konuda bir makale yazmasını bir ansiklopedinin editörleri rica etmişlerdi. Weber ise onların bu ricasına antik dünyanın toplumsal ve ekonomik sistemi hakkında kitap uzunluğunda bir çalışma kaleme alarak yanıt verecekti.[23] Elinizdeki kitabın içeriğini işte bu çalışma oluşturuyor.

Weber, bu dönemlerde üretkenliğinin zirvesindeydi. Bunun en kesin göstergesi, 1909 yılında yayımlanan çalışmayı dört ayda tamamlamış olmasıydı.[24] Çalışmanın iç yapısından anlaşıldığı üzere Weber, belli başlı ispatlara atıfta bulunsa da yazıklarını tekrar gözden geçirmemiş ya da herhangi bir düzeltme yapmamıştı. Hem bundan hem de aceleden ötürü çalışmada birtakım üslup ve organizasyon hataları vardır; örneğin karşılaştırmalı yöntem üzerine yaptığı açıklamalar –ki oldukça önemlidir– kaynakçanın bitiminde, sonradan akla gelen düşünceler olarak eklenmiştir.* Yine de bu eser büyük ölçüde bütünlüklüdür. Weber, çalışmanın başından sonuna kadar odağını birkaç temel tema üzerinde yoğunlaştırır ve asıl amacını açık şekilde görünür kılar. Bunları aşağıda tartışacağız.

1909 yılı, Weber'in kariyerinin kendini tamamen sosyolojiye adadığı üçüncü ve son aşamasının başlangıcıdır. Weber aslen hukuk eğitimi almıştı ve sonrasında Freiburg

23 "Agrarverhältnisse im Altertum", *Handwörterbuch der Staatswissenshaften* (3. baskı 1909), 1. cilt, s. 52-188, tekrar basım Max Weber, *Gesammelte Aufsatze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1924), s. 1-288; krş. Marianne Weber (yukarıdaki dipnot n. 5), s. 343-4, ve G. Roth, "Introduction to Max Weber", *Economy and Society*, der. G. Roth ve C. Wittich, 3 cilt. (New York, 1968), 1. cilt, xliv-li.

24 Marianne Weber, *Foreword to Gesammelte Aufsatze* ... (yukarıdaki dipnot n. 23), s. iii.

* Kitabın Türkçe baskısında ilgili bölüm kaynakçanın önüne alınmıştır. [Tr. Ed.]

ve Heidelberg'e iktisatçı olarak davet edilmişti. Çalışmaları iktisat tarihi okulunun geleneğini takip ediyordu ve 1909 yılında kurulan Heidelberg Akademisi'ne tarihçi sıfatıyla seçilmişti. Sosyoloji o sıralar akademik bir disiplin sayılmıyordu: "O zamanlar Heidelberg'de birçok şey sosyolojinin perspektifinden ele alınıyorduysa da toplumun bilimi müfredatta bu isimle yer almıyordu."[25]

Weber, 1909 yılından itibaren sosyolojiyi özerk bir disiplin olarak kurma amacıyla tasarlanmış birçok projeye bilfiil katıldı. Aynı yıl, sosyal bilimlerin ana hatlarını belirlemek için hazırlanmış bir dizi monografiden oluşan *Sosyal Ekonomi El Kitabı*'nın yürütücülüğünü de üstlendi. Bu kitaba genel bir *sunuş* mahiyetinde kaleme aldığı çalışma, şimdilerde *Ekonomi ve Toplum* başlığıyla tanıdığımız dev eser olacaktı. Aynı dönemlerde iki proje ekibinin yöneticiliğini yaptı ve sonrasında örgüt sekreterliğini yapacağı Alman Sosyoloji Derneği'nin kuruluş sürecine öncülük etti. 1920'deki ölümüne kadar kendini tamamen bu gibi sorumluluklara ve siyasi yükümlülüklere adayacaktı.[26]

Weber'in kariyerinin bu son, sosyolojik aşaması, buradaki amacımızdan ötürü bizi fazla ilgilendirmiyor. Elinizdeki çalışma, kapsamı itibarıyla bir tarih çalışmasıdır. Dolayısıyla amacımız Weber'i bir tarihçi olarak ele almak ve öncüllerini, yöntemlerini ve amaçlarını bu bakımdan tartışmak olacaktır.

2. *Öncüller ve Yöntemler*

Weber'in düşüncesini, ayrı ayrı ele alacağımız üç entelektüel gelenek şekillendirmiştir: tarihselcilik, hermenötik, realpolitik.

A) Uzun yaşamının sonuna doğru Friedrich Meinecke,

[25] Honigsheim (yukarıdaki dipnot n. 5), s. 58; krş. s. 46, 61-8 (ekonomist), ve Marianne Weber (yukarıdaki dipnot n. 5), s. 430.

[26] Marianne Weber (yukarıdaki dipnot n. 5), s. 423-9; krş. G. Roth (yukarıdaki dipnot n. 23), s. lvi-lx.

tarihselciliğin temel doktrini olan tekilliği ilk kavradığı zamanı anımsayacaktı. Üniversitede öğrenciyken aldığı Johann Droysen'in tarihsel yöntem dersinde şunu duymuştu: "Bir insanı tanımlayan ve onun ürettiği her şeyi A olarak adlandırırsak, bunu A = a + x şeklinde formülleştirebiliriz. Burada a, dışsal koşulların ona getirdiği her şeyi kapsarken (doğduğu ülke, mensup olduğu ırk, yaşadığı dönem vb.), x onun bunlara kendi iradesiyle kattıklarına karşılık gelir. Bu x ne kadar küçük olursa olsun (ki bazen yok denecek kadar azdır), sonsuz bir değere sahiptir; öyle ki ahlaki ve insani açıdan bakıldığında değer üreten tek şeydir. Raphael'in kullandığı boya, fırça ve tuval kendisinin ürettiği malzemelerden yapılmamıştı. Onları çizim ve resim yapmak için nasıl kullanacağını filanca ustalardan öğrenmişti; bakire, azizler ve melekler fikri kilise geleneğinden alınmaydı ve para karşılığında resim yapma işi, ona bir manastır tarafından verilmişti. Gelgelelim bu şartların, malzemelerin, teknik koşulların ve geleneksel modellerin bir araya gelerek Sistina Şapeli gibi bir şaheseri oluşturması, ancak A = a + x formülündeki sonsuz küçüklükteki x'in sonsuz değeriyle mümkündü."

Meinecke için "tüm tarihsel ilerlemelerin temelinde bu gizli özgüllük faktörü yatıyordu."[27] Uzun yıllar sonra, tarihselciliğin kökenlerini tanımlarken hâlâ bu anlayışa sadık kalacak ve şöyle diyecekti: "Tarihselciliğin özü, tarihte insanın etkilerini genelleştiren bakışı, tekilleştirici bir gözlemle ikame etmektir."[28]

'İkame' kelimesinin seçimiyle açığa vurulan itiraz dikkat çekicidir. Tarihselcilik, felsefi ve pozitivist sistemlere bir alternatif olarak ortaya çıkmıştı. Bu açıdan Weber, evrimsel aşamalara veya metafizik ilişkilendirmelere dayanan kuramları reddetmesi itibarıyla sıkı bir tarihselciydi. Arkadaşı

[27] Akt. C. Hinrichs "Introduction" to F. Meinecke, çev. J. Reynolds (London, 1972), s. xxi-xxii. (Bu çalışmaya verilen isme rağmen ben, daha yaygın olan 'tarihselcilik' terimini kullanıyorum.)

[28] *Age.*, s. iv

Honigsheim'ın ifadesiyle felsefe ve epistemolojiyle ilgili konularda "Weber'in karşısında konumlandığı kişi Hegel'di."[29]

Ne var ki özgüllüğe yapılan bu vurgu, Weber'in zamanında bir tıkanıklığa yol açmıştı: Kaynakların son derece organize bir şekilde toplanması ve analiz edilmesi sonucunda ortaya çıkan bilgi yığını öylesine genişti ki seçimlerin hangi ilkelere göre yapılacağı her zamankinden daha belirgin bir sorun teşkil etmeye başladı. Aralarında Theodor Mommsen'in de bulunduğu birçok kişi buna akılcı bir çözüm bulamamıştı. 1874 tarihli bir konuşmasında, kaynakların eleştirel incelemesi ile tarihin pragmatik yazımı arasında bir ayrımdan söz ediyordu: Bunlardan ilki akıl ve bilim temelinde ilerlerken, ikincisi bir sezgi ve doğuştan gelen yetenek meselesiydi. Mommsen bunu şöyle dile getirecekti: "Tek hamlede binlerce bağlantı kurabilecek kıvraklık ve insanların ve halkların benzersizliğine ilişkin kavrayış, tüm öğretilere ve her türlü öğrenme sürecine meydan okuyacak kadar yüksek bir dehanın ifadesidir. Tarihçi, bir bilginden çok, bir sanatçıdır."[30]

Gelgelelim böyle bir çıkarım, bilimin otoritesini savunan pozitivist eleştirilere sıkça maruz kalan tarihselciler için yeterince tatmin edici değildi. Sahiden de 1880-1910 yılları arasında doğa bilimlerinin karşısında konumlanan kültür bilimlerinin kendine has hedefleri ve özellikleri üzerine bilhassa tarih alanında oldukça verimli bir tartışma yürütülüyordu.[31] Biz bu tartışmaya değinmeyeceğiz. 1902 yılında yazdığı uzun bir makalede tarihselci düşüncenin özünü ortaya koyan ve Weber'in buna cevaben kendisinin tarihselciliğe bakış açısını da anlatan kapsamlı bir eleştiri yazısı kaleme aldığı Eduard Meyer'in savlarını gözden geçirmenin yeterli olacağı kanaatindeyim.

[29] Honigsheim (yukarıdaki dipnot n. 5), s. 14.

[30] Th. Mommsen, "Rectorial Address", *The Varieties of History*, der. F. Stern (Cleveland, 1956), s. 193.

[31] Ringer (yukarıdaki dipnot n. 18), s. 315-34.

Meyer gelenekçi denilebilecek bir tarzda genel ve özel arasında keskin bir ayrım yaparak işe başlar: Yasalar ve kavramlar antropolojinin ve sosyolojinin alanıdır, oysa tarih tekil ve benzersiz olaylarla ilgilenir.[32] Dahası, her olayın çıkış noktası bireyin irade göstererek verdiği bir karardır: "İkinci Pön Savaşı, Hannibal tarafından alınan bir karar nedeniyle başlamıştır."[33] Son olarak, böylesi bir kararın sonucu önceden tahmin edilemez ve geçmişe dönük bir bakışla ele alınsa bile, neden-sonuç ilişkisi içinde tümüyle açıklanamaz; tarihin herhangi bir anında sayısız faktör etkileşime girer ve bu etkileşimin nihai sonucu tesadüfen belirlenir. Tarihin kapsamı çeşitlilik arz eden faktörleri içerecek şekilde genişletildiğinde elde edeceğimiz betimlemeler de daha kapsayıcı olacaktır ama yine de bunlar tamamen açıklayıcı olmaktan uzaktır. "Tarihsel süreç içinde etkileşime giren çeşitli nedensellik zincirleri arasında hiçbir zaman nedensel bir bağlantı kurulamaz (...) gerçek dünyada her şeyi belirleyen, şanstır."[34] II. Philip ile Mary'nin çocuk sahibi olamaması, bunun sonucunda I. Elizabeth'in kraliçe olarak tahta geçmesi ve böylece İngiltere'nin Papalığa karşı çıkıp Protestanlığı benimsemesi bir şans eseriydi. Bismarck'ın tüm siyasi kariyerini mümkün kılan da yine bu şans faktörüydü çünkü Prusya parlamentosuna hastalanan bir vekili ikame etmek üzere girmişti.[35]

Bu nedenle tarihçinin görevi, benzersiz ve özgün olana odaklanmak, teoriler önermek yerine olayları tanımlamaktır. Fakat bu da bizi 'temel soruyla' karşı karşıya getirir: Kaynaklarımızda kaydedilen sayısız olgu ve olaydan hangileri tarihseldir? Başka bir deyişle, hangileri tarihsel bir araştırmayı hak etmektedir? Meyer'in yanıtı iki boyutludur: (a) Bir sonuca yol açan, etki sahibi olaylar tarihseldir (*was*

[32] E. Meyer, "Zur Theorie und Methodik der Geschichte" (1902), burada şu eserinden aktarılmıştır: *Kleine Schriften* (Halle, 1910), s. 3-67, s. 5-6.
[33] *Age.*, s. 22
[34] *Age.*, s. 24-5.
[35] *Age.*, s. 56-7 (Elizabeth I), 60 (Bismarck).

wirksam ist). (b) Hâlâ oldukça geniş bir yığına karşılık gelen bunlar arasından tarihçi, yaşadığı dönemin siyasi, ekonomik, dinî ya da sanatsal meselelerine dair ilgisi nerelerde yoğunlaşıyorsa ona göre bir seçim yapar. İlginin kaynağının incelenmesine gerek yoktur, var olması yeterlidir.[36]

Tüm bu mefhumlar, insan benliğine ve insan toplumuna dair temel bir önermeden yola çıkar: İnsan ve toplum, fikirler tarafından güdülenen, araç ve amaç seçimlerinde tamamen özgür olan özerk varlıklardır. Burada belirtmek gerekir ki Meyer, özgür irade tartışmasını açarken "şimdi yürüyüşe çıkayım" gibi gündelik bir karardan yola çıkar ve sonrasında bunu İskender'in, II. Friedrich'in ve Bismarck'ın hangi tarihsel siyasetin izleneceğine dair verdikleri kararlarla bir tutar.[37] Tekil, özgün ve biricik olana yapılan vurgu, bu anlamda kaçınılmazdır.

Weber'in biraz dolambaçlı bir şekilde olsa da itinayla analiz edip çürüttüğü şey, Meyer'in işte bu temel önermesidir. Weber öncelikle tarihçinin odağına özgün olanı alması gerektiği fikrini reddeder; çünkü özgün olandan hareket etmek gerekiyorsa Bismarck'ı konu alan bir çalışmanın, işe onun parmak izinden başlaması gerekecektir.[38]

Ardından Meyer'in neyin tarihsel açıdan önemli olduğunu saptamak için önerdiği tanıma geçer: bir sonuca yol açmak ve etki sahibi olmak. Weber aynı fikirde değildir: Herhangi bir sonuca yol açmamış birçok olgu ve olay, kategorik kavramları veya "belirli sanatsal dönemlerin jenerik 'niteliğini' ortaya çıkarmak ya da somut tarihsel bağlantıların nedensel bir yorumlamasını yapmak için kullanılan sezgisel araçları" detaylandırmaya yarayabilir ve bu nedenle daha az önemli değildir. Olgular, bu kavramlar tarafından şekillendirilen somut bağlamlara eklemlenmelidir. Tarih, ancak bu şekilde bir 'gerçekliğin bilimi' hâline gelir; tarihçinin gö-

36 *Age*., s. 43-5.
37 *Age*., s. 20-2.
38 Shils ve Finch (bkz. yukarıdaki dipnot n. 21), s. 129.

revinin basitçe önceden var olan bir gerçekliği betimlemek ve vakaları raporlamak olduğu fikri, naif ve yanlıştır.[39]

Weber'in savı, Meyer'inkine tamamen zıt düşen bir önermeye dayanmaktadır. Bireyler, toplumlar ve olaylar biricik varlıklar değildir, daha genel kategorilerin temsilleridir ve her biri yalnızca bu kategorilerden hareketle anlaşılabilir. Dahası, tarihsel bir gelişme ('bağlantı') bir rastlantının ürünü de değildir, daha genel bir sürecin ürünüdür ve yalnızca bu tip bir sürece gönderilerek açıklanabilir ('nedensel olarak yorumlanabilir').

Meyer, doğa bilimlerine imrenen pozitivist tarihçilerin ileri sürdüğü çeşitli yasa ve evreleri alaya alarak genellemeler meselesini çoktan reddetmişti. Weber de pozitivistlerle arasına itinayla mesafe koyar ve kuramlarını bunun yerine 'nesnel olasılık' kavramına dayandırır: Bu terim ilk olarak 1888 yılında bir fizyolog tarafından önerilmiş ve sonrasında istatistikçiler ve kriminologlar tarafından kullanılmıştır. Önemli bir pasajında Weber, temelde insan eylemleri ve toplumsal ilişkilerle ilgilenmeleri itibarıyla tarih ve kriminolojinin birbirine yakınsadığına dikkat çeker.[40] Meyer'in yürüyüşe çıkma kararına dayanarak geliştirdiği vahim analizle karşılaştırıldığında, Weber'in derinliği ve sentez gücü çabucak anlaşılacaktır.

Nesnel olasılık kavramı, Meyer ve onunla hemfikir tarihçilerin ortaya koyduğu determinizm/indeterminizm; yasalar tabiyet/şans faktörü ikilemini çözüme kavuşturmaktadır. Bunun yerine önerilen kavramsal kategoriler, yeknesak bir benzerliği zorunlu olarak varsaymadan somut sonuçları somut nedenlerle ilişkilendirmeye imkân sağlayabilir. Gelir eşitsizliği ve bilişsel beceriler arasındaki ilişki gibi sorunsallara dair son zamanlarda yürütülen tartışmalara aşina olan herkes, bu tür bir analizin ne gibi olanaklar sunduğunu kolaylıkla fark edecektir.[41] Meselenin özü, şansın karşısına zo-

39 *Age.*, s. 131-5.
40 *Age.*, s. 166-9.
41 Örn., C. Jencks, *Inequality* (New York, 1972), 7. bölüm.

runluluğun değil, yeterli nedenselliğin konmasıdır; bu, bir kavramsal kategorinin öngördüğü belirli koşullar arasında olası ilişkiler kurmayı ifade eder.[42]

Böylelikle Weber'in düşüncesindeki can alıcı unsura, yani kavramsal kategoriye (*Gattungsbegriff*) ya da daha sonra kullanmayı tercih edeceği ismiyle 'ideal tip' kavramına varırız. Bu, Weber için yalnızca yöntemsel bir araç değildir, aynı zamanda düşüncesinin fikri kaynaklarından olan hermenötiğin kilit noktalarından da biridir.

B) Hermenötik –metinlerin yorumlanması– Reform döneminde özellikle Almanya'da ortaya çıkmıştı çünkü buradaki Protestan öğretisi kutsal metinlerin yorumlanmasına dayanıyordu. Zamanla geliştirilen kurallar ve öğretiler, 1829 yılında teolog Friedrich Schleiermacher tarafından sistematik hâle getirildi. Schleiermacher'in tanımına göre hermenötik, bir metindeki düşünceyi o metnin yazarının anlaşılmasını niyet ettiği biçimde tekrar inşa etmeyi hedefliyordu. Bu amaca yönelik olarak yapılması gereken ilk şey, metnin özünü oluşturan fikirleri saptamaktı; böylece ikincil unsurlar kendiliğinden yerine oturacaktı.[43]

Bu yorumlama yöntemi, August Boeckh tarafından klasik metinlere uygulandı. Ona göre filoloğun bir metni tekrar tekrar düşünmesi ve dolayısıyla her seferinde 'yeniden öğrenmesi ve bilmesi' gerekiyordu. Metnin özgün niteliğinin ne olduğu kavranmalıydı. Bu özellik, yazarın yaratıcı ruhundan olduğu kadar, metnin ait olduğu yazın türünün ona sağladığı yapıdan da ileri geliyordu çünkü metindeki 'öznel bağlantılar' bu yapının ürünüydü. Bu, Boeckh'in çözümlemesindeki merkezi –ve en özgün– unsuru teşkil ediyordu.[44]

Bu iki fikir –yeniden düşünme ve yapı– Wilhelm Dilthey

[42] Shils ve Finch (yukarıdaki dipnot n. 21), s. 184-5.

[43] J. Wach, *Das Verstehen*, 1.cilt (Tübingen, 1926), s. 121-8.

[44] A. Boeckh, *On Interpretation and Criticism*, çev. J. Pritchard (Norman, 1968: Berlin, 1886 edisyonundan çevrilmiştir), s. vii, 13, 105; krş. Wach (yukarıdaki dipnot n. 43), s. 215-22.

sayesinde kültür bilimlerinde kullanılan genel bir yöntem hâline gelecekti. Dilthey'a göre insan yapıtları ve eylemlerini –bir başka deyişle 'tinin nesneleşmiş hâllerini'– incelerken amaç, doğa bilimlerinde olduğu gibi bunları genelgeçer yasalara tabi tutarak açıklamak değildir, hermenötikte olduğu gibi her bir nesnenin yapısını ve tekilliğini kendi içinde kavrayarak *(verstehen)* bunları yorumlamaktı. Bunun yapılabilmesi için, nesnenin temsil ettiği olgunun genel bir kavramı –bir ideal tipi– oluşturulmalı ve ardından bu tip söz konusu nesneyle karşılaştırılmalıydı. Bu karşılaştırma, nesnenin farklı unsurları ve kendine has özellikleri arasındaki anlamlı ilişkiyi kavramaya imkân sağlayacaktı.[45]

Dilthey'in kültür bilimleri üzerine çalışmaları 1883'te yaygınlaşmaya başladı ve öyle görünüyor ki temel fikirleri, 1904 yılında yöntem üzerine yazdığı makalede kültür bilimcinin "sadece insan davranışını gözlemlemekle kalmayıp aynı zamanda onu yorumlamakla" mükellef olduğu konusunda ısrar eden Weber tarafından da benimsenmişti.[46] *Verstehene* yapılan vurgu ve aşağıda da ele alacağımız ideal tip tartışması, Dilthey'ın düşüncesinden izler taşıyordu. Daha sonra Weber, 1913 yılında "Yorumlayıcı (*verstehende*) Sosyoloji" başlıklı bir makale yayınladı ve Jasper'e yaptığı atıfla birlikte bu, Dilthey'a olan minnetinin bir ifadesiydi. Burada Weber'in Dilthey'la doğrudan ilişkisini ele almaya gerek yok. Önemli olan, Weber'in ve diğer bilim insanlarının kültürel yaşamın çok yönlü boyutlarını bütünlüklü bir şekilde incelemek ve ekseriyetle de 'Marksist tasarımı sökü-

[45] H. Tuttle, *Wilhelm Dilthey's Philosophy of Historical Understanding* (Leiden, 1969), s. 8-9 (verstehen), 80 (ideal tip); krş. hermönetik üzerine H. Hodges, *The Philosophy of Wilhelm Dilthey* (London, 1952), s. 236-8.

[46] M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 3. baskı, J. Winckelmann (Tübingen, 1968), s. 183: nicht nur konstatieren sondern verstehen: krş. s. 43 ve 93 (ilk basım 1905), Dilthey ve takipçilerine atıflarla. Hermenötiğin Weber üzerindeki etkileri için bakınız L. Lachmann, *The Legacy of Max Weber* (London, 1970), s. 17-48.

me uğratmak' için Dilthey'ın fikirlerinden fazlasıyla beslenmiş, böylece 'tarihsel hermenötiği' geliştirmiş olmalarıdır.[47]

Hermenötiğin Weber üzerindeki etkisi önemlidir çünkü onun tarihselcilikle ilişkisini 'yorumlamamıza' olanak sağlar. Weber, genelleştirici şablonlara karşı çıkması ve nedensel açıklamaları reddetmesi itibarıyla bir tarihselciydi. İdeal tipleri kullanma biçimi, onun bu konumunu örnekler nitelikteydi.

Farklı arayışlar doğrultusunda çeşitli tipleştirmelere, kavramlara ve karşılaştırmalara başvuran çok sayıda bilim insanı olsa da, Weber'in tarihselciliğinin onu diğerlerinden ayırdığını burada vurgulamak gerekir. Örneğin Alman anayasa kuramını ele aldığımızda, 1820 gibi erken bir tarihte von Haller'in devleti patrimonyal, askerî ve teokratik olmak üzere üç ayrı tipte incelediğini ve 1859'da von Mohl'un patriyarkal, patrimonyal, teokratik, klasik, yasal ve despotik isimlendirmeleri altında altı devlet tipinden bahsettiğini görürüz.[48] Berlin hukuk fakültesi mezunu olan Weber, kuşkusuz bu analizlere aşinaydı ve sözünü ettiğimiz terimlerin bazılarını kendi çalışmalarında da kullanmıştı. Hatta son zamanlarda öne sürülen bazı iddialara göre tipolojileri kullanırken de bu geleneğe mensup bir eserden, Jellinek'in 1900 tarihli genel siyaset teorisi el kitabından ilham almıştı.[49] Dahası, tüm zamanların en klasik tipolojilerinden olan *Gemeinschaft* ve *Gesselschaft* ayrımı, tarihselcilik ve hermenötikten değil, Thomas Hobbes ve İskoç siyasal iktisatçılarından esinle Tönnies tarafından ortaya atıldığında, takvimler 1887 gibi erken bir tarihi gösteriyordu.[50]

[47] Weber, *Wissenschaftslehre* (yukarıdaki dipnot n. 46), s. 427-74; krş. Antoni (yukarıdaki dipnot n. 14), s. 147-84, özellikle s. 149 (tarihsel hermönetik) ve s.152 (Marksist şema).

[48] G. v. Below, *Der deutsche Staat aes Mittelalters* (Leipzig, 1914), s. 2 (v. Haller), 28 (v. Mohl).

[49] G. Roth, "The Genesis of the Typological Approach", s. 253-5, Bendix ve Roth (yukarıdaki dipnot n. 14).

[50] F. Toennies, *On Sociology*, der. W. Cahnmann ve R. Heberle (Chicago, 1971), s. 3, 37.

Ne var ki Weber'in tekil ve özgül olanı kendine amaç olarak belirlemedeki ısrarı, onu bu ekollerden ayrı bir yerde tutar. Çalışmalarındaki tarihselci ilkelerden vazgeçmeme kararlılığı dikkate değerdir. Bu ilkeler, yöntem üzerine yazdığı 1904 tarihli makalesinde de etkisini hissettirmektedir:

> Bir olgunun kedine has tekilliği söz konusu olduğunda, nedensellik sorusu genelgeçer yasalara ilişkin değil, somut nedensel ilişkilere dair bir meseledir. Söz konusu olay, genel bir kural altında sınıflandırılabilecek temsili bir vaka olarak değil, belli başlı yapılaşmaların yol açtığı sonuçlar üzerinden değerlendirilmelidir. Kısacası bu, sonuçların nasıl isnat edileceğine dair bir sorudur. 'Kültürel bir olguyu' –başka bir deyişle 'tarihsel bir tekilliği'– nedensel bir şekilde açıklamaya giriştiğimiz her yerde, nedensel yasaların bilgisi araştırmanın nihai hedefi değil, işlevselleştirdiği bir araçtır. Kültür bilimlerinde evrensel ya da genel olanın bilgisi hiçbir zaman kendi başına bir değer ifade etmez.[51]

Tarihselcilikle kurulan bu yakın bağ, Kantçı epistemolojinin doğal bir sonucu olarak ele alınabilir. Ne var ki bunun üzerinde durmamıza şimdilik gerek yoktur. Önemli olan, Weber'in Dilthey'ın yorumlayıcı (*verstehende*) yöntemine yönelmesinde bu iki düşünce hattının etkili olduğudur ve somut terimlerle konuşmak gerekirse bu, önerdiği ideal tiplerin Weber tarafından salt sezgisel amaçlarla kullanılan, tarihteki gelişmelerin tekilliğini en berrak şekilde tanımlamayı mümkün kılan nominalist yapılar olarak kavrandığı anlamına geliyordu. Bu hem elimizdeki çalışmanın son kısmında yöntem üzerine yazılmış notta hem de Weber'in muhafazakâr tarihçi Georg von Below'a yazdığı bir mektupta ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Söz konusu mektup, mevcut

[51] Shils ve Finch (yukarıdaki dipnot n. 21), s. 78-80.

çalışmaya doğrudan bir göndermede bulunması itibarıyla ilginçtir. İlgili pasaj şöyledir:

> Bu kış, siyasi örgütlenme biçimleri üzerine *Sosyal Bilimlerin Ana Hatları* dizisine oldukça kapsamlı bir yayınla katkıda bulunma niyetindeyim. Bazıları 'Dilettantes karşılaştırmasını' alaya alsa da, konuyu karşılaştırmalı ve normatif bir inceleyeceğim. Çünkü bana kalırsa belli bir olguyu, örneğin Ortaçağ kentinin belirli özelliklerini tarif edebilmemiz için – ki bu tam da tarihçinin vazifesi olabilecek türden bir uğraştır (bunda kesinlikle hemfikiriz!)– öncelikle bu özelliklerin hangilerinin diğer kentlerde (klasik Çin kentleri, İslami kentler) mevcut bulunmadığını saptamamız gerekir. Bu, genel bir kuraldır. Tarihçinin sonraki görevi, bu belirli özelliklerin nedensel bir açıklamasını sunmaktır. Buna katılmadığınızı gerç ekten düşünemiyorum ve yorumlarınızın çoğu benim fikrimle çelişmekten ziyade onu destekliyor gibi görünüyor.
>
> Böylesine başlangıç niteliğinde, [şehir gibi bir olgular sınıfının ortak özelliklerini belirlemek için girişilen] oldukça mütevazı bir çaba, benim kavrayışıma göre sosyoloji tarafından üstlenilebilir. Elbette bu sırada sosyoloğun belirli bir alanda uzmanlaşan bilim insanını gücendirmesi kaçınılmazdır; çünkü hiç kimse tüm alanlarda uzman olamaz. Yine de bu tür [karşılaştırmalı] çalışmaların bilim için değerli olduğu kanısındayım. Örneğin *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*'de yayımlanan, antik tarım tarihi üzerine yazdığım makalenin, sonradan giderilen bazı hatalı çıkarımları açısından bile faydaları olmuştur. Wilcken'in öğrencilerinin Leipzig tezleri bana bunu gösteriyor. Bu, makale büyük bir aceleyle yazılmış olmasına ve hiçbir şekilde bir model teşkil etmemesine rağmen böyledir.[52]

[52] *Haziran 1914 mektubu*, şu eserin girişinde basılmıştır: G. v. Below, *Der deutsche Staat des Mittelalters*, 2. Basım. (Leipzig, 1925), s. xxiv-xxv.

Bu yorumlar, Weber'in tarihselci ve hermenötik geleneğe kendince bağlılığının göstergesi niteliğindedir. Weber'in düşüncesini şekillendiren fikri kaynaklar arasında daha modern sayılabilecek üçüncü gelenek, realpolitiktir.

C) Alman tarihi, Alman idealizmini yok etmiştir. Liberal reform ve birleşme hareketi, 1848 yılında tüfekler ve süngülerle kolaylıkla tarumar edilmişti. Bu, birçok Alman için siyasetin bir müfredat meselesinden ziyade bir güç meselesi olduğunun kanıtı niteliğindeydi. August von Rochau'nun 1853'te yazdığı ve içinde 'realist' görüşten bahsettiği bir kitap, Avrupa dillerine yeni bir sözcük ekleyecekti: *realpolitik*. Öte yandan Bismarck'ın 1862-71 yılları arasında kazandığı bir dizi zaferin iç siyaset üzerindeki etkisi muazzamdı çünkü ulusal hedeflere ulaşırken bunu hem liberallerin hem de muhafazakârların elzem bildiği o biricik şeye başvurmadan yapmıştı: ideoloji. Bütün bunların sonucu, değerlerde ve bakış açılarında meydana gelen keskin bir değişimdi. Alman orta sınıfları genel itibarıyla büyük ölçüde militaristleşirken, Alman tarihçiler arasında devleti ve devlet gücünü kendi içinde birer amaç olarak yüceltme eğilimi gittikçe belirginlik kazandı.[53]

Bu eğilimin iki örneği Weber'in düşüncesiyle ilişkiliydi. Theodor Mommsen siyasete tutkulu bir liberal milliyetçi olarak girmiş ve 1848 devriminde bilfiil rol almıştı. Ne var ki liberal hareketin utanç verici bir şekilde bozguna uğramasıyla kelimelerin tek başına hiçbir şey başaramayacağına ikna oldu ve idealistlerin hayallerini sert bir dille eleştirmeye başladı. 1862-5 Schleswig-Holstein krizinde otoriter karakterine rağmen Bismarck rejimini destekledi. Başka bir deyişle, birlik ve güç uğruna siyasi reformu ertelemekte bir

[53] K. Faber, "Realpolitik als Ideologie", *Historische Zeitscrift*, 203 (1906), s. 1-45; G. Ritter, *The Sword and the Scepter*, çev. H. Norden, 2. cilt. (Coral Gables, 1970), s. 93-104: "The Militarization of the German Middle Class"; J. von Rantzau, "The Glorification of the State in German Historical Writing", s. 157-74, *German History: Some New German Views*, der. H. Kohn (London, 1954).

sakınca görmüyordu. Demokrasiye inancı şüphe götürmediğinden Mommsen'in bu duruşu ayrı bir önem taşıyordu, nitekim daha sonra Bismarck rejimine gerçekten de sert bir şekilde karşı çıkacaktı. Yine de birlik ve güç arzusu o kadar baskındı ki 1862'de o bile taviz vermeye neredeyse istekliydi.[54] Benzeri bir vurguya tarihsel çalışmalarında da rastlamak mümkündü. Eduard Meyer'in dolaysız bir şekilde ifade ettiği üzere, Mommsen'e göre "insan yaşamının ve kültürünün yüce idealleri (...) ulus fikrinde ve bunun güçlü bir devlet tarafından gerçekleştirilmesi ile somut bir varlık kazanıyordu." Aynı denemede, Mommsen'in ölümünden birkaç gün sonra yazılan 1903 tarihli bir ölüm ilanında Meyer, hem kendisi hem de 'realist' meslektaşları hakkında çok şey ortaya koyan müteessir bir yorumda bulundu: Mommsen'in liberalizmi, Bismarck'tan kopmasına neden olmuştu ve "birçok kişi böyle saygıdeğer bir bilim insanının içinde bulunulan dönemin buyurduğu vazifelerle uyuşmayan, çağdışı ilkeleri bunca benimsemiş olmasını üzüntüyle karşılıyordu."[55] Oysa Almanya dışındaki ölçütlere göre değerlendirildiğinde Mommsen'in liberalizmi epey zayıftı; hatta Gladstone'u, Home Rule'u* ve İrlanda toprak yasasını sert bir şekilde kınaması, Oxford'da onu ağırlayan liberal ev sahiplerini bile hayrete düşürmüştü.[56]

Hermann Baumgarten, 1883-93 yılları arasında Weber'in hem amcası hem de arkadaşı ve akıl hocası olması itibarıyla bu anlamda daha da önemli bir figürdü.[57] 1866'da,

[54] A. Wucher, Theodor Mommsen: *Geschichtschreibung und Politik*, 2. Basım (Gottingen, 1968), s. 53-4.

[55] E. Meyer, "Theodor Mommsen", s. 539-49, *Kleine Shriften* (Halle, 1910), s. 547-8 (idealler), 549 (liberal ilkeler).

[56] W. Fowler, *Roman Essays and Interpretations* (Oxford, 1920), s. 252.

[57] Mitzman (yukarıdaki dipnot n. 11), s. 19, 24-5.

* Bağlı bir devletin, bir koloninin veya bölgenin kendi sakinleri tarafından yönetilmesi kuralı. Federasyondan temel farkı, herhangi bir anayasal güvencesinin olmaması, istendiği zaman yasalar veya kararnamelerle iptal edilebilmesidir. [Tr. ed.]

Bismarck'ın Avusturya karşısında kazandığı çarpıcı zaferinin ışığında Baumgarten, *Alman Liberlizmi: Bir Özeleştiri* gibi oldukça açıklayıcı bir başlıkla yayınladığı bir kitapçıkta, burjuva liberallerin eyleme kabiliyetinden açıkça yoksun olduğunu ve artık aristokratların üstün siyasi becerilerini kabullenip liderliklerine razı gelmeleri gerektiğini öne sürüyordu. Liberallerin onlarca yıldır uğraşıp da başaramadığı Alman birliği son birkaç ayda sağlanmıştı ve artık onlar da 'ikincil kaygıları' bir kenara bırakılıp güçlü bir Alman devleti için çalışmalıydılar.[58]

Güce atfedilen bu değer, elbette dünyanın –'gerçek' dünyanın!– ulusal ihtilaf ve mücadelelerle kurulduğu fikrine dayanıyordu. 1848'den sonra hayal kırıklığına uğramış liberallerin vardığı bu sonuç, *Realpolitik*'in de temel savı hâline gelecekti. Mommsen, bunun özünü şu vecizeyle özetlemekteydi:

Leben est Wirken
und Wirken ist Kampf.[59]

Weber'in sınıfı, ailesi ve eğitimi itibarıyla yatkın olduğu bu fikirler, kendi düşüncesinin de temelini oluşturuyordu. Ona göre siyaset, esasen insanların birbirine karşı verdiği amansız bir mücadele demekti. Ekonomi üzerine yazılarında da bu şiarı takip edecek ve şöyle diyecekti: "Barış'ın hüküm sürdüğüne inanılan koşullarda bile (Almanya'daki) ulusal gruplar arasındaki ekonomik mücadele bu şekilde seyreder. Hayır, ekonomik varoluş mücadelesinde bile barıştan söz etmek mümkün değildir."[60]

Bu görüşün Weber'in epistemolojisi, hatta psikolojisi üzerinde önemli birtakım sonuçları vardı. Weber'e göre bilim, yalnızca verili bir amaca ulaşmak için en uygun olan

[58] Faber (yukarıdaki dipnot n. 53), s. 14-15.
[59] Wucher (yukarıdaki dipnot n. 54), s. 61. ("Yaşamak, çalışmaktır; çalışmaksa bir kavga.")
[60] Weber, *Politische Schriften* (yukarıdaki dipnot n. 9), s. 12.

aracı saptamaya yarardı ama bu amacın kendisi, kişisel değerler ve bireysel kararlardan yola çıkılarak belirlenmeliydi:

> Yaşam, içkin olmaya devam ettiği ve kendi terimleriyle yorumlandığı sürece, tanrılar arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen mücadeleden ibaret kalacaktır. Yahut doğrudan konuşursak, yaşam karşısında alınabilecek olası tutumlar son kertede birbiriyle uzlaşmazdır ve bunlar arasındaki mücadele hiçbir zaman nihai bir çözüme kavuşturulamaz.[61]

Bununla birlikte Weber, çok daha derinlikli bir bakışla, benliğin akıl ve irade ile rasyonelite ve irrasyonelite arasındaki mücadele tarafından şekillendirildiği –ve aslına bakılırsa, geliştirildiği– kanısındaydı.[62] Mücadele, yalnızca toplum için değil, birey için de evrensel ve kaçınılmazdı.

Bu görüşler, toplumun ve tarihin doğasına dair belli başlı çıkarımları beraberinde getirir. Bunlardan en önemlisi, ister örtük ister açık şekilde olsun, çatışmanın bu doğanın özünü oluşturduğu fikridir. İnsanlar arasındaki farklılıklar birbiriyle uzlaşmaz bir nitelik taşıdığından, toplumlar arasında savaşlar kaçınılmazdır. Toplumları bir arada tutan şey mutabakat değildir, güçtür ve bu gücün denetimini ellerinde bulunduranlar onu kendi çıkarları ve değerleri doğrultusunda kullanacaklardır. Weber, açıkça bu görüşü benimsiyor ve bu anlamda Thrasymakhos'un Sokrates'e karşı benimsediği konumu paylaşıyordu.[63] Franco Ferrarotti'nin işaret ettiği gibi, Weber'in ilgisi yalnızca iktidarın doğasına ilişkin genel sorular üzerinde değil, daha ziyade 'insanların neden

[61] Gerth ve Mills (yukarıdaki dipnot n. 1), s. 152 (1918 yılında Münih Üniversites'inde verilen "Bir Meziyet Olarak Bilim" başlıklı bir konuşmadan); krş. Honigsheim (yukarıdaki dipnot n. 5), s. 128-32, ve R. Dahrendorf, *Essays in the Theory of Society (*Stanford, 1968), s. 1-18, ve J. Freund, *The Sociology of Max Weber*, çev. M. Ilford (New York, 1968), s. 17 32.

[62] W. Mommsen, "Universalgeschichtliches und politisches Denken ben Max Weber", *Historische Zeitschrift*, 201 (1965), s. 557-612, s. 575'te.

[63] Dahrendorf (yukarıdaki dipnot n. 61), s. 129-50.

itaat ettiği' sorusu üzerinde yoğunlaşıyordu.[64] Bu çatışma varsayımı, onun tarihsel çalışmalarında öne çıkan iki temel düzenleyici ilkeye de kaynaklık ediyordu: karşıtlıkların belirlenmesi ve genel niteliklerin çıkarılması. Karşıtlık, tarihsel bir yapı içerisindeki alternatiflerin karşılaştırılması yoluyla elde edilir; bu alternatifler aşamalara, olasılıklara ve bazen –Weber bu noktada iddialıdır– çatışmalara karşılık gelebilir. Weber'in antik dönemin Yunanistanı'nı seküler ve teokratik güçler arasındaki karşıtlık üzerinden analiz etmesi ya da Gracchuslar dönemini özgür ve özgür olmayan emek arasındaki mücadeleyle tanımlaması, bu yaklaşıma örnek teşkil etmektedir. Benzer şekilde *oikos* ve kapitalist ekonomi biçimleri arasındaki zıtlığın analitik bir araç olarak tekrar tekrar kullanılması da bunu destekleyen daha genel bir örnektir.

Weber'in genel nitelikleri betimleyişi daha da çarpıcıdır. Burada belirli bir toplum ve dönem, egemen sınıflar, kurumlar ve değerler açısından tanımlanır. Weber için bu üç unsur ayrılmaz bir şekilde ilişkilidir ve birbirini karşılıklı olarak etkiler. Bu tutum, Weber'in yaklaşımına ve çalışmalarına özgün bir odak sağlar: Weber betimlemez, yorumlar. Bir toplumu ele alırken öncelikle ona belirli bir istikamet ve nitelik atfeder ve bu, zorunlu olarak o toplumun güçlü ve zayıf yanlarını ortaya çıkarır. Başka bir deyişle Weber yapıları inceler. Bu onun tarih çalışmalarının da özünü oluşturmaktadır.

3. Weber ve Tarihyazımı

Weber'in zamanında tarih araştırmaları alanına Ranke ve ardılları hâkimdi. Bu okul, kendine özgü bir yaklaşımla metinleri kıyasıya eleştiriyor, siyasi ve askerî olaylara yoğunlaşmaktan kaçınıyor ve daha ziyade kahramanları ve önde gelen figürleri odağa alma eğilimi taşıyordu. Bu yaklaşım,

[64] F. Ferrarotti, *Max Weber* (Milan, 1972), s. 87-112.

önemli kürsüleri elinde bulunduran, nüfuz sahibi meslek dergilerinin editörlüğünü yapan ve öğrenci yetiştiren kişiler tarafından da benimseniyor ve takdir ediliyordu.

Ne var ki 1880'e doğru bu tarih anlayışında ilk çatlaklar kendini göstermeye başladı. Sorunları ele almak yerine kaynakları düzenlemekle ilgilenen profesyoneller, tarihçilere değil filologlara dönüşüyor, bu da Rankeci yöntemlerin bir çıkmaza girdiğine dair tartışmalara yol açıyordu. Bu yaklaşımı benimseyenler, özellikle sanayileşmenin ve sınıf çatışmasının beraberinde getirdiği olgular ve sorunlarla baş etmekte yetersiz kalmışlardı.

Rankeci tarihyazımına karşı muhalefet, en belirgin karşılığını, bugün toplumsal tarih olarak bildiğimiz şeyi muştulayan *Kulturgeschichte*'de buldu. Weber'in elimizdeki kitapta övgüyle bahsettiği bilim insanı Eberhard Gothein tarafından 1889'da yayımlanan *Kültür Tarihinin Görevleri* isimli çalışma, bu okulun genel çerçevesini ifade eden en eski kaynaklardan biriydi. 1891'de Karl Lamprecht, olayları değil, toplumu konu alan tarihsel çalışmalar için bir dönüm noktası teşkil edecek *Alman Tarihi*'nin ilk cildini yayımladı ve tarihyazımı üzerine gelişen bu akım, Robert V. Pöhlmann'ın *Antik Komünizm ve Sosyalizm Tarihi*'nin ilk cildinin yayınlanmasıyla klasik çalışmalara kadar sirayet etti.[65]

Kuşkusuz Weber, tarih araştırmalarındaki bu yeni akımın takipçilerinden biriydi ve elinizdeki çalışmada da *Kulturgeschichte* terimini sıklıkla kullanmıştı. Benzer şekilde o da kişilere ve olaylara yapılan vurguyu üstü kapalı şekilde reddediyor ve bunun yerine yapılara ve uzun vadeli faktörlerin etkileşimine odaklanıyordu.

Fakat Weber 'modernleşmeyi' inkâr etmesi itibarıyla diğerlerinden ayrılıyordu. 'Proletarya', 'sanayi' ve 'kapitalizm'

[65] G. Oestreich, "Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland", *Historische Zeitschrift*, 208 (1969), s. 320-63, özellikle s.. 326-36; krş. K. Christ, *Vom Gibbon za Rostovtzeff* (Darmstadt, 1972), s. 212-47, 368-9.

gibi terimler kullanılarak yapılan basit antik ve modern dönem karşılaştırmalarını reddediyordu. Elinizdeki çalışmanın en tartışmalı noktalarının kökeninde yatan bu karşı çıkışta Weber'in doğrudan hedefi yine Eduard Meyer'di.

1893'te ekonomist Karl Bücher, ekonomi tarihinin genel bir taslağını sunduğu *Ulusal Ekonominin Doğuşu*'nu yayımladı. Bücher bu çalışmasında Antikçağın tümünde 'ev ekonomisinin' hâkim olduğunu ve üretim, değişim ve tüketim süreçlerinin hane içinde gerçekleştiğini öne sürüyordu. Ekonomik örgütlenmenin bir sonraki aşaması olan şehir ekonomisi ancak Ortaçağda gelişecek ve en üst biçim olarak nitelendirdiği ulusal ekonomi, ancak modern dönemde ortaya çıkacaktı.[66]

Bundan iki yıl sonra Eduard Meyer, konuşmacı olarak davet edildiği Üçüncü Alman Tarihçiler Kongresi'nde Bücher'in bu teorisine karşı çıktı. Meyer'in pek zorlanmadan gösterebildiği üzere Bücher, teorisini sürekli ilerleme hâlinde olduğu varsayılan bir tarih kurgusuna dayandırıyor ve modern devlet, onun analizinde kaçınılmaz bir şekilde bu ilerlemenin vardığı doruk noktası olarak beliriyordu. Oysa Meyer'e göre tarihçiler tarafından kabullenilmesi gereken, Antikçağın kesin olarak son bulduğu, Ortaçağla yeni bir gelişim sürecinin başladığı ve Akdeniz halklarının bu nedenle 'iki paralel dönemi' bir arada deneyimlediğiydi.[67]

Meyer her ne kadar bu ifadeyi laf arasında kullanmış olsa da bu yaklaşım, onun analizinin genel hatlarını kuşatan örtük eğilimi işaret ediyordu. Bücher Antikçağın farklılığını –ve ilkelliğini– öne çıkarırken Meyer günümüzle benzerliğinin ve modern taraflarının üzerinde duruyordu. Örneğin 5. yüzyılda köleliğin başlamasıyla Atina'ya yönelen kitlesel hareketi, İngiltere'de sanayileşmenin başlamasıyla şehirlere yönelen benzeri hareketlerle karşılaştırıyordu.[68]

[66] E. Meyer, *Kleine Schriften* (Halle, 1910), s. 82-5.
[67] *Age.*, s. 89.
[68] *Age.*, s. 133.

Weber, modernleşme eğilimine de şiddetle karşı çıkıyordu. Elinizdeki çalışmanın birçok kısmında da görüleceği üzere, Antikçağın temel kurumlarını, özellikle de antik kapitalizmi ve antik köleliği ele alırken, bunların karakterinin tekil ve özgül olduğu konusunda ısrarcıydı. Bu iddiasının altında bir kez daha tarihselci geleneğe olan güçlü bağlılığı ve şeyleri kendi bağlamları ve koşulları içinde anlamayı hedefleyen filolojik kaygısı yatıyordu.

Daha da önemlisi, Weber basit analojiler ve kelime oyunlarıyla yetinmeyecek kadar bilgili ve etkili bir düşünürdü. Sözgelimi Meyer'in Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle ilgili görüşlerini ele alalım. Antikçağın antik kültürün yayılması sonucunda gerileyip sona erdiğini öne süren Meyer, şöyle demişti: "Burada karşılaştığımız durum tecrübeyle sabittir: Bir kültür ne kadar genişlerse o kadar sığ hâle gelir."[69] Oysa Weber'in analizi bambaşka bir yönü işaret ediyordu: Antik siyasi ve ekonomik kurumlara ilişkin sağlam bir kavrayıştan hareket eden bu yaklaşım, ilgisini iktidar mekanizmasının gerçekleri üzerine yoğunlaştırıyordu. Ne de olsa Roma İmparatorluğu'nun sonunu getiren, sığlaşan kültürü değildi, zayıflayan ordularıydı. Weber bu tür temel tarihsel gerçekleri asla unutmaz veya göz ardı etmezdi. Nitekim onu büyük bir düşünür yapan unsurlardan biri de buydu.

Son olarak, o dönemde tarih yazımının Almanya dışında nasıl seyrettiğine burada değinmemiz gerekmiyor. Weber her ne kadar Fransa, İngiltere, İtalya, hatta Amerika'da düzenlenen ve yayımlanan kaynakları kullanacak yetkinlikte bir düşünür olsa da, kendi ülkesinin dışındaki tarihsel ve sosyolojik düşünceden pek etkilenmemişti. Bu, belki de Weber'i –onun güçlü ve zayıf yanlarını– anlamak için kullanılabilecek en önemli ipuçlarından biridir.

[69] *Age.*, s. 147.

4. *Weber'i Çevirmek*

Yakın dostu Karl Jaspers, Weber'in prestij ve statüye hiç önem vermediğini anlatır ve –başka şeylerin yanı sıra– yazılarının üslup ve biçimindeki kayıtsızlığı buna bağlar:

> Derinlikli düşüncenin, tanımlardaki keskinliğin ve organizasyondaki özenin yanında, yazılarında dilsel biçime, kompozisyona, hacme ve oranlamalara dair tam bir kayıtsızlık hâkimdir. Sık sık tekrarlarla, konudan sapmalarla, ani dönüşlerle, kimi zaman gerekli olmayan ayrıntılarla, ara tümcelerle, tesadüfi açıklamalarla karşılaşırız. Max Weber, matbu eserleri şöyle dursun, elyazmalarını bile yeniden okumaya katlanamazdı: yayımlanan eserden hiç memnun kalmaz, bunu asıl vazifesinin bir parçası olarak görerek yola devam ederdi.[70]

Benzer şekilde Guenther Roth da Weber'in üslubundaki belli başlı sorunlara dikkat çekiyor, onun tırnak işaretlerini ve nitelemeleri gereğinden fazla kullandığını öne sürüyor, "sözdizimini kullanmadaki ustalığının ve karmaşık cümle yapılarının İngilizcede uygulanabilirliğinin kısıtlı" olduğundan bahsediyordu.[71]

Bu ve benzeri durumlar, paragraf ve bağlaç eksikliği gibi bazı sorunlarla beraber burada çevrilen metinde de karşımıza çıkmaktadır. Çevirmen, çeviriyi berrak ve okunabilir kılmak adına metne bazı müdahalelerde bulunmuştur. İlk olarak uzun bölümler, düşünce akışını takip edecek şekilde paragraflara ayrılmıştır. Bağlantı kurmayı kolaylaştırmak adına bir paragrafın sonundaki kelimeler zaman zaman bir sonraki paragrafın başına alınmıştır. Açıklığa kavuşturul-

[70] K. Jaspers, *Three Essays*, çev. R. Mannheim (New York, 1964), s. 265-6.
[71] G. Roth, "Introduction" (yukarıdaki dipnot n. 23), s. ci-ciii.

ması gereken bazı kısımlarda bir sözcük veya tümceyle araya girilmiş ve bu müdahale parantezlerle belirtilmiştir.

İkinci olarak Weber'in uzun cümleleri parçalara ayrılmış ve konudan saptığı yerler ayrı birer cümle ya da paragraf olarak düzenlenmiştir. Sonradan eklendiği aşikâr olan az sayıdaki dipnot, çoğu zaman eserin mantıksal gelişimini konudan sapılan yerlere kıyasla çok daha fazla desteklediğinden, metnin içine eklenmiştir.

Son olarak, metin, İngilizcede tuhaf karşılanabilecek ve dikkat dağıtabilecek biçemlerden arındırılmıştır. Tırnak işaretleri çok az kullanılmış, soyut isimler yerine fiiller tercih edilmiş ve yabancı terimler çevrilmiştir. Bir anahtar terimin çağrışımları hakkında şüpheye düşüldüğü durumlarda, ilgili terim parantez içinde verilmiştir. Çevrilen yabancı terimler de aynı şekilde parantez içinde sunulmuştur.

5. *Bibliyografik Not*

Burada sunulan çalışma, aslen bir ansiklopedide makale olarak yayınlanmıştı: "Agrarverhältnisse im Altertum", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 3. baskı, 1. cilt (1909), s. 52-188. Weber'in ölümünden sonra eşi, bunu *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* kapsamında yeniden bastı (Tübingen, 1924), s. 1-288. Marianne Weber'in bu basımın ilk sayfasında belirttiğine göre, eserin başlığı ansiklopedi tarafından konmuştu ama kapsamı "çok daha genişti ve Antikçağın toplumsal ve ekonomik tarihini içeriyordu."

Weber'in burada sunduğu analiz Roma İmparatorluğu'nun erken dönemleriyle sona erer çünkü Ortaçağın koşullarına geçişi de kapsayan bir sonraki dönem, ansiklopedinin editörlerince Michael Rostovtzeff'in *colonate* üzerine yazdığı makale için ayrılmıştı. Buradan hareketle elinizdeki baskı Weber'in Roma İmparatorluğu'nun çöküşü üzerine yazdı-

ğı devam niteliğinde bir makaleyi de barındırmaktadır. Bu makale, Weber tarafından ilk kez halka açık bir konferansta sunulmuş ve aynı yıl *Die Wahrheit* dergisinde "Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur" adıyla yayımlanmıştı (1896, 6. Cilt, s. 57-77). Marianne Weber, bunu yukarıda andığımız kitaba dâhil etti (s. 289-311).

6. *Ek Kaynakça*

Weber'in bu eserine ilişkin son zamanlarda yapılan önemli çalışmaların çoğuna notlarda değinilmiştir. Burada, bu önemli figürü ve onun fikirlerini konu alan herhangi bir çalışmanın, eşi Marianne Weber tarafından yazılan ve şaheser niteliğinde bir yorum olan *Max Weber: Ein Lebensbild* (Tübingen, 1926; 2. baskı, Heidelberg, 1950) isimli biyografiyle işe başlaması gerektiğini belirtmekle yetinelim.

Weber'in kullandığı kaynakların ve araştırmaların bir dökümü olarak sunduğu bibliografya, kendi döneminde yapılmış en önemli çalışmaların eksiksiz bir incelemesini içermesi bakımından çarpıcıdır. Okurlar daha yakın tarihli yayınlar için, *Cambridge Ancient History* (12 cilt, 1928-39) ve Hermann Bengtson, *Introduction to Ancient History*, çev. R. Frank ve F. Gilliard (Berkeley, 1970) bibliyografyalarına başvurabilirler.

Bu yayına konan ekler arasında bizzat Weber tarafından yazılan ve çevirisini F. Knight'ın yaptığı *General Economic History* öne çıkmaktadır. Weber'in ölümünden hemen önce, 1919-20 kışında verdiği bir derse dayanan bu çalışma, feodal ve kapitalist kurumlar hakkında kapsamlı tartışmalar içermekte ve bu itibarla elinizdeki kitaba birçok yönden ışık tutmaktadır. Karl Marx ve Weber büyük ölçüde aynı bilim geleneğinde yetiştiğinden ve kapitalizme giden süreci anlamak ikisinin de esas gayesini oluşturduğundan, Weber'in sözünü ettiğimiz bu çalışmasını Karl Marx'ın yakın zamanda

yayımlanan ve J. Cohen tarafından çevrilen *Pre-Capitalist Economic Formations* isimli eseriyle karşılaştırmalı olarak ele almak kıymetli öngörüler sunacaktır.

Weber'in çalışmalarının ardılı sayılabilecek tek eser, F. M. Heichelheim'ın *An Ancient Economic History* başlıklı kitabıdır (çev. J. Stevens, 3 cilt, Leiden, 1958-70). Bu çalışmanın kendine özgü bir karakteri ve kıymeti vardır: Bronz ve demir devirleri arasındaki büyük kültürel kopuşu, Akdeniz dünyasındaki gelişmenin derecesini, şehir ve imparatorluk politikaları arasındaki farklılıkları gözler önüne serer. Heichelheim, Weber'in kavramlarının birçoğunu kullanmış ve bürokrasi ve merkezileşmeye karşı aldığı tavırda Weber'le aynı mesafeli ve 'liberal' çizgide hizalanmıştır. Fakat buna rağmen eserlerinin çoğunda kullanılan kavramlar, Weber'in deyimiyle 'berraklıktan uzaktır' ve özellikle de hacimli bibliyografyası neredeyse hiç düzenlenmemiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için sırasıyla şu incelemelere bakılabilir: R. Blake ve J. Larsen, *Classical Philology* 35 (1940: Almanca baskısı), s. 73-6, ve 60 (1965), s. 294-5.

Yunanistan ve Roma ekonomilerini konu alan üç nitelikli araştırmadan söz edilebilir: farklı sektörlere değinen J. Toutain, *The Economic Life of the Ancient World*, çev. M. Dobie (Londra, 1930); çoğunlukla Yunanistan'a odaklanan ve 'çalışma' kavramı gibi kültürel faktörleri kapsamlı bir şekilde ele almasıyla dikkat çeken C. Mossé, *The Ancient World at Work*, çev. J. Lloyd (Londra, 1969) ve Yakın Doğu'daki gelişmelerin kısa bir incelemesinin yanında özellikle para politikaları ve sorunları hakkında değerli bilgiler içeren, aynı zamanda yakın tarihli çalışmaların kusursuz bir bibliyografyasını sunan J. P. Levy, *The Economic Life of the Ancient World*, çev. J. Biram (Chicago, 1967).

Yunan-Roma Antikçağının incelenmesindeki temel kavramlar ve sorunları ele alan daha kapsamlı çalışmalardan biri, M. I. Finley'in *Sather Lectures* eserinin son cildi olan *The Ancient Economy*'dir (Londra, 1983). Finley, antik şeh-

rin temel nitelikleri gibi birçok hususta Weber'le hemfikirdi (krş. s. 138-9) ama köleliğin gerilemesinin nedenleri gibi bazı konularda görüşleri onunkiyle ters düşüyordu. Genel itibarıyla Finley, kültürel faktörlerden ziyade siyasi faktörler üzerinde duruyordu. Bunda 'içkin verimsizliği' yaratan faktörlerin ayrı bir önemi vardı (s. 106). "Hâkim zihniyet üretken değil, haristi" sonucuna da yine buradan hareketle ulaşmıştı (s. 144).

Antikçağın genel özelliklerini karşılaştırmalı olarak ele alan eserler arasında ise şunlar sayılabilir: K. Polanyi, *Primitive, Archaic, and Modern Economics* (New York, 1968); K. Polanyi vd., *Trade and Market in the Early Empires* (Glencoe, 1957); S. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires* (Londra, 1963) ve *The Decline of Empires* (Englewood Cliffs, 1967), C. Cipolla (der.), *The Economic Decline of Empires* (Londra, 1970, özellikle s. 16-91, Roma).

Kölelik, W. Westermann tarafından *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity* (Philadelphia, 1955) başlıklı eserde incelenmiştir ve M. I. Finley'nin editörlüğünü yapıtığı *Slavery in Classical Antiquity* (Cambridge, 1960) başlıklı seçkide bu konudaki pek çok soruna değinilmiştir. Joseph Vogt Mainz Akademi sponsorluğunda Doğu Avrupa'da ve Batı Almanya'da şu sıralar yapılmakta olan birçok monografik çalışmanın sentezi içinse hâlâ vakit vardır. Karşılaştırma amacıyla başvurulabilecek önemli bir kaynak E. Genovese'nin *The Political Economy of Slavery* (New York, 1965) başlıklı eseridir ama bu çalışmanın ABD'nin güneyindeki köleliğin yeniden üretimine ilişkin varsayımlarının hâlâ desteklenmeye ihtiyacı vardır. Bu konuda bakılabilecek bir diğer kaynak da şudur: P. Curtin "The Slave Trade and the Atlantic Basin", *Key Issues in the Afro American Experience*, der. N. Huggins vd. (New York, 1971), s. 74-93.

Belirli alanlar ve dönemler için aşağıdaki çalışmalar değerli katkılar sunmaktadır:

a) Mısır: G. Steindorfff ve K. Seele, *When Egypt Ruled*

the East, 2. baskı (Chicago, 1957); J. Wilson, *The Culture of Ancient* Egypt (Chicago, 1963); W. Hayes, "Most Ancient Egypt", *Journal of Near Eastern Studies* 23 (1964), s. 74 vd., 145 vd., 217 vd., 273 vd.

b) Mezopotamya: L. Delaporte, *Mesopotamia*, çev. V. Childe (London, 1925), ekonomik örgütlenme üzerine özellikle Kısım II-3; C. Kraehling vd. *City Invincible* (Chicago, 1960) şehirleşme üzerine; A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia* (Chicago, 1964).

c) İsrail: Max Weber, *Ancient Judaism*, çev. H. Gerth ve D. Martindale (Glencoe, 1952: ilk basım 1917-19); S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 1-2. ciltler (New York and London, 1937); B. Netanyahu (der.), *World History of the Jewish People*, seri 1, 6. cilt. (Ramat-Gan ve New Brunswick, 1963-72), özellikle 3. cilt, 13. bölüm: E. Speiser, "The Manner of the King".

d) Yunanistan: W. Woodhouse, *Solon the Liberator* (London, 1938); H. Michell, *Economics of Ancient Greece*, 2. baskı (London, 1957); M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens* (New Brunswick, 1952); J. Fine, *Horoi: Hesperia*, ek 9 (1951).

e) Helenistik Dönem: M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 cilt (Oxford, 1941); W. Tarn ve G. Griffith, *Hellenistic Civilization*, 3. baskı (London and New York, 1952); H. Bell, *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest* (Oxford, 1948); M. Rostovtzeff, "Roman Exploitation of Egypt in the First Century A.D.", *Journal of Economic and Business History* (1929), s. 337-4.

f) Roma ve erken imparatorluk: T. Frank, *Economic History of Rome* (1926; 2. baskı. New York, 1962); T. Frank (der.), *Economic Survey of Ancient Rome*, 5 cilt (Baltimore, 1933-40); E. Badian, *Publicans and Sinners* (Ithaca, 1972), geç cumhuriyet dönemindeki 'vahşi kapitalizm' üzerine; M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman*

Empire (1926; 2. baskı, 2 cilt, Oxford, 1957); S. Wallace, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian* (Princeton, 1938).

g) Geç Antik Dönem: M. Chambers (der), *The Fall of Rome*, 2. baskı (New York, 1970); A. Jones, *Later Roman Empire* 3 cilt (Oxford, 1964); R. Latouche, *Birth of Western Economy*, çev. E. Wilkinson (London, 1961); R. Lopez, *Birth of Europe* (New York, 1967).

R. I. Frank

I
Ekonomi Teorisi ve Antik Toplum

Avrupa'nın doğusundaki yerleşim örüntüsü, Doğu Asya uygarlıklarında yaygın olarak görülenle karşıtlık sergiler. Aralarındaki fark, kesin olmamakla birlikte kabaca şu şekilde özetlenebilir: Avrupa'da yerleşik yaşama geçiş, (özellikle süt için yapılan) sığır yetiştiriciliğinin egemen olduğu ekonominin, başlıca faaliyetin tarım olduğu ve sığır yetiştiriciliğinin tali bir unsur olarak varlığını sürdürdüğü bir ekonomiye dönüşmesi anlamına geliyordu. Öte yandan Asya'da yaygın ve dolayısıyla göçebe olan tarımdan süt sığırı yetiştiriciliğinin olmadığı hortikültüre [bahçe tarımı] geçiş söz konusuydu. Bu karşıtlık görelidir ve tarih öncesi zamanlar için geçerli olmayabilir ama ne zaman otaya çıktığı fark etmeksizin temel ayrımlara neden olmuştur. Bunun sonucunda Avrupa halkları arasında toprağın özel mülkiyeti her zaman için müşterek meraların küçük gruplar arasındaki bölüşümü ve nihai tahsisiyle ilgili olmuşken, Asyalılar arasında böyle bir gelişme yaşanmamıştır. Dolayısıyla Batı'da bulunan mark[1] ve müşterekler gibi ilkel komünal tarım birimleri Asya'da ya hiç varlık göstermemiş ya da farklı bir ekonomik işlev üstlenmiştir. Bu nedenle komünal mülkiyetin Doğu Asya'daki köy örgütlenmelerindeki rolü, vergi düzenlemesi gibi modern bir kökene sahip olmadıkça, Avrupa'daki benzerlerinden önemli şekilde ayrılır. Sürülerin mülkiyetinden kaynaklanan 'bireyciliğe' ve bu bireyciliğin yol açtığı sonuçlara Doğu Asyalılar arasında rastlanmaz.

1 Eski Cermen köy topluluğu. (Çev.)

Buna bağlı olarak Batılılar (onlarla sınırlı olmamakla birlikte, çoğunlukla Avrupalılar) arasında tarihsel gelişmenin başından itibaren her yerde belli başlı özelliklerin varlığından söz etmek mümkündür. Hâkim olduğumuz kadarıyla süt sığırı yetiştiriciliğinden tarım ürünlerine geçişin kullanılabilir arazi miktarında yol açtığı azalmayla birlikte yerleşik tarım ortaya çıkmıştır. Bu sadece Kuzey Batı Avrupa için değil, aynı zamanda Güney Avrupa ve Yakın Doğu için de geçerlidir.

Ne var ki bu gelişme tarih öncesi zamanlarda Yakın Doğu'da (Mezopotamya) ve Afrika'nın tek büyük uygarlık merkezi olan Mısır'da nehir sulama sistemlerinin arz ettiği önem nedeniyle köklü bir değişime uğradı. Teorik olarak konuşmak gerekirse sulu tarım, hayvanların evcilleştirilmesinden önce var olan basit tarımdan sonraki hortikültür aşamasına evrilebilirdi. Her hâlükârda sulama, bu bölgelerin tüm ekonomisine oldukça özgün bir nitelik kazandırdı.

Buna karşılık Yunan ve –sığırcılığın süt için değil, tarımsal faaliyet için kullanıldığını vurgulayan eksi kaynaklara rağmen– Roma toplumları, Ortaçağ Avrupası'ndakilere özü itibarıyla daha fazla benzeyen tarım sistemlerine sahiplerdi. Öte yandan Antikçağ, toprağın yoğun kullanımı nedeniyle toprağa bağlı hâle gelen kitlelerin askerlik hizmeti için hazır bulunmaması sonucunda bir işbölümünün ortaya çıktığı, bu işbölümünün meslekten bir asker sınıfı oluşturduğu ve bu sınıfın savunmasız kitleleri kendi çıkarları için sömürdüğü zamanlardan daha farklı bir yol izledi. Askerî tekniğin sürekli eğitim ve uygulama gerektiren bir meslek hâline gelmesi, bu gelişmeye kimi zaman eşlik etti, kimi zaman onun nedeni oldu. Bildiğimiz gibi Ortaçağın başında bu süreç, Avrupa'da 'feodalizmin' gelişmesine yol açmıştı. Antikçağda ise Ortaçağ feodalizmine benzer bir sistemin ancak başlangıcına rastlamak mümkündü; bunun dışında vasalllık ve beneficenin bir aradalığı veya Roma-Cermen feodal hukukunun gelişimi anlamında herhangi bir benzeşme yoktu.

Yine de 'feodalizm' kavramını salt Ortaçağdaki biçimiyle sınırlandırmak gereksiz ve akılsızca görünüyor. Hem Doğu Asya hem de Kızılderili uygarlıkları, işlevleri itibarıyla özünde feodal diye niteleyebileceğimiz kurumlara sahiplerdi. Feodalizm kavramını, başlıca işlevleri savaşmak ve kraliyete hizmet etmek olan, ayrıcalığını mülkiyetinde bulundurduğu topraktan alan ve bu toprağa bağımlı, silahsız bir nüfustan elde ettiği kira ve emek gelirlerine dayanan bir yönetici sınıf üzerinde temellenen her türlü toplumsal kurumu işaret etmek için kullanmakta bir sakınca yoktur.

Bu nedenle Mısır ve Babil'deki yönetici beneficeleri veya Sparta'daki yapılanmayı da 'feodal' olarak nitelemek gerekir. Feodalizmin muhtelif biçimleri arasındaki farklar, savaşçı sınıfın örgütlenme ve finanse edilme biçimlerindeki çeşitliliğin bir sonucudur. Bu anlamda söz konusu olabilecek muhtemel biçimlerden biri, kökenleri geç Antikçağa uzanan ve en belirgin hâliyle Ortaçağ Avrupası'nda karşımıza çıkan 'bireyci' feodalizm modelinde olduğu gibi, yönetici sınıfın toprak sahipleri olarak ülkenin her yerine dağılmasıdır.

Akdeniz'de ve özellikle de Antik Yunan'da ortaya çıkan bir başka biçim ise profesyonel savaşçılar tarafından kurulan müstahkem merkezler olan 'feodal şehirleri' içerir. Bu 'şehir feodalizmi' Antikçağda varlık göstermiş tek feodalizm biçimi olmasa da siyasi gelişimlerinin başlangıcında 'klasik' politik uyarlığın sonraki merkezlerini doğrudan etkilemiştir, dolayısıyla bu merkezler için, İtalyan Ortaçağı boyunca toprak sahibi soyluların birçok şehre zorla yerleştirilmesinden daha büyük önem arz etmiştir.

Yabancı ve üstün bir askerî teknolojinin Güney Avrupa'ya ithalatı, Antikçağda deniz yoluyla ve aynı zamanda en azından coğrafi anlamda geniş bir ölçeğe sahip olan kıyı bölgelerinin fethedilip ticari sisteme katılmasıyla gerçekleşti. Feodal yönetici sınıf, başlangıçta her zaman bu ticaretten kâr elde eden sınıftı. Bu nedenle Antikçağa özgü feodal gelişim, feodal şehir devletlerinin kurulmasına yol açtı. Öte yandan Orta

Avrupa'nın Ortaçağın başlarındaki dönüşümü, diğerine benzeyen ama bu kez kara yoluyla gelen bir askerî tekniğin gelişimiyle bağlantılıydı. Orta Avrupa feodalizm için olgunlaştığında, Antikçağda varlık gösteren türde gelişkin bir ticaretten yoksundu, dolayısıyla feodalizm burada daha ziyade toprağa bağlı gelişti ve derebeylik sisteminin ortaya çıkmasına neden oldu. Egemen askerî sınıfı bir arada tutan bağ, bu nedenle kişisel sadakat ve biat kültüründen oluşurken, Antikçağda kent yurttaşlığı çok daha kuvvetli bir bağ yaratmıştı.

Antik kent feodalizmi ile ticaret ekonomisi arasındaki ilişki, Ortaçağdaki birtakım gelişmeleri anımsatır: kentlerde sanayinin serbest yükselişi, patrisyenlerin saltanatının çöküşü, 'şehir ekonomisi' ile 'derebeylik ekonomisi' arasındaki gizli mücadele ve Ortaçağın son dönemleri ile modern çağda para ekonomisi nedeniyle feodal devletin parçalanması: Ortaçağın olguları ve modern olgular arasında yapılan bu tür karşılaştırmalar, ilk bakışta makul görünseler de çoğunlukla güvenilmezdirler ve ekseriyetle berrak bir kavrayışın önünde engel teşkil ederler. Bunun nedeni, benzerliklerin bizi kolaylıkla yanıltabilmesidir. Antik uygarlık, onu Ortaçağdaki uygarlıklardan ve modern uygarlıklardan keskin bir şekilde ayıran bazı özelliklere sahipti. Eski uygarlığın ekonomik merkezi, Roma İmparatorluğu'nun başlangıcına kadar, Batı'daki kıyılar ile Mısır ve Yakın Doğu'daki nehirlerdi. Bölgelerarası ve uluslararası antik ticaret, coğrafi anlamda geniş ölçekli ve oldukça kârlı olmasına rağmen, yine de ticareti yapılan malların göreli hacmi bakımından birkaç önemli ara dönem dışında geç Ortaçağın gerisinde kaldı. Antik ticaretin çeşitlilik gösterdiği ve değersiz olduğu kadar değerli madenleri de içerdiği ve tahmin edilenden daha fazla sayıda hammaddeyi kapsadığı doğrudur. Bununla birlikte Antik toprak ticareti, yalnızca belirli noktalarda ve belirli dönemlerde geç Ortaçağdakiyle kıyaslanabilirdi. Deniz ticaretinde bile kitlesel tüketim mallarının çoğu, Atina'da ve sonrasında Rodos, Mısır ve Roma'da tekelleşmiş limanların

kuruluşu gibi yalnızca birkaç siyasi veya ekonomik genişleme döneminde gerçekten önemli bir rol oynadı.

Örneğin Beloch, o yıl toplanan gümrük vergilerine dayanarak Pire'nin MÖ. 401-400 arasındaki yıllık ticaretinin 2.000 talent (yaklaşık on üç milyon altın frank) olduğunu tahmin ediyordu. Vergi, malların değerinin on beşte biri kadardı ve 30 veya 36 talent toplanmıştı, bu da demek oluyordu ki mallar yaklaşık 2.000 talent değerindeydi. Bunun sadece Pire'de olduğu, Peloponez Savaşı'ndan çok kısa bir süre sonrasına denk geldiği, paranın satın alma gücündeki değişiklikler için hiçbir ödenek ayrılmadığı ve hâl böyleyken bile 2.000 talentin Yunanistan'daki mevcut krallığın dış ticaretinin (takriben 130-40 milyon altın frank) yaklaşık olarak onda birine karşılık geldiği göz önüne bulundurulduğunda, bu kesinlikle etkileyici bir meblağdır. Eğer gümrüklerin transit hâlindeki malların değerinin sadece %2'si kadar olduğu ve diğer vergilerin dâhil edilmediği varsayılırsa, bu sonuç kabul edilmelidir. Ne var ki araştırmacılar bu konularda bir anlaşmaya varmamıştır.

Daha da etkileyici olan, Delos'ta serbest bir liman kurulmadan önce Rodosluların adalarının ithalat vergilerinden edindikleri toplam 1 milyon drahmidir (yaklaşık 140 Attika talenti). Gerçekten de adalarının neredeyse tüm Helen diyarlarında olağanüstü ayrıcalıkları vardı ve Delos'un serbest liman olarak kurulmasından sonra sadece 150.000 drahmi toplamışlardı. Buradaki sorun, 'resmî' kayıtlara bu şekilde geçmesi nedeniyle doğruluğu biraz şüpheli olan bu ifadeyi kabul edip edemeyeceğimizdir. Kayda geçmiş bir başka örnek, Atina'nın müttefiklerinin deniz ticaretinden alınan %5'lik gümrük vergisidir ama buna Atina'nın sınırları içinde ve en büyük adalarında yapılan ticaret dâhil değildir. Bu gümrük vergisi, bazı diğer vergilerin yerine toplanmıştı ve Beloch'tan öğrendiğimize göre Atinalılar, bunun 1.000 talente kadar çıkmasını bekliyorlardı. Fakat bu iddiayı kabul etmek mümkün görünmüyor çünkü hem söz konusu ifade-

nin geçtiği Thukidides'teki ilgili bölüm bu miktarı belirlemede yeterli bir kaynak olamayacak kadar sıkışık bir şekilde yazılmıştır hem de sözü edilen meblağ Pire'de toplanan 30-36 talentik meblağla bağdaşmıyor. Bunun yanı sıra, ithal mallarının fiyatındaki %5'lik artışla dengelenebilecek bir haraç, fikir olarak anlamlı görünmemektedir.

Daha da önemli bir işlem, Vespasianus döneminde Hindistan'dan Mısır'a bir yılda yapılan 55 milyon sesterce (16 milyon altın frank) değerindeki ithalat akışıydı ve muhtemelen Antikçağda devlet denetimi veya sübvansiyonu olmadan gerçekleştirilmiş ve belgelenmiş en geniş serbest özel ticaret işlemiydi. Dolayısıyla bu akışa dair kanıtlarımız güvenilir görünüyor.

Unutulmamalıdır ki Antikçağda ticaretle ilgili yapılan tüm hesaplamalar maddi malların yanı sıra köleleri de içeriyordu. Köleler seyyar olduklarından ekonomik genişleme zamanlarında ticaretin oldukça önemli bir parçasını teşkil ediyorlardı ve eğer vasıflılarsa barış zamanında pahalıya mal oluyorlardı.

Antikçağda ithal tahıla bağımlılık, sürekli bir olgu hâline geldiği her yerde her zaman devlet müdahalesine ve akabinde önemli kurumsal ve siyasi sonuçlara yol açmıştır çünkü özel ticaret, tahıl tedarikini teminat altına almada yetersizdi. Bu anlamda verilebilecek örnekler arasında Atina'daki liturjiler, Samos'ta devletin parayla yaptığı ve ipoteklerle güvence altına aldığı satın alımlar, buna bağlı olarak yurttaşlar arasında ortaya çıkan ayrımlar ve son olarak da Roma'nın sistematik tedarik siyaseti sayılabilir.

Elbette yalnızca Ortaçağ devletleri değil, aynı zamanda merkantilizmi benimsemiş monarşiler, hatta Çarlık Rusyası bile amaçları bakımından Antikçağdakine benzeyen tahıl siyasalarına sahipti. Ne var ki mutlakçı devletlerin istifleme politikaları, (en gelişkin oldukları yer olan) Rusya'da bile Babil ve Mısır tahıl depolama sistemleriyle ya da Roma'nın *annona* sistemiyle neredeyse kıyaslanamaz. Bununla birlikte mutlakçı devletler –hatta Rusya bile– farklı amaçlar gütmüş

ve farklı yöntemler kullanmışlardır. Antik dönemin tahıl politikalarını modern devletlerinkinden ayıran unsur, esasen modern proletarya ile sözde antik proletarya arasındaki karşıtlıktır. İkincisi, bugünkü karşılığıyla üretimle uğraşan bir işçi sınıfından ziyade, bir tüketici proletaryası, yoksullaşmış bir küçük-burjuva kitlesiydi. Modern proletarya, bir sınıf olarak Antikçağda varlık göstermemişti.

Bunun sebebi antik uygarlığın ya doğrudan köleliğe dayanması ya da köleliğin bu toplumlara Ortaçağ Avrupası'nda benzeri görülmemiş ölçüde nüfuz etmiş olmasıydı. Kısmen köleliğin geliştiği merkezlerde geçim maliyetlerinin düşük olması, kısmen de diğer tarihsel ve siyasi koşullar bunda etkili olmuştu. Kölelik, Roma Cumhuriyeti'nin son zamanları gibi belli başlı dönemlerde doğrudan baskın bir şekilde görülürken, yasal olarak 'özgür' emeğin hüküm sürdüğü Helenistik ve Roma imparatorluk çağları gibi diğer dönemlerde de hâlâ geniş bir etkiye sahipti. Papirüs ve kırık çanak çömlek kalıntılarının gösterdiği üzere Helenistik Doğu'da, Ptolemaik Mısır'da ve Roma'nın egemenliği altındaki Mısır'da özgür emek, vasıf isteyen zanaatın dışında bile önemli bir rol oynuyordu. Talmud ve yazıtlar bunu doğrulamaktadır. Burada kapitalist işveren kavramı *(ergodotos)* tüm belirginliğiyle gelişmiş hâlde mevcut görünmektedir; fakat Ptolemaik yağ tekeli örneğinde olduğu gibi geniş ve güvenilir bir işgücüne ihtiyaç duyulduğu durumlarda seyahat özgürlüğüne doğrudan ya da dolaylı sınırlamalar getirilmesi de sıkça başvurulan bir gerekliliktir. Gerçekten de kölelik, 'klasik' ve 'özgür' politik sistemlerin zirve yaptığı düşünülen bu tür dönemlerde ve yerlerde serpilip gelişmiştir. Her ne kadar Helenistik Mısır ve Yakın Doğu ile Yunanistan'ın erken zamanları gibi Antikçağın belli başlı bölgelerine ve dönemlerine dair öne sürülen hâkim görüşlerin kölelerin sayısını ve taşıdığı önemi gereğinden fazla vurguladığını düşünsem de, Antikçağ ile Ortaçağ Avrupası ve Modern Avrupa arasında yapılan temel ayrım, hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Ne var ki Antikçağın ekonomik örgütlenmesinin, Ortaçağ Avrupası ile modern Avrupa'nın ekonomik tarihini analiz etmek için kullanılan kavramları geçersiz kılan özelliklere sahip olup olmadığı sorusuyla yüzleşmek hâlâ gerekli görünmektedir. Bu soru, geçen yüzyılda hararetle ve bazen de büyük bir tutkuyla tartışılmıştı. Tartışmanın başlangıç noktası, üretimin hane etrafında toplandığı ve hane halkının özgür olmayan işçileri de kapsayacak şekilde genişletildiği bir '*oikos* ekonomisi'nin tüm Antikçağda hâkim olduğunu öne süren Rodbertus'un teorisiydi. Buna göre Antikçağdaki işbölümü, esasen yalnızca büyük köle hanelerindeki uzmanlaşmaya dayanıyordu ve ticaret, tek tük karşılaşılan ve büyük hanelerin fazla üretimini elden çıkarmaya hizmet eden tali bir olguydu. Buradan hareketle Rodbertus '*oikos*un otarşisini' savunuyor, ilkece Antikçağın büyük hanelerinin kendilerine ekonomik olarak yettiğini öne sürüyordu.

Karl Bücher, Rodbertus'un *oikos* üzerine geliştirdiği anlatıyı olumluyordu ancak bir farkla. Onun öne sürdüğü görüşlerin, kendi ifadelerine dayanılarak şu şekilde yorumlanabileceği kanaatindeyim: Bücher'e göre *oikos* bir 'ideal tipti'; Antikçağda ortaya çıkan bir tür ekonomik sistemin temel özelliklerini ve karakteristik sonuçlarını ifade ediyordu. Bunu da başka bir yere atıfta bulunmadan, 'kavramın saf hâline' yakınsayarak ve *oikos* ekonomisine Antikçağın zamansal ya da mekânsal bağlamında genelgeçer bir başatlık atfetmeden yapıyordu. Hiç tereddüt etmeden iddia edilebilir ki *oikos*un baskın olduğu dönemlerde bile bu, ticarete ve ticaretin tüketici ihtiyaçlarını karşılamadaki rolüne getirilen bir sınırlamadan başka bir şey değildi. Kuşkusuz bu sınırlama güçlü ve etkiliydi; hatta o kadar etkiliydi ki var olmadığında daha kapsamlı bir ticaret yürütecek olan sınıflarda belli başlı ekonomik ve toplumsal bozulmalara neden oldu.

Bu gibi şerhlerle birlikte, Bücher'in Antikçağı '*oikos* ekonomisi' kavramının bir örneği olarak ele alması, antik iktisat tarihinin belirli paradigmatik yönlerini yanlış bir izlenimle

sonuçlanacak kadar vurgulamasına neden olmuştur. Tarihçiler, Bücher'in '*oikos* ekonomisi'ni tüm Antikçağın özelliği olarak gördüğü ve bu sırada kentlere (ideal tip anlamında) bir 'şehir ekonomisi' atfettiği sonucuna varmıştır ki bu, Bücher' göre görüşleri hakkında yapılmış hatalı bir çıkarımdır. Benzer şekilde Eduard Meyer de, Antikçağı incelerken özgün iktisadi kavramların kullanımını tamamen reddedecek kadar bu çıkarıma karşı çıkmıştır. Meyer daha sonra, en azından Perikles Atinası hakkındaki analizinde, tamamen modern iktisadi kavramlarla çalışmayı denemiş ve 'fabrika' ile 'fabrika işçisi' gibi terimler kullanmıştır.[2] Meyer'in amacı ise bu terimleri kullandığımız takdirde ticaretin ve bankacılığın önemine atıfta bulunsak dahi o dönemin ekonomisinin ne kadar modern olduğunu anlayamayacağımızı göstermektir.

Her şeyden önce, Avrupa'da MS. 13. yüzyılda ortaya çıkan ve sözleşme yoluyla üretimin önünün açılmasına dayanan 'ev tipi imalatın' Antikçağda varlık gösterdiğine dair bir bulgu yoktur. Bu sistem, üreticinin deneyimli bir tüccar tarafından basit bir şekilde sömürülmesinin daha gelişmiş bir hâlidir ama elbette basit sömürü, Antikçağda bile bilinen bir olgudur. [Kısacası, modern zamanlardaki fabrika sisteminin gelişiminden önceki aşamanın Antikçağda bir karşılığı yoktur.]

Dahası, terimi salt teknik ve işlevsel anlamda kullansak ve kapsamını örneğin işgücünü angarya emeği sağlayan serflerin oluşturduğu Rusya'daki fabrikaları ya da devlet ihtiyaçları için üretim yapan devlet fabrikalarını içerecek şekilde genişletsek dahi, ne fabrikaların Antikçağdaki varlığını öne sürebilecek herhangi bir bulguya rastlanmaktadır ne de kaynaklarda, büyüklükleri, faaliyetlerinin sürekliliği ve teknolojik gelişkinlikleri bakımından (buna üretimin atölyelerde toplanması, işbölümü, işin örgütlenmesi ve sabit sermaye

2 Bu eski 'fabrikalarda' dikkat çekici olan şey, bunlara 'el konulabilmesi' (*aphobos*) ya da bunların fizilsel bir iz bile kalmayacak şekilde dağıtılarak (*timerokos*) ortadan kaldırılabilmesiydi. Moden fabrikalar bunu yapamaz!

kullanımı da dâhildir) 'fabrika' olarak adlandırılabilecek türde üretim merkezlerinden bahsedilmektedir.

Sözgelimi fabrika, firavunlar dönemi sanayi veya Ptolemelerin ve sonraki Roma İmparatorluğu'nun tekelleri gibi onu bulmayı en çok bekleyebileceğimiz dönemlerde bile (aşağıya bakınız) standart üretim biçimi değildi. Helenistik *ergastērion*, genellikle fildişi gibi pahalı hammaddeler ithal eden zengin bir tüccarın hizmetkârlarının kaldığı yerdi. Tüccar, hammaddesinin özgür zanaatkârlara satmadığı kısmı üzerinde bir çavuş (*hegemōn tou ergastēriou*) yönetiminde çalıştırdığı vasıflı kölelerini burada tutardı. Sayıları değişkenlik gösterebilen bu köleler, satın alınabildikleri gibi bazen de kredi teminatı olarak kullanılırdı (Dimosthenis XXVII: 823.19; Atina için aşağıya bakınız). Tıpkı bir kurşun külçesinin bölünmesi gibi, kölelerin bir kısmını satarak bu *ergastērion*u istediğiniz şekilde bölebilirdiniz ve bu da açıkça göstermekteydi ki söz konusu olan farklılaşmış bir emek örgütlenmesi değil, homojen bir köle emeği grubuydu.

Yer yer büyük tarım örgütlenmelerinin piyasa işlemlerine yardımcı olmak için kurulan 'yan sanayilere' ve Yakın Doğu'da ve Roma İmparatorluğu bünyesinde tekelleşmiş yönetimlere ait atölyelere rastlamak mümkündü. Bunun yanı sıra, nüfuz sahibi soylu kadınlara ait ve Ortaçağda olduğu gibi geniş bir ölçeğe yayılabilen tekstil işletmeleri de bulunuyordu. Ne var ki bütün bu kuruluşlar plantasyonlara, vergi idarelerine veya bir *oikos*a tabiydi ve bu anlamda gerçek birer 'fabrika' olmaktan uzaktı. Hakiki bir fabrika örgütlenmesinin ilk aşamalarına dair bir bulgudan söz edilebilirse de –ki bu Rusya'daki serflik sisteminde olduğu gibi Antikçağda da ortaya çıkabilirdi– Rus fabrikaları gibi olgular, aynı sebeplerle (aşağıya bakınız), özel sektörle ilgili, düzenli örüntü oluşturan nitelikler olarak değil, 'kaideyi bozmayan istisnalar' olarak karşımıza çıkarlar.

Böyle bir istisna, nitelik olarak olmasa da nicelik olarak 13. yüzyıldakinin hacim ve vasfını aştığı varsayılan bankacı-

lık sektörüdür. Görünüşe göre bu eski bankacılık, özellikle Roma ve Atina gibi az sayıdaki siyasi güç merkezine bağlı mültezimlerin elindeydi. Dahası, gemi rehinleri ('erken kapitalizmin' süreksizliğinin ayırt edici bir özelliği olan) ticaret ortaklıkları, banka ödemeleri ve transferleri gibi farklı ticaret türleri, özünde erken Ortaçağdakine benzeyen yasal araçlarla yürütülüyordu. Dolayısıyla Ortaçağa gelindiğinde artık yaygın hâle gelecek olan çekler, iptidai bir biçimde burada da mevcuttu. Benzer bir şekilde faiz oranları, koşulları ve faize ilişkin yasal düzenlemelerin tümü de genel olarak Ortaçağdaki muadilleriyle kıyaslanabilecek kadar yaygındı. Öte yandan Ortaçağda oldukça gelişkin hâliyle karşımıza çıkan ve sermaye için düzenli bir gelir kaynağı sağlayabilen devlet borcuna hiçbir şekilde rastlanmıyordu. Daha ziyade, örneğin Doğu ve Pers krallarının ve Yunan tapınaklarının devasa stokları ile bunların bilinen kullanımlarında karşımıza çıktığı gibi, bir tür kamu borcu sayılabilecek tipik biçimler söz konusuydu. Bütün bu olguların gösterdiği üzere mevcut değerli maden stoklarının 'sermaye' olarak kullanımı, yok denecek kadar azdı.

Bu nedenle, Antikçağın ekonomik kurumlarını modern terimlerle betimlemekten daha yanıltıcı pek az şey olabilir. Ortaçağ ekonomisinin bizimkinden çok da farklı olmadığını akılda tutmakla birlikte, böyle bir tutum Ortaçağ boyunca sermayeyi yöneten yasal kurumlarda gerçekleşen temel değişiklikleri çoğunlukla hafife alacaktır. Muazzam rezervlere sahip Ptolemaik bankalar ve Romalı mültezimlerin şirketleri gibi devlete ait ve devlet destekli finans kurumlarına gelince, bunların bile Ortaçağ şehir devletlerindeki (örneğin Cenova) ilgili gelişmelerle çarpıcı paralellikleri vardır. Üstelik 13. yüzyılın ticari teknikleri bunları geride bırakmıştır.

Buna ek olarak, Rodbertus'un tanımladığı şekliyle *oikos*un Antikçağ ekonomisinde gerçekten çok önemli bir rol oynadığını da vurgulamak gerekir. *Oikos*, başka bir yerde de bahsettiğim üzere, Yunan-Roma Antikçağının

son aşamasında (imparatorluk döneminde), erken Ortaçağ Avrupası'nın feodal ekonomisi ve toplumuyla bir bağ oluşturuyordu. Fakat *oikos*, kralların, prenslerin ve rahiplerin hane halkları biçiminde; bazen kitlelerin geçimlik ekonomisine paralel olarak, bazen de angarya işleri aracılığıyla onlara baskın çıkarak Yakın Doğu'da, hatta bir dereceye kadar Yunanistan'da, Antikçağın bizim tarafımızdan bilinen en eski aşamalarında dahi karşımıza çıkar.

Ne var ki Rodbertus tarafından öne sürülen, *oikos*un kitlelerin otarşik hanelerden müteşekkil topluluklarından doğduğu iddiası doğru değildir. *Oikos*, sulama sisteminin kamusal olarak düzenlemesinin muhtemel bir sonucu olarak ortaya çıktığı Mısır'da olduğu gibi, kısmen de olsa daha ziyade 'sosyalist devletçi' kökenlere sahipti. Antik Yakın Doğu'da ve Yunanistan'ın ilk dönemlerinde, düzenli ticari ilişkilerin ilk teşvikçileri olan, hediye alışverişi yoluyla etkin bir ticaret tekeline erişen ve kaynaklarını genişletmek ve itibarlarını artırmak için giriştikleri hazine toplama girişimlerinden (korsanlık dâhil) yüklü kazançlar elde eden şefler ve prensler de *oikos*un şekillendirilmesinde belli bir ölçüde rol oynamışlardı.

Prenslerin ve siyaseten hâkim sınıfın belirleyici olduğu bu iptidai '*oikos* ekonomilerinde', ihtiyaçların büyük kısmı elbette doğal ekonomi tarafından karşılanıyordu. El koymalar, angaryalar ve köle avları, yurtdışı ürünlerinin satın alımında prenslere kaynak sağlamaktaydı; ancak hazinelerde bulunan değerli madenler, Pers ülkesinde bile ihtiyaçlara yönelik yapılan tedarikte bir para ekonomisi yoluyla kullanılan unsurlar hâline gelmedi. Bunun yerine hazineler, yalnızca bireyleri ödüllendirmede ve belirli siyasi gayelere ulaşmada işe yarıyorlardı. Benzer şekilde, Antikçağın sonunda (MS. 3. yüzyıldan itibaren) doğal ekonomi, hem malikânelere hem de devlete ait 'oikos ekonomisine' baskın gelerek, gittikçe daha fazla egemen olmaya başladı.

Gelgelelim aynı şey, Antikçağın klasik dönemlerinin büyük köle sistemleri için, hiç değilse Rodbertus'un iddia ettiği

ya da benim bir zamanlar kabul etmeye meyilli olduğum ölçüde geçerli değildi. Bu hususta Eduard Meyer ve bazı öğrencilerine (örneğin Gummerus'a) itibar edilmelidir. Aynı şekilde, başlıca unsurlarından birinin kuşkusuz köle emeği olduğu Antikçağın kendine özgü ekonomik özelliklerini tanımlama girişimlerinin, kendi içlerinde haklılık barındırsalar da genellikle özgür emeğin niceliksel öneminin hafife alınmasına neden olduğunu teslim etmek gerektiği kanısındayım. Benim de düştüğüm bu yanılgı, Wilcken'in –her ne kadar bu anlamda atipik bir ülke olsa da– Mısır üzerine yaptığı araştırmalar aracılığıyla düzeltilmiştir.

Antikçağ yalnızca özgür olmayan ve yarı özgür köylüye değil, aynı zamanda mülk sahibi, kiracı ya da ortakçı olabilen özgür köylüye de ev sahipliği yaptı. Benzer biçimde, ev tipi imalat ve köle emeğinin kullanıldığı atölyelerin yanı sıra özgür zanaatkârlar tarafından kimi zaman sipariş üzerine, kimi zaman (ve daha yaygın olarak) ücret karşılığında ve kimi zaman da (yine yaygın olarak) ek yardım için yapılan üretim de vardı. Aile atölyeleri, (en sık görülen hâliyle) tek kişilik dükkânlar ve bir ya da daha fazla köle ile özgür ya da (çoğunlukla) özgür olmayan çırakların bulunduğu, bir usta tarafından işletilen atölyeler de mevcuttu. Bunun yanı sıra Rus arteline benzeyen zanaatkârların ortak kooperatifinin (*synergoi*) ve bir yüklenici tarafından belirli amaçlar için bir araya getirilen vasıflı zanaatkârların oluşturduğu bir ekibin (*ergolabōn*) varlığından da söz etmek mümkündü ve bu ekip neredeyse her zaman devlet işçilerinden oluşuyordu.

Bununla beraber, Ortaçağda 'ustalara' karşı verilen mücadelenin bir ürünü olan ve bizim bugün 'kalfa' diye adlandırdığımız kavramın Antikçağda bir karşılığı yoktu. Zira yurttaş birliklerinin zenginliğine rağmen, zanaatlar ne Antikçağ boyunca yüksek Ortaçağdaki özerk örgütlenme düzeyine ulaşabilmiş ne de Ortaçağın incelikli işbölümüne ve emeğin örgütlenme seviyesine yaklaşabilmiştir. Kalfaların hâlini varın siz düşünün!

Antikçağda lonca veya benzeri bir yapılanmayla karşılaşıldığı durumda, dikkatli bir okuma bize bunun hemen hemen her zaman esasen kamu görevlerinin zorla dayatıldığı bir devlet teşkilatı olduğunu gösterecektir. Zanaatkârlar, Yunan demokrasilerindeki geçici ve kısmi istisnalar dışında oldukça düşük bir mevkiye sahiplerdi ve bu istisnalar da hakiki değil, zahiriydi. Görünen o ki Ortaçağdakinin aksine, işverenler bile ticaretin şehirlerde toplanmasını yasal yollardan sağlamamaya yetecek siyasi güce sahip olmamışlardı. (Bunun nedenleri için aşağıdaki Atina tartışmasına bakınız.)

Son olarak, özgür, vasıfsız ücretli işçi Antikçağda bilinen bir olguydu. Bu tip, kendileri veya başkaları tarafından köle olarak satılan insanların (çocuklar, borçlular) zaman içinde gelişerek oluşturdukları bir gruptu. Ücretli işçiler hasat zamanları için tutulur, devlet tarafından hafriyat, inşaat ve diğer kamu projeleri için kullanılırlardı. Bunun dışında istihdamları genel itibarıyla dağınık ve düzensiz bir örüntü izlerdi.

Bu tartışmalardan hareketle şimdi üzerinde düşünülmesi gereken soru şudur: Antikçağda kültür tarihi için önem teşkil edebilecek kadar kapitalist bir ekonomi var mıydı? Bu soruyu yanıtlarken öncelikle şu genel faktör göz önünde bulundurulmalıdır: Antik kentin ekonomik artı değeri, kökeni itibarıyla her zaman toprak sahibi prenslerin ve soylu klanların mülklerine bağımlı köylülerden edindikleri kira ve vergi gelirlerine dayanıyordu. Bu durum Akdeniz topraklarının arkaik *polis*i için olduğu kadar Yakın Doğu için de geçerliydi. Derecesini bugünden tayin edemesek de kraliyet saraylarını merkez alan belli başlı başkentler dışında bunun doğru olduğunu söyleyebiliriz; daha uygun bir karşılaştırma içinse serflik döneminin Moskova'sına bakmak yerinde olacaktır. Bu zenginlik kaynağının önemini ve onunla birlikte şehirlerin ekonomik anlamda 'çiçeklenişini' –dolayısıyla hızlı düşüşünü– yaratan özgün siyasi koşullar, tüm Antikçağ boyunca etkili olmaya devam etti. Antik şehirler her zaman

için üretimden çok tüketim merkezleriydi. Oysa Ortaçağ kentlerinde bunun tam tersi geçerliydi.

Benzer şekilde, antik şehirlerin gelişimi (aşağıda tartışılan) sayısız 'kentsel ekonomi' unsurunu üretmiş olsa da hiçbir zaman Ortaçağ şehirlerinin büyük çoğunluğunda görülen 'ideal tipe' yakınsayan bir sonuca yol açmamıştır. Bu, kadim uygarlığın kıyılarda kurulmasının getirdiği bir sonuçtu. Antik ekonominin temel niteliklerini bu nedenle şunlar oluşturuyordu: (1) Şehirler, yoğun emek girdisine sahip kaliteli ürünler ihraç ederlerdi; (2) uzak ülkelerden ithal edilen tahıla bağımlıydılar; (3) köleler satın alınırdı; (4) şehir politikaları belli başlı ticari çıkarlar üzerinden şekillendirilirdi. Bu faktörlerin ışığında sorulması gereken diğer soru ise şudur: Antikçağ her ne kadar zenginliğin belirgin bir biçimde arttığı ve azaldığı dönemlerden ibaretse de bu gelişmeler gerçekten de 'kapitalist' diyebileceğimiz bir ekonomik yapıyı mı işaret etmektedir?

Bu soruya verdiğimiz cevap 'kapitalist' kavramını nasıl tanımladığımıza bağlı olacaktır ve bu anlamda elbette birçok biçim alabilir. Gelgelelim bir unsurun özellikle vurgulanması gerekiyor: Sermaye, her zaman ticarette kâr elde etmek için kullanılan zenginlik anlamına gelir. Aksi takdirde terim, sınıflandırma yapmaya yarayan işlevini kaybeder. Dolayısıyla kapitalist bir ekonominin ticarete dayalı olması, onun beklediğimiz bir özelliğidir. Bu, malların (en azından kısmen) ticaret nesneleri olmak üzere üretildiği ve de üretim araçlarının bizzat kendilerinin değişim nesneleri olduğu anlamına gelir. Böylece erken Ortaçağda malları, mirasları, ticaretleri ve şahısları üzerinden ayni ve nakdî ödemeler yapmakla mükellef köylülerden alınan çeşitli haraçlar –kiralar, borçlar ve hizmetler– gibi kırsal bölgelere dayatılan tüm derebeylik yükümlülükleri, bu denklemin dışında kalmaktadır. Zira ne sahip olunan toprağa ne de boyunduruk altındaki insanlara 'sermaye' gözüyle bakılabilir; her ikisinin de mülkiyeti –ilkece– açık pazarda satın almaya değil,

geleneksel bağlara tabidir. Bir tür derebeylik sistemi olan bu yapı, Antikçağda da biliniyordu.

Antikçağda arazilerin parsellere bölünüp kiraya verilmesi gibi bir ticari uygulama da mevcuttu. Bu durumda toprak bir rant kaynağı olarak kullanılır ve kapitalist bir girişimden söz edilemezdi. Antik dünyada aynı zamanda tebaanın gerek lordların atölyelerinde işçi olarak, gerek toprağı (Firavunlar döneminin Mısırı, Roma İmparatorluğu toprakları) ekip biçenler olarak, gerek büyük işletmelerde satın alınmış köleler olarak, gerekse son ikisinin farklı bileşimleriyle işe koşulmasına de rastlanıyordu.

Devlet topraklarında yapılan tarımın (*Fronhofsbetrieb*) analizi zordur çünkü bunun çok çeşitli kullanımları vardır. Bu kullanımlar, arazinin piyasa temelinde ve yasal olarak *coloni*ye serbest bir şekilde devredilmesine ve kiralanmasına dayalı sistemlerden, lordu ve ona emek hizmeti borçlu olan çiftçiyi karşılıklı yükümlülükler altında birleştiren geleneksel toplumsal bağların esas olduğu sistemlere kadar uzanır. Bu ikincisi, toprağın bir *colonate* tarafından işlendiği yerlerde daha yaygındır. Bu gibi durumlarda *coloni*nin kendileri özerk bir emek piyasasının bileşeni olmadıklarından 'sermaye' değildir ama hem emek güçleri, hem de işledikleri toprak, Yakın Doğu'da ve daha sonra Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi, ticaret nesnesi hâline gelebilir. Buradaki sistem, bir ara form olarak karşımıza çıkar: Pazar için üretim yapıldığı ve toprak bir ticaret nesnesi olarak ele alındığı için bir yönüyle kapitalist bir nitelik taşır ama sarf ettikleri emek bir üretim aracı olarak açık pazarda alınıp kiralanamadığı ölçüde bu niteliğini kaybeder.

Devlet topraklarında tarımının varlığı, genel itibarıyla ya *oikos*tan kapitalizme ya da *oikos*tan doğal ekonomiye geçişi imleyen bir olgudur. Her zaman için sermayenin, özellikle de risk sermayesinin görece eksikliğinin bir göstergesidir. Bu eksiklik, toprağa bağımlı insanları kendi işletme sermayelerini bulmaya zorlayan uygulamalara ve envanter ve işgü-

cüne yönelik sermaye harcamalarını azaltmayı amaçlayan politikalara da yansır. Böylece köle satın almak veya işçi kiralamak yerine zorla çalıştırma yöntemlerine başvurulur. Bu sermaye eksikliğinin nedeni, ticaret faaliyetinin nispeten düşük seviyelerde seyretmesidir.

Ekonomik açıdan bakıldığında, köleler standart mübadele nesneleri olarak ele alındığı müddetçe (burada belli başlı işçilerin gerçekten satın alınıp alınmadığının bir önemi yoktur) ve işlenen toprak bir özel mülk olduğu veya kiralandığını sürece tarımda kölelerin kullanılmasının kapitalist bir nitelik taşıdığı elbette iddia edilebilir. Bunun nedeni, toprağın ve kölelerin açık pazardan temin edilmeleri ve doğrudan birer 'sermaye' rolü üstlenmeleridir. Burada işgücü satın alınmakta ve özgür emeğin kullanıldığı işletmelerdeki gibi işe alım söz konusu olmamaktadır. İstisnai durumlarda bir işe alım söz konusu olursa da bunun muhatabı köle değil, onun sahibidir. Bu nedenle, diğer masraflar sabit tutulduğunda, köle emeği için gereken sermaye, aynı miktardaki özgür emek için gerekli olan sermayeden önemli ölçüde daha fazladır. Benzer şekilde, toprak satın almak da kiralamaktan daha fazla sermaye taahhüdü gerektirir.

Son olarak, 'özgür' emeğe dayalı büyük ölçekli kapitalist girişimlerin varlığından söz edilebilir. Bu girişimlerde, aynı ölçüde birikmiş mevcut sermaye üretim araçlarından bir çıktı elde etmek için olabildiğince kullanılmaktadır. Genel itibarıyla bu girişim biçimi, Antikçağda ne tarımın ne de tarım dışı özel ekonomik faaliyetin kalıcı bir özelliği değildi. Yakın Doğu ve Yunanistan taşrasında 'toprak ağaları'nın var olduğu doğruydu ama bunlar, ileri ekonomik gelişmenin söz konusu olduğu yerlerde değil, tam da geleneğin hüküm sürdüğü dönemlerde ve bölgelerde –örneğin Helenik dönemde iç kısımlarda, Talmud'da yapılan atıflarda ve Helenistik dönemdeki bazı bölgelerde– varlık gösteriyordu. Düzenli olarak çalışan ve yalnızca ücretli (yani özgür) emek kullanan büyük işletmeler, belli başlı devlet projelerinde

mevcuttu ama bu tür özel girişimler, klasik kültür merkezlerinin toplumsal veya ekonomik sistemlerinde önemli bir rol oynamıyordu. Ne var ki bu, Yakın Doğu'nun sonraki dönemi için tümüyle geçerli değildi.

Bugün 'kapitalist girişim' kavramı, bahsettiğimiz bu son biçimi, yani genellikle ücretli özgür emekle işletilen büyük şirketleri ifade etmektedir. Bunun nedeni, söz konusu biçimin modern kapitalizmin yol açtığı toplumsal sorunların müsebbibi olarak görülmesidir. Bu noktadan hareketle, kapitalist ekonominin Antikçağda başat bir rol oynamadığı, hatta aslında hiç var olmadığı bile ileri sürülmüştür. Ne var ki bu önermeyi kabul etmek, kapitalist ekonomi kavramını lüzumsuz yere sermayenin değerlenme sürecini tek bir biçimle –insan emeğinin sözleşmeye dayalı olarak sömürülmesiyle– sınırlandırmak ve böylelikle salt toplumsal faktörleri devreye sokmak anlamına gelir. Oysa yapılması gereken, ekonomik faktörleri dikkate almaktır. Mülkiyetin piyasa ekonomisinde bir ticaret nesnesi muamelesi gördüğü ve bireyler tarafından kâr amaçlı girişimlerde kullanıldığı her yerde kapitalizm de vardır. Bunu esas aldığımız takdirde, kapitalizmin Antikçağın tümünde, özellikle de 'altın çağları' olarak nitelendirdiğimiz dönemlerinde hüküm sürmüş olduğu gerçeği ayan beyan ortaya çıkacaktır.

Yine de abartıdan kaçınmamız gerekir. Farklı sermaye mallarının kendine özgü niteliklerinin neler olduğu, bunların nasıl bir değerlenme sürecine girdiği ve bunun antik ekonomi tarihinin gidişatını nasıl belirlediği soruları, özellikle üzerinde durmamız gereken hususlardır. Elbette farklı tür sermaye mallarının arasında teknolojik ilerlemenin son iki yüzyılı boyunca geliştirilen ve bugün sabit sermaye olarak adlandırdığımız üretim araçlarının tümü bulunmaz. Buna karşın Antikçağda da bugün kullanımda olmayan türde sermaye malları mevcuttu ve bunların başında borç köleleri [veya borç esirleri] ya da alınıp satılan köleler geliyordu. Benzer şekilde Antikçağdaki kapitalist girişim biçimleri ara-

sında atölyeler küçük bir rol oynarken, fabrikaların buradaki rolü daha da kısıtlıydı. Öte yandan bugün artık pek önemi olmayan bir ekonomik faaliyet biçimi, Antikçağda su götürmez bir öneme sahipti: devlet sözleşmeleri.

Antikçağda sermaye yatırımının en önemli biçimleri şunlardı: (1) vergilerin tümünün ya da bir kısmının toplanması ve kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi için yapılan hükümet sözleşmeleri; (2) madenler; (3) rehin ve borç senetleri yoluyla edinilen gemilerin kısmi veya tam mülkiyetine dayalı deniz ticareti; (4) plantasyonlar; (5) bankacılık ve ilgili faaliyetler; (6) ipotekler; (7) kara ticareti. Sonuncusu, Batı'da yalnızca Roma İmparatorluğu'nun ilk iki yüzyılında ve kuzey ve kuzeydoğu ile yapılan ticaret kapsamında düzenli ve geniş ölçekli hâle gelmiş bir faaliyetti; kara ticaretinin büyük kısmını kervanlarla emaneten gönderilen mallar oluşturuyordu. Bunlara ek olarak, önem arz eden diğer süreçler arasında şunlar sayılabilir: (8) kölelerin kiralanması (bunlar bazen eğitimli köleler de olabilmekteydi) ya da belirli bir gelir yüzdesi (Rusların deyimiyle, *obrok*) karşılığında bağımsız zanaatkârlar veya tüccarlar olarak işe koşulması; (9) sahip olunan veya kiralanan, belli bir zanaatta ustalaşmış kölelerin kimi zaman atölyelerde, kimi zamansa atölye dışında kapitalist tarzda sömürülmesi.

Kölelerin özel ekonomik girişimlerde sıklıkla kullanıldığı şüphe götürmez bir gerçektir. Çoğu zaman zanaatkârların köleleriyle birlikte çalıştıkları görülürdü. *Ergastērion* adı verilen girişim türündeki kapitalist sömürüden yukarıda bahsetmiştik; bu noktayı aşağıda biraz daha açacağız. Her ne kadar klasik dönemde buna dair bir kanıt olmasa da, hammadde ve aletlerin efendi tarafından temin edildiği ve kölenin bunları kullanarak kendi hanesinde ürettiği ürünü sonrasında efendiye teslim ettiği bir 'ev içi üretim sistemi'nin varlığı, kabul edebileceğimiz bir varsayımdır. Bu sistem Yakın Doğu'da kuşkusuz mevcuttu ve Eski Mısır'da oldukça yaygındı. Buradan hareketle, çoğu ihraç malı aynı ismi taşı-

sa da (şimdiye kadar bildiklerimiz 80 kadardır), Atina çömlek sanayisinde de böyle bir sistemin etkili olduğunu varsaymak için yeterli nedenimiz vardır. İsim elbette 'imalatçıya' veya 'yükleniciye' değil, Zanaatkârya aitti. Zanaatkârnın ismi, teknik becerinin bir miras ve sır olarak aktarıldığı ve çömlekçiliğin bir gelenek olarak yaşatıldığı aileye de adını verecek ve böylece nesiller boyu korunacaktı. Buradan hareketle el sanatlarının aile tarzında örgütlenişinin tipik bir örneği olarak Attika'daki zanaatkâr köylerinden (*dēmoi*) bahsedilebilir.

Muhtelif zamanlarda farklı bileşimlerle ortaya çıkan bir dizi bağımsız değişken, Antikçağda kapitalist girişimin taşıdığı nicel ve nitel önem açısından belirleyici oldu. Bu değişkenler şunlara karşılık geliyordu:

1. Kapitalist gelişimin hız kazanmasında değerli maden arzının büyük önem taşıdığı açıktır. Ne var ki şimdilere karşılaştığımız hâliyle bu faktöre tüm ekonominin yapısı içerisinde gereğinden fazla rol biçmek hatalı bir eğilimdir. Örneğin, Babil kralları ve Mısır firavunları arasındaki yazışmalardan ve değerli madenlerin yalnızca bir değer ölçüsü olarak kullanılmasından da anlaşılacağı üzere, Babil'de maden bulunmuyordu ve değerli maden stoku epey kısıtlıydı. Buna rağmen Babil'in mübadele sistemi eski zamanlardan beri en az diğer Doğu ülkelerindeki kadar gelişkindi, hatta altın zengini Mısır'ınkinden daha ileriydi. Benzer şekilde, Ptolemeler (mevcut tahminleri en azından yaklaşık olarak doğru olarak kabul edersek) muazzam büyüklükte değerli maden yığınlarına sahiplerdi ve ekonomilerinin neredeyse tümü parasallaşmıştı. Fakat yine de kapitalizm Ptolamaik Mısır'ın ekonomik yapısının temel bir unsuru olarak sayılabilecek kadar önem taşımıyordu. Kapitalizmin daha büyük ölçekli gelişimi, çağdaş Roma'da gerçekleşecekti.

Geç Roma İmparatorluğu'nda doğal ekonominin yükselişini madenlerin verimliliğindeki düşüşle açıklayan tuhaf bir teoriye rastlanmak da mümkündür. Bu yaklaşım neden-so-

nuç ilişkisini tersine çeviriyor gibi görünüyor. Madencilikte verimliliğin düşmesinin, köle emeğinin kullanıldığı gelişkin bir kapitalist örgütlenmeye dayanan klasik dönem madencilik sisteminden küçük yüklenicilerin temelini oluşturduğu yeni bir sisteme geçişle ilgili olması daha olasıdır. Bununla birlikte, yukarıdaki tartışma değerli maden kaynakları üzerindeki denetimin belirleyiciliğinin ve özellikle de bu tür kaynakların aniden ortaya çıkışının kültür tarihi açısından sahip olduğu önemli etkilerin inkârı olarak okunmamalıdır. Bunu destekleyebilecek bazı örnekler şu şekilde sıralanabilir: (a) Eski geleneksel krallık, önemli ölçüde 'kraliyet hazinesine' yaslanıyordu. (b) Lavrion madenleri olmasaydı muhtemelen Atina filosunun varlığından da söz edilemeyecekti. (c) Helenistik dönemde tapınak hazinesinin önemli bir kısmının dolaşımdaki para arzına aktarılmasıyla MÖ. 500 dolaylarındaki fiyat değişiklikleri muhtemelen bağlantılıydı. (d) Ahamenişlerin hazinesinin piyasaya sürülmesi, Helenistik şehrin temellerini atmada yapıcı bir rol oynadı. (e) MÖ. 2. yüzyılda savaş ganimeti olarak kazanılan dev miktardaki değerli maden akışı, bilindiği üzere Roma'da büyük etkilere yol açtı. Bu ganimetin olduğu gibi harcanması ve örneğin Yakın Doğu'da yapılan istifçilik faaliyeti gibi farklı biçimlerde kullanılmaması, hâlihazırdaki koşulların bir sonucu olmalıydı. Geniş değerli maden depolarının Antikçağın diğer dönemlerinde de 'doğurgan' bir önemde olduğunu söylemek güçtü. Başka bir deyişle bunlar, niteliksel olarak yeni sayılabilecek ekonomik faaliyet biçimlerinin gelişmesinde herhangi bir rol oynamadılar.

2. Özgür emek sistemleriyle karşılaştırıldığında, köle emeğinin kapitalist kullanımı işgücünü bir araya getirmek ve sürdürülebilirliğini sağlamak için çok daha büyük bir sermaye yatırımını gerektirmesi gibi ekonomik bir özgüllüğe sahiptir. Satışların düşüklüğü neticesinde üretim askıya alındığında sadece sermaye kâr getirmemekle kalmaz –ki bu, makinelere yatırılan sermaye için de geçerlidir– aynı zaman-

da köleler de eldeki ek malzemeleri kelimenin tam anlamıyla 'silip süpürürler'. Bunun sonucuysa sermaye devrinin ve oluşumunun yavaşlamasıdır.

Ayrıca sermayeyi köle emeğine yatırmanın büyük bir risk taşıdığı da söylenebilir. Bunun nedeni, öncelikle yüksek oranlarda seyreden köle ölümlerinin öngörülemezliğinin neden olduğu sermaye kaybıydı. Üstelik herhangi bir siyasi karışıklık da kölelere yapılan yatırımı boşa çıkarabiliyordu. Köle ücretlerinin gösterdiği değişkenlik, bu durumu kesin bir biçimde ortaya koymaktadır. Örneğin Lucullus, düşük arz nedeniyle sağlıklı bir işçinin piyasa fiyatının birkaç yüz drahmiye yükseldiği zamanlarda mahkûmları 4 drahmi karşılığında köle olarak satmıştı. Bunun bir sonucu olarak, kölelere yatırılan sermaye her an büyük bir değer kaybına uğrama ihtimaliyle karşı karşıya kalacaktı.

Dahası, işbölümüne dayalı büyük sınai girişimler için bir önkoşul olan güvenilir maliyet muhasebesi de herhangi bir temelden yoksundu. Bunun yanı sıra Yakın Doğu'da yaygın olan hâliyle ataerkil kölelik, köleyi ya efendinin hanesinin bir üyesi sayıyor ya da ona kendi aile halkını kurma hakkı veriyordu. Yatırımlardan azami gelir elde etmek kuşkusuz ikinci durumda daha olasıydı: Köle ya belli bir borç ödeyerek emek gücünden ziyade bir rant kaynağı işlevi görüyor ya da muhtemelen ailesiyle birlikte işe koşuluyor ve bunun kâr elde etme açısından beraberinde getirdiği tüm sınırlamalarla birlikte işçinin ya da özgür olmayan ev işçisinin yerini alıyordu.

Kölelerin bir üretim aracı olarak gerçek anlamda kapitalist denebilecek tarzda sömürülmesinin önündeki bir başka kısıt, köle pazarına sağlanacak arzın savaşlarda kazanılan zaferlere bağlı olmasaydı. İşgücünün tam tekmil kapitalist sömürüsü, ancak köleler hem fiilen hem de hukuken bir aileden yoksunsa ve koğuşlarda tutulabiliyorlarsa mümkündü –ki bu da köle sayısının artmasını olanaksız hâle getiriyordu– çünkü kadınların idamesi ile çocuk büyütmenin mali-

yeti, işletme sermayesi üzerinde ölü bir yük demekti. Bazen bu ölü yük, kadınlar tekstil üretiminde çalıştırılarak telafi edilebiliyordu ama Antikçağdaki tüketim biçiminin hususi özellikleri ve ev içi eğirme ve dokuma faaliyetinin taşıdığı önem, burada da belli başlı zorluklara neden oluyordu. Çocuklara gelince, köle yetiştiriciliğinin Roma tarihinin belirli dönemlerinde varlık gösterdiğine dair birtakım bulgulara rastlamak mümkündür, nitekim Appianus'un bir pasajında (*İç Savaşlar* I.1.7) bundan söz edilmektedir. Bu durum tıpkı ABD'nin güney eyaletlerinde bir dönem köle sermayesinin bir kısmının üretim, diğer kısmının ikmal için kullanılmasına benziyordu. Yine de ani fiyat dalgalanmaları köle yetiştirmeyi oldukça riskli hâle getirdiğinden, söz konusu bulguların bu şekilde yorumlanışı tartışmaya açıktır.

Genel olarak bakıldığında kadın emeği, plantasyonlar, gemi seyahati, madencilik ve iltizam gibi büyük köle emeği sanayileri için elverişli değildi. Bu nedenle kâr amacı güden işletmelerin esas itibarıyla ve mümkün olduğunca erkek kölelere itimat etmesi genel bir kuraldı; nitekim Cato zamanındaki çiftlik işçileri veya Atina *ergastēria*sındaki işçiler arasında kadınların da olduğuna dair herhangi bir bulgu gerçekten de yoktur. 'Mümkün olduğunca' ibaresiyle kastedilen, savaşın piyasaya istikrarlı bir köle arzı sağladığıydı. Bu dönemlerde kadın köleler, fuhuş veya ev işleri için kullanılırlardı. Öte yandan eğer piyasaya köle tedarik etmede sıkıntılar veya kesintiler yaşanıyorsa köle gücünün doğal artış yoluyla yenilenmesi gerekliliği ortaya çıkıyor, bunun sonucunda da koğuşlar boşaltılarak kölelerin aile hayatı kurmalarına izin veriliyordu. Bu, köle sermayesinin ikamesinde sorumluluğun bizzat köleler tarafından üstlenilmesi, dolayısıyla işgücünün sömürülmesine belli başlı kısıtlar getirilmesi anlamına geliyordu. Köleler artık zincire vurularak çalıştırılamaz ya da bir plantasyon sisteminde kırbaçlanamazdı. Sonuç, kölelerin ekonomik çıkarlarını efendilerinin yararına

kullanabildikleri bir yol bulunmadığı müddetçe, kaçınılmaz olarak kârın azalmasıydı.

Köle sermayesinin güvencesizliği ve öngörülemez riskler barındırması bir yana, büyük işletmelerde kullanılan köleler teknik anlamda bir ilerleme kaydetmek ya da üretimin niteliğini veya niceliğini artırmakla doğal olarak ilgilenmiyorlardı. Köleleri sömürüye açık hâle getiren ahlaki özellikler, onları aynı zamanda büyük bir işletmedeki işçiler olarak en verimsiz kılan niteliklerdi. Bu nedenle köle sermayesindeki aşınmanın yanı sıra sığırlara ve iş aletlerine yatırılan sermayenin de yıpranması söz konusuydu. Bu durgunluk, teknolojide de kendini gösteriyordu: Örneğin bu dönemde saban teknolojisinde herhangi bir gelişmeden söz etmek mümkün değildir.

Bu dönemdeki bazı şikâyetlere baktığımızda meseleyi daha açık bir şekilde anlayabiliriz. Örneğin emek yoğunluğunun yüksek olması nedeniyle Antikçağda büyük ölçekli tahıl ekimi için köleleri kullanmanın imkânsız olduğu öne sürülür. Gerçekten de köle emeğinin büyük ölçekli kullanımı, yalnızca toprak verimli olduğunda ve kölelerin piyasa fiyatı düştüğünde hatırı sayılır miktarda kâr getiriyordu. Bu nedenle köle emeği genellikle yaygın tarım için kullanılmıştır. Daha da önemlisi, köle emeğinin bu özeliği hem teknolojik gelişimi hem de modern sınai üretimin ayırt edici özelliği olan –ve bu anlamda yalnızca müdahil işçilerin sayısından ibaret olmayan– ayrıştırılmış faaliyetlerin titiz bir şekilde eşgüdümlenmesini zorlaştırıyordu.

Nitelikli köle emeği de, aynı nedenlerle, işbölümüne dayalı büyük ölçekli işletmelerde düzenli olarak kullanılmıyordu. Münferit vakalar bulunsa da bunlar her zaman küçük ölçekliydi; diğer dönemlerde olduğu gibi Antikçağda da bunlara nadiren rastlanırdı. Özünde özgür işçilerin bir araya geldiği bir birim olan *ergastērion* bile, Atina, Rodos ve İskenderiye gibi büyüyen ekonomi merkezlerinde gelişmiş ve sonrasında da her zaman için bir ticaret işletmesine veya rant kuruluşuna dâhil edilmişti. Prenslerin ve soylula-

rın *oikoi*leri ihtiyaç duyulandan daha fazla bağımlı emeğe veya özgür olmayan ev emeğine sahip olduğu ya da ev içinde üretilen ürünler arz fazlalığına neden olabildiği için buradan gelen artı değer piyasaya sürülebiliyordu ama bu olguyla, satın alınan köleler üzerine kurulu 'fabrikaların' varlığını birbirine karıştırmamak gerekir.

Öte yandan, 1700-1830 Rusya'sındaki birçok 'fabrikaya' benzer şekilde, hükümdarların ve büyük köle sahiplerinin kurumları içinde 'yan işletmeler' kurmayı hedefleyen ve zorunlu ve zorla çalıştırmaya dayanan yarı kapitalist oluşumlar da mevcuttu. Ancak bunlar yalnızca tekeller olarak ve aralarında ucuz gıda, ürünler için tekel fiyatları ve düşük köle ücretlerinin de bulunduğu belirli koşullar altında var olabiliyorlardı. Satın alınan kölelerin efendinin *ergastērion*unda düzenli olarak kullanılmasının ekonomik açıdan mümkün olması için, sömürü oranının köle ölümlerinin yarattığı riski telafi edebilecek kadar yüksek olması gerekiyordu (Dimosthenis ve Aiskines'te %30-100 arası). Ne var ki o durumda bile bu işletmelerin en fazla birkaç düzine çalışanı vardı. Dahası, fabrikanın ayırt edici özelliği olan sabit sermayeye de sahip değillerdi. Köleleri teminat olarak gösterilerek krediler verilir ama bu durum atölyeleri kapsamazdı. Esasen köleler, atölyenin ya da tesisin kendisi demekti; en önemli unsur efendi tarafından tek bir üretim biriminde istihdam edilmeleri değil, idame ettirilmeleriydi. Öte yandan atölye, *oikos*un bir parçasıydı. Dolayısıyla modern fabrikaların ortaya çıkmasından yüzyıllar önce, Ortaçağ Avrupası'nda ev ile iş yerinin ayrışmasında ve sonrasında, 13 ve 14. yüzyıllarda özel mülkiyetin ticari mülkiyetten ayrılmasının yol açtığı hukuki gelişmeler, Antikçağda söz konusu değildi. Keza anonim şirketler gibi ortaklıkların beraberinde getirdiği belirsizliklere rağmen girişimin devamlılığını sağlayabilecek tıynetteki ticari örgütlerde de –birkaç istisna dışında– herhangi bir gelişme olmamıştı. Bu istisnalarsa, bekleneceği üzere, iltizam sisteminde meydana geldiler.

Madenlerde, taş ocaklarında ve kamu işlerinde sınai ölçekte ve çok sayıda kölenin kullanılması, neredeyse tamamen vasıfsız emeğin sömürülmesi meselesiydi. Özgür olmayan ev içi emek bir tür angaryaydı ve bildik ekonomik dezavantajlara tabiydi. Bu nedenle pazar için üretimde ne kadar kullanışlı olduğu şüpheliydi. Firavunlar ve rahipler, özellikle hammadde tapınağın (veya firavunun) kendisi tarafından ithal edilmiş veya yeraltından çıkarılmışsa, ev emeğini esasen tapınak, saray ve devletin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanırlardı. Bununla birlikte ürünün bir kısmı piyasaya da sürülebilirdi. Her hâlükârda özgür olmayan ev içi emeği, ortaya çıktığı her yerde kölenin kendi küçük aile evinde çalışması anlamına geliyordu. Vasıflı köle emeği, düzenli olarak yalnızca büyük sanayi işletmelerindeki (birkaç büyük ticaret merkezi hariç) yönetim kademelerinde kullanılırdı. Bu nedenle köleler, madenlerde ve tarlalarda ustabaşı ve çavuş olarak görev yapar, (işkence altında sorguya tabi tutuldukları için) bürolarda kasiyer ve muhasebeci olarak hizmet verir ve benzeri yerlerde çalışırlardı. Bu pozisyonlardaki erkekler, zamanla bir tür 'köle aristokrasisi' oluşturup kendi (yarı) ailelerini (*contubernium*) kurma ve kendi (yarı) mülkiyetlerine (*peculium*) sahip olma hakkı kazandılar. Hatta bazen (Plinius'un kölelerinde olduğu gibi) mülklerini miras bırakmalarına izin veriliyor ve de en önemlisi, genellikle özgürlüklerini satın alma şansına erişiyorlardı. Bütün bunlar elbette efendilerinin çıkarınaydı.

Bu ayrıcalıklı köle emeği, savaş veya iflas nedeniyle köleleştirilmeden önce eğitilmiş ya da efendisin buyruğu altında bir rant kaynağı olarak eğitim görmüş vasıflı kölelerin sömürüsüne geçişi ifade ediyordu. Çok sayıda köle artık 'ücretli işçi' olarak kiraya veriliyor ve kölelerin ölüm riski kiracı tarafından üstleniliyordu. Vasıflı kölenin bağımsız bir zanaatkâr veya tüccar olarak kendi dükkânının başına geçmesi de söz konusu olabiliyordu. Bu yol, kölenin şahsi çıkar elde etmesine olanak sağladığı için daha kârlıydı.

Efendi, buradan düzenli bir gelir (*apophora*) tahsil eder ve bu miktarı kölenin kendi çıkarlarıyla çatışmayacak ölçüde artırabilirdi. Kölenin özgürlüğünü satın alabilmek için kazancını kullanmasına müsaade edilmesi kapsamında kendi sermaye değerini amorti etmesine de izin verilebiliyordu. Bu gibi durumlarda efendi, kölenin azat edilişinden sonra da ödemesi beklenen belli başlı vergi ve hizmetleri saklı tutuyor ve onun ölmesi durumunda mülkünün bir kısmına, bazen de tamamına el koyabiliyordu. El konan miktar, kanun, sözleşme veya vasiyetname yoluyla tespit ediliyordu; özellikle Roma hukuku bu konuda alternatifler açısından zengindi.

Köle kendi işini ve ailesini kurduktan ve çocuklarını eğittikten sonra, ölümden kaynaklanan sermaye kaybı riski de azalıyordu. Köle yasası efendiyi kölenin ticari borçlarından sorumlu tutyordu ama bu borcun miktarı, kölenin yasal olarak sahip olabileceği şahsi mülkü (*peculium*) geçmemeliydi. Bu gücün Antikçağda, en azından büyük köle sahipleri tarafından haksız yere kötüye kullanılmaması, muhtemelen kölenin kendini idame etme yeteneklerinin teşvik edilmesine duyulan ihtiyaçtan ve kölelerin servetlerini gizleme konusundaki becerisinden kaynaklanıyordu. Bunlar Rusya'da da serflerin özgürleşmesinden önceki dönemde önemli faktörler olacaktı.

Kölelerin azat edilmesi, Antikçağın tüm dönemlerinde oldukça yaygındı, hatta zaman zaman yasal düzenleme gerektiriyordu. Bunun nedeni bir tür gösteriş veya siyasi mahmileri genişletme arzusu değildi; buradaki belirleyici unsur, daha ziyade kölenin ekonomik çıkarlarının etkili bir güç hâline gelmesiydi. Köleyi azat etmek, köle mülkiyetinden kazanç sağlamanın daha güvenli bir yolu hâline gelmişti. Öte yandan bunun ekonomiye etkisi, köleyi bir üretim aracı olarak gören kapitalist sömürünün, köleden bir rant ve azat parası kaynağı olarak faydalanan kâr elde etme mekanizmasına dönüşmesi oldu.

Bu nedenle 'özgür emek ile özgür olmayan emek arasın-

daki mücadele' hem zanaat hem de ticaretle uğraşan küçük işletmeler düzeyinde gerçekleşti. Bu, büyük ölçekli köle işletmeleriyle küçük ölçekli özgür zanaatkâr işletmeleri arasında yaşanan bir mücadele değildi. Yukarıda bahsetiğimiz dönüşümle beraber, doğrudan üretim için kullanılan köle sermayesi üzerinde yük olan ekonomik ve siyasal riskler artık sona ermişti. Bu durum Antikçağda oldukça yaygındı.

Antikçağdaki özgür fakat mülksüz gruplar arasında köylüler, kiracılar, esnaflar ve ücretli işçiler de bulunuyordu. Bunların yanında iki grup daha vardı: (1) ticaretle ve sipariş üzerine küçük ölçekli üretimle uğraşan özgür, küçük mülk sahipleri sınıfı; savaş ganimeti olarak kazanılmış yahut yapılan tasarruflarla satın alınmış bir ya da daha fazla köle 'mesai arkadaşı' tarlalarda veya atölyelerde bu gruplara yardım ederdi; (2) özgür olmayan vasıflı zanaatkârlar, esnaflar, serfler ve kiracı çiftçilerin oluşturduğu sınıf.

İkinci grubun üyeleri özgür değillerdi ama ekonomik açıdan özerk çalışıyorlardı. Efendileri ile aralarında özgür köylüler, esnaflar ya da zanaatkârların alacaklılarla kurduğu veya özgür *coloni*yle toprak sahipleri arasındakine çok benzeyen bir ilişki vardı. Başka bir deyişle efendi, en basit hâliyle haraç topluyordu ve köle bir rant kaynağı olarak sömürülüyordu. Efendilerin kâr elde edebilmeleri için bu sistemin yerel bir para ekonomisi içinde kapsamlı bir işbölümüne gereksinimi vardı. Bu koşulların yerine getirilmesi ve kölelerin birer üretim aracı olarak kullanılmasıyla sistem, bir rekabet dinamiği içinde devamlılığını sağlayabildi, hatta bir kural olarak genişlemeyi de sürdürebildi. Bu durum özellikle efendilerin siyasete fazla müdahil olduğu ve bu nedenle ticari işlerini bizzat yönetmeye vakit bulamadığı zamanlarda söz konusuydu: Yunanistan'da metiklerin karşısındaki *polis* yurttaşları ya da Roma'da *equester*lerin karşısındaki senato soyluları buna bir örnekti. Bu gelişmeye elverişli bir diğer koşul ise köle pazarındaki fiyatların sürekli olarak yüksek seviyelerde seyretmesiydi.

Özgür emek ile özgür olmayan emek arasındaki rekabete gelince, seyahat özgürlüğünün bulunduğu, esaret ilişkilerinin söz konusu olmadığı, nüfus yoğunluğunun ve arazi fiyatlarının yüksek seyrettiği, dolayısıyla yoğun tarımın öne çıktığı yerlerde kiracı çiftçilik bugün olduğu gibi Antikçağda da toprak mülkiyetinden faydalanmanın en kazançlı yoluydu. Küçük çiftçilik, antik tarımda oldukça yaygındı ve köle emeği, zeytinyağı ve şarap üretimine ayrılanlar dâhil olmak üzere plantasyonların çoğunda sıklıkla kullanılıyordu. Antikçağın teknolojisi göz önüne alındığında, tahıl ekiminde köle emeğinin standart kullanımı çok fazla bireysel çaba gerektiriyordu. Köle emeğinin büyük ölçekte kullanılması bu nedenle yalnızca kölelerin ucuz olduğu ve plantasyon ürünlerinin yüksek fiyat karşılığı bulduğu zamanlarda tarım için kârlı olabiliyordu.

Öte yandan ticaret ve el sanatlarında, kölelere özgürlüklerini satın alma fırsatı verilmesi etkili bir teşvik unsuru olmuştu; birikim yapma ayrıcalığının tanınmasıysa bu etkiyi pekiştirmekteydi. Özgürlüklerini kazananların zenginleşmeleri tesadüf değildi çünkü köleyken sınai alışkanlıklar edinip tutumlu olmayı öğrenmişlerdi. Başarılarının bir diğer nedeni de kuşkusuz siyasetin dışında tutulmalarıydı.

Roma İmparatorluğu'ndan kalma yazıtlar, köle emeğinin el sanatlarında bile Yakın Doğu'da Batı'dakinden daha az önem taşıdığını ve kölelerin esas olarak ağır, vasıfsız işler için kullanıldığını belirtir. Bu ilk olgu, kısmen geçmişten devralınan ekonomik modellerle bağlantılıydı (aşağıda ele alıyoruz) ama Roma (yani Batı) köle pazarının siyasi sebeplerden ötürü daha iyi bir arza sahip olması da burada önemli bir etkendi. İkinci olguysa, efendilerin köleleri uzun bir çıraklık eğitimine tabi tutmanın içerdiği riskleri ve masrafları üstlenmeye doğal olarak fazla istek duymamalarının bir sonucuydu.

Dolayısıyla, köle emeğinin yol açtığı asıl etki yalnızca özgür emeğin ortadan kaldırılması meselesi olarak düşü-

nülmemelidir. Buradaki esas sonuç, çalışmanın itibarsızlaştırılmasıydı çünkü işin büyük kısmı pazardan satın alınan yabancı köleler tarafından yapılıyordu. Öte yandan orduya alımların profesyonel veya paralı askerlerden ya da yabancı yönetici sınıflardan yapılmadığı zamanlarda (Helenistik Yakın Doğu'da olduğu gibi) özgür emeği bertaraf etmeye yönelik bir eğilimin varlığından da söz edilebilir. Savaşlar çetin ve sürekli hâle geldiğinde, zafer durmadan taraf değiştirdiğinde ve özgür nüfus bu nedenle yıllar boyu bir seferden diğerine sürüklendiğinde, (Appianus'un bildirdiği üzere) köle emeğini özgür emeğe ya da köle sömürüsü dışında kalan herhangi bir emek biçimine tercih etmek kaçınılmaz hâle geliyordu.

Öte yandan askerî genişleme ve kazanılan zaferler, tipik bir şekilde köle arzında artışa, köle fiyatlarındaysa düşüşe yol açıyor, dolayısıyla plantasyonlar, denizcilik ve madencilik işletmeleri, el sanatları gibi özel girişimlerdeki kapitalist köle sömürüsünü artırıyordu. Tarımda köle emeğinin kapitalist sömürüsü ancak başka bir değişken mevcut olduğunda kâr getiriyordu: ucuz toprak. Bu, askerî genişleme ve devrimci müsadere söz konusu olduğunda düzensiz, küçük bir nüfusun yerel tüketim merkezlerinin gelişimine izin veren verimli ve geniş topraklara yerleştirildiği durumlarda ise düzenli bir şekilde meydana geliyordu. Sözünü ettiğimiz bu ikinci durum, İtalya'nın birleşmesi ve Roma'nın ilk denizaşırı fetihlerinin ardından Roma'da öncesinde ve sonrasında eşine rastlanmayan bir şekilde gerçekleşmişti. Bu ve yukarıda tartışılan benzeri unsurlar bizi üçüncü bir soruya, siyasetin etkisi meselesine getiriyor.

3. Ülkelerdeki siyasi gelişmeler ve koşullar, özgür emek ile özgür olmayan emeğin göreli büyümesini ve özgür olmayan emeğin kapitalist sömürüye maruz kalma derecesini ve biçimini şekillendiriyordu. L. M. Hartmann'ın gösterdiği üzere özgür nüfusa dayatılan askerî yükler oldukça önemliydi; özellikle zorunlu olarak askere alınan çiftçiler ve küçük mülk sahiplerinin eğitimden geçirilip büyük savaşlarda

cepheye sürüldüğü yerlerde, köle emeğinin kullanımında ciddi bir artış meydana gelmişti. Bunun iyi bilinen örneklerine Yunan demokrasisinin olgunlaşma dönemlerinde ve Roma Cumhuriyeti'nde rastlamak mümkündü. Ordu tamamen veya kısmen feodal mekanizmalarla toplanan askerlerden oluştuğunda ya da bir otokrat tarafından bir araya getirilmiş profesyonel, paralı veya serf askerler söz konusu olduğunda, bahsi geçen koşullar tersine dönüyordu. Buysa Mısır'da, birçok Helenistik devlette, geç Yunan *polis*inde ve Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde sıklıkla görülen bir olguydu. Söz konusu devletlerdeki ekonomik sistemlerin çeşitliliğinden de açıkça anlaşıldığı üzere, askerî örgütlenme ne köleliğin gelişiminde ne de kapitalist gelişimin derecesi ve doğrultusu hususunda kendi başına belirleyici bir unsurdu. Öte yandan Antikçağdaki siyasal sistemler ve özellikle de yürürlükteki anayasanın getirdiği yönetim biçimlerinin ekonomik yaşam üzerinde her zaman geniş etkileri olmuştu. Bunların en önemlisi, mali yönetimdi.

Kamu maliyesi kuruluşları, Antikçağın en eski büyük ölçekli işletmeleriydi ve ilerleyen süreçte de en büyükleri olmaya devam ettiler. Şehir prenslerinin *oikoi*lerinin gittikçe gelişmesiyle ortaya çıktılar ve başlangıçta değerli maden depolarından ibaretlerdi. Bu işletmeler, kısmen özel sermaye birikiminin bir ikamesi işlevini görürken, kısmen de bu birikimi hızlandırdılar veya kısıtladılar. Konunun her yönünü ele alarak işe başlayalım.

1. Finansal otoritelerin özel sermayenin ikamesi rolünü üstlendiği en belirgin örnek, aslen kendi özel girişimcilerine sahip olmayan ve zorunlu emek sistemlerinin bürokratik olarak yönetildiği firavunlar döneminin Mısırı'ydı. Ancak Yunan şehirlerinde özel yüklenicilere bırakılan büyük kamu projelerinin finansmanı bile –yazıtların gösterdiği üzere– devlet hazinesinden alınan işletme sermayesi ile mümkündü. Bu da burada geniş ölçekli projeleri finanse etmek için yeterli özel sermaye birikiminin bulunmadığını işaret ediyordu.

Dolayısıyla siyasi veya kutsal otorite tarafından haraç olarak toplanan paralar bu boşluğu doldurmak zorundaydı. Bu gibi durumlarda, şehirler –firavunluk yönetiminin aksine– inşaatı denetlemek için gerekli bürokrasiye ve zorunlu emek arzı havuzuna sahip olmadığından, işgücünü ve büro çalışanlarını organize etmesi için ücret karşılığında bir girişimci tutulurdu çünkü yurttaşlar angaryadan muaftı ve şehirlerdeki köleler devlet dairelerinde, evrak dairelerinde, hazinede, darphanede ve bazen de yol yapımında çalışıyorlardı.

İltizam konusuna gelindiğindeyse, özel sermayenin rolünün başat bir özelliği olarak düşünmeye alışkın olduğumuz bir unsurun burada tam anlamıyla var olmadığı unutulmamalıdır: peşin ödeme. Mültezimler, çoğu zaman garantili ödemelerini ancak vergilerin tamamını ya da –sıklıkla– üzerinde anlaşmaya varılan bir kısmını tahsil ettikten sonra yatırırlardı. Ptolemaik Mısır'ın Gelir Yasaları'nda görüldüğü gibi, devlet yürütücülük faaliyetini üstlenen bir memuriyete sahip olduğunda mültezimler vergi bile toplamazlardı. Bu işlem devlet tarafından gerçekleştirilir ve mültezimler ya vergileri paraya çevirdikten sonra kalan açığı kapatır ya da ortaya çıkan artı değerden kâr elde ederlerdi. Burada vergi toplamanın amacı, para cinsinden asgari bir geliri garanti ederek devlet bütçesi için güvenli bir nakit temeli elde etmekten başka bir şey değildi.

Elbette bu, Helenistik zamanlarda iltizamın gelişiminin bir boyutuydu ve mültezimler çoğu zaman en azından kısmi ön ödemeler yapmakla yükümlüydüler. Yine de ödenen meblağlar, çoğu zaman yüksek olmakla birlikte, buna karşılık gelen büyük sermaye birikimlerinin varlığını çıkarsamamıza izin vermez. Öte yandan, özellikle iltizam alanındaki devlet sözleşmeleri sistemi, sermaye oluşumunda şüphesiz önemli bir unsurdu. Örneğin Yunanistan'da bu anlamda en önemli etken buydu.

2. Kamu maliyesi, bürokratik bir aygıt olmaksızın idare edebilen ve bunun yerine fethedilmiş devasa bölgelerden alı-

nan toprakların ve haraçların da dâhil olduğu çeşitli sahalarda devlet yüklenicilerini kullanan şehir devletlerinde özel sermaye oluşumunun hızını belirliyordu. İlk andan itibaren devlet sözleşme sistemine dayanan güçlü bir özel kapitalistler sınıfının geliştiği Roma Cumhuriyeti, bunun Antikçağdaki bir örneğiydi. Bu sınıf, ikinci Pön Savaşı döneminde –ki bu zaman önemlidir– modern bankaların yaptığı gibi devlete para desteği sağladı ve karşılığında savaş esnasında bile devlet politikalarını belirleme fırsatı elde etti. Kâr açlığı o kadar fazlaydı ki Gracchus gibi bir reformcu bile desteklerini kazanmak için eyaletlerin ve mahkemelerin denetimini onlara vermek zorunda kaldı ve (ekonomik anlamda bir tür tefeci gibi denetledikleri) senatör aristokrasisiyle mücadeleleri, cumhuriyetin son yüzyılına damgasını vurdu. Antik kapitalizm, Roma devletinin benzersiz siyasi yapısı ve seçkinler topluluğu sayesinde bu dönemde doruk noktasına ulaştı.

3. Öte yandan, antik devletlerin kamu maliyesi, özel kapitalizmin önünü aynı zamanda çeşitli şekillerde kesebiliyordu. Her şeyden önce, antik devletlerin genel siyasi temeli, antik ekonomilere içkin sermaye yapısı ve oluşumundaki büyük istikrarsızlığı pekiştiren bir etkiye sahipti. Buna hizmet eden birçok baskının varlığından söz edilebilir. Bunlar arasında mülk sahibi sınıflara dayatılan kamu görevleri ve Yunan şehir devletlerinin –özellikle demokrasilerin– yurttaşların özel mülkiyeti üzerindeki sınırsız ve baskın gücü özel bir yere sahipken, geç Helenistik zamanlarda krediler hâlâ bir şehirdeki tüm özel gayrimenkullerin ipotek altına alınmasıyla güvenceli bir hâle gelebiliyordu ki bu Ortaçağda bilinmeyen bir uygulamaydı. Diğer yandan antik topluluklar arasında her siyasi karışıklıkta ve parti değişikliğinde mallara el konması ya da Neron'un 'Afrika'nın yarısını' ele geçirmesi gibi, monarşilerin sıklıkla ve tamamen keyfî şekilde mülksüzleştirilmesi, tehlike unsurları olarak varlığını sürdürüyordu.

Gelgelelim yalnızca belirli çıkarları veya toplulukları etkileyen bu felaketlerden çok daha önemli olan, kamu

idareleri tarafından özel sermayenin kârına, dolayısıyla sermaye oluşumuna getirilen genel sınırlamaydı. Bu sınırlamanın farklı biçimleri vardı ve antik monarşilerde, cumhuriyetlerde olduğundan çok daha belirgindi. Antik hükümdar ve saray üyeleri her zaman büyük toprak beyleriydi ve konumları, kısmen özel hukuk yoluyla, kısmen de fethedilmiş topraklarda haraç ödemeye zorlanan ve toprakları üzerinde her türlü yasal haktan mahrum bırakılan nüfusa uygulanan tahakkümle güvence altına alınıyordu. Antik *polis* de bu gibi mülklerin hâkimiyetini elinde bulundurabilirdi; nitekim Roma Cumhuriyeti bunu devasa bir ölçekte yaptı.

*Polis*in bu tür mülklere sahip olduğu yerlerde bunlar, öncelikle siyasi liderler ve özellikle de bankerler çevresinde oluşan hiziplerin kullandığı ekonomik sömürü nesneleri işlevi görüyorlardı. Dolayısıyla şehir devletlerinde ve özellikle Roma'da mülkler, faizci iltizam sistemi, kapsamlı ipotek hakları ve köle ticareti yoluyla özel sermayenin vahşi sömürüsüne uğramaktaydı. Öte yandan bir monark başka türlü davranmak zorundaydı. Topraklarının sakinlerini her şeyden önce daha politik terimlerle kavrar, onlara hanedanının tebaası gözüyle bakardı. Dahası bir monark, kendi çıkarlarına da paralel olarak, gelirleri güvence altına almaya, kısa dönemler için seçilmiş memurlar tarafından yönetilen bir cumhuriyet hükümetinden çok daha fazla değer vermek gibi doğal bir eğilime sahipti çünkü ikincisi ve onu takip edenler için anlık olarak elde edilen kâr çok daha önemliydi. Bu nedenle bir monarkın mali politikası, daha ziyade siyasi ve devletçi-ekonomik amaçlar etrafında örülüyor ve tebaanın elinde bulundurduğu kaynakları ve kapasiteleri gözeten, ihtiyatlı ve kalıcı bir sömürü oranı hedefliyordu. Oysa şehir devletleri, kapitalist çıkarlar için tebaasını yağmalıyordu. Bu sebeple kraliyet toprakları genellikle küçük kiracılara tahsis edilirken, büyük yüklenicilerin ve köle plantasyonlarının kullanımı oldukça kısıtlı kaldı. Roma imparatorlarının maddi nedenlerle aile mülklerinde büyük kiracıları tercih et-

tikleri doğrudur ama devlet arazileri söz konusu olduğunda standart kural geçerliliğini koruyordu.

Gelgelelim işin püf noktası, Antikçağda sermaye yatırımının en önemli biçimi olan iltizamdı. Bu, cumhuriyetçi topluluklarda o kadar merkeziydi ki devleti neredeyse Ortaçağda Cenova'da olduğu gibi vergi kredilerine ve vergi sözleşmelerine dayalı bir girişim hâline getirmeye meyilliydi. Monarşik devletlerde ise tam tersine, iltizam sürekli denetim altındaydı; çoğu zaman tamamen ya da neredeyse tamamen istimlak edilmişti ve kâr her zaman sınırlıydı. Bu durum, elbette sermaye oluşumuna bir engel teşkil ediyordu: Sınırlamalar, eyaletlerde genellikle bürokratik düzenleme ve (nispeten) mütevazı bir şekilde finanse edilen tekelci yönetimin belli bir bileşiminin sonucuydu. Özel sermayeyi tamamen dışlayan bu denetleme, tekel ve bürokratik düzenleme süreci, Antikçağın tüm büyük monarşilerinde amansız biçimde gelişti. Vergilerin ve toprakların idaresi, madenlerin denetimi, tahıl tedariki ve saray, ordu ve kamu işleri için erzak temini gibi siyasi açıdan önemli faaliyetlerin denetimini kademeli olarak dönüşüme uğrattı. Dahası, örneğin Helenistik monarşilerde ve kentlerde para değiştirme faaliyetlerinin tümünü yöneten, tekel statüsüne sahip devlet ve kent bankalarının ortaya çıkmasına neden oldu.

Bu nedenle Antikçağda şehir devletleri ile monarşiler arasında keskin bir ayrım vardı. Şehir devletlerinde sermaye biriktirme ve yatırım yapma olasılığı her zaman mevcuttu. Öyle ki yurttaşlar arasında ekonomik eşitliği sağlamak için sarf edilen –ve neredeyse her zaman başarısız olan– nadir çabalar sonucunda, ekseriyetle de antik zümreler arasındaki çatışmaların ve antik savaşların sebep olduğu her türlü siyasi ve ekonomik felaket neticesinde ortaya çıkan sermaye bileşiminin istikrarsız yapısı, şehir devletlerinin anayasal niteliği tarafından büyük ölçüde pekiştiriliyor olsa da bu olasılık, geçerliliğini koruyordu.

Monarşilerdeyse kapitalizmin denetimi, kademeli olarak

bürokratik düzenlemelere bırakılmıştı. Bilhassa geniş ölçekli özel birikimin gidişatı kötüydü çünkü başlıca kâr kaynaklarının önü kesilmişti ve bu nedenle birikim suyunu çekmeye başlamıştı. Bunun nihai sonucu, monarşinin hüküm sürdüğü bölgelerde yaşanan ekonomik durgunluktu. Ortaçağda olduğu kadar Antikçağda da esas olan kırsal alanların şehirler tarafından sömürülmesi faaliyetleri bir tıkanma noktasına geldi ve yeni toprakların fethedilmesi yoluyla sağlanan genişleme ve nüfus artışı da durdu. Bu, kapitalist bir köle emeği ekonomisinde büyüme için gerekli olan bol miktarlarda ucuz köle ve sömürülebilir toprak arzının sona erdiği anlamına geliyordu.

Sermaye oluşumundaki durgunluğa ve düşüşe, genellikle devlet ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamak için tasarlanmış önlemler eşlik ediyordu. Yakın zamanda Rostovtzeff tarafından iyi betimlenen bu süreç, yetkililer tarafından verilen görevleri yerine getirmekle yükümlü tutulan ve elinde insan gücü ve mülk bulunduran kişilerin sayısında istikrarlı bir artış ve farklılaşma anlamına geliyordu. Bu kişilerin toprağa bağlılığı ve toplumsal işlevleri idari hukuk tarafından belirlenmişti, ta ki toplum bütün olarak bir zorunlu hizmetler sisteminin boyunduruğu altına girene dek. Bu sistem, 'klasik' dönemde özgürlük olarak adlandırılan her şeyi, antik devletlerin 'gerilemesi' diye nitelenen duruma özgü bir mutasyonla ortadan kaldıracaktı.

Bu nedenle monarşik düzenleme, her ne kadar tebaanın büyük kısmı için belli faydaları beraberinde getirse de kapitalist gelişmenin ve ona bağlı olan her şeyin sonu demekti. Kapitalist girişime temel teşkil eden kölelik rejimi gerileme sürecine girdi ve yeni sermaye oluşumunun süresi doldu çünkü izin verilen kâr marjı, antik sermayenin zorunlu olarak ihtiyaç duyduğu asgari sınırın altına düşmüştü. Bunun yerine ekonomi resmen 'özgür' kılındı ama fiilen idare hukuku ve yönetimine tabi olan emeğin boyunduruğu altına girdi. Dahası, monarşinin teokratik bir nitelik kazandığı yerlerde din ve hukuk, Yakın Doğu'da olduğu gibi 'güçsüz-

lerin korunmasını' buyuruyor ve bu da insanın kapitalistçe sömürülmesine oldukça kesin sınırlar koyuyordu.

Tarım tarihi için bu gelişmenin sonuçları her zaman aynıydı. Köle plantasyonlarının göreli önemi azalırken, küçük çiftliklerin kiralanması –özellikle ortakçılık– arazi kullanımının ana biçimi hâline geldi. Kırsal bölgelerdeki başlıca mülk kategorileri, prensler tarafından rant için sömürülen araziler ve topraklarını yarı özel bir statüde prenslerden muhafaza edebilen toprak sahipleriydi.

Özetleyecek olursak, Antikçağda kapitalizmin gelişmesinin önündeki en önemli engelin kaynağı, antik toplumun siyasi ve ekonomik özellikleriydi. Tekrarlamak gerekirse bu özellikler şunları içeriyordu: (1) kara taşımacılığını ekonomik olarak elverişli hâle getiren kısıtlamaların pazar üretimine getirdiği sınırlandırmalar; (2) sermayenin doğası gereği istikrarsız seyreden yapısı ve oluşumu; (3) büyük işletmelerde köle emeği sömürüsünün teknik sınırları ve (4) köle emeğinin kullanımında kesin bir hesaplama yapmanın imkânsızlığı neticesinde maliyet muhasebesinin ancak bir yere kadar mümkün olması.

Bu arada Antikçağda özel muhasebenin gelişmemiş olduğunun hiçbir şekilde iddia edilemeyeceğini de burada belirtmek gerekir. Özel muhasebe, bankacılıkta ve aynı zamanda kırsal arazilerde, geniş haneler tarafından envanter tutmak için kullanılıyordu. Bunlardan sadece ilki ticari bir niteliğe sahipti. Diğer tüm özel muhasebe biçimleri –en azından bildiğimiz kadarıyla– kâr marjlarının ne kadar doğru hesaplandığına ilişkin kapitalist standartlara göre değerlendirildiğinde ve geç Ortaçağla karşılaştırıldığında hâlâ yeterince farklılaşmış değildi.

Köle emeğine dayalı büyük işletmeler, Antikçağda işbölümü ve eşgüdüme dayalı bir üretim biçimini perçinlemek için kurulmadılar: Bu işletmelerin kuruluşuna kaynaklık eden, daha ziyade, çok sayıda kölenin tek bir kişinin elinde tesadüfi bir şekilde birikmesi gibi tamamen kişisel birtakım sebeplerdi. Demek ki *oikos* teorisinin sahih yorumu

da budur ve tüm büyük işletmelerin neden tuhaf bir şekilde istikrarsız, geçici bir niteliğe sahip olduğunu da açıklar. Publicanlar, zanaatkârlar ve esnaflar gibi zümreler, Yakın Doğu'da ve Helenistik devletlerde para ekonomisinin temel dayanaklarıydılar ve Batı'ya siyasi ve ekonomik istikrarın gelmesiyle beraber sermaye oluşumunda burada da yaşanan düşüş, bu grupları eskisinden daha etkili hâle getirdi.

Tekrar tekrar görüyoruz ki kapitalizmin hızlı düşüşü tam da 'adalet ve düzenin' tesis edildiği –ve elbette ekonomik istikrarın pekiştirildiği– dönemlerde gerçekleşmiştir. Geçimini ranttan sağlayan soylularla karıştırılmaması gereken kapitalist girişimciler, Antikçağda epey güvencesiz bir konumdaydılar. Babil devri, Helenistik Çağ ve Roma tarihinin geç cumhuriyet ve erken imparatorluk dönemleri gibi belli başlı zaman aralıklarında koşullar biraz daha farklıydı ama klasik dönemlerde girişimcilerin çoğu kesinlikle metikler ya da azatlılardı. Düşük statünün bir diğer göstergesi, ticaretle uğraşan erkeklerin demokrasilerde bile –hatta özellikle demokrasilerde– makam sahipliği için uygun bulunmamasıydı.

Aslına bakılırsa antik siyaset teorisi, pratikte kendi geliriyle geçinebilen ve –'özgür' topluluklarda daha fazla önem kazandığı hâliyle– ihtiyaç duyulduğunda orduda hizmet etmeye hazır rantçı sınıfına karşılık gelen bir 'özgür yurttaş' ideali üzerine kuruluydu. Antik siyaset teorisinin kâr güdüsüne karşı takındığı tavır düşmancaydı ama bunun ardında yatan neden, gayrışahsi ticaret ilişkilerinin ahlaki normlara tabi olmadığına hükmeden Ortaçağ kilisesinin benzer bir tavır takınmasının ardında yatan nedenlerinden farklıydı. Antik düşüncenin bu konudaki tutumu ahlaki değil, siyasi bir kavrayışın ürünüydü. Bunun temelinde devletin varlık nedeni, yurttaşlar arası eşitlik ve *polis*in otarşisi gibi ilkeler bulunuyordu ve bununla birlikte, ticaret ve tüccarlar, özellikle fazlasıyla boş vakte sahip üst sınıflar tarafından hor görülüyorlardı.

Öte yandan iş adamlarını ayakta tutan da kâr güdüsünün haklı gösterilmesi değildi. Yalnızca kinizm akımının

takipçileri arasında ve Helenistik Yakın Doğu'nun alt orta sınıflarında böyle bir tutumun nüvelerinden söz edilebilirdi. Erken modern zamanlarda yaşamın rasyonelleşmesi ve ekonomikleşmesi, özünde dinî olan 'meslek' fikri ve ondan türetilen ahlak anlayışı tarafından daha ileri bir boyuta taşınacaktı ama Antikçağda böylesi bir gidişat söz konusu olmadı. Antik iş adamı, hem kendi gözünde hem de çağdaşlarının nazarında 'alelade bir tüccar'dan başka bir şey değildi.

Elbette istisnalar da vardı ve bu istisnalar özellikle deniz ticareti alanında göze çarpıyordu. Gemilerin mülkiyeti ve çalışanlar tarafından satılık malları taşımak için kullanılmaları eskiden beri 'saygı' uyandırır, hatta erken Antikçağda kıyı bölgelerinin kralları, tapınakları ve aristokratları bu işle iştigal ederlerdi. İlerleyen zamanlarda satın alınan veya sevk edilen malları ticaret merkezlerine nakletmek için kiralanan gemilerin kullanılmasını içeren, önceleri ortak bir girişim olarak kurulan, sonrasında tek bir organizatörün kârı için çalışan kendine has ticari işletmeler (*emporia*) ortaya çıktı. Bu kuruluşlar belli bir ihtiyatla karşılanırdı ama bu ihtiyatın tek sebebi kişinin mülkünün düzensiz kullanımını içermeleri ve 'yerleşik bir iş' niteliğine sahip olmamalarıydı ve bu, argümanımıza da paralel olarak, yine de saygın faaliyetler olarak kabul görmelerine engel değildi.

Antikçağda kapitalizmin gelişimini engelleyen bir diğer faktör, özellikle 'özgür' şehir-devletlerinde nüfusu kalıtsal sınıflara bölen çeşitli ayrımlardı. Siyasî mülahazalar, arazi ve mirasla bağlantısı nedeniyle özellikle mülkiyet hukukunda farklılaşmalara sebep olmuştu. Bütün bu ayrımlar, rantların muadili sayılabilecek gelir kaynakları hâline gelebilirdi ve geldi de. Özellikle demokrasilerde, alt orta sınıfların gelirlerini ve gıda arzını korumaya yönelik çıkarları, şehir siyasetini yönlendiren en etkili faktördü. Bunun iyi bir örneği Atina'daki yurttaşlık siyasetiydi. Monarşilerde bile bu tutum, devletin her şeyin üzerindeki mali çıkarlarıyla çelişmediği müddetçe epey etkili olmuştu.

Antikçağda tarım tarihinin seyri, şehirlerin kaderiyle o kadar iç içe geçmişti ki bu iki konunun ayrı ayrı ele alınamayacağını belirtmek gerekir. Her ne kadar kent yapısı dışında kalan kırsal alanlar antik dünyanın büyük bölümünü oluştursa da buralardaki koşullar hakkında elimizde çok az bulgu vardır. Şehirlerin fethedilmesinden önce toprak mülkiyetinin ne gibi koşullara bağlı olduğuna dair bilgimiz daha da yetersizdir ve aslında boyunduruk altındaki halkların kendilerinden bize ulaşan, bu anlamda muhafaza edilmiş herhangi bir veri de elimizde yoktur. Yahudilerin en eski geleneğinin kökenleri, ulusun kent örgütlenmesinden önceki bir dönemine uzanıyor olmalıydı. Fakat bu, yüzyıllar boyu şehirciliğin ve daha gelişkin yabancı ulusların egemenliği altına girmenin şekillendirdiği bir ortamda gerçekleştiği için, geleneğin en eski unsurlarının daha sonra ne ölçüde gözden geçirilip değiştirildiğini belirleyebilmek mümkün görünmüyor.

Batı'ya gelecek olursak, burada Babil veya Mısır'dakinden çok daha ilkel gelişim evrelerinde yaşayan halklarla karşılaşıyorsak da, sorun aynıdır. Örneğin, kantonun veya köyün –birazdan anlatacağımız– askerî farklılaşmanın etkilerinden önce ne gibi asli niteliklere sahip olduğunu kestirmek zordur çünkü tarihsel zamanlar ve kurumlara ilişkin elimizdeki bulgular pekâlâ şehirleşmiş alanların sınırlandırılmasının bir sonucu olabilir. Bu, şehirlere has kurumları olmayan Arkadya, Samninum ve Persis (modern Pers diyarı) gibi bölgeler için bile geçerlidir.

Benzer şekilde *pratri*,[3] *phyle*,[4] *curia*, kabile ve klan gibi kurumların ne zaman ortaya çıktıkları sorusuna verebileceğimiz kesin bir yanıt da bulunmuyor. Böylesi bir yanıtın mümkün olması için bilhassa antik kabul edilen Yunan fratrisinin etnografik olarak bilgisine erişebildiğimiz diğer kurumlarla benzerliğini ya da farklılığını tayin etmemiz ge-

[3] Antik Yunan'da bazı şehir-devletlerinde yurttaşları içeren bir grup. (Çev.)

[4] Antik Yunan'da bazı şehir-devletlerinde akrabalık temelli yurttaş gruplarına karşılık gelen bir terim. (Çev.)

rekir. Eğer farklıysa, tüm karşı argümanlara rağmen, bunun muhtemelen askerî faktörlerin koşullandırdığı tali bir gelişmenin ürünü olduğu sonucuna varırız.

Bununla birlikte, Antikçağın erken toplumsal tarihi hakkında uzun zamandır kabul gören bir teorinin artık hükümsüz olduğu iddia edilebilir: Batılı halkların başlangıçta göçebe bir yaşam sürdüğü ve tamamen pastoral bir ekonomiye sahip oldukları teorisi. Bu teori, kaynağını, sığırın tüm Batılı halklar arasında taşınır mülkiyetin ana unsuru olarak önemli bir rol oynadığı ve bu nedenle mübadele ve haraç için kullanılan ana servet türü niteliği taşıdığı; sığırların mülkiyetinin sınıfsal ayrımlara yol açtığı ve krallık servetinin (madeni mücevherler ve görkemli silahlarla birlikte) önemli bir bölümünü oluşturduğu; son olarak eril bir meslek olarak değerlendirilen sığır yetiştiriciliğinin asilzadeler için de alçaltıcı bir uğraş olarak görülmediği gibi gözlemlerden alıyordu. Tüm bunlara rağmen bu teorinin savunulması güçtür ama çöl civarında yaşayan bazı doğulu grupların bunda bir istisna oluşturduğundan bahsedilebilir.

Makul görünmesine rağmen reddedilmesi gereken bir başka teori de soylu klanların, yerleşik tarım gruplarının pastoral kabileler tarafından fethedilmesi sonucunda ortaya çıktıklarını öne sürer. Bunun tek tük örneklerine dair bulgulara rastlansa da bu teori geneli itibarıyla savunulabilir bir temelden yoksundur çünkü antik aristokratik devletlerin çok erken zamanlarda ortaya çıktığı ve geliştiği yerler genellikle kıyı bölgeleridir. Bunun yanı sıra kralların ve soyluların egemen konumunu başka güç kaynaklarının pekiştirdiğinden de söz edilebilir.

Öte yandan, her ne kadar tarihöncesi çağların en eski zamanlarından beri haklarında bilgi sahibi olduğumuz tüm halklar tarımla iştigal etmiş olsalar da elimizde tarım toplumlarının erken dönemlerdeki örgütlenmesine dair herhangi bir bulgu yoktur. Ancak bir şey açıktır: Örgütlenmenin belli başlı aşamaları vardı ve bunlar, Antikçağda Sen'den

Fırat'a kadar şehir merkezlerinin geliştiği yerlerde tüm halklar tarafından benzer şekilde deneyimlenmişti. Bu aşamalar şunlardı:

1. İlk surlar, saldırılara karşı savunma amacıyla inşa edilmişti ve şehirler da daha sonraları bu surların içinde ortaya çıktılar; ama bu aşamada ekonomik hayatın merkezi, hâlâ hane ve köylerdi. Klan, tarikat ve askerî birlikler hâlâ güvenliği sağlamakla yükümlülerdi ve dinî ve siyasi kurumları şekillendiriyorlardı. Antikçağ öncesi dönemde bu birliklerin yapısı ve etkileşimi hakkında güvenilir bir bilgiye sahip olmadığımızdan bu konuda söyleyebileceklerimiz sınırlıdır.

Bildiğimiz şeylerden biri, topluluğun tüm özgür üyelerinin toprak mülkiyetinde pay sahibi olduğu ve köle sayısının yüksek olmadığı yerlerde arazi işlerini kısmen üstlendiğiydi. Şefler, (geçici) işlev ve statüleri bakımından büyük olasılıkla erken dönem Almanlarınkine benziyordu; çünkü savaş tehdidi olmadıkça neredeyse hiçbir zaman mevcut bulunmuyorlardı ve –çoğu ilkel halkta rastlandığı üzere– yargıç statüsüyle verdikleri kararların yaptırım kuvveti, ahlaki otoriteden ileri geliyordu. Dahası, kabilenin yaşlılarına danışılmasını salık veren geleneğe her daim saygı duymakla yükümlüydüler. Baş gösteren genel sorunlar ise elbette özgül siyasi konjonktür tarafından belirleniyordu.

Topluluk bilinci, başlangıçta gıda üretimi için sarf edilen ortak çabanın bir sonucuydu. Kan bağına dayalı ilişikler sonradan gelişti ve ilk etapta daha ziyade soylu klanlar arasında kuvvetlendi çünkü geçmişte kazanılan askerî başarıların veya verilen hakkaniyetli kararların hatırası, onlara ilahi bir meşruiyet bahşetmişti. Gönüllü bağışlar, ganimetin bölüşümündeki tercihler ve sonrasında özel toprak tahsisi gibi faktörler ise ekonomik konumlarını güçlendirmişti.

2. Sonrasında daha kentsel özelliklere sahip bir yerleşim biçimi ortaya çıktı: kale. Kalenin başında, sahip olduğu toprak, köle, sürü ve hazineyle tebaasının üzerinde yükselen bir 'kral' vardı ve maiyetindekiler, kraliyet masasında yemek yer,

kraliyet topraklarının, kölelerinin, sürülerinin ve hazinesinin mülkiyetinden veya kullanımından faydalanır, savaşlarda veya yağma seferlerinde kralın emrinde hizmet ederdi.

Kral ve tebaası arasındaki ilişkiler değişkenlik gösterirdi. Kraliyet politikası barışçılsa, ara sıra verilen rastgele hediyeler monark için yeterli olurdu ama eğer monarkın arzusu bir 'imparatorluğu' fethetmekse, o zaman nüfus haraç ödemek, emek hizmetleri sunmak ve emir verildiğinde piyade görevi için gereken asker arzını sağlamak zorundaydı.

Kale dışındaki arazinin –ve sakinlerinin– bu aşamadaki durumuna dair herhangi bir bulguya sahip değiliz. Ancak bir kale krallığının kurulması için genellikle iki faktörün gerekli olduğunu biliyoruz: (a) kira ödemelerini karşılayabilecek verimli bir toprak ve (b) ticaretten elde edilen kâr. Bunun yanı sıra kraliyet maiyetinin ilkel köylüler topluluğunda her zaman yeni ve yabancı bir unsur oluşturduğunu, her yerde kraliyet hukuku ve feodal hukukun kabile hukukundan ayrı tutulduğunu biliyoruz.

Gerçekten de kraliyet maiyetine mensup kişiler, aslında öyle olmasalar bile, genellikle yabancılar olarak kabul edilirlerdi. Örneğin, Davud'un destekçileri (*Krethi ve Plethi* [ayaktakımı]) ile Romulus taraftarlarının aslen haydutlar olduğuna inanılıyordu; benzer gelenekler birçok ilkel halk arasında yaygındı. Mezopotamya'daki kraliyet vasallarının konumuna getirilen açıklamada da böylesi bir kavrayışın izlerini bulmak mümkündü (aşağıya bakınız).

Öte yandan, kralın bir fatihe dönüşmesiyle birlikte askerî destekçilerinin yabancı statüsü de çoğu zaman oldukça doğal bir şekilde fiilî durumla örtüşmeye başladı. Her şeyden önce, kraliyet muhafızları çeşitli nedenlerle paralı bir birlik hâline geldi. Böylece kale krallarının zenginliklerindeki farklılıklar, daha büyük krallıkların oluşumunu mümkün kıldı; en büyük 'hazineye' sahip olan kral, diğer kralları kendi vasalları yapabilirdi. Bu, neredeyse tüm eski 'devletlerin' kökeniydi.

3. Antikçağdaki Akdeniz halklarının 'klasik' geleneklerine daha yakın olan bir sonraki aşama, aristokratik şehir devleti ile tasvir edilir. Burada egemen sınıf, üyelerinin savaş eğitimi alabilmelerini, gereken pahalı silahlara erişebilmelerini ve şövalyeler gibi yaşamalarını mümkün kılan topraklara ve serflere (veya borç kölelerine) sahipti. Aristokrat klanlar bir kalenin denetimini ele geçirir ve etrafında hâkimiyet kurardı. Bu aşamaya ulaşabilmek için de iki faktörün mevcut bulunması gerekirdi: (a) kira ödemelerini sürdürülebilirliğini sağlayan zengin topraklar; (b) ticaretten kazanç sağlamayı mümkün kılan kıyıya yakınlık.

Eski kale krallığının feodal soylu takımı, kraliyet otoritesinin boyunduruğundan bu zamanlarda kurtuldu ve kendisini rütbenin askerî kıstaslara göre belirlendiği ve yönetimin ya eşitler arasında birinci gelmekten başka bir farkı bulunmayan bir kral –ki bu da zamanla gelişmişti– ya da magistrateler tarafından üstlenildiği özerk, kentsel bir topluluk olarak tesis etti. Her koşulda belirleyici öneme sahip olan, bu şehirlerin bürokrasiler tarafından yönetilmediği gerçeğiydi.

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki söz konusu toplulukların kentsel karakteri, Antikçağın gelişimini Ortaçağın başlarında Avrupa kıtasında feodalizm ve derebeylik sisteminin paralel gelişiminden büyük ölçüde ayırmıştır; gerçi İtalya'daki erken Ortaçağ kurumlarının bazı benzerlikler taşıdığını da burada kayda geçirmek gerekir.

Aristokratik şehir aslında bir büyük 'klanlar' birliğiydi. Sadece bir şövalye hayatı yaşayabilecek ve şehrin askerî kurumlarında yer alabilecek erkekler buraya kabul edilirdi. 'Kan bağına' ve soyluluğa fazla değer atfedilmesi, yine bu dönemde yaşanan gelişmelerdendi.

Borç kölesi, bu toplum biçiminin tek olmasa da tipik emek gücüydü çünkü başlangıçta bir tefeciler sınıfı olan aristokrasi, zamanla geçimini rant üzerinden sağlayan bir toprak sahipleri sınıfına dönüşmüştü. Çoğu köylü borca

battı ve kendini bir tür borç köleliğinin içinde buldu. Böylelikle şehrin dışındaki açık arazi bölündü ve bunun bir kısmı aristokrat aileler dışında kalan bağımsız köylüler tarafından işlenirken, geri kalanında büyük bir borç kölesi sınıfı çalıştırılmaya başladı. Bazen bu ikinci grup yasal düzenlemeyle ayrı bir tabaka olarak tesis edilirdi; ancak aynı sonuca, mahkemelerdeki aristokrasi egemenliği ve bununla ilintili himayeci kurumların yanı sıra erken zamanların borç ve usul hukuku yoluyla da ulaşılabilirdi.

4. Bazı durumlarda kale krallığının gelişimi, az önce çizdiğimizden oldukça farklı bir yol izledi. Kral, maiyeti ve ordusu üzerinde hâkimiyet kurabilmesi ve onları kendi şahsına bağlayabilmesi için gereken ekonomik kaynaklara sahipse, artık bir başka önemli adımı daha atabilirdi: tamamen kendisine tabi ve hiyerarşik ilkeler temelinde örgütlenmiş bir bürokrasi oluşturmak. Böyle bir bürokrasinin yardımıyla kral, tebaasını doğrudan yönetebiliyordu ve şehir, artık onun ve sarayının ikamet ettiği kraliyet başkentinden başka bir şey değildi.

Bazen, 'şehirlere sahip olmadığı' iddia edilen Mısır'da görüldüğü gibi, başkentin hiçbir özerkliği olmazdı. Asur gibi başka yerlerde ise özerklik, sadece din işlerinde söz konusuydu. Yine başka durumlarda sermaye, kraliyetin denetimi altında bir dereceye kadar siyasi olmayan yerel bir özerkliğe ve belirli ayrıcalıklara sahipti; yazılı delillerin de gösterdiği üzere Babil bunun bir örneğiydi.

Peki, şehir kapılarının dışındaki arazide durum nasıldı? Otoriter şehir krallığının ilk aşamalarındaki koşullar hakkında çok az bulguya sahibiz. Bazen, Mısır'da olduğu gibi, tebaaya dayatılan vergiler ve emek hizmeti zorunluluğu o kadar ağırdı ki, bu neredeyse bir tür 'devlet sosyalizmine' yol açmış görünüyordu. Diğer durumlardaysa oldukça büyük bir özel ekonomi sektörü varlığını sürdürmekteydi. Buradaki belirleyici faktör, kraliyet ailesinin ihtiyaçlarının nasıl karşılandığıydı. Bu ihtiyaçlar zorunlu çalışma ya da

'vergiler' yoluyla karşılanabiliyordu. Buradan hareketle sistem ya cebri emeğe dayalı ya da haraç üzerine kurulu bir rejim olmak üzere iki seçenekten birine yönelebilirdi. İlki, genellikle ikincisinin bir sonucu olarak ortaya çıktı ve devamında gerçekleşen bir 'rasyonelleşme' süreciyle vergi ve liturji devletine dönüştü.

Ticaret, 2 ve 3. tip gelişimde çok önemli bir rol oynuyordu (elbette bu 'arı' tiplerin birçok çeşitlemesi de vardı). 2. tip her zaman için yalnızca şefin dış ticareti tekelleştirdiği ya da en azından vergilendirebildiği durumlarda ortaya çıkıyordu; aşağı yukarı Kamerun'daki 'kralların' Alman işgalinden önce ve bir ölçüde de o zamandan beri yaptıkları gibi. Bu tür bir hâkimiyet hayati önem taşıyordu çünkü hükümdarların 'stok' biriktirmesini mümkün kılan buydu ve bu nedenle Nibelungen'in olduğu kadar Miken'in, Pers'in ve Hindistan'ın ilkel 'kralları' için de bir zorunluluk niteliğindeydi. Teokrasinin *Tesniye Kitabı*'ndaki hükümler aracılığıyla Yahudi kralların stok biriktirmesinin önüne geçmesinin önemi yine bundan kaynaklanıyordu.

Stok birikimi ve köylülerin ekonomik boyunduruk altına alınması beraber ilerleyen süreçlerdi. Bunun tipik bir örneği için *Yaradılış* 47:15-26'daki Yusuf efsanesine bakmak yeterlidir: İlk önce köylüler, ihtiyaç duyduklarında yiyecek ve tohum elde edebilmek için tahıl ödünç alır; daha sonra bunu ödemek için sığırlarını, topraklarını ve kendi insanlarını borç köleliğinin hizmetine sunar; nihayetinde onları geri alır ve topraklarını ortakçılar olarak işlemeye başlarlar.

Gelişimin üçüncü (aristokratik *polis*) veya dördüncü (bürokratik şehir krallığı) tiplerden hangisine doğru yöneleceği, kuşkusuz bazıları coğrafi, diğerleriyse tamamen tarihsel olan bir dizi faktörün etkileşimine bağlıydı. Ancak her iki durumda da hükümetin ihtiyaçlarını karşılamak için halka dayatılan ekonomik yükümlülükler, özel iç ticaretin gelişimiyle ters orantılıydı. Yükümlülükler ister 'kraliyete' ya da 'kamuya' karşı yerine getirilsin ve gelirler ister bir grup yö-

netici aileye ya da kraliyet *oikos*larına aktarılsın, bu durum geçerliliğini koruyordu.

Bununla birlikte, rejimlerden herhangi biri (3 veya 4. tip) esas itibarıyla vergilere bağlı hâle gelir gelmez, arazi transferlerine karşı da doğal bir tavır alıyordu. Yine de mirasçıların haklarını koruyan yasalar hâlâ etkiliydi ve (aristokrat *polis*te) mülk kullanım süresi veya (monarşik şehirde) askerî yükümlülüklerle bağlantılı sınırlar getirilmişti. Daha sonra, bürokratik monarşi altında (4. tip) monarkın 'kendi' ordusuna ve bunun yanı sıra bürokratik bir mali sisteme itimat etmeye başlamasıyla bu mesele onu pek ilgilendirmez hâle geldi ve böylece toprakta tam ticaret özgürlüğüne izin verildi. Konumları kısmen tefecilik faaliyetine bağlı olan aristokratik aileler, köylülerin mülkiyeti söz konusu olduğunda buna sıcak bakıyorlar ama bu özgürlüğün kendi topraklarına yayılmasını istemiyorlardı. Bu nedenle geniş aristokrat klanların (*gente*) oluşumu, kanunda veya uygulamada mülklerin devredilemezliğini beraberinde getirdi.

Öte yandan despotik yöneticilerin, bizzat izin verdikleri durumlar dışında, özerk patrimonyal lordlukların gelişmesine karşı çıkmak için iyi nedenleri vardı; Napolyon'un tutumu, bunun yakın zamandaki bir örneğiydi. Bu nedenle 'tiranlar', Yunanistan'daki gibi tehdit altında olan veya Yakın Doğu'da görüldüğü üzere meydana geldiği yerde toprakların bölünmesine neden olan, arazilerin bir elde toplanması eğilimini, sıkı bir denetim altında tutuyorlardı.

Özetlemek gerekirse 4. tip, bürokratik şehir krallığı veya bürokratik nehir krallığıydı. Burada ordu ve bürokrasi hükümdara 'aitti' ve 'tebaası' ona emek hizmetleri sunmak ve haraç vermekle yükümlüydü. Devlet ihtiyaçlarının giderek rasyonelleşmiş biçimde karşılanması, yeni bir devlet biçiminin ortaya çıkmasına neden olacaktı.

5. Devletin ihtiyaçlarının, artık tamamen mali birimler muamelesi gören tebaasına dayatılan özenle tasarlanmış bir görevler sistemiyle karşılandığı otoriter litürjik devlet. Bu gö-

revleri, biçimlerine dayanarak, üç kategori altında inceleyebiliriz: a) doğrudan saraya ve devlete sunulan emek hizmetleri; b) emek hizmetlerine ve çeşitli türden zorlayıcı yasalara dayanan tekeller; c) genellikle para olarak veya para değerine sahip malların tahsisi yoluyla ödenen ama zamanında ödemeyi sağlayacak zorunlu bir kefalete dayanan cezalandırma sisteminin eşlik ettiği vergiler ki bu, doğulu despotlarda tipik olarak görülen işlevsel eğilimlerin sıklıkla altını oyuyordu.

Bu devlet biçimi, mali çıkarları tehdit edilmedikçe ticarete sınırlama getirmiyordu. Tam tersine, gelirleri artırdığı durumlarda ticaret, doğrudan eylem yoluyla teşvik ediliyordu. Bu tür bir aydınlanmış despotizm, genellikle antik Yakın Doğu'da doğrudan doğruya bürokratik şehir krallığının daha ilkel biçimlerinden gelişmişti ve gerçekten de sonradan aldığı biçimden yalnızca daha rasyonelleşmiş bir örgütlenmeye sahip olması itibarıyla farklılık gösteriyordu. Öte yandan üçüncü tip (aristokrat *polis*), geçiş formları açısından oldukça geniş bir çeşitliliğe sahipti.

6. Bu formlardan biri, klanların şehir üzerindeki ve şehrin kırsal alanlar üzerindeki hâkimiyetinin yasal olarak ortadan kaldırıldığı Akdeniz topraklarının hoplit[5] *polis*iydi. Burada kentin askerî kurumlarına katılım, hoplit ordusunun üstünlüğü nedeniyle nispeten demokratikleşirken, askerlik hizmeti –ve onunla birlikte tam yurttaşlık– artık tamamen toprak mülkiyetine bağlı hâle geldi. Kendi kendini teçhizatlandırabilen bir yurttaş ordusu ortaya çıktı.

7. Buradan hareketle gelişen bir diğer form, ordu hizmetinin ve bununla birlikte yurttaşlık haklarının artık toprak mülkiyetine bağlı olmadığı demokratik yurttaş *polis*iydi. Kıyı kentlerinde, hizmet verebilecek herkesin donanmada görevlendirilmesine izin veriliyordu ve denizcilik hizmeti neredeyse hiç masraf içermediğinden bu durum pratikte mülkünün niteliğine bakılmaksızın tüm yurttaşlara söz konusu

5 Antik Yunan'da ağır silahlı piyade ordusu. (Çev.)

görevin verilebileceği anlamına geliyordu. Ne var ki bu eğilim, Atina demokrasisinin en radikal döneminde bile, hiçbir zaman tamamına ermedi.

Hoplit *polis*inde (6. tip) ordunun çekirdeği aynı zamanda özgür yurttaşlar olan küçük çiftçilerden toplanan askerlerden oluşuyordu. Dolayısıyla ticaret ve özellikle kara üzerinden yürütülen ticaret bu devlet biçiminde sınırlamalardan muaf değildi. Hoplit *polis*lerinin tipik olarak temelini oluşturan yasama programlarının amacı, hem genel itibarıyla kalıcı, erişilebilir bir hukuk sistemi kurmak hem de alacaklılar (aristokratlar) ve borçlular (köylüler) arasındaki sınıf çatışmasını yatıştırarak istikrarlı bir toplum düzeni tesis etmekti.

Bu nedenle toprak mülkiyeti, kısmen klan haklarının sürdürülebilirliğini sağlamak, kısmen de bedenen sağlam ve ehil hoplitlerin sayısını en yüksek seviyede tutabilmek için sıkı bir düzenlemeye tabi kılınmıştı. Kısaca söylemek gerekirse *polis*, küçük çiftçiliği ayakta tutmak için tasarlanmış politikalar izlemekteydi. Mülk sahipliğinin genişletilmesi hem doğrudan hem de dolaylı yollardan engellemişti. Örneğin bir yurttaşın sahip olabileceği toprak miktarı veya köle sayısına sınırlamalar getirildi ve eski borç yasaları yürürlükten kaldırıldı. Buna, yurttaş topluluğu içindeki ayrımları azaltmak ve bir 'sivil ekonomiyi' teşvik etmek amacıyla girişilen başka çabalar da eşlik ediyordu.

Ne var ki zenginlerin ve şehirli sınıfların çıkarları, tüm bunlara rağmen galebe çaldı. Daha öncesinde değilse bile 7. tipe geçiş aşamasında tüm toprak tamamen veya neredeyse tamamen devredilebilir bir nitelik kazandı ve herhangi bir koşullu yaptırımdan muaf tutuldu. Bu gelişme, yazılı kaynaklar aracılığıyla haklarında bilgi sahibi olduğumuz dönemlerde tarımsal koşulları şekillendiren başlıca etkendir. Daha öncesine dair bilgilere ise Sparta gibi uç örneklerden Roma Cumhuriyeti'nin hâlâ yol yapımı mesuliyeti gibi *liturji*lere tabi olan sınırlı bölgelerine kadar geniş bir yelpazede ortaya çıkan çok çeşitli kalıntılar aracılığıyla vakıf olabiliyoruz.

Kısacası 'klasik' *polis*, bilinçli olarak önceki zamanlara ait kurumları yürürlükten kaldırdı. Yakın Doğu'da ve aynı şekilde Batı'da tarihsel zamanların özel toprak hukukunun toprak üzerinde bireylere herhangi bir emek hizmeti ya da haraç yükümlülüğü getiren veya bunu tasdik eden bir hüküm içmemesi bir tesadüf değildi. Gerçekten de (a) ipotekler ve (b) su ve yol bakımı için şart olan hususlar dışında, toprak mülkiyetiyle ilgili hiçbir yükümlülük yoktu. Bunun yanı sıra klasik *polis*, tüm komünal mülkiyet biçimlerini ve feodal imtiyazları ortadan kaldırdı ve emek hizmetleri ya da veraset vergilerini dayatma hakkını korurken, vasiyetname veya başka yollardan toprağın bölünmesini düzenlemeye tabi tutmayı bıraktı. Yürürlükte kalan, araziyi para veya mahsulün bir kısmı karşılığında kiralama hakkıydı. Bu da yalnızca kâr amacıyla yapılan bir düzenlemeydi ve istendiğinde mülk sahibi ya da kiracı tarafından feshedilebiliyordu.

Bu koşulların tesis edilmesiyle kapitalizm serpilmeye başladı. Köleler artık borçlular arasından tahsis edilmiyor, bunun yerine satın alınıyordu. Yeni köle sisteminin ve şehir devletinin siyasi servetinin etkisi altında gelişen toprak mülkiyeti ve arazi kullanımı, 'klasik' dönemlerin tarım tarihinin temel izleğini teşkil ediyordu. Bu tarihe, hoplit *polis*i altında zenginleşen küçük çiftçiliğin önemini yitirmesi ve onun yerini kölelerin veya ortakçıların alması şekil veriyordu. Paralı orduların veya Roma'da olduğu gibi proletarya ordularının kurulması da buna paralel olarak gerçekleşti.

Özgür kiracı ve köle, böylece 'klasik' dönemlerin sonunu haber veriyordu. Bunlardan ilki Yakın Doğu'da, ikincisi ise Batı'da daha yaygındı. Ne var ki iki grup da hiçbir zaman tek başına hâkimiyet kazanmadı çünkü her yerde özgür küçük çiftçiler varlığını sürdürüyor, genellikle kompakt gruplar hâlinde yaşayarak çoğunluğu oluşturuyorlardı.

Ardından şehir devletinin yerini dünya çapında askerî monarşinin aldığı dönemler geldi ve bu dönemlerde tamamen yeni bir kurum ortaya çıktı: malikâne. Bu kurumu

diğerlerinden ayıran belli başlı özellikler vardı: Köylüler, az çok geleneksel hak ve yükümlülüklerle lordun kârı –ve kendi yevmiyesi– için toprağa bağlıydı; yargı gücü efendinin elindeydi; özellikle vergiler ve askere alımlar gibi kamu işleri malikâneler tarafından karşılanıyordu ve malikânelerin çeşitli dokunulmazlıkları vardı. Bunlar, yurttaş *polis*inin (6. ve 7. tip) kuşkusuz aşina olmadığı, hatta bilinçli olarak dışladığı olgulardır. Malikânenin ortaya çıkışı bu nedenle bütünüyle yeni bir gelişme olarak karşımıza çıkar.

Aslına bakılırsa malikâne her zaman vardı. Etki alanı ve göreli önemi, kale krallığı döneminden sonra oldukça azalmıştı ama büyük, şehirleşmemiş, iç bölgelerde her zaman az çok belirgin nitelikte malikâneler varlığını sürdürüyordu. Yakın Doğu'nun şehir krallıkları ve liturji monarşileri 'dünya imparatorluklarına' dönüştüğünde, bu malikâneler varlıklarını kraliyet arazileri ve fief olarak muhafaza ettiler. Söz konusu imparatorluklar bu nedenle aslında kent ve derebeylik bölgelerinden oluşan kümelerdi. Bu, önce Asur, daha sonraysa Pers toprakları için geçerliydi.

Benzer şekilde Helenistik monarşilerde de kraliyet bölgeleri, derebeylik karakterlerini korumaktaydı çünkü burada monark, mülkiyeti ve kamu otoritesini kendi şahsında birleştirmişti. Her ne kadar şehirler Mısır dışındaki Helenistik monarklar tarafından asli denetim birimleri olarak teşvik edilip yaygınlaştırıldıysa da derebeylikler muhtemelen farklı bölgelerde de etkili olmaya devam ettiler.

Antikçağın son aşaması olan Roma İmparatorluğu'nda, kültür ve (askerî öneme sahip) nüfus merkezleri kıyılardan Batı'daki iç bölgelere doğru kaydı. Bu, devletin içtimai esasında ve idari sorunlarında köklü değişiklikler anlamına geliyordu. Bu değişiklikler, ekonomi ve yayılmacı politikalar üzerindeki etkileriyle beraber Ortaçağ toplumuna geçişi belirleyen yeni toplumsal kurumların temellerini atmada önemli rol oynadı. Bu dönemin tarım tarihinin ve genel an-

lamda geç Antikçağdaki derebeyliğin ana hatları, 'colonate' başlığı altında ayrı bir bölümde incelenecektir.[6]

Yukarıda sunduğumuz analiz, köylü topluluğu, aristokratik *polis*, bürokratik şehir krallığı, hoplit *polis*i, yurttaş *polis*i, liturji monarşisi gibi çeşitli 'tipleri' takip eder. Gerçeklikte bu tiplerle yalıtılmış bir hâlde nadiren karşılaştığımız belirtmeye bile gerek yoktur. Nitekim bunlar 'saf tipler'dir; bireysel durumları sınıflandırmada kullanılacak kavramlar olarak iş görürler. Sadece belirli bir zamandaki belirli bir devletin bu saf tiplerden birine veya diğerine az çok yakınsayıp yakınsamadığını sormamıza izin verirler. Bir 'yakınsamadan' fazlası beklenemez da çünkü tarihin en önemli evrelerindeki fiilî devlet yapıları, burada kullandığımız basit sınıflandırmayla kavranamayacak kadar karmaşıktır.

Örneğin, tarihsel öneme sahip bir tipten henüz söz etmedik bile: bir hoplit takımı olarak tesis edilen askerî köylü topluluğu. Antikçağda bunun bolca örneğine rastlamak mümkünse de kanımca bu tip her zaman ikincildir çünkü antik Yahudiler, Aetolialılar ve Samnitler arasında olduğu gibi, kentsel kurumların kısmi bir şekilde benimsenmesiyle ortaya çıkmıştır.

Bununla birlikte burada sunulan sınıflandırma, yararlı bir terminoloji sağlamanın yanı sıra şansımız yaver gidip de elimizdeki kaynaklar Antikçağdaki ulusların tarihini su yüzüne çıkarmaya başladığında, bu ulusların her birinin ulaştığı aşamaların ne kadar farklı olduğunu göstermesi açısından da değerlidir. Elimizde bulunan kaynaklardaki ilk belirlenimlere göre Mezopotamya birkaç bin yıllık kentsel gelişimden geçmiştir ve benzer şekilde Mısır da uzun bir

6 [Michael Rostovtzeff'in bu konuyla ilgili bir makalesi Handwörterbuch'te yayınlanmıştı, 5.cilt, s. 913-21. Burada varılan ve Weber'in tezleriyle hayli ortaklaşan sonuçlar, Rostovtzeff tarafından "Der Ursprung des Kolonats"ta (Beiträge zur alten Geschichte (= Klio), (1902), s. 295-9) zaten taslak hâlinde sunulmuş ve daha sonra şurada detaylıca tartışılmıştı: "he Problem of the Origin of Serfdom in the Roman Empire", *Journal of Land and Public Utilities Economics II.* 2 (1926), s. 198-207.]

yarı kentsel gelişim geçmişine sahiptir. Oysa bunlar aslında çoktan liturji monarşileriydi. Romalılar hakkında güvenilir bir bilgiye sahip olduğumuz dönemde, Roma zaten yurttaş *polis*i aşamasını geçmişti. Öte yandan Yunanlar hakkında aristokratik *polis*e, hatta kale krallığı aşamasına kadar giden oldukça sağlam bulgulara sahibiz. Haklarında güvenilir bilgilere sahip olmadığımız ve bu nedenle analizin dışında bıraktığımız Keltlerden edindiğimiz veriler ise üç başlangıç aşamasının tümüyle ilişkili görünmektedir.

Son olarak Sparta'ya, imparatorluk dönemindeki Atina demokrasisine ve Roma'nın tarihine ilişkin kaynaklarımız, her üç durum için de gelişime dair özgün örnekler sunar. Antikçağ üzerine sahip olduğumuz bilginin bu temel özelliği, bizi tek bir ulusun tarihini somut terimlerle betimleyebilmek için çeşitli kavramsal 'tiplerin' tekil yönlerini bir araya getirmeye zorlar. Sonuçta bu sınıflamanın uygulanmasında engel teşkil eden tarihsel bir faktör söz konusudur. Bu, 'tiplerimizin' birden fazlasında askerî kurumların ortaya çıkmasına neden olan unsur, teokratik ve seküler siyasi güçler arasındaki açık veya gizli mücadeledir.

Başlangıçta her yerde siyasi ve dinî otoritenin birlik içinde olması beklenirdi ama teolojinin gelişmesi ve ruhban sınıfının eğitim görmesi neticesinde işlevsel uzmanlaşma kaçınılmaz hâle geldi. Rahipler, kısmen tapınak toprakları ve gelirlerinden elde ettikleri zenginlik sayesinde kısmen kitleler kutsala saygısızlık etmeleri durumunda karşı karşıya kaldıkları cezadan kurtuluş için onlara bel bağladıklarından, kısmen de başlangıçta irfan sahibi tek insanlar olarak görüldüklerinden, büyük bir güç elde etmişlerdi.

Bundan iki önemli sonuç çıktı: (1) Genel olarak rahipler hukuki bilgiyi tekellerinde bulundurduklarından ve aristokrat ailelerin üyelerinden oluştuklarından, bu aileler, yasa kodlanmadığı müddetçe tartışılmaz bir hâkimiyete sahipti. (2) Tüm eğitim, özellikle yönetimde istihdam için eğitimin gerekli olduğu bürokratik monarşilerde, neredeyse tama-

men rahiplerin elindeydi. Yakın Doğu'da ruhban sınıfı eğitimin hâkimiyetini ele geçirmek için yoğun bir uğraş verdi. Bu eğilim, rahiplerin seküler resmî yetkilileri ve seküler eğitimi yerinden ettikleri Mısır'daki Yeni İmparatorluk'ta açıkça görülüyordu.

Bu nedenle bürokratik monarşilerde tapınak rahipleri ile askerî soylular ve kraliyet otoritesi arasındakiler gibi ya da aristokratik devletlerde hukuk bilgisini ellerinde tutan soylu rahipler ile avam takımı arasındakiler gibi çatışmaların Antikçağa özgü olduğunu söyleyebiliriz. Hâliyle, sayısız ittifak da kuruluyordu. Bu çatışmalar, özellikle genel sekülerleşme veya ıslah dönemlerinde toplumsal ve ekonomik gelişmeleri de beraberinde getirmişti. Ekonomik gelişmelerde çoğunlukla meşruiyet elde etmek için çabalayan gasıplar etkili oluyordu. Yakın Doğu ve Batı toplumları arasında bu açıdan önemli farklar vardı. Bu farkları ilerleyen sayfalarda ele alacağız.

Bu çalışmanın İkinci Bölümünde, tarihsel öneme sahip devletlerin tarım tarihi hakkında bildiklerimizin bir taslağını sunacağım. Son on yılda yayımlanan birincil kaynaklar, filoloji ve arkeoloji konusunda eğitimli uzman bilim insanları dışında birileri tarafından yorumlanamayacak kadar kapsamlı ve karmaşık olduğundan, bilinen tüm sistemlere bütünlüklü bir şekilde değinmek mümkün görünmüyor.

2
Antik Uygarlıkların Başlıca Merkezlerinin Tarım Tarihi

1
Mezopotamya

Çivi yazısı üzerinde uzmanlaşan araştırmacılar takdire şayan başarılara imza atmış olsalar da Hammurabi Kanunları'nın da aralarında bulunduğu kaynaklar, uzman olmayanlar tarafından yorumlanmaya henüz elverişli değildir. Bu alana hâkim olmayan ve çeviri metinlere güvenmek zorunda kalan bir araştırmacı, bu nedenle Mezopotamya ekonomisine dair kesin yargılara varamaz. Dahası, yorumcuların erişim sıkıntısı çektiği metinler, tam da hukuk ve toplum tarihi açısından en fazla öneme sahip metinlerdir.

Eski Ahit metinlerine gelindiğinde, hakiki bulguları Sürgün'den sonra yazılan 'siyasi kurgunun' taraflı anlatısından ayırt etme sorunu karşımıza çıkar. Bu zorluk, Wellhausen, Eduard Meyer, Guthe, Jeremias ve en son olarak A. Merx'in çalışmalarının sunduğu katkılara rağmen devam etmektedir. Bu nedenle aşağıda sunacağımız inceleme, kısa ve deneme niteliğinde bir taslaktan başka bir şey değildir.

Hayvanların evcilleştirilmesi ve yoğun bahçe tarımı, Babil'de ve daha sonra Mezopotamya'daki diğer toplumlarda oldukça erken bir dönemde ortaya çıkmıştı. Zenginliğin büyük kısmını tahıllar ve hurma bahçeleri oluşturuyordu ve susam önemli bir besin maddesi hâline gelmişti. Bunun yanı sıra erişebildiğimiz kaynaklar şalgam, turp, salatalık, acıelma ve soğan gibi çeşitli yeşil sebze ve baklagillerin varlığından da söz etmektedirler. Sarımsak çok büyük miktarlarda

alınıp satılıyordu, hatta kaynaklarımıza göre bu faaliyetin boyutu birkaç yüz bin birimi bulabiliyordu. Dereotu, marul, pancar, kişniş, safran, çördük, kekik ve böğürtlen yine bahsi geçen ürünler arasındaydı. Bunların hepsi kraliyet bahçelerinde yetiştiriliyordu.

Öte yandan bölgede hiçbir yerde orman bulunmuyordu. Asur'da kraliyet binaları için kullanılan ahşap, Lübnan'daki fetihlerde kazanılmıştı ve yazıtlara göre Asur kralları, adeta askerî sefer düzenler gibi kuzey ormanlarında av gezilerine çıkarlardı. Ayrıca, her ne kadar sığır ve koyun yetiştiriciliği Hammurabi Kanunları'nda önemli bir yer tutsa da, sürülerin sahibi açıkça monarktı.

Sulama, arazi kaynaklarının kullanımındaki en önemli faktör olduğundan, ekonominin de temelini teşkil ediyordu. Her yerleşim yerine bir kanal yapılması şarttı, dolayısıyla toprak esasen insan yapımı bir ürüne dönüşmüştü. Kanal inşası zorunlu olarak büyük ölçekli bir faaliyettir ve bir tür müşterek toplumsal örgütlenme gerektirir; bu yönü itibarıyla bakir ormanların temizlenmesi gibi nispeten bireysel sayılabilecek etkinliklerden oldukça farklıdır. O hâlde Mezopotamya'daki –ayrıca Mısır'daki– monarşinin baskın konumunun altında yatan ekonomik nedenler burada aranmalıdır.

Mezopotamya'nın en eski uygarlık merkezleri olan Sümer ve Akad'daki yazıtlarda kanallar ve sulama sistemlerinden sık sık söz edilir ve daha sonra kuzey Asur'dan gelen yazıtlar da aynı hikâyeyi anlatır. Buna göre, kanallar ve setlerin inşa ve bakım süreçleri, halktan alınan farklı tür emek hizmetleriyle ve kraliyet denetçilerinin yönetiminde ilerledi. Böylece antik şehir krallığı çok geçmeden bir bürokrasiye doğru evrilmeye başlamıştı.

Babil ve saldırgan bir yayılmacı devlet olan Asur, genellikle tek bir amaç için savaşırdı: yeni bir şehir için yeni bir kanal kazacak tebaayı zapt etmek. Bu tebaa daha sonra yeni şehre yerleştirilir, vergiler ve emek hizmetleri için onlara ge-

çici imtiyazlar tanınır ve böylece onlardan krallığın gücünü ve gelirlerini artırmaları beklenirdi.

Daha sonra, Asur'un imparatorluk döneminde krallar, boyunduruk altına aldıkları halkların 'Asurlularla aynı haracı ödedikleriyle' övünerek, Asurluların kendilerinin de kraliyet mülkü sayıldığını ve bundan daha fazlası olmadıklarını ilan ettiler. Bu durum daha önceki zamanlar için geçerli olmadığı gibi ilerleyen dönemlerde de tam olarak bu karşılığı bulmayacaktı. Sözgelimi Babil şehri, Asur kralına adadıkları anıtta kendilerine kralın ataları tarafından bahşedilen dokunulmazlıklardan ve ayrıcalıklardan söz ediyordu ve bunlar arasında ticareti teşvik etmek için tahsis edilen oldukça cömert metik hakları da bulunuyordu. Diğer şehirler de bu tür imtiyazları güvence altına almışlardı. Zaman zaman Babil ve Sippar'daki İhtiyarlar Heyeti, bir tapınak inşa edileceği vakit krala tavsiyede bulunmak üzere saraya çağrılır ve benzer şekilde Asur kralı, yeni bir sarayın planlanmasında Asurlu 'soylulara ve avama' danışırdı. Fakat bu istisnalar, siyasi sistemin temel niteliğinin değiştiği anlamına gelmiyordu.

Mezopotamya monarşisinin ekonomik faaliyetleri, boyutları açısından özel sektörün önüne geçen bir *oikos*tan oluşuyordu. Kraliyet *oikos*una gelir sağlayan çeşitli kaynaklar mevcuttu:

1. Kraliyet arazileri ile bu arazilere bağlı çok sayıda esir ve serf (Sümer kralının ve kuvvetle muhtemel daha sonraki tüm hükümdarların kendi çobanları) vardı.

2. Kralın (a) ayni vergiler ödeyen ve (b) emek hizmetleri sunan tebaası vardı. Ne var ki devlet yükümlülüklerinin belirli dönemlerde bu iki kategori arasında nasıl bölündüğü konusunda kesin bir yargıya varamayız. Anlayabildiğimiz kadarıyla erken dönemlerde gelirlerin büyük kısmı sürülerden sağlanırken, daha sonra kazancın çoğunluğunu mahsullerden alınan ayni vergiler oluşturuyordu.

Benzer şekilde, kraliyetin elinde bulundurduğu köle gücünün ve tebaadan alınan emek hizmetinin göreli önemi ko-

nusunda da net bir bilgiye sahip değiliz ama sistemin genel karakteri göz önünde bulundurulduğunda bu ilişkinin dalgalı biçimde seyrettiği çıkarımında bulunabiliriz. Firavunlar gibi, Sümer ve Akad kralları da tebaasının emek hizmetlerini düzenlemeye tabi tutar, onlara yiyecek ve içecek sağlar ve alacakları ayni ödemenin takibini yaparlardı. Yük arabaları, tahıllar, baharatlar, hazineler için ayrılmış her türden kraliyet deposu ve bin bir çeşit kraliyet atölyesi mevcuttu. Sümer kralları altın ithal ederek kendi atölyelerinde tören çömlekleri yaptırır, kraliyet ustaları taşları oyup heykeller hâline getirirdi. Hepsinden öte, resmî yapı projeleri için gereken her şey kraliyet *oikos*larında üretilirdi. Odunsa uzak diyarlardan ithal ediliyordu.

Kraliyet kalesi, emek hizmeti vermekle yükümlü zanaatkârlara tahsis edilen arazilerle çevriliydi. Böylece bunlar her zaman kullanılabilir bir işgücü oluşturuyorlardı. Daha sonraki dönemlerde Asur kralları, dev inşaat projelerinde emek hizmetine bağlı yerli zanaatkârların yanı sıra savaş esirlerini de kullanmaya başladılar ve bu yeni gruba, vasıflı işgücü gerektiren görevler verildi. Sanherib, bronz işçiliğinde sergilenen teknik ilerlemeye bizzat önayak olmakla övünüyor, hatta atalarının 'zanaatkârları hayrete düşüren cehaletleriyle' alay ediyordu. Bu karşılıklı ilişkilerden de anlaşılacağı üzere, kraliyet köleleri ve emek hizmeti sunan tebaa arasında keskin bir ayrım yoktu.

3. Bir diğer gelir kaynağı dış ticaretti. Her ne kadar bir Sümer kralı 'denizcileri ve kaptanları' önce askere alıp sonra tapınak hizmetine adamış ve böylece doğrudan ticarete katılmalarının önüne geçmişse de, onun öncelleri için böyle bir durum söz konusu değildi ve bilindiği üzere, yabancı prenslerle yapılan 'hediye' alışverişine bağlı olarak gelişen kraliyet ticareti, bin yıl boyunca etkili bir şekilde sürdü. Güney topraklarındaki şehir krallarının sahip olduğu iktidarın kaynağı, nehir ağızlarındaki dış ticaret tekeliydi. Bu nedenle, tıpkı Mısır'ın delta ovasında olduğu gibi, kraliyet *oikos*unun ilk ortaya çıktığı yer buraydı.

4. Asur'daki bir başka gelir kaynağı ise ganimetti. Asur devleti, gücünün zirvesindeyken ordularını her yıl yağmaya gönderirdi. Devlet gücünün en önemli kaynaklarından biri, tapınak hazinelerinin denetimiydi çünkü bu hazinelerden sağlanan fonlar, kredi için kullanılabiliyordu. Bu durum antik Yakın Doğu'da ve Helenistik dönem boyunca geçerliliğini korudu. Sümer-Akad monarşisi kadar erken bir tarihte bile devlet bu hazineleri denetliyor, tapınağa yapılacak ek ödemeleri ve --özellikle– evlilik ücretlerini belirliyordu. Bir yandan da resmî kültün tekelci konumunu muhafaza etmek adına muhalifler ('büyücüler') ve sapkınlar işkencelerden geçiriliyorlardı.

Bunun sonucunda tapınaklar, önce çok sayıda değerli maden ve erzak deposuna, hemen ardından da geniş toprak mülklerine sahip oldular. Bu gelişmeyi teşvik eden monarşiler, tapınak rahiplerine büyük bir güç bahşetmiş oluyorlardı. Nitekim neredeyse her devlette tahtın denetimi ve iktidarın menfaati uğruna rahipler ve seküler lordlar ile bürokratlar arasında amansız çatışmalar yaşanmıştır. Ruhban klanları güç kazandıkça Antik Yunan'daki şehir aristokratlarınınkine benzer bir tavır takınmaya başladılar.

Bu nedenle Hammurabi'den önceki dönemde eski şehir krallıkları, fahiş tapınak ücretlerini denetim altında tutmak ve rahiplerin kendilerine borcu olan 'yoksul' köylülerin topraklarına el koymalarını engellemek için bazı önlemler almak zorunda kaldılar. Monarşiler, aynı zamanda şunun gibi yetkiyi kötüye kullanma vakalarının önüne geçmek durumundaydılar: (i) emek hizmetlerini kişisel çıkarlar için suiistimal etmek; (ii) emek hizmetleri karşılığında ödenecek ücrette kesintiler yapmak; (iii) köylüleri belli mercilerden yüksek fiyatla ürün almaya ve bunları düşük fiyatla satmaya zorlamak. Bu sonuncusu, genellikle zenginlere yapılan sığır satışında söz konusu olur ve bunun önüne geçmek için resmî fiyat çizelgeleri yayımlanırdı.

Bir Sümer kralı 'esareti ortadan kaldırdığını' ve artık özgürlüğün tesis edildiğini ilan ettiğinde, bu, pratikte şu gibi

reformlara karşılık geliyordu: (i) devlete sunulan emek hizmetlerinin azaltılması veya sona ermesi ('X bölgesinde artık bir denetçinin bulunmaması'); (ii) şahıslara sunulan emek hizmetlerinin kaldırılması; (iii) son olarak ve en önemlisi, 'yoksulların' –yani köylülerin, zanaatkârların ve tüccarların– mülklerine ve kârlarına keyfî biçimde el konmasının önüne geçmek için daimî mahkemelerin kurulması.

'Keyfî el koymaların' tam olarak hangi biçimleri aldığı açık değildir ama kaynaklarımız, güç sahiplerinin diğerleri üzerinde baskı kurmasını mümkün kılan belirli bir yoldan bahsetmektedirler: Buna göre resmî görevliler, büyük toprak sahipleri, nüfuz sahibi seküler ailelere mensup kişiler ve ruhban aileleri, küçük köylülerden borçlarını nakit olarak ödemelerini talep ediyorlardı. Ekonomik durum, bu anlamda Solon Kanunları ve benzeri programların uygulamasından önce Yunanistan'da var olan koşullarla benzerlik taşısa da bunları birbirinden ayıran bir fark da vardı: rahipliğin ve devlet bürokrasinin egemen konumu.

Krallar, (en azından Arkaik Yunanistan'daki) Helen 'tiranlar' gibi, zanaatkâr ve tüccarların yanı sıra köylülerin de sempatisini kazanmak istiyorlardı. Öte yandan bir kral, devlet yetkilileriyle görüş ayrılığına düşse bile bürokrasinin desteğini almak zorundaydı; nitekim rahiplerle çatışma içinde olsa bile kendi meşruiyetini sağlamakla yükümlüydü ve bu meşruiyet ancak –Mısır'da olduğu gibi– tanrılaştırma ya da ilahi onay yoluyla kazanılabilirdi. Fetih üzerine kurulu askerî monarşiler, Asur'da olduğu gibi kendilerini rahiplerin boyunduruğundan kurtarabilirdi ama bu durum daha eski 'uygar toplumlarda' pek mümkün değildi. Bu nedenle, teokrasinin Asur ordu devletinden çok daha gelişmiş olduğu Babil'de monark, topraklarını tanrının bahşettiği bir fief olarak elinde bulundurabiliyor ve gerçekten de her yıl yeniden atandığı bir törenden geçiyordu.

Tebaadan alınan vergiler arasında, ilk olarak tahıl biçiminde yapılan ödemelerden birkaçı bulunuyordu. Araların-

daki farkların bizim açımızdan pek belirgin olmadığı bu vergiler, zamanla hukuki statüye ve toprağın verimliliğine göre yeniden düzenlendi. Toplanan başka ayni vergiler de vardı ama bunlardan bahseden ipotek sözleşmeleri ve günümüze kadar ulaşan bazı kadastro parçalarından anladığımız kadarıyla bunlar epey zahmetliydi. Ayrıca özgür insanlardan ya da en azından özgür kadınlardan toplanan bir kelle vergisi de mevcuttu ki bu vergi belki de daha önceleri savaşmaya uygun olmayan herkesten alınıyordu. Bunun yanında, toprak ve köle satışı gibi ticari işlemlerden toplanan vergiler de vardı. Yükümlülüklerin yerine getirilmemesi durumunda sözleşmeler uyarınca devlete bir ceza ödenmesi gerektiğinde bu ceza, önceki sistemlerden kalan bir alışkanlıkla, özellikle erken dönemlerde, emek hizmetlerinin kral adına ifa edilmesi biçiminde uygulanıyordu.

Toprak sahiplerinden talep edilen kamu görevlerinden biri, Pers döneminde ikame yoluyla karşılanabilen askerlik hizmetiydi. Gelgelelim, Asur ordusunun nasıl toplandığı ve idame ettirildiği konusunda berrak bir fikrimiz yoktur. Bu ordu son derece disiplinliydi ve sadece uzun mesafeleri yürüyerek kat edecek metaneti göstermekle kalmayıp ekonomik anlamda –yazıtlarda belli belirsiz şekilde aktarılanlara bir abartı payı bıraksak dahi– oldukça önemli yapıların inşasında da rol almıştı, bunu biliyoruz. Hammurabi'nin mektuplarından anlaşıldığı üzere, tapınak personeli, kraliyet hanesinin üyeleri, çobanlar ve –görünüşe göre– kraliyet *coloni*si dışındaki tüm tebaadan askerlik hizmeti talep ediliyordu. Ne var ki bu şekilde yetiştirilen askerî güç, ancak acil durumlarda savunma için devreye sokulacak bir iç güvenlik kuvveti olarak kullanabiliyordu çünkü Mezopotamya devletlerinde askerî fetihlere savaş arabalarıyla çıkılır ve yalnızca profesyonel askerler bunun için gereken beceride ustalaşabilirdi. Dahası, süvari ve piyadelerin sayısı çok fazlaydı –örneğin II. Şalmanezer'in Suriye'de 4.000 savaş arabası ve yaklaşık 70.000 kişiden oluşan bir orduyla karşı karşıya

geldiği tahmin ediliyor– ve kuşaklar boyu neredeyse her yıl yapılan savaşlarda bu büyüklükteki orduların antik Cermen Heerbann'ında olduğu gibi küçük çiftçilerden toplanan askerlerden oluşması mümkün değildi.

Başından beri teokratik ve bürokratik şekilde yapılanan Mezopotamya şehir devletlerinde kendini teçhizatlandırabilen bir hoplit kuvveti mevcut değildi çünkü iyi yetiştirilmiş bir ulusal silahlı kuvvetin varlığı, monarşinin iktidarı için bir tehdit unsuru teşkil ederdi ve zaten bölgenin hortikültür ekonomisi de böyle bir askerî gücün oluşumu için elverişli koşullara sahip değildi.

Daha sonraları paralı askerler kullanılmış olsa da erken dönemlerde böyle bir şey kesinlikle söz konusu değildi. Tahminlerimize göre savaş arabalarını, mızrakları ve zırhları kral kendi cephaneliğinden sağlıyordu. Muhtemelen atlar da benzer şekilde kralın sürülerinden ya da el koyma yoluyla tedarik ediliyordu. Askerlere gelince, bildiğimiz kadarıyla Hammurabi zamanında kralın askerleri fieflere sahipti ve profesyonel askerlik hizmeti, arazilere liturji olarak tevdi edilirdi.

Fakat fief sahiplerini tebaanın geri kalanından ayıran imtiyazlar bulunmuyor, hatta Daiches'e göre bu kimseler kimlikleri yüzünden toplumda damgalanıyorlardı. Borç köleleri için kullanılan terimlerin onlar için de kullanılması bu iddiayı mümkün kılıyor. Her hâlükârda bu terminolojik benzerliğin kendisi açıklayıcıdır. Daiches'in öne sürdüğü bu sav, kralın askerlerinden birinin önemli bir şahsın hizmetine atandığını belirten ve kraliyete hizmet yemini etmiş bir askerin bütün kalıtsal haklarını kaybedip bir yabancı veya köle statüsünde muamele gördüğünü ibraz eden bir belgeye dayanmaktadır. İlgili kişi terhis edilip eve döndüğünde, ailesinin topraklarına yerleşebilmesini mümkün kılan şey kalıtsal hakları değil, ailenin bir tür ödünle verdiği izindi ve bu olay söz konusu durumu ispatlar niteliktedir. Hammurabi Kanunları'ndan birinin askerî fieflerden balıkçılara veri-

len araziyle aynı bağlamda bahsetmesi de bu düşük statüyü doğrulamaktadır.

Yakın Doğu'daki fieflerin pleb karakterinin nedeni, bunların tıpkı Ptolemeler tarafından *klèroukhia*ya[1] sağlanan topraklar gibi küçük ebatlarda olmasıydı çünkü bir askerin ihtiyaç duyduğu teçhizat oldukça basitti ve her hâlükârda ona monark tarafından tedarik edilebilirdi.

Askerî fieflere sahip vasallar, hizmetlerini ölüm tehlikesi altında ve kişisel olarak sunarlardı. İzinsiz el koymalar ve şiddet eylemleri sert bir şekilde cezalandırılırdı. Vasallar yalnızca asker değil, aynı zamanda vasıfsız işçilerdi ve örneğin yeni bir şehir kurulacağı zaman onların hizmetlerinden faydalanılıyordu. Bazıları, sürgün edilen nüfusun yerini almak üzere fethedilen topraklara yerleştirilebiliyordu. Monark onlara toprağın yanı sıra besi hayvanı da sağlıyordu. Vasalların monark aracılığıyla edindiklerini satmaları elbette yasaktı. Bununla birlikte, mülklerini hizmete uygun bulundukları takdirde oğullarına miras bırakma hakkına sahiplerdi ve dul ve yetimlerin bakımı için sağlanan bazı imkânlardan da bahsedilebilmekteydi. Eğer bir vasal görevini üç yıl boyunca yerine getirmezse, fief, onun yükümlülüklerini üstlenen kişiye geçerdi. Vasal her ne kadar krala hizmet etse ve mükâfatını ondan alsa da, aynı zamanda toplumun bir hizmetkârı olarak kabul edilirdi. Esir düşen bir askerin kefareti, kendi mülkü yetersizse, tapınak hazinesinden talep edilirdi ve bu konuda kraliyet hazinesinin yalnızca ikincil bir sorumluluğu vardı.

Fief tevdi edilmiş askerlerin yanında –kendilerine zarar verenlere kesilen para cezalarından da anlaşılacağı üzere– özgür statüsünde sayılmayan başka askerler de vardı. Her daim mevcut bulunmalarının güvenceye alınabilmesi için bu askerlere kralın özel himayesi altında mülk sahibi olma olanağı tanınmıştı. Sarayda yaşarlardı ve her zaman monarkın emrindeydiler. Bu nedenle Peiser, Ortaçağ Al-

[1] Antik Yunan kolonilerinde arazi tahsis edilen yurttaşlar (Çev.)

manyası'ndaki benzerlerinden aldığı ilhamla bu askerlere *ministerial*[2] adını takmıştı.

Diğer silahlı gruplardan da bahsetmeden geçmemek gerekiyor. Asur kralları, ele geçirdikleri kasabalara 'süvariler ve hadım köleler' aracılığıyla garnizonlar kurmuş, böylece hizmetlilerle esirleri kaynaştırmıştı. Binlerce tutsak Asur ordusuna katılıyordu ve yeniden yerleştirilen kasabalardan belirli sayıda kişi de askere alınıyordu ki bu da ya asker tedarikini yerleşimcilerin kendilerinin sağladığı ya da aynı miktarda askerî fiefin tevdi edildiği anlamına gelmektedir.

Kısa süre içinde askerî sistem paralı askerler üzerinden yapılandırılmaya ve vasallar ihtiyat gücü olarak kullanılmaya başladı. Bunun nedeni Sargon'un saltanatı kadar erken bir tarihten itibaren düzenli askerlere evlenme imkânı tanınmasıydı çünkü bu durum, savaş zamanında ordusunu güçlendiren ve ailesinden ayrılan askerlerin idamesini üstlenen kral için barış zamanında fazladan bir masraf demekti.

Mali kurumlar gelişmenin seyrini gösterir niteliktedir. Vergilendirmede 'okçulara ayrılan toprak' ve 'soylulara ayrılan toprak'[3] arasında yapılan ayrımlar, ancak Artaserhes'in saltanatı kadar geç bir tarihte ortaya çıkmıştır. Bundan şu sonucu çıkarabiliriz: İlkin belirli toprak sahipleri, feodal yükümlülükler altında kişisel olarak hizmet etmek zorundaydılar (önceki sayfalara bakınız). Daha sonra asker tedariki, bu toprakların mülkiyetine bir liturji olarak eklendi. Son olarak liturji, bir harç ödemesine bağlandı ve kral paralı asker kiralamak için bu geliri kullandı. Bu gelişmenin bütün yönleriyle ne kadar erken bir tarihte gerçekleştiğini bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey, son Asur krallarının ordularının son derece heterojen bir yapıda olduğuydu. Benzer şekilde, Pers

[2] Feodal sistemde malikânenin yönetici görevlisi. (Çev.)

[3] Darius döneminde 'yay' ismi verilen bir toprak ölçü birimi mevcuttu ve bir okçunun geçimini karşılayacak toprak miktarını ifade etmek için kullanılırdı. Okçu, bunun karşılığında askerlik hizmeti sunardı. Diğer yanda ise yıllar içinde gittikçe genişleyip kalıtsal hâle gelen aile mülkleri bulunuyordu. (Çev.)

İmparatorluğu altındaki Babil okçu birliği de zırh ve erzak tedarikini kraliyet depolarından sağlıyordu ve bu nedenle ekonomik anlamda 'ulusal' bir birim değildi.

Mısır'da olduğu gibi Mezopotamya'da da esasen takas ekonomisinin bir aracı olan kraliyet *oikos*u, ilk zamanlar özel ticaretin önünü kesiyordu. Gerçi bu, çivi yazısıyla yazılmış özel belgelerimizin işaret ettiği dönemden çok daha önceki zamanlar için geçerliydi. Hammurabi'den hemen önceki ve sonraki çağda, ticarette dikkate değer bir gelişme oldu ve ticari faaliyet giderek daha serbest bir hâle geldi. Teokratik monarşi, ülke içi ekonomiyi ve özellikle de çalışma ücretlerini Hammurabi Kanunları'nda da bahsi geçen resmî gümrük vergisi oranlarıyla düzenliyordu ama ilkece mal ticareti fiilen serbestti.

Babil'in yükselişi büyük ölçüde uluslararası ticarete bağlı olduğundan, ticaret, tahmin edileceği üzere burada militarist Asur'dakinden daha gelişkindi. Bu iki devletin ekonomik gelişimi arasındaki farkları ya da Babil'in 'ilk hanedanlığı' ile başlayıp İslami fetihle biten bir sonraki dönemi incelemek için ne elimizde sağlam kaynaklar bulunuyor ne de buradaki kısıtlı alan böyle bir tartışmaya izin veriyor. Yine de genel itibarıyla Mezopotamya ekonomisinin, uzun tarihi boyunca büyük ölçüde aynı kaldığını ve farklılaşmanın ancak ticari bir ekonominin (burada para ekonomisi terimi yalnızca belirli koşullar dâhilinde kullanılabilir) egemen hâle gelme ve sönümlenme dinamikleri neticesinde söz konusu olduğunu iddia edebiliriz.

Nüfusun erken dönemlerde nasıl bölündüğü, burada tartışılamayacak kadar zor bir sorudur. Bunun yanı sıra birtakım sorunlar da hâlâ çözüme kavuşmamıştır: Örneğin toplum, Yunan'da ve Roma'da olduğu gibi klanlar üzerine mi yoksa Mısır'da olduğu gibi işgaller üzerine mi kuruluydu? İki örgütlenme biçimi de Batı'da sıklıkla bir arada bulunur ve benzer şekilde her iki 'kabile' türü Mezopotamya'da

mevcuttur. Öte yandan 'kast', Mezopotamya için Mısır'da olduğundan daha az geçerli bir terimdir.

Erken Mısır'da olduğu gibi burada da ticarete getirilen ilk liturjiler yeni bir toplumsal örgütlenmeye yol açmış olabilirdi çünkü her meslek grubunun liturjilerin icrasında muhtemelen müşterek sorumlulukları vardı ve bu nedenle belki de birbirinin mülkü üzerinde hak iddia edebiliyorlardı. Örneğin dokumacılar birliği üyelerinin birbirinin satılan gayrimenkullerini tekrar satın alma hakkına yasal olarak sahip olmaları en azından ihtimal dâhilindedir. Yine de tüm bunların birer varsayım olduğunun altı çizilmelidir.

İlk zamanlardaki emek hizmetine dayalı tam gelişmiş monarşi döneminde kural, bir toprak parçasına bağlı yükümlülükleri kim yerine getiriyorsa o toprağın ona ait olduğuydu. Bu genel bir kural olarak işliyordu ve yalnızca askerlerin toprakları için geçerli değildi; hatta eski Babil yasasında toprağı sürme görevinin ifası, mülkiyetin ispatı sayılıyordu. Devlet memurlarına bir imtiyaz olarak verilen topraklarda bu kuralın daha uzun süre yürürlükte kalmasının nedeni, bu kişilerin vasıflarının kral için ayrı bir önem taşımasıydı. Bir süre için Mısır'da yapıldığı gibi toprağın mülkiyetinin kraliyet veya rahiplerin izniyle bu şekilde devredilmesinin başka bir örneğine kayıtlarımızda rastlamasak da bildiğimiz kadarıyla mirasların bölüştürülmesinden çoğu zaman rahipler sorumluydu.

Aynı bölgenin sakinlerinin toprak üzerinde ortak haklara sahip olup olmadığı açık değildir ama barışı ve güvenliği sağlamada ortak sorumlukların varlığından bahsedilebilir. Öte yandan vergiler ve emek hizmetleri bakımından eski Mısır İmparatorluğu'ndaki gibi ortak sorumlulukların bulunduğu, kaynaklarımızda kesin olarak belirtilmemektedir. Birkaç Sümer kralının yazıtları, balık yetiştirme havuzlarına ve sığırlara sahip kişilerin yasal statüsündeki değişikliklerden söz ediyor ama bunun toprak mülkiyetine bağlı hizmet

ve kısıtlamaların tamamen ortadan kalktığı anlamına geldiği iddiası oldukça şüpheli bir yorumdur.

Genel olarak teokratik monarşilerdeki yasaların özel ticareti teşvik etme eğiliminde olduğu söylenebilir. Toprak mülkiyetine kısıtlamalar getirildiği durumlar varsa da bunlar esasen liturjik nitelikteydi. Makam sahiplerine imtiyaz olarak verilenler dışında arazilerin serbest bir şekilde devredilmesi, tarihsel zamanlarda devletin çıkarlarına ters düşmüyordu. Bu nedenle satın alınan arazinin serbestçe satılabileceği, Hammurabi Kanunları'nda açıkça belirtilmektedir. Öte yandan miras yoluyla edinilen toprak, tüm klan üyelerinin çıkarı gözetildiği için klanın ortak mülkü sayılırdı. Elimizdeki belgelere göre, ilk başta devredilemez statüye sahip bu arazilerin satışa çıkarılmasına daha sonradan izin verildi ama satıcının kendisi dâhil olmak üzere klanın her üyesi, alıcıya satın alma fiyatı artı faiz tutarında ödeme yapmak koşuluyla işlemi iptal ettirebilirdi.

Bir satışı iptal etmeye yönelik hükümleri, açıkça prosedürü baltalamak için düzenlenmiş belgelerdeki kaideler sayesinde biliyoruz. Bu belgelerde prosedürü başlatacak kişiye lanetler yağdırılıyor, alıcıya ise özel teminatlar vaat ediliyordu. Dolayısıyla toprak sahipleri, pratikte istedikleri zaman özel arazilerini satışa çıkarabiliyor veya bölebiliyorlardı. Kayıtlara göre çiftlik ürünleri de geçici bir ortak işlem söz konusu olmadıkça miras usulüyle paylaştırılıyordu. Beklenileceği üzere, otlatma ve nadas için kullanılan ortak araziler dışında müşterek tarım gruplarının mevcut belgelerde bahsi geçmiyordu; nadas ise Hammurabi Kanunları'nda düzenlenmişti.

O hâlde toprak, genel itibarıyla ayrı tarlalara bölünmüş vaziyetteydi ve bunların çitle çevrilmesi açıkça bir kuraldı. Arazi satışında kesin sınırlar, tarlaların etrafındaki yollara, arazinin genel konumuna ve komşu parsellerine riayet edilerek kayda alınıyordu. Tarlanın büyüklüğü genellikle kapsadığı alan temelinde, bazen de kullanılan tohum miktarına

göre belirleniyordu. Kayda geçirilen vakalar arasında, arazi iddia edildiği kadar büyük değilse satın alma fiyatının düşürüleceğini ibraz eden satış şartlarına rastlamak mümkündür.

Asur'daki yazıtlar, arazilerin tapınak inşası için kamulaştırıldığı durumlardan bahseder. Bu, kralın hediye verirken kullandığı yasal bir süreç de olabilir ama her hâlükârda kamulaştırmaya maruz kalanlara tazminat ödenmesi kral için bir övünç kaynağıdır. Ne var ki kanal inşaatı yoluyla işlenen arazinin kral tarafından bölüştürüldüğü gerçeği, tüm toprağın nihayetinde krallığın mülkiyetinde olduğunu işaret eder. Hatta Asur'da kraliyet, tahsis ettiği arsaların nasıl ekileceğine ve ne amaçla kullanılacağına dair –örneğin 'bahçe sebzeciliğine ayrılmış arsa' şeklinde– talimatlar da verirdi. Babil'de ise kraliyet mülkiyeti, toprağın ilahi mülkiyeti olarak ifade edilirdi.

Yeni bölgelere yerleştirilen yabancı halklara verilen paylar, kısmen üzerinde yeni kanalların açıldığı topraklardan, kısmen de eski sahipleri başka yerlere taşınan hizmet fieflerinden oluşuyordu. Öte yandan arazi ve esirlerin resmî görevlilere mükâfat olarak fief biçiminde verildiği durumlara rastlanıyordu ve aynı zamanda babalarından kalan fieflerin resmî görevlilere vergiden muaf bir şekilde aktarılması da mümkündü. Bu olgular hem Babil hem de Asur'da uzun süre boyunca yaygınlığını koruduysa da normal şartlar altında hem kraliyet hem de tapınak görevlileri, depolardan yapılan ayni ödemeler ve harçlar yoluyla idame ettiriliyorlardı.

Derebeylik ve feodalizmin nüveleri Mezopotamya'da mevcuttu ama siyasi sistem bu yönde gelişmeyecekti. Teokrasinin tuzağına düşmüş devlet, aslen bürokratikti. Bununla birlikte, derebeyliğin gelişiminin unsurları ortadaydı. Özel şahıslara tabi serflere rastlanmadığı doğrudur fakat Hammurabi'nin mektuplarında askerlikten muaf bir sınıftan söz edilir ve bunun toprağa bağlı kraliyet *coloni*sine karşılık geldiği, haklı bir yorumdur. Öte yandan belgeler, özel arazilerdeki bahçıvanlardan ve köylülerden bahseder ama

bunların evli köleler mi yoksa yasal olarak toprağa bağlı, hatta belki de devletin amaçları için sahibinin iradesi dışında toprağa bağlanmış yarı özgür kişiler mi oldukları belirsizdir.

Tapınak arazileri ipotek edildiğinde, arazi üzerindeki köylüler ve hayvanlar da buna dâhil edilirdi. Örneğin Esarhaddon dönemine ait bir yazıtta özel bir malikânenin sınırları, kraliyet tarafından tüm civar köyleri kapsayacak şekilde tayin edilip onaylanmıştı. Benzer şekilde, yayılmacı devletlerde resmî görevliler, şehir krallığı dönemi gibi erken bir tarihten başlayarak şehirlerin ve bölgelerin bütün olarak hibesiyle ödüllendirilirdi. Daha sonra, yukarıda belirttiğimiz gibi, arazi ve köylüler de hibe edilmeye başladı ve belgelerimize göre krallar tarafından sağlanan, kalıtsal ve zaman zaman yenilenmeye tabi derebeylik 'dokunulmazlıkları' da söz konusuydu.

Bütün bunlar, bürokratik ve teokratik karakterine rağmen devletin güçlü feodal unsurlara da sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Bu, bahsedilen feodal unsurların ne ölçüde bir colonateye evrimleştiği sorusundan bağımsız olarak geçerliliğini korumaktadır.

Antikçağda aile hayatı, köken itibarıyla her yerde bulunan kurumlara dayanıyordu. Yerleşim birimi ve ekonomik birim, ataerkil aileydi ve –her ne kadar mirasçıların bir arada yaşadığı durumlara sıkça rastlansa da– çoktandır çekirdek yapıdaydı. Kadınlar aile reisi tarafından evlendirilir ve daha erken zamanlarda doğrudan doğruya satılırdı. Kocaların ilk başlarda eşlerini cezalandırma ve reddetme konusunda tam yetkileri vardı ama boşanma ve benzeri durumlara cayma parası yaptırımı getiren sözleşmeler neticesinde bu yetkiler zamanla belli ölçüde sınırlandırıldı.

Başlangıçta erkeklerin 'ikinci eşleri' vardı ve bunlar genellikle ilk eşin kız kardeşleri olurdu. Eski Ahit'te bahsedildiği üzere 'hizmetçiler' de mevcuttu. Çeyiziyle gelen eşin konumu ve çocuklarının miras hakları, kocanın keyfî bir şekilde elinde bulundurduğu güce karşı güvence altına alın-

mıştı. Hammurabi Kanunları'nda da açıkça görülen 'meşru' evlilik kurumu, buradan hareketle gelişecekti. Öncelikle varlıklı sınıflar arasında yaygınlaşan bu kurum, zaman içinde geçerli tek ahlaki birliktelik biçimi olarak yasalaşarak tüm nüfusu kapsayacak şekilde genişletildi.

Böylelikle Sümer kralları (örneğin Lagaş kralı Gudea), birden fazla erkeğin ortaklaşa eş satın almasını yasakladı ve zinaya –daha doğrusu kadınlar tarafından yapılan zinaya– acımasız cezalar getirdi. Hammurabi Kanunları zamanında kadınlar önemli haklara kavuşmuşlardı. Sözgelimi boşanma davası açabiliyorlar ve [kocaları tarafından] reddedilmeleri hâlinde tazminat alabiliyorlardı. Çeyiz, ilk başlarda ev eşyalarından, mücevherlerden, giysilerden ve birkaç köleden oluşuyordu. Köleler yalnızca kadına hizmet etmek için değil, aynı zamanda –Talmud'un belirttiği gibi– kocasını bekleyen kadını teselli etmek için de kullanılırlardı. İlerleyen zamanlarda, askerî yükümlülüklerle gelen toprak mülkiyetinin ortadan kalkmasıyla birlikte, araziler de çeyize dâhil edilmeye başladı. Keldani İmparatorluğu zamanına gelindiğinde, yasal evlilik şekli kadın için başlık parasını değil, çeyiz hakkını şart koşuyor ve dul kalması durumunda kadına destek sağlıyordu. Anlayabildiğimiz kadarıyla kocanın ölmesi hâlinde mirasın öncelikli ve en geniş kısmı en büyük oğula aktarılıyordu ama bu konu daha fazla araştırılmaya muhtaçtır.

Ortaçağ İtalyası'nda olduğu gibi, ticaretin gelişmesi ve kişisel kâr olanaklarının genişlemesi, aile mülkünün statüsünde bir değişikliğe neden oldu: Öncesinde tamamen ataerkil denetime tabi olan bu mülk, tüm aile üyelerinin ortak sermayesi olarak görülmeye başladı. Babanın paternal otoritesi hâlâ etkiliydi ama oğullar artık bu otoriteye bir anlamda ortak olmuşlardı. Bu nedenle bir çocuk evlat edinildiğinde –ki bu, çocuğun ailesinden parayla satın alınması anlamına geliyordu– çocuğun evlat edinme işlemini gerçekleştiren ebeveynin mülkü üzerinde hak iddia etmesi, yazılı maddeler

uyarınca güvence altına alınmış oluyordu. Bu, özellikle çocuğun geri gönderilmesi durumunda söz konusuydu.

Evlat edinme, bu yolla satın alınan çocuğun köle değil, erkek evlat statüsü kazanması anlamına geliyordu. Bu pratik, aile işletmesinin işgücünü artırmanın ilkel yöntemiydi. Köle çocukların evlat edinilmesi, köle kadınlarla evlilik ve benzeri uygulamalar, aile grubu içindeki özgür ve özgür olmayan ayrımının ortadan kalkmasına olanak sağlıyordu. Bu, erkek çocukların aracı ve çırak muamelesi gördüğü Ortaçağın ticari aile faaliyetleriyle karşılaştırılabilir niteliktedir. Ebeveynin gelirini muhafaza ederek mülkünü çocuklara devretmesine izin veren miras hukuku, kademeli olarak mülkün vasiyet yoluyla çocuklar arasında paylaştırılmasına da olanak tanıyacaktı.

Babil tarihinin erken dönemlerinde kölelerin sayısı çok fazla değildi. Bu nedenle çeyize dâhil edilen köle sayısı, bir ila üç arasında değişiyordu. Fakat ticaretin gelişmesiyle birlikte bu sayıda belirgin bir artış meydana geldi ve Pers döneminde kölelerin para ekonomisinin bir parçası hâline gelmesiyle efendileri tarafından bir rant kaynağı olarak kullanılmaları da yaygınlık kazanmaya başladı. Bu durum Rusya'da *obrok* köylülerinin ve 18. yüzyıl sonlarında Doğu ve Güney Almanya'da serflerin farklı amaçlarla kullanılmasıyla birtakım benzerlikler taşımaktadır. Buradan hareketle kölelerin mülk sahibi olabildiği, her türlü işte yer alabildiği, kendi özgürlüklerini satın alabildiği ve hatta aynı efendinin köleleriyle sözleşmeler yapabildiği bir durumla karşılaşıyoruz.

Ne var ki ev kölelerinin sayısında bir artış olmamıştı. Saygın bir hanedeki personel kadrosu dört köleden oluşuyordu ama bu durum kraliyet ve tapınak haneleri için geçerli değildi. Ayrıca tarım ve ticaretle uğraşan köleler sınıfı da çok geniş sayılmazdı.

İlk zamanlarda kraliyet toprakları, metinlerimizde 'köylüler' ve 'bahçıvanlar' olarak adlandırılan, evli ve emek hizmeti vermekle yükümlü esirler tarafından işleniyordu.

Bu esirler ile köleler arasında yasal ve somut bir statü farkı bulunup bulunmadığı, geçerliliğini koruyan bir sorudur; böyle bir farkın *coloni* ile köleler arasında ne ölçüde söz konusu olduğu ise benzer bir şekilde yanıtsız kalmıştır. Bu esirler, aynı zamanda resmî görevlilere verilen fieflerde, Babil tapınaklarının geniş mülklerinde, Babil'in önde gelen tüccar ailelerinde ve daha az olmakla beraber Asur'da da çalıştırılıyorlardı. Bu topraklar kiralanmak üzere parsellere ayrılmadıkları sürece, satın alınan köleler de bu topraklarda zamanla işe koşuluyorlardı.

Bu nedenle köleler ve özellikle de köle aileleri, önemli bir ticaret kalemiydi. Bunun başlıca nedeni, Babil'de daha gelişkin olan borç köleliğiydi. Yasa, tahsilatın hızlı bir şekilde yapılmasını öngördüğü için –ki şahsi hacze de bu anlamda izin verilirdi!– borç köleliği kredi genişlemesinin temeli hâline geldi. Yasalar gereği bir erkek borç köleliği altına girdiğinde karısı ve çocukları da onunla birlikte gider ama Hammurabi Kanunları'ndaki bir hükme göre üç yılın sonunda özgür bırakılırlardı. Mülk sahibi bir akrabasının kendisine kefil olması durumunda borç kölesi belli hareket sınırları içinde serbest bırakılır ve borcunu ödeyebilmesi için para kazanmasına olanak tanınırdı. Borç köleleri, elimizdeki belgelerin işaret ettiği dönemlerde toprağa bağlı sınıfın bir parçasıydı ama bu sınıfın ne kadarını oluşturduklarını bilmiyoruz.

İş gücünü geçici olarak genişletmenin en eski yolu, yiyecek, giyecek ve ilkin ürün cinsinde, daha sonraları ise parayla ödenen kira karşılığında köleleri veya hanedeki gençleri istihdam etmekti. Özellikle hasat işçileri bu şekilde temin ediliyorlardı.

Buradan hareketle özgür insanın 'kendini kiralaması' uygulaması gelişti. Bu uygulama, özgür iş sözleşmesinin de habercisiydi. Fakat özgün kaideye göre çalışma süresi, geçici kölelik olarak kabul ediliyordu (bunu Roma'daki *mancipio esse* ifadesiyle karşılaştırınız). Üstelik kendini kiralayan ki-

şinin gerekirse özgürlüğünü yeniden kazanmasına yardım edecek bir hamiye de ihtiyacı vardı. Elbette geçici nitelikli bu kendini köleleştirme pratiğinin borç için köleleşmenin bir türü olması da mümkündü. Bu, tarihsel zamanlarda muhtemelen böyleydi çünkü Hammurabi dönemine gelindiğinde özgür insanlar çoktandır tarımla uğraşıyorlardı.

Hammurabi Kanunları'ndan ve daha eski belgelerden edindiğimiz izlenime göre iki tür tarım işletmesi mevcuttu. Bunlardan biri, sahipleri tarafından işletilen ve meyve-sebze üreten küçük çiftliklerdi. Diğeri ise sahipleri şehirde yaşayan ve toprakların ekimini kısmen özgür olmayan emeğin, kısmen de yıllık olarak kiralanan özgür emeğin üstlendiği daha geniş işletmeleri kapsıyordu. Buralarda, bağlılıkları kamu ceza hukuku ile güvenceye alınan ve özgür statüye sahip denetçiler ve yöneticiler de sıklıkla çalıştırılıyorlardı.

Ücretlerin düzenlenmesi yasaya tabiydi. Bu durum kuşkusuz işverenlerin çıkarınaydı ama işçilerin de faydasını gözetiyor ve kadınlar, borç sahipleri ve köleleri kast ederek 'zayıfları koruma altına almayı' öngören teokratik ilkeye bağlı kalıyordu.

Çiftlik hayvanları özel mülkiyetti ve miras yoluyla aktarılabiliyordu. Hayvanlar, önceden belirlenen oranlara ve kurallara göre kiralanırdı. Çobanın bütün topluluğa hizmet ettiği kavrayışından hareketle, çobanların toprak sahiplerine karşı sorumluluklarını düzenleyen kurallar de mevcuttu. Ağır işlerde kullanılan hayvanların haczi, Hammurabi Kanunları uyarınca yasaklanmıştı.

Özetlemek gerekirse, arazinin kullanımına ve bölüşümüne ilişkin birtakım yargılara varılabilir. Mezopotamya ekonomisi, *censor* Cato zamanındaki Roma tarım ekonomisi ile karşılaştırıldığında, şu açılardan farklılık göstermektedir: (1) Hammurabi Kanunları'nda da açıkça görüldüğü üzere sulama, tarıma yön veriyordu. (2) Sebze yetiştiriciliği çok daha yaygındı. (3) En önemlisi, örgütlü köle emeğinin kullanımı henüz gelişmemişti.

Bahsettiğimiz son farklılığın nedeni, kuşkusuz Roma'da fetihler sonucunda çok sayıda kölenin ve büyük miktarlarda toprağın piyasaya sürülüp özel kullanıma açık hâle getirilmesiydi; Antik Yakın Doğu'da bununla kıyaslanabilecek bir gelişme yaşanmamıştı. Burada köle fiyatları yüksek olmasa da köle sayısı oldukça kısıtlıydı. Savaşlarda kazanılan toprak ve nüfus, kraliyetin mülkü sayılıyordu. Tıpkı firavunların yaptığı gibi kralın da ele geçirilen çiftlik hayvanlarının, tutsakların ve toprağın bir kısmını askerlerine dağıttığı doğrudur ama toprak, fethedilen –ve sakinleri Mezopotamya'ya nakledilen– bölgelerde ya garnizon görevi kapsamında ya da kanallar ve hortikültüre ilişkin yükümlülükler dâhilinde tahsis ediliyordu.

Bu sebeple fethedilen toprak, burada esasen kraliyete ait bir gelir kaynağı olarak kullanılır ve tutsaklar da mülkleri ile birlikte benzer bir muameleye tabi tutulurdu. Roma Cumhuriyeti'nde ise durum oldukça farklıydı: Fethedilen topraklar ve nüfus, burada neredeyse her zaman özel kapitalistlerin kullanımına açılmıştır. Bu kapitalistlerden iltizam usulüyle vergi toplanır, onlara kraliyet arazileri kiralanır ve özellikle plantasyonlarda çalıştırılmak üzere köleler satılırdı.

Dahası, Mezopotamya toprağının verimliliği sınırlı ve sulamaya bağımlı olduğundan, büyük ölçekli köle çiftçiliği için gereken altyapı burada mevcut değildi. Bu nedenle, Babil'in patrici rantçı sınıfının sahip olduğu topraklar ya indirim talebine müsamaha gösterilmeyen sabit bir kira ödemesi ya da mahsulün bir kısmının tedariki karşılığında küçük kiracı çiftçilere tahsis edilirdi. İki durumda da kiracılar kanunen toprağı özenle işlemekle yükümlüydü.

Mevcut belgelere bakılırsa kira sözleşmeleri oldukça kısa süreliydi ve bir ila üç yılı kapsıyordu. Kiracı çiftçi ve özellikle de ortakçı, esasen toprağın veriminden sorumluydu ve teoride serbest olmasını engelleyecek başka bir yükümlülüğü yoktu ama pratikte borçları nedeniyle bulunduğu yere sabitlenmişti ve Roma İmparatorluğu'nun sonraki dönemle-

rindeki *coloni* ya da modern zamanlara kadar Akdeniz topraklarındaki ortakçılar gibi, aslında toprak sahibinin elinde bulundurduğu çiftlik araçlarından farksızdı.

Kiracı çiftçinin ilerleyen yüzyıllardaki akıbeti daha fazla araştırılması gereken bir konudur. Kaynaklarımızdan edindiğimiz gözlemlerden biri, parayla ödenen kiralardaki kademeli artıştır. Gerçi bu artış asla baskın olmamıştır. Benzer şekilde, sözleşmelerdeki hükümler, Mezopotamya'daki rant sahiplerinin ya araziyi önce satın alıp toprağı sonradan işleyen ya da zaten ekili durumdaki araziyi rant kaynağı olarak kullanan şehirli kapitalistler olduğunu ortaya koymaktadır.

Hasat zamanında gümüş, bazen ücretli işçilere ödeme yapmak için ödünç alınırdı. Ekim sırasında kullanılmak ve hasat zamanında geri ödenmek üzere tahıl, hurma ve benzerlerinin ödünç alındığı durumlar da vardı. Üretim kredilerinin belgelenmiş en eski örnekleri olan bu biçimler, geçimlik tahıl kredisiyle beraber Eski Babil'de çoktandır yaygındı. Özellikle tohum kredileri muhtemelen en eski üretim kredisi biçimiydi ve –Hainisch'in iddiasının aksine– kesinlikle sığır kredisinden önce geliyordu.

Ticaret, tüm Antik Levant'ta, Mısır'da olduğundan çok daha gelişmişti. Bu, Babil kültürünün şehirli karakterinden ve aynı zamanda bir transit ticaret merkezi olarak konumunun ticari örgütlenmedeki çeşitliliği her daim teşvik etmesinden kaynaklanıyordu. Gerçekten de ülkedeki neredeyse tüm değerli madenler ithal ediliyor olmasına rağmen, Babil ve Babil yasaları antik Yakın Doğu'da kapitalist gelişmenin hızını belirleyecekti. Krallar ve rahipler, vergi gelirlerinin emek hizmetlerinden daha fazla getirisi olduğunu anlayınca, ticari genişlemenin faydalı olduğu sonucuna vardılar ve onu dizginlemek için herhangi bir girişimde bulunmadılar.

Babil rahipliğinin Mısır'daki rahipliğinde de belki görebileceğimiz gibi, ticaret hukukundaki para işlemlerine ilişkin özel hükümlere karşı çıktığı ileri sürülmüştür. Fakat bu mantıksızdır ve iddia yalnızca Batı'daki devletlerle kurulan

benzerliklere dayanmaktadır. Bununla birlikte, Sümer döneminde borçlulara dayatılan şartları hafifletmek için önlemler alındığı doğrudur ama Solon'unkine benzer genel bir borç iptali ne belgelenmiştir ne de olasıdır. Borçlular, gerçekten de Hammurabi Kanunları'nın ihtiyaç duyulması hâlinde ödemenin ertelenmesine izin veren hükümlerinden faydalanıyorlardı ama bu tamamen özel sözleşmelerdeki benzer maddelere tekabül etmekte ve genel itibarıyla paranın Antik Yakın Doğu ekonomisindeki işlevini yansıtıyordu.

Sözgelimi modern anlamıyla yasal sikke, Fenikeliler tarafından ticaretlerinin serpilip geliştiği dönem boyunca kullanılmamış ve 4. yüzyıla kadar Kartaca'da hiç ortaya çıkmamıştı. Babil'de de iç ticaret ilk zamanlar fazlasıyla gelişkin olsa da mahsul takasına dayanıyor, sikke ya da başka bir para eşdeğeri, düzenli bir şekilde kullanılmıyordu.

Yine de para, Eski Babil döneminde tedavüldeydi. Ağırlıklarına göre sınıflandırılmış gümüş yüzükler şeklinde dolaşıma sokuluyor, zaman zaman alınan mallar için bir ödeme aracı olarak kullanılıyor ama öncelikle bir değer ölçüsü işlevi görüyordu. Başka bir deyişle para, Mısır'da olduğu gibi ayni olarak takas edilen malların değerini ölçüyor ve genellikle sadece takas edilen mallar arasındaki değer farkını telafi etmek gerektiğinde el değiştiriyordu.

Sikkenin bir biçimi, özel inisiyatifle ancak ilerleyen zamanlarda ortaya çıktı. Günümüze kadar ulaşan yazıtlarda 'beşte bir şekel parçası (ağırlığında) X' gibi ibarelere rastlanıyordu. Daha sonrasında para kademeli olarak mübadele işlevini tekeline almaya başladı. Babil İmparatorluğu'nda hurma hâlâ tahılla, evler tarlalarla, bazen de fiyat eşitlemesi için bir miktar gümüşle takas ediliyordu. Geçiş döneminde de çeşitli malların gümüş cinsinden değerlerine göre takas edildiği karmaşık alışverişler devam etti. Örneğin, arazi 816 gümüş şekel ile takas edilir, bunun 100 şekeli bir yük arabası, 300'ü altı koşum takımı, 130'u eşek, 50'si eşek koşum

takımı, 30'u bir öküz ve geri kalanı az miktarlarda zeytinyağı, kıyafet gibi ürünlerle ödenirdi.

Alıcıları ve satıcıları bir araya getirmeye ve mübadeleleri ölçmeye yarayan bankacılık türü işletmeler, takas özelliği taşıyan bu tür bir ticaret için son derece gerekliydi. Hâliyle 'para adamı' terimi, Hammurabi Kanunları'nda sıklıkla kendine yer bulmuştu. Ürünler, gümüş ticaretinin yanı sıra tahıl, hurma ve benzerlerinin üretimiyle de uğraşan simsarlar tarafından ölçülüyordu. Bunun yanı sıra ürün ticaretinin alışılmadık bir türü olarak hamile büyük miktarda mal toplama izni veren rehin senetlerine de rastlamak mümkündü ama bu konu daha fazla çalışma gerektirmektedir. Ticaretin bu biçiminin kraliyet ve tapınak haraçları için kullanılan depolardan türemiş olması muhtemeldir.

Babil tapınakları büyük ölçekli tahıl ve para kredileri verir ve bu işlemlerden düzenli gelir elde ederdi. Başlangıçta tek rakipleri kraliyet depoları, kraliyet ailesi üyeleri (belgelerde bu şekilde tanımlanmıştır) ve bazı önemli şahsiyetlerdi. Ancak *coloni* depolara tahıl cinsinde haraç göndermekle yükümlü olduğundan ve depolar genellikle tapınaklara bağlı bulunduğundan, tapınakların özel sektörden çok daha büyük kaynakları vardı. Ne var ki daha sonra özel bankacılık işletmeleri ortaya çıkacak ve etkileyici bir boyuta ulaşacaklardı.

Para ekonomisinin neredeyse tüm büyük işletme biçimleri, Mezopotamya'da ilkel şekliyle de olsa ilk emarelerini gösteriyordu. Bu nedenle, yukarıda bahsedilen ayni kredilerin (tahıl, hurma, tuğla) yanı sıra faiz getiren para kredilerine de rastlanıyordu. Öte yandan burada bahsi geçen şekel miktarı bile kredi şeklinde verilen ürünün piyasa değerinden fazlasını ifade etmemektedir. Faiz giderleri, tahıl kredisi için %33,5, nakit kredisi içinse genellikle %20 gibi belirgin şekilde düşük bir orana tekabül ediyor ve bu anlamda değişiklik gösteriyordu.

Teminat göstererek borçlanma da oldukça yaygındı. Bu, bazı durumlarda köle veya gayrimenkul ticaretiyle bağlan-

tılı olarak karşılıklı kredi biçimini alırdı. Örneğin bir evin kira ödemeksizin kullanımı karşılığında faizsiz para kredisi verilebiliyordu. İpotekler de kayda geçirilmiş ama genellikle birinci ve ikinci ipotek arasında net bir yasal ayrım yapılmamıştı. Daha sonraki dönemde alacaklıya borçlunun mal varlığı üzerinde birinci sıradan hak iddiasında bulunabildiğini ve ipotekli bir arazi parselinin zaten rehin alınmış bulunduğunu görüyoruz. Bu olgular, en azından Pers döneminde Mezopotamya ipotek kanununun Helenistik devletlerdeki seviyeye ulaştığını ortaya koymaktadır.

Öte yandan süreksiz kapitalist girişim örneklerine de rastlanıyordu. Bunlar, Ortaçağ Batı Avrupası'na özgü ilkel bir biçim olan *commenda*da oldukça yaygındı. Bu tür kapitalist girişimin kökenleri çeşitli ve belki de kısmen tarım kaynaklıydı. Yine de tarımdaki ve örneğin ıslah amaçlı kiralamalardaki ortak girişimlerin ticari kurumlardan esinlenmiş olması daha olasıdır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, bazı araziler küçük parsellere bölünmüş ve mahsulün bir kısmı (genellikle üçte biri) ya da parayla veya ayni şekilde ödenen sabit kira karşılığında bir kiracıya verilmişti. Ayrıca şunlar da söz konusuydu: (1) geniş malikânelerin tapınaklar tarafından kiralanması; (2) (Helenistik *emphyteusis*in bir öncüsü olarak) toprağın işlenmesi karşılığında arazinin uzun süre için kiraya verilmesi ve bunun bir çeşidi olarak, (3) ekilmeyen toprağın adeta konsinye olarak bırakılması. Bu son durumda kiracı, araziye bir kulübe inşa eder ve orada kendi mahsulleriyle geçinirdi. Kiracı, ilk yıllarda mahsulünün kendi geçimi için ayırdığı kısmından arta kalanla 'avans ödemesi' yapıyor ve daha sonra kârı mal sahibiyle paylaşıyordu. Bu tür ödemeler, Hammurabi Kanunları'na göre beş yıl sonra ayni olarak yapılmıştı.

Dış ticarette bir sermaye yatırımı biçimi olarak mallar ve para için kurulan commendaya ilişkin benzeri hükümler, erken dönem Babil yasasında zaten mevcuttu. Bunun birçok yönü belirsizdir; ama ilkece bu düzenlemelerin Ortaçağ İs-

lam dünyası ve Cenova'nın –Cenova'da borç veren kişinin genellikle kârın dörtte birini değil, yarısını aldığını saklı tutarak– benzer kurumlarına tekabül ettiği söylenebilir. Daha sonrasında ise bir kapitalist ülke içi ticaret biçimi olarak commenda perakende dükkânı örneklerine rastlanmaktadır.

Helenistik dönemden önce Mezopotamya'da iltizamın ne ölçüde geliştiği, daha fazla araştırılması gereken bir konudur. Bildiğimiz kadarıyla bu, henüz güvenilir bir şekilde belgelenmemiştir. Bununla birlikte, Artaserhas saltanatı döneminde toprak sahipleri tarafından ipotek yoluyla güvence altına alınmış bir işletmenin, toprak sahiplerinden ayni olarak ödenecek yüklü harçlar topladığına rastlarız.

Bu tür bir kapitalist girişim, esasen toprak sahiplerinin krala tahıl veya un sevkiyatı yapmakla yükümlü olduğu ama bunun yerine topraklarına başka bir ürün (örneğin hurma) ektiği yerlerde ortaya çıkmıştı. Söz konusu işletme bu nedenle tahıl veya unu satın alır, krala teslim eder ve ardından toprak sahiplerinden hurma toplayarak bunu pazarda satardı.

Aynı zamanda, karşılıklı borç işlemlerinde ödememe ihtimaline karşı bir tür güvence olarak borç verenin sıklıkla borçlu statüsüne düştüğü, kiralara fahiş oranların biçildiği büyük ölçekli borçlanma türlerine de rastlanıyordu.

Ticaret, Bücher'in terminolojisiyle 'ücretli işçiler' ile 'bağımsız işçiler' diye adlandırabileceğimiz iki grup arasında bölünmüştü. İlk grubu, ücretleri Hammurabi Kanunları tarafından belirlenmiş dokumacılar, terziler, demirciler ve kuyumcular oluşturuyordu. Ücretli işçiler hammaddeyi müşterilerinden tedarik ediyorlardı. Öte yandan bağımsız işçiler, hammaddelerini satın alır ve mallarını pazarda ne kadara satabiliyorlarsa o kadara satarlardı. Renkli kumaş dokumacıları, muhtemelen marangozlar ve diğer gruplar da bu kategoriye giriyorlardı ve daha sonra köleler de bu temelde çalıştırıldılar. Normalde köleler büyük ölçekli işletmelerde çalıştırılmıyor, daha ziyade onlara bir tür yatırım olarak

sermaye sağlayan efendileri tarafından işe koşuluyorlardı. Büyük ölçekli örgütlü girişimin bir türü, özellikle tapınak kölelerinin kullanıldığı özgür olmayan ev içi üretimdi. Bu kölelere hammadde ve çoğu zaman gerekli aletler temin edilir, karşılığında ürünlerini teslim etmelerini beklenirdi.

Yukarıda, çok erken zamanlarda bazı zanaatkârların krala emek hizmeti sunmakla yükümlü olduğundan bahsetmiştik. Daha sonraki (Pers devrinin de dâhil olduğu) dönemlere ait belgeler, kralların ve prenslerin köle statüsü taşıyan vasıflı zanaatkârlara sahip olduklarından ve eğitim görmek üzere bu zanaatkârlara emanet edilmiş özel kişilere bağlı kölelerin varlığından bahseder. Fakat kaynaklarımız 'serbest' ticaretin ve özel şahıslar ve piyasa için çalışmanın liturjilerle bağlantılı olarak nasıl geliştiğini ortaya koymamaktadır. Geçiş aşamaları elbette birbirine karışmış durumdaydı ve bütün gelişme, kraliyetin liturji taleplerine, zanaatkâr sayısına ve esir alınan vasıflı zanaatkârya bağlıydı. Fakat belgelerimize göre özgür olmayan esnaf zanaatkârlar, diğer efendilerin kendilerine çırak olarak verilen kölelerine ustalık yapıyorlardı. Köle zanaatkârların rant kaynağı olarak kullanılması ilerleyen zamanlarda kural hâline gelecek ve Babil terimi *mundaku*, Rus *obrok*uyla eşdeğer bir anlama kavuşacaktı. Daha sonraki dönemlerde de vasıfsız kölelerin fiyatları orta düzeyde seyretmeye devam etti; bir zanaatta ustalaşan köleler, çıraklık dönemi uzun olduğundan (örneğin dokumacılıkta beş yıldı) daha pahalıydı. Kadın kölelerinse fiyatları genellikle daha yüksekti.

Bu nedenle rant, kâr ve faiz, ilkel biçimlerde de olsa mevcuttu. Gelişen başka bir ekonomik kurum daha vardı: benefice. Devlet ve özellikle de tapınak beneficeleri, Birinci Babil İmparatorluğu'nun yasaları tarafından mübadele, ipotek ve çeyiz nesneleri olarak zaten tanınıyordu. Beneficelerde yerleşik bir ticaret gelişti. Bunlara sermaye yatırmak, faiz getiren kamu tahvilleri satın almakla eşdeğerdi. Benefice sahipleri teoride ayni ödeme yapmakla yükümlü temsilcilerdi.

Bu anlamda rahiplerin masasında yemek yeme ve tapınak fonlarından ücretsiz yiyecek ve yatak edinme hakkına erişebiliyor veya makam sahiplerine tahsis edilen arazi üzerinde hak iddia edebiliyorlardı: Miras yoluyla aktarılabilen ve sonrasında devredilebilir bir nitelik kazanan ayni ödemeler, bu hakların bir sonucu olarak ortaya çıkacaktı.

Belgelerde sıklıkla bahsi geçtiği üzere, tapınaklara ayın belli günlerinde (örneğin 30'unda) ayni olarak çeşitli aidatlar ödemekle yükümlü araziler mevcuttu çünkü bu ödemeler ya tapınağa yapılan bağışların bir parçasıydı ya da arazi hâlihazırda tapınağa aitti ve zaten aidat ödenmesi şartıyla ilgili kişilere tahsis edilmişti. Tapınakta biriken bu ve benzeri kazançlarla, benefice sahiplerine tedarik edilecek et, ekmek, bira, giysi ve diğer malzemelerin ödemesi yapılırdı. Bu malzemeler belirli günlerde, örneğin her ayın 15'i ve 30'unda teslim edilir, daha sonra alıcıları tarafından satışa çıkarılır, böylece genel ticaret akışına dâhil olurdu.

Yukarıda çizdiğimiz taslak, karmaşık ekonomik kurumların varlığını işaret etmektedir ama bu olguların Mezopotamya'nın ekonomik yapısı içindeki göreli önemini tayin etmemiz artık mümkün değildir. Ticaret her ne kadar teknik anlamda son derece gelişmiş olsa da fiyatlar ya Hammurabi zamanında Babil'de olduğu gibi doğrudan hükümet düzenlemeleriyle ya da merkezi öneme sahip kraliyet ve tapınak depoları tarafından belirleniyordu. Asurbanipal yönetimindeki Asur'da ganimet olarak alınan sığırlar Asurlulara sabit fiyatlarla satılırken, Sargon yönetiminde fiyatları düşük tutmak için kıtlık dönemlerinde kraliyet depolarından tahıl ve susam satışı yapılmıştı. Görünüşe göre Sargon'un yemeklere kısıtlamalar getiren yasaları da erzak yetersizliği baş gösterdiğinde tüketimi azaltmak için çıkarılmıştı ama bu yasalar, aynı zamanda herhangi bir sınıfın kralı gölgede bırakacak şekilde öne çıkmasına engel olma politikasının da bir yansımasıydı.

Tapınak depoları, kralınkilere benzer bir rol oynamış olmalıydı. Kuşkusuz tapınakların borç verme faaliyetleri de

özel borç koşullarını ve oranlarını etkin bir şekilde düzenliyordu ama bunun planlı olup olmadığı belirsizliğini korumaktadır.

Hâliyle fiyatlar piyasa tarafından belirlenmiyordu. Her ne kadar Eski Babil yasasından kervanların sığır ve köle satarken düzenli komisyon aldığını ve satın alımların 'piyasa değeri' üzerinden yapılması için emir verildiğini öğrensek de, bu, fiyatların açık pazarda rekabetle belirlendiği anlamına değil, daha ziyade satış fiyatlarını kraliyet veya tapınak deposunun tayin ettiği anlamına geliyordu.

Şimdiye kadar yaklaşık 200.000 çivi yazısı metni gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunların yalnızca küçük bir kısmı çevrilmiştir ve bu çeviriler de oldukça dağınıktır. Önemli belgelerin çevirilerine getirilen yorumlarsa hâlâ birbiriyle çelişmektedir. Bu gibi nedenlerden dolayı Mezopotamya toplumunun gelişiminin izini sürmek ve gerçek tarihini ortaya koymak, elimizdeki malzemenin kısıtlılığı itibarıyla –ve hiç değilse benim nazarımda– mümkün görünmemektedir.

2
Mısır

2.1. *Eski İmparatorluk*

Babil toplumu başından beri kapitalizme elverişli ekonomik kurumlar tarafından şekillendirilmişti. Resmî paranın basılmasından binlerce yıl önce, borcunu ödeyemeyenlerin köleleştirilmesi gibi sert hükümler içeren katı bir borç yasasına ve sonrasında gelişkin bir para ekonomisine sahip olmuştu. Oysa Mısır'da, en azından erken dönemlerde, tamamen doğal ekonomi hâkimdi.

Bunun Mısır toplumunu nasıl etkilediğini tarif etmek kolay değildir. Kaynaklarımızdan ulaşabildiğimiz kadarıyla Mısır'daki dış ticaret tamamen firavunun elindeydi, hatta firavunun konumu kısmen buna bağlıydı. İç ticarette ise para, ilk zamanlarda kullanılmıyordu. Bununla beraber dördüncü binyıldan beri ticaret, toprak ticaretini de kapsayacak şekilde mevcuttu ve Yukarı ve Aşağı Mısır'ın birleşmesinden önce bile (daha doğrusu, hemen öncesinde) mülkiyet miras yoluyla aktarılabiliyor, hatta belli koşullar altında başkasına devredilebiliyordu.

Firavun ve tapınak *oikos*ları muhtemelen başlangıçta merkezi bir öneme sahip değildi ama Mısır'ın tarihi içinde zamanla başat bir rol üstlenecekti. Eski ve Orta Krallıklar ve özellikle de Yeni İmparatorluk dönemlerinden kalan belgeler, kraliyet ve tapınak yönetimine yoğunlaşıyordu çünkü bu belgelerin kaynağı buralardı; dolayısıyla tapınak mülklerinin kapsamı oldukça abartılı bir şekilde kayda geçirilmişti.

Eski tarihsel hanedanlık dönemlerinde özel gayrimenkul-

lerin, yani fief olarak verilen ya da *coloni* tarafından işlenen arazilerin bulunmadığı yönündeki yaygın görüşe ciddi bir şüpheyle yaklaşılmalıdır. Ne var ki bu konuda sahip olduğumuz kaynaklara getirilen yorumlar tartışmalıdır ve bilhassa demotik belgelerin okumaları belirsizliğini korumaktadır. Özellikle de E. Reviollout'un referans niteliğindeki çalışmaları, kullanışlı olmalarına rağmen ciddi hatalarla doludur (sözgelimi bu çalışmalarda evlilik belgeleri boşanma belgeleriyle karıştırılmıştır) ve analitik değil, söylemsel tartışmalar barındırır.

Anıtlar, başkentin Memfis'e taşındığı (MÖ. 4000 civarı) Thinite dönemine dek Mısır'ın erken gelişiminin nasıl seyrettiğini tayin edebilmemiz için yeterli veri sağlamamaktadır. O dönemlerde devlet, kale ve emek hizmeti monarşisinden geniş kraliyet *oikosu* üzerine kurulu yeni bir sisteme geçiş sürecindeydi ve bu sistem, Yeni İmparatorluk döneminin başlarında doruk noktasına ulaşacaktı.

Eski Krallık'ta toplumsal kurumlara şekil veren üç temel faktör söz konusuydu: (1) Ciddi bir askerî tehdit ya da genişleme olanağı bulunmuyordu; (2) Coğrafya ve iklim sebebiyle gelişkin bir bürokratik yönetime ve sulama sistemlerine ilişkin geniş ölçekli çalışmalarda nüfusu seferber etme kabiliyetine ihtiyaç duyulmuyordu; (3) Bu nedenle toplumun ekonomik çıkarları ve adli makamlar, diğer her şeye baskın çıkıyor ve bununla ilişkili olarak da bireyciliğin gelişimi için itici bir rol oynayabilecek, kendi isimlerine ve iç bağlantılarına sahip önemli aileler varlık göstermiyordu. Gerçekten de bu toplumda birey her şeyden önce devletin bir hizmetkârıydı. Bu nedenle firavunlar, düzen tesis etmekle ve krallıklarındaki her şehri ziyaret etmiş olmakla övündüklerinde, aslında sulama sistemlerini ve bu sistemlerin beraberinde getirdiği gereklilikleri kast ediyorlardı.

Kuşkusuz toprak mülküne sahip zengin aileler vardı ama bunlar konumlarını hizmet soyluları içinde oynadıkları role borçluydular. Bu sınıf, alt sınıflardan üye toplayarak ve fi-

ravunun konumundaki güçlenmeye paralel olarak gittikçe genişlemişti.

Eski Krallık'ın idari sistemi merkeziyetçilikten nispeten uzaktı. Bu, askerî kurumların mütevazı gelişiminden kaynaklanıyordu. Firavunun muhafızları ve tapınakların emniyet birimleri dışında yalnızca bölge milisleri bulunuyordu ve bunlar da yerel merciler tarafından o zamanlar çok da büyük bir tehdit oluşturmayan çöl kabilelerine karşı kullanılıyordu.

Ekonomik yatırım, esas olarak Nil'in sularını dağıtmak, boşaltmak, yönlendirmek ve yükseltmek için inşa edilen sistemler üzerinde yoğunlaşmıştı. Dolayısıyla ulusal ekonomi, tamamen bu büyük nehrin idaresine odaklıydı ve bu anlamda toplumun ekonomik ihtiyaçları, başından beri –yani nehrin idaresinin başladığı dönemden beri– zorunlu olarak ulusal ekonomi üzerinde belirleyici bir etkiye sahipti. Şüphesiz toprağın 'nomlara' bölünmesini içeren antik uygulama ve nom başkentlerinde kurulan tahıl ambarları da tıpkı Asur'daki benzer kurumların maliye ve fiyat denetim araçları işlevi görmesi gibi, sulama ve üretimin örgütlenmesiyle ilişkiliydi.

Bu nedenle vali, öncelikle sulama sisteminden ve emek hizmetlerinin tahsisinden sorumluydu ve ilaveten kraliyet arazilerinin gelirlerini idare etmekle de görevlendirilmişti. Söz konusu araziler, kesin bir şekilde tasdik edildiği gibi, çok eski zamanlardan beri oldukça genişti ve aşağıda açıklayacağımız üzere ilerleyen dönemlerde krallık, teoride tüm topraklar üzerinde hak iddia edebilecekti. Ancak bu, antik Mısır ekonomisinin biçimlendirici unsuru olarak tüm üretimin 'devlet sosyalizmi' doğrultusunda gerçekleştiği anlamına gelmiyordu.

Tahmin edilebileceği üzere, erken dönemlerdeki ekonomik koşullar hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bildiğimiz kadarıyla arpa, buğday ve darı son derece ilkel aletlerle yetiştiriliyordu: Çengelli sabana öküz koşulur, tırmık yerine çapa ve kanca kullanılır, ekimlerin serpilmesi için koyun ve domuzlardan yararlanılır, mahsulün hasadı

orakla yapılır ve harman eşek ve sığırla dövülürdü. Bunun yanı sıra şarap yapımına, sebze ve hurma yetiştiriciliğine de rastlanıyordu; zeytin ise ancak daha sonralar ve küçük ölçekte yetiştirilecekti. Nil bataklıklarından besin niyetine nilüfer tohumları ve gemi yapımından üzerine yazı yazılan tabakalara kadar çeşitli alanlarda kullanılan papirüs toplanırdı. Diodoros'un aktardığına göre, firavunlar çoğunlukla sebzelerden oluşan basit gıdalar tüketme, halk ise emek ve susam yağıyla besleniyordu.

Yeni İmparatorluk dönemine kadarki belgelerde hiç bahsi geçmeyen at, açıkça Suriye'den ithal edilmişti. Deve her ne kadar daha erken tarihli bir kabartmada kendine yer bulsa da aslen yalnızca Helenistik dönemlerde varlık göstermişti. Rastlanan diğer evcil hayvanlar arasında (ulaşım için kullanılan) eşek, sığır, koyun, keçi ve çeşitli antilop türleri bulunuyordu. Bunun yanı sıra kaz da yaygın bir şekilde yetiştirilir ve ekmek hamuruyla beslenirdi.

Delta bataklıkları ileriki dönemlerde yoğun yerleşim yerleri hâline gelse de başlangıçta iç kesimlerden getirilen büyük sığır sürülerinin mevsimlik mera alanı olarak kullanılmıştı. Daha küçük bir alana yayılmış otlu ve ağaçlı bataklıklar, sığır yetiştiriciliği her dönemde yaygın olduğundan, çok önceden beri nomlar arasında bölüşülmüş olmalıydı. Daha sonraki Ptolemeler döneminde kraliyet yetkilileri, yalnızca hayvan otlatmak için kullanılan arazileri krallığın tüm bölgelerinde bir kenara ayıracaktı. Domuz ise ilk zamanlardan beri mevcuttu ama domuz sürülerini resmeden figürlere Yeni İmparatorluk dönemine dek rastlanmamaktadır.

Kereste oldukça kıttı ve inşaatçılıkta kereste yerine Nil'den gelen çamurla yapılmış tuğlalar kullanılıyordu. Benzer şekilde kereste, erken dönemlerde gemi yapımında da hayati bir öneme sahip değildi.

Toprağın ekimi her dönemde nispeten basitti. Gübreleme ya da toprağın nadasa bırakılması şart değildi, istendiğinde yeni ürünler ekilebiliyordu. Bu nedenle firavunlar dönemi

Mısırı'nda tarımın emek yoğunluğu orta düzeydeydi. 18. hanedandan [MÖ. 1580-1250] kalan bir belgeye göre köle aileleri 6 *aurourai* büyüklüğündeki arazilerde çalıştırılırdı ve bu, 4,11 akreye karşılık geliyordu. Öte yandan Shishak'ın hükümdarlık dönemine [MÖ. 930 civarı] ait bir başka belgede bu miktar 0,7 *aroura* olarak hesaplanmıştı. Bahçe arazisine gelince, Revillout'un tahminlerine göre emek hizmeti veren her beş erkeğe 4 *arourai*lik bir arazi düşüyordu. Oysa 12. hanedandan [MÖ. 2212-2000 civarı] kalma Kahun papirüslerinde kişi başına düşen miktar 10 *arourai* (2,15 hektar veya 6,19 akre) olarak belirtilmişti.

Bu ve daha sonraki dönemlerde bahsi geçen –ve elbette farklılaşan– miktarların kesinliği ne olursa olsun, Mısırlı köylülerin zamanlarının oldukça küçük bir bölümünü toprağı işlemeye ayırdıkları açıktır. Firavunlar tam da bu sebeple köylülerin emeklerine zorla el koyup onları dev yapıların inşaatında çalıştırabilmişlerdi. Buna rağmen köylülerin ikincil işlere ayıracak hatırı sayılır miktarda boş vakitleri hâlâ vardı ve hem pazar hem de liturji işi olarak kraliyet depoları için üretim yapıyorlardı.

Tarım koşullarının doğal bir sonucu olarak gelişen bu durum, tarım ve imalat arasında keskin bir ayrım yapılamamasına neden oluyordu. Bu durum Mısır'da kentsel gelişimin neden başka yerlerdekine kıyasla çok daha küçük ölçekte gerçekleştiği sorusunu da aydınlatmaktadır. Ama elbette, şimdi olduğu gibi o zaman da etkili olan bir başka faktör, ülkenin coğrafyasıydı: İki yakasındaki ince yerleşik arazi şeritleriyle birlikte Nil, bölgedeki tek büyük ticaret ve trafik yoluydu. Diğer önemli faktörler ise ülkenin toplumsal ve askerî-politik yapısıydı ve bunda emek hizmetleri ve liturjilerin tek bir sistemde birleştirilmesi ve Eski ve Orta Krallıklar Hiksos istilasına kadar barışçıl devletler olmuşken Yeni İmparatorluk'un paralı askerlere ve köylü savaşçı sınıfın liturjilerine dayanması bilhassa önemliydi.

Bu topraklarda şehirlerin olmadığını söylediğimizde,

kalelerinin ve daha büyük yerleşim yerlerinin Mezopotamya'nınkiler de dâhil olmak üzere eski şehirlere özgü belirli niteliklerden yoksun olduğunu kast ediyoruz. Bu nedenle hem firavunlar hem de Ptolemeler döneminde toprak birleşik bir temelde yönetilmiş ve bölgelere ayrılmıştı. Bununla beraber, üç Yunan şehri dışında ne şehir yurttaşlarına ayrıcalık tanınması ne de idari özerkliğe sahip kentsel kurumların herhangi bir ölçekte varlığı söz konusuydu.

Mısır dilinde 'köle' anlamına gelen yerli bir sözcük olup olmadığı belirsizdir. Yazıtlarda savaş esirleri, kaçak köleler ve satın alınan köleler (*boku, honu*) için kullanılan terimler, seçkin makam sahipleri ve rahipler için de kullanılmaktadır. Rahipler için bu durum, kısmen Orta Krallık'taki 'saatlik rahipler' kurumunun varlığıyla açıklanabilir: Bu rahipler dört rahip okuluna dağıtılır ve sırayla kültün idaresini üstlenirlerdi. Bu tür bir örgütlenmeye firavuna emek hizmeti sunan işçilerin 'vardiyalarında' da rastlanıyordu.

Bu bağlamda, görünürde aynı, 'özgür olmayan' statüsünü işaret etmek için belgelerde olağanüstü sayıda terimin kullanılması dikkat çekicidir. Şimdiye kadar hiçbir bilim insanı, hatta son derece titiz çalışan B. K. Baillet bile bunlar arasında etimolojik, mesleki ya da sınıfsal kökene dayalı herhangi bir ayrım yapmada başarılı olamamıştır. Az sonra söz edeceğimiz birkaç istisnayı saklı tutsak bile, yapılan ayrımlar hiçbir zaman kesin bir nitelik taşımamıştır. Aslına bakılırsa bu fenomen, liturji devletinin temel özelliğini yansıtır: Her birey, toplumsal sistem içerisinde kendisine verilen işleve tabidir ve bu nedenle ilkece hiçbir birey özgür değildir. Mısır, Yeni İmparatorluk'ta tamamen gelişmiş bir liturji devleti olarak ortaya çıkmıştı ama bu gelişmenin ilk emarelerini Eski Krallık'ta hâlihazırda gösteriyordu. Mevcut en eski belgelerde bile görüldüğü üzere, Mısır'da ayrıcalıklı sınıflar bulunsa da Yunan *polis*i veya *kōmē*sindekilere eşdeğer nitelikte özgür toplulukların varlığından söz edilemezdi. Teoride her köle 'sırtındaki çantada bir amirin değneğini

taşır' ve kâtip olmayı başaranlar en üst makamlara kadar yükselebilirdi.

Satın alınan kölelerin sayısı elbette oldukça fazlaydı ama köle fiyatları, toprak fiyatlarıyla karşılaştırıldığında Yeni İmparatorluk dönemiyle beraber artmıştı. Libya dönemine ait bir belgeye göre (Shishak ile başlayan 22. hanedan, 947-925 civarı), bir köle, neredeyse ektiği toprak parçası kadar pahalıya mal olmaktaydı. Darius döneminde bir kölenin fiyatı, daha önceki belgelerde belirtilen miktarın 12 katıydı ve toprak bundan daha ucuzdu. Mısır'ın bir dönem yağma yapabilmek için büyük savaşlar açtığı ve 18. hanedanın [MÖ. 1580-1322 civarı] fatih hükümdarlarına haraç olarak köleler gönderildiği doğrudur ama bu köleler kraliyet hanesine hizmet etmeleri için yollanmışlardı. Savaş esirlerinin sayısı ise –sayılara güvenilirse– yüksek değildi. Kısacası, köle arzına ve fiyatlarına ilişkin elimizdeki parçalı bilgiyi göz önünde bulundurup bu bilgiyi temsili kabul edersek, koşulların özel tarımda büyük ölçekli köle emeği kullanımının aleyhinde geliştiği sonucu açık hâle gelir. Daha sonrasındaysa arazi değerlerindeki büyük artış, bunu ekonomik olarak imkânsız hâle getirmiş olmalıdır. Tüm özgür olmayan kişilerin genellikle kendi ailelerini kurabildiklerini ve bunun tek istisnasının savaş esirleri olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.

O hâlde iddiamız, Mısıra'da köleliğin işlevlerini yerine getiren iki farklı kurum bulunduğu yönündedir: himayecilik ve colonate.

Genel kanıya göre firavunluk döneminde monarşi, hem Yukarı hem de Aşağı Mısır'da Mezopotamya *patesi*ndekine benzer şekilde yerel kralları boyunduruk altına alıp feodal valilere dönüştürerek kurulmuştu. 'Kalenin efendisi' terimi daha sonraki zamanlarda bile idari bir unvan olarak kullanımda kalacaktı. Birçok rahipliğin belli başlı aristokrat ailelerin tekelinde bulunmaya devam etmesi, yerel pre nslerin ilk başlarda sahip olduğu bağımsızlığı yansıtır nitelikteydi. Lordların etrafında, onlarla aynı sofrada yemek yeme gibi

ayırt edici bir hakka sahip hizmetliler bulunuyordu ve bu, erken Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi Mısır'da da feodal bir aristokrasinin başlangıcıydı. Ortaçağ *ministerial*leri gibi özgür doğmuş olan bu hizmetlilere *chamsa* deniyordu ve bu terim, daha sonra köleler ve hizmetleri için de düzenli olarak kullanılacaktı.

Ne var ki hizmetlilere ve genel olarak kişisel bağımlılık ilişkilerine dayanan kurumlar, nihayetinde toplumun tüm alanlarında etkili hâle gelmeye başladı. Bu, herkesin Nil'in idaresiyle görevli bürokrasiye bağımlı olmasından kaynaklanıyordu. Adaletin uygulanma biçimi bile 'hamisi olmayan hiç kimsenin kalmaması' yönündeki üstün kuralı eninde sonunda kaçınılmaz hâle getirdi çünkü bir koruyucuya sahip olmamak, çaresiz kalmak demekti. Bu nedenle Mısır'ın tüm nüfusu bir himayeci ilişkiler hiyerarşisi (*amach*) içinde yeniden örgütlendi.

En eski zamanlardan beri firavun monarşisi emek hizmetlerine dayanıyordu. İddiamız doğrultusunda görünen o ki, köylüleri emek hizmetlerine ve dolayısıyla toprağa bağlayan koşullar, Nil'in ağzında bulunan Aşağı Mısır'da, ticaretin başladığı ve en eski ticaret merkezlerinin yoğunlaştığı Yukarı Mısır'da olduğundan daha ağırdı.

Bu nedenle Kral Snefru'nun hükmü altındaki büyük piramitler çağından önceki dönemlerde bir kraliyet *colonus*unun kendi mührüne sahip olması icap ediyordu. Buradan çıkarılması gereken sonuç, kraliyet köylülerinin o zamanlardaki statüsünde bir gerileme meydana geldiği ve yozlaşmanın anıt inşaatları dönemiyle başladığıdır. Öte yandan, terimlerin yukarıda da belirtilen gevşek kullanımı bu durum hakkında şüphe uyandırmaktadır.

Emek hizmetlerini dayatmada ilk başlarda meslek grupları arasında fazla bir ayrım yapılmıyordu. Eski Krallık'ın hükümdarları nakliye görevleri için askerleri, denizcileri ve diğer tebaayı kullanır, 12. hanedanın hükümdarları da benzer şekilde savaşçılardan ve rahiplerden faydalanırdı. Ör-

neğin Mentuhotep [11. hanedanlık, MÖ. 2375-2212 civarı (?)], bir lahit kapağının taşınması için 3.000 kadar savaşçı ve rahip kullanmıştı. İlerleyen süreçte arazideki tüm inşaat işçilerine sınırlı bir vergi getirildi.

Görünüşe göre Aşağı Nil'in bütün köylüleri kraliyet işçisi statüsündeydi. Kendilerine kraliyet yetkililerinin yönetimi altında tahsis edilen araziyi işler ve mahsulleri daha sonra firavunun talimatlarına göre elden çıkarılırdı. Dördüncü binyıl kadar erken bir tarihte bile köylüleri denetleyen kişiler için kullanılan idari bir unvan vardı. Bir kraliyet mülkü başkasına bağışlandığında bu, arazideki köylüleri –Mısır'da *retu*; Ptolemaik *laoi* gibi 'halk' terimi ile eşdeğer– kapsamaktaydı.

Öte yandan Yukarı Mısır'da feodal kurumlar hâlâ etkindi ve çoğu köylü özgürdü. Başka bir deyişle emek hizmeti sunmak yerine vergi ödemekle yükümlüydü.

Aynı karma durum zanaatkârlar için de söz konusuydu: Bazıları köy ve kasabalarda serbest işçi olarak çalışırken, hükümdara emek hizmeti sunmakla yükümlü olan diğerleri saraya yakın yerleşim bölgelerinde yaşıyorlardı. Ne var ki bu ayrımın kanunda kendine yer bulmuş olması muhtemel görünmüyor. Mısırlı ücretli işçilerin pratikte kapsamlı bir seyahat özgürlüğüne sahip olmaları, yasal statülerinin bir göstergesi değildir ve örneğin serfliğin hüküm sürdüğü Rusya'daki benzer olgular da bu iddiayı desteklemektedir. 'İşçi' terimi, Mısır'da tüm avam için –yani tapınağın veya bürokratik aristokrasilerin bir parçası olmayan herkes için– kullanılırdı ve kuşkusuz tüm avam, emek hizmeti sunmakla yükümlüydü.

Mısır'da birey, genel itibarıyla ilk zamanlardan beri firavunun gücünün bir aracıydı: Birey ve bireysel mülk, kadastrolardaki maddelerden fazlası değildi. Bir topluluğun üyelerinin kraliyet taleplerini karşılamada müşterek sorumlulukları vardı ve topluluk liderleri, temerrüt hâlinde cezaya çarptırılırdı. Eski Krallık yasasının *idia* kavramını [avamın

genellikle orada kalmakla yükümlü olduğu doğum yeri] içermesi ve 11. hanedandan kalma hiyeratik bir papirüste belirtilenler, orijinal düzenin bu şekilde işlediğini kanıtlar niteliktedir.

Daha sonra merkezî bir önem kazanacak olan *idia*, her bireyin resmî bir ikametgâhının olması gerektiği ilkesine dayanıyordu. Başka bir deyişle her birey, topluluğun kayıtlarına alınmalı ve böylece o topluluğa verilen görevlerin yerine getirilmesine yardımcı olmaktan sorumlu tutulmalıydı. İkametgâhı olmayan kişinin bu nedenle mülküne el konur ve hem kendisi hem de ailesi doğrudan firavunluğun otoritelerinin karşısına çıkarılırdı.

Revillout'a göre, ilerleyen dönemlerde emek hizmetlerinde eşitlemeye gidildi ve böylece örneğin bir işçi 2.000-2.500 endaze kare büyüklüğündeki sebzelik arazinin işlenmesinden sorumlu tutuldu. Bu tür araziler genellikle kraliyet topraklarının bir parçasıydı. Öte yandan tebaa, vergilerini tahıl, sığır, kumaş ya da evde üretilen diğer ürün cinsinde, ayni olarak ödüyordu.

Özel mülkiyete ait ve miras yoluyla aktarılabilen topraklar genellikle kraliyet fiefleriyle sınırlıydı. 'Miras yoluyla aktarılabilen' terimi, burada yalnızca *coloni* toprakları gibi fiilen miras yoluyla edinilebilen arazileri değil, yasal olarak da bu şekilde tanımlanıp koruma altına alınmış arazileri ifade etmektedir. Krallığa ait feodal mülkleri konu alan yazıtlarda bu mülklerin kapsamı, kökeni ve miras yoluyla aktarılabilme statüsü kayda geçirilmiştir. Belgelerimiz, kraliyet tarafından üzerlerindeki köleler ve belki de *coloni* ile birlikte hibe edilen ev ve bahçelerden söz etmektedir. Örneğin bir vakada bu hibe, toplam 200 *aurorai*ye karşılık gelen 12 parsellik bir araziyi kapsamaktadır. Hibe edilen mülkler, çoğu zaman rahiplik ve valilik makamlarına sağlanan ek ödemelerdi ve dikkatli bir şekilde kayda geçirilip vergilendiriliyordu.

Öte yandan Mısır tarihinin en eski dönemi olan Thinite zamanından kalma mezar yazıtlarında miras yoluyla akta-

rılabilen ve bölünebilen toprak mülkiyetinden söz edilmektedir ve bunun bir örneği MÖ. 4000 tarihli Mten yazıtıdır. Mısır'da her zaman büyük öneme sahip olmuş ve kendi başına bir ticaret kalemi işlevi gören mezarlık arazileri başta olmak üzere, bazı mülkler kraliyet imtiyazı yoluyla edinilirdi. Fief olarak elde bulundurulan başka mülkler de vardı ('ger', benefice sahibi anlamında gelir) ve bunlar özel senet yoluyla babadan oğula aktarılabiliyordu. Bunun dışında kalan diğer mülklerse köylüleri de içeren kraliyet hibeleriydi. Son olarak belgelerde mülkün devredilebilirliğine ilişkin kayıtlar mevcuttur. Çrneğin günde 100 ekmeklik gelir hakkı içeren 200 *arourai*, yapmış olduğu belli başlı hizmetler karşılığında bir memura ödül olarak verilmişti. Bu mülklerin ticaret nesnesi olarak kullanılıp kullanılamayacağı mevcut belgelerde belirtilmemişse de, böyle bir kullanım oldukça muhtemeldi. Para henüz ortaya çıkmadığı için bu durum elbette söz konusu mülklerin 'satıldığı' anlamına gelmiyordu.

Mülkün devredilmesi için hazırlanan senet, bir envanter (*amit-per, ampa*) içeriyordu ve bu, malın vasiyet yoluyla aktarımının yerin geçiyordu. Envanter kelimesine karşılık gelen bu terimler, daha sonra mülkün babadan oğula, kocadan karıya ve erkek kardeşten erkek kardeşe aktarımını belirten teknik ifadeler olarak kullanılacaktı.

Öte yandan bazı vasiyetlerde belirtilen şartları göz önünde bulundurarak araziyi devretme hakkının bulunduğu çıkarsamasını yapabiliriz. Yazıtlarda belirtildiği üzere, dördüncü bin yılda toprak, ölenlerin hayrına (cüretkâr bir benzetme yapmak gerekirse, 'ölenlerin ruhuna değsin' diye) dinî vakıflara bırakılmıştı ve bunun açık koşulu arazinin devredilmemesiydi. Rahipler, araziyi yalnızca sonradan görevlerini onlardan devralacak olan çocuklarına bırakmakla (*honu-ka* olarak) yükümlüydü. Bu şekilde görevlendirilen rahiplere 'daimî çocuklar' ismi verilmişti çünkü '*liberi*' olarak adlandırılan, babalarının *patria potestas*ına tabi Romalılar gibi onlar da özgür doğmuşlardı ama kendilerinin

efendisi değillerdi. Modern hayır kurumu kavramı elbette mevcut olmadığından dinî vakıfların tüzüklerinde veraset koşuluyla verilen yasal bir armağan olarak nitelendirilen bu durum, Moret ve Boulard tarafından incelikli bir şekilde ortaya konmuştur.

Yukarıda andığımız yazıtlar bize antik Mısır toplumunun genel karakteri hakkında çok şey anlatmaktadır. Bu yazıtlar, tapınak arazilerinin yanı sıra sonradan önem kazanacak resmî beneficelerin hâlihazırda varlık gösterdiğini ve fief olarak verilen makamların da bunlara eşlik ettiğini kanıtlar niteliktedir. Dahası, dinî vakıfların tüzüklerinde, topraklarının o bölgedeki seçkinlerin, yani feodallerin yargılama yetkisinden muaf tutulması da şart koşulmuştur. Böylesi bir ayrıcalığa ancak feodal sınıfa mensup biri sahip olabilirdi ve burada öngörülen özerklik, dördüncü binyılda bir feodal sınıfın varlık gösterdiğini dolaylı yoldan ispatlıyordu. Rahip sınıfının elinde bulundurduğu gücün kökeni de yine bu döneme dayanıyordu.

11. hanedan döneminde lordlarından kaçan köylüler bile firavuna başvururdu. Daha sonraki Yeni İmparatorluk döneminde kraliyet prenslerinden kaçan kölelere ilişkin cezai yargı yetkisi, tekrar devlet tarafından atanan yargıçlara verilecekti.

Eski Krallık'ta monarşi, Yukarı Mısır'da yönetimini üstlendikleri bölgelerde hanedan konumunda olan, hatta bu konumu sonradan edinen valilerle iktidarı belli bir dereceye kadar paylaşmak zorundaydı. 9. hanedanlık döneminde bile bu ve benzeri makamlar genellikle kalıtsaldı ve diğer makamlar çok daha öncesinde *ampa* kurallarına tabi kılınmıştı. Bu kalıtsal eğilim, 'makam' kavramının sahip olduğu geniş kullanım nedeniyle makamı devralan en büyük erkek evladın aile hukukundaki konumunu güçlendirmiş olmalıydı. Mısır aile hukuku, geneli itibarıyla oldukça tipikti. *Mutterrecht*, yani miras hakkının erkeklere aktarılmaması

durumuna Mısır toplumunda katiyen rastlanmaz, en eski yazıtlarda bile miras, iki tarafa da bırakılırdı.

Yazıtlarda genellikle sadece anneden bahsediliyordu. Bunun bir nedeni, makamın onun aracılığıyla miras alınmasıydı. Öte yandan çokeşliliğe yaygın bir şekilde karşı çıkılması da bunun muhtemel nedenlerinden biriydi, öyle ki bunun sonucunda evlilik sözleşmelerinde gelinin 'asıl eş' olduğu ve çocuklarının mirasın tamamını ya da belirli bir kısmını devralacağı açıkça belirtilmeye başladı. Kalıtsal sıralama ise karşımıza çıkan bir diğer faktördü. Soyadı, "X'in Y'den olma oğlu" şeklinde ifade edilirdi.

Demek ki kadınların ilerleyen zamanlarda belirginleşen avantajlı hukuki konumunda bu pratiklerin gelişiminin ve Mısır toplumunun sivilleştirilmesinin etkili olduğu söylenebilir. Elbette kadınların fiilî konumu tarih boyunca değişkenlik göstermiş ve şüphesiz mensup oldukları sınıf da bunda belirleyici olmuştur. Sözgelimi 'Ben bir kadınım' deyimi, siyasi tabiyeti ifade etmek için de kullanılırdı ama hukuki meselelerde kadınlar, mirasa ilişkin hemen hemen her şeyde erkeklerle eşit konumdaydılar ve kaynaklarımıza göre Ptolemaik döneme kadar kendi işletmelerini dahi idare edebiliyorlardı.

Dördüncü binyıla ait Mten yazıtına göre, bir koca, çocukları arasında dilediği gibi paylaştırması için karısına mülk vermiş ve böylece oğullardan biri, annesinden toprak almıştı (*amit-per*). Kardeşler arası evlilik oldukça yaygındı ve hem üst hem de alt sınıflarda aile mirasının bölünmesi bu yolla engelleniyordu. Kraliyet ailesindeyse bu, kanın 'saflığını' muhafaza etmenin bir yoluydu.

Aşağı Mısır'daki Eski Krallık ailelerinin mezar taşlarında ismi geçen toprak mülklerinin nesiller boyunca izini sürdüğümüzde, mantık evlilikleri ve biraz da ensest yoluyla mülkiyet birikiminin ne boyutlara ulaştığını görürüz (krş. Proc. Bibl. Arch. 17, s. 244). Miras yoluyla –hem kadın hem de erkek mirasçılar aracılığıyla– ve erkek çocuğa verilen armağan şeklinde edinilip aktarılan mülkler, sayıca oldukça fazla ve

dağınıktır. Kesin olmayan bazı kaynaklar, kraldan gelen fief ve hediyelerin de buna eklendiğinden bahseder. Bu araziler, ilk zamanlardan beri *coloni* tarafından işlenmiş ve kişilere ait malikâneleri temsil eden gruplar, lorldların mezarlarında tasvir edilmiştir. Bu anıtlarda kendine yer bulan tarım ekonomisi, görünüşe göre özgür köylülerin emek hizmetlerine ve özgür olmayan *coloni*nin görev süresine dayanmaktadır.

Ekonominin birçok yönü hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Fakat Mısır toplumunun ekonomik yapısını krala ait topraklar ve *coloni* ile birlikte kraliyet hazinelerinin, tahıl depolarının, sığır ahırlarının ve tüm bölgelere dağılmış cephanelerin oluşturduğu açıktır. Gittikçe etkili hâle gelen feodalizm unsuru ise bunlara eşlik etmektedir.

2.2. Orta Krallık

Eski Krallık'ta eyaletlerin krallık yöneticilerine –yani valilere– kraliyet toprakları ve kraliyete ait ayni ödenekler hibe edilirdi. Bu hibeler, diğer borçlardan ve mülkler üzerindeki kişisel servetten hukuki olarak ayrı tutulurdu. Ardından, özel derebeyliğin eski merkezi Thebai yönetiminde Mısır'ın yeniden birleşeceği bölgecilik ve anarşi dönemi geldi. Orta Krallık, 12 ve 13. hanedanlar döneminde (MÖ. 2000 civarı) kuruldu ve bu dönemde valiler benzer bir kalıtsal aristokrasiye dönüştü. Tapınaklarsa topraklar ve topluluklara el koymaya devam ediyordu.

Yeni düzende köyler büyük malikâneler hâlinde kümeleniyor ve kendi kâtipleri ve benzeri bürokratik hatlar üzerinden örgütleniyorlardı. Köylüler vergi ödemek ve askerlik hizmeti vermekle yükümlüydüler. İşçiler özgür değillerdi ve mesleklerine bağlıydılar; bunlar arasında malikâne marangozları, doğramacılar, çömlekçiler ve demircilere rastlanıyordu. Sayıları birkaç bini bulan büyük sığır sürüleri vardı ve tapınaktan ve kraliyet topraklarından belli ikramiyeler ve

ödenekler sağlanmaktaydı. Bu unsurların tümü, egemen vali aristokrasisi tarafından mülk olarak yönetiliyordu.

Köylüler, kraliyet ve derebeylik depolarından tohum alıp daha sonra hasatlarını ya da borçlu oldukları kısmı onlara geri öderlerdi. Emek hizmetleri sunmakla yükümlü olanların sayısını belirlemek için her hanede nüfus sayımı yapılmasını öngören ve bu anlamda geç Roma İmparatorluğu'ndaki *capitatio plebeia*ya karşılık gelen *uput* sistemi zaten mevcuttu ama artık ilkece tüm ülkeye yayılmış görünüyordu.

Emek hizmetlerinin birleşik ve merkezi bir yapı içinde idare edilip edilmediği belirsizliğini korumaktadır. Görevler (*ahuit*) kraliyet memurlarının talimatıyla köylere teker teker verilir ve böyle bir yükümlülüğü olan herkes görevlerinden sorumlu tutulurdu. Sözgelimi kâtipler emek hizmeti sunmakla yükümlü değillerdi. Sarayda ve büyük depoların yakınlarında duvarlarla çevrili atölyeler vardı ve bunlar zaman zaman çalışma kampı işlevi görüyorlardı. Emek hizmeti sunmakla yükümlü olanlar beşli ve onlu gruplara ayrılır ve görünüşe göre vardiyalı çalışırlardı. Her vardiya tatiller hariç genellikle iki ay sürüyordu. Kamu arazileri bataklık veya kuru araziler olarak sınıflandırılmışlardı ve 1,5'lik kısmı bataklık, 8,5'lik kısmı ise kuru arazi olmak üzere toplam 10 *arourai,* işçilere dağıtılırdı. Pay alan işçiler büyük ihtimalle emek hizmeti sunmakla mükellef olanlardı.

Büyük malikâne sahipleri, topraklarını firavunla aynı şekilde yönetmiş olmalıydılar. Görünüşe göre en verimli toprakların işletmesini doğrudan üzerlerine alıyor, geri kalanını ise iş ya da sabit kira karşılığında esirlere tahsis ediyorlardı. İki sistem bir arada varlık gösterdiği için her zaman kolayca ayırt edilememektedir. Köylülerin devlete sunduğu emek hizmetleri, kısmen de olsa malikâne lordlarına açıktan devredilmişti. Her ne kadar serf olan köylüler ile kişisel olarak özgür ama toprağa bağlı olanlar arasında bir ayrım yapılıp yapılmadığı belirsizse de, böyle bir ayrımın gerçek bir önem taşıdığı şüphelidir.

En az 24 kişinin mesleklerini belirtmeksizin bir lorda şahsen bağımlı olduklarını beyan ettiği bir belgeye sahibiz. Bunun kesin olmamakla birlikte şu ana kadar savunulabilir görünen tek yorumu, lorda şahsen bağımlı olan ve ya fiilen ya da teoride onun hanesine hizmet eden mahmiler (*schemsu, boku, sodmu, keri-dot, amu, ketu* gibi) ile Baillet'in bir dizi terimi (*honu, meratiu, nesitiu, satiu, sidiu, samdotu, uhuitiu*) açıklarken işaret ettiği gibi toprağa bağlı olan mahmiler arasında bir ayrım bulunduğunu varsayan yorumdur. Mevcut belgelerden birinde, bir köylü, emirlere itaat etmemeyi sürdürdüğü takdirde en alt sınıfa kadar düşeceği ve emek hizmeti sunmakla yükümlü basit bir tarım işçisine (*awaitiu*) dönüşeceği söylenerek uyarılmaktadır.

Devlet açısından bakıldığında genel kural şuydu: Toprak sahibi olan ya da bir zanaatla uğraşan herkes bazı ödemeler yapmakla yükümlüydü ve bu, örneğin köylü için toprak vergisine ya da zanaatkâr için ruhsat ücretleri ve ürününün bir kısmına karşılık geliyordu. Yükümlülüklerini yerine getirmeyen kişinin hem kendisi hem de ailesi firavunun borç köleleri hâline gelir ve bundan böyle yetkili mercilerin yönetimi altında çalıştırılırdı. Yükümlülüklerini yerine getirenler ve getirmeyenler arasında yapılan bu ayrıma rağmen esasında devlete borcu olan herkes en az basit işçiler kadar bağımlıydı: Onlar gibi kontrol altında tutuluyor, kırbaçlanıyor ve hor görülüyorlardı. Üstlerinde kralın hizmetlileri ve gittikçe öne çıkmaya başlayan profesyonel askerler vardı. Vasalların hizmetlileri de muhtemelen benzer bir konumdaydı.

Tapınaklara gelince, elimizdeki kesin nitelikli bulgulara göre tapınak toprakları ve ayrıca –daha da önemlisi– tapınağa ödenen haraç ve harçlardan elde edilen gelir, rahipler arasında kalıtsal beneficeler olarak dağıtılıyordu. İlerleyen dönemde rahipler, topraklarını –isteyerek veya istemeyerek– sonradan tapınak *coloni*sinin de lordluğunu üstlenecek malikâne sahiplerine devredeceklerdi.

2.3. *Yeni İmparatorluk*

Hiksos'un kovulmasından sonra [MÖ. 1580 civarı] Mısır, yeniden tarihin ön saflarında yer almaya başladı. Bu dönem için belirleyici olan, yeni kurumların ortaya çıkması değil, eski kurumların belirli bir doğrultuda tek yönlü olarak gelişmesiydi. Mısır, artık birkaç istisna dışında yalnızca firavunlar ve tapınakların malikânelere sahip olduğu, zamanla Ptolemelerin bürokratik liturji devletine evrilecek olan ve emek hizmetlerine dayalı (*Frontstaat*) birleşik bir sisteme tabiydi. Bu dönüşüm muhtemelen hayli tedriciydi.

Yeni İmparatorluk, 18. hanedanın (MÖ. 1600 civarı) Hiksos'a karşı verdiği mücadeleden doğdu. Ulusal bir devlet olarak kaldığı süre boyunca –yani Ramessid döneminin sonuna kadar– Yeni İmparatorluk'un Orta Krallık'la ilişkisi, Moğolların kovulmasından sonra, Moskova Prensliği'nin Kiev merkezli Moğollar öncesi malikâne sistemiyle olan ilişkisini andırıyordu. Her iki örnekte de feodal kurumlar, aristokrasi ve neredeyse malikânelerin hepsi ortadan kalkmıştı. Toprağın büyük kısmı kralın elinde kalmış ve geri kalan daha küçük kısmı ise hediyeler yoluyla tapınak rahipliğinin eline geçmişti.

Diğer yandan, büyük askerî genişlemenin sonucunda çok sayıda savaş esiri getirilmiş ve böylece 'savaş depoları dolmuştu'. Kral, layık bulduğu memurlara –eskisinden daha az miktarda olmak koşuluyla– üzerlerindeki kölelerle birlikte fifler hibe etmeye devam etti. Kraliyet topraklarının bir kısmı maliyeye ait sayılıyor ve kraliyet hanesi için işleniyordu. Geri kalan –ve tapınakların elinde bulunmayan– toprağın ise yakın zamana kadar Yaradılış ve Yunan geleneğinden hareketle mahsulden alınacak bir pay karşılığında köylülere verildiği düşünülüyordu. Ancak bugün, arazi vergilerinin bir kota sistemine göre belirlenmediği ve sabit miktarlarda alındığı, ortakçıların ise yalnızca *coloni* olduğu bilgisine sahibiz.

Ardından, en geç Ramessid döneminde, toprağın ordu-

da liturji olarak hizmet edenler arasında bölüştürülmesini kapsayan meşhur uygulama söz konusu olacaktı. Bunun Asya'daki kraliyet hizmet fiefleri sistemi model alınarak oluşturulmuş olması muhtemeldi.

Tapınakların ve savaşçıların toprakları hem yasal hem de kalıcı olarak dinî ve askerî işlevlerin desteklenmesine bağlıydı ve bu nedenle nüfusun geri kalanının tabi olduğu genel yükümlülüklerden muaftı. Eski Krallık'ın hükümdarlarının, güvendikleri memurlara fief olarak tapınak toprakları bahşetmeleri artık imkânsız hâle gelmiş olmalıydı. (Şerh düşmem gerekirse, kesin konuşabilecek kadar bu konuya hâkim değilim.) Her hâlükârda, ilerleyen dönemlerde sekülerleşme girişimleri baş gösterecek ve bu, keskin çatışmalara yol açacaktı.

Savaşçı sınıfının üyelerine –ki bunlar Ptolemaik *machimoi*'ye eşdeğer nitelikteydi– fief olarak ayrılmış paylar verilirdi ama bunlar Herodotos'un zamanında yaklaşık 3,5 hektar (8,64 akre) kadar mütevazı bir miktarla sınırlıydı. Bu savaşçıların üzerlerindeki teçhizat oldukça hafif ve az maliyetliydi, bu nedenle tıpkı Helenistik orduların *kleroukhos*ları gibi, çeşitli sivil işgallerden kazanç elde edebiliyor ve topraklarını kiraya verebiliyorlardı.

Yeni İmparatorluk'un ordusu bir dizi ayrı kategori içeriyordu: (1) kraliyet muhafızları ve paralı askerler; (2) savaşçı sınıfının toprağa yerleştirilen üyeleri (Mısır'da *ma*, daha sonra Yunan'da *machimoi*); (3) firavunun askere alınmış, silahlandırılmış, hizmet süresine göre toprağa yerleştirilmiş ve kıdemli ile kıdemsiz olacak şekilde bölünmüş *coloni*si; (4) tapınak *coloni*nin oluşturduğu tapınak milisleri; (5) genellikle zorla toplanan bölge milisleri.

Bu nedenle ordu, esasen bir serf ordusuydu. Kraliyet denizcileri yabancıydı ve Asurlu köylü askerler gibi damgalanmışlardı.

Hem krallık hem de tapınağı içeren tüm bürokratik sistem, çoğunluğu serf olan kâtipler tarafından yönetiliyordu

ve daha öncesindeki gibi eski kalıtsal vali aristokrasisinin elinde değildi. Rahip sınıfının sayısı, önemi ve ayrıcalıkları artmıştı. Eski Krallık'ta rahiplik ayrı bir meslek kolu olmaya yeni yeni başlamışken Orta Krallık'ta esasen kalıtsal hâle gelmişti. Yeni İmparatorluk'ta ise rahipler kabilelere bölündüler ve erkek evlatlar, uygun görüldükleri takdirde rahiplik mülküne (makamına değil) üye olma hakkını miras yoluyla babalarından devralmaya başladılar.

Ne var ki rahip kabilelerine dışarıdan üye olmanın yolu hiçbir zaman tam olarak kapanmamıştı. Diğer sınıflara mensup kişilerle evlilik yapmak hâlâ mümkündü ve bu nedenle rahiplik bir kast olarak ele alınamazdı. Yine de çok sayıda akrabalık bağıyla ve çeşitli makamlar yoluyla tabi olduğu yönetici sınıfın çocuklarını eğitmekle görevli bu grup, nüfuz sahibi bir tabaka hâline gelmişti.

Firavunların rahiplerin gücünü kırmaya ve etki alanlarından kurtulmaya yönelik her girişimi geri tepti çünkü bağımsız seküler feodal ailelerin yarattığı karşı baskı artık neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı. III. Ramses döneminde tapınak mülkleri, sayıları yüz binleri bulan geniş insan kitlelerini, arazileri ve sığırları kapsıyordu. Tüm bu mülklerden, her tapınağın 'beyaz sarayı' tarafından toplanıp idare edilen dokuma mallar gibi ayni haraçlar alınırdı. 'Beyaz saray', tapınak *coloni*sinin saha çalışmasını denetlemekle de görevliydi. Öyle ki büyük bir tapınağın 'ilk peygamberinin', 'serflerin zürriyetini' belli bir sayıda tutmak için aldığı önlemlerle böbürlendiği bile görülecekti.

Thebai'deki Amon Tapınağı'nın zenginliği, daha Antikçağda efsanelere konu olmuştu ve her ne kadar Erman'ın tapınak topraklarının kapsamının Yunanlar tarafından abartıldığı yönündeki tezinde haklılık payı olsa da bu görüşün şüphesiz kendi gerekçeleri vardı. Savaş ganimetlerinin dörtte üçü ila beşte dördü, genellikle tanrılara verilirdi. Kraliyet arazileri ve diğer tüm araziler gibi tapınak arazileri de bataklık toprağı, kuru toprak, saban toprağı, bahçe toprağı

ve çapa toprağı olarak sınıflandırılmıştı. Kralınkilerden az da olsa tapınaklarda toprağa bağlı ve kendi gemileriyle dış ticaret yapan çok sayıda zanaatkâr vardı. Yazıtlarda ayrıca tapınaklara yalnızca belirli süreler boyunca hizmet eden kişilerden de bahsediliyordu; bunlar kuşkusuz kiralık esirler değil, kiralık özgür insanlardı. Bizim de rastladığımız üzere, gerçekten de firavuna hizmet eden ve ödemelerini ayni olarak alan özgür işçiler vardı. (Burada, Griffith tarafından düzenlenen iki Gurob papirüsünün yorumlanmasının zor olduğunu ve bu papirüslerden birine getirdiği kendi yorumunun hatalar barındırdığını belirtmek gerekir; nitekim 24 günlük ev hizmeti karşılığında ödeme olarak bir öküz ve yanında başka kalemlerin alınması imkânsızdır).

Ptolemaik dönemde her yıl yüksek dinî otoritelerin büyük *sinod*ları düzenlenirdi ama belgelerimize göre bunların varlığına daha önceki dönemlerde rastlanmıyordu. Belki de bu sinodlar, tıpkı Yahudi Sanhedrin'i gibi hem Mısır'ın yabancı yöneticileri rahiplerin desteğini almak istediği için hem de sinodlar zaman zaman yabancı egemenliğine karşı bir direniş aracı olarak hizmet gördüğü için gelişmişti.

Eski Mısır'da firavun, rahiplerin yasal olarak başıydı. Ptolemaik dönem gibi daha geç zamanlarda bile hükümdar, atamaları onaylamak zorundaydı.

Kraliyet *oikos*u geniş bir memur kadrosu tarafından yönetiliyor ve saray ile devlet masraflarının bu kadronun ayni gelirinden karşılanması bekleniyordu. Her kraliyet toprağı, tapınak, depo ve kamu hizmeti makamının kendi yönetimi vardı ve bu yönetim altında kraliyet hazinelerinden aldıkları tayınlar karşılığında emek hizmeti sunmakla yükümlü işçi kadroları bulunuyordu. Bazen tayınlar zimmete geçirilerek açlığa ve işçi grevlerine yol açardı. Memfis'teki saray deposunun hesaplarını düzenleyen Spiegelberg'in gösterdiği üzere, özgür olmayan ve ev içi üretim yapan fırıncılara ham un tedariki sağlanırdı. Fırıncılar, günde farklı tipte 480, üç ayda ise 100.000 adet ekmek üretirdi. Benzer kayıtlarda

gemi yapımcılarına odun, paralı askerlerin komutanlarına deri, siyah kölelere giysi ve önemli şahsiyetlerin hizmetine siyah köle tedariki yapıldığından da bahsediliyordu.

Firavuna ondalık vergi olarak veya emek hizmetiyle ekilen toprağın hasadından ödenmesi gereken tahıl, kraliyet depolarına teslim edilir, burada dövülür, kraliyet ahırlarında saklanır, ekmek hâline getirilir ve kraliyet işçilerine verilirdi. Kısacası *oikos* kendi kendini döndürebiliyordu. Kötü hasat zamanlarında, tıpkı Mezopotamya'da ve bugün Rusya'da yapıldığı gibi, kraliyet depoları işçilerle köylülere tahıl ve tohum dağıtırdı.

Firavunun inşaat projelerinde istihdam edilen işçilerin köle mi sayıldığı yoksa tamamen ya da kısmen genel emek hizmeti veren işçiler olarak mı ele alındığı konusunda kesin bir yargıya varmak güçtür. İşçi olarak sınıflandırılan ve nüfusun oldukça büyük bir kısmına tekabül edenler, diğer gruplar gibi kendi ailelerini kurabiliyorlardı ve çoğu zaman okuryazardılar. Muhtemelen onları köylülerden ayıran tek şey haraca tabi topraklarda daimî pay sahibi olmamaları ya da daha küçük bir paya sahip olmalarıydı.

Her hâlükârda kraliyet atölyeleri, esasen köylülerin evde üretilen hammaddeyi getirip teslim ettiği çalışma kamplarıydı. Yukarıda belirttiğimiz üzere, tarım koşulları nedeniyle köylülerin ek uğraşlar için fazlasıyla zamanları vardı ve üretimleri, biçimi itibarıyla ev tipi imalat veya özgür olmayan ev emeği olarak adlandırılabilirdi.

Hukuki açıdan ise durum karmaşıktır. Ulusal hanedanlar döneminde zanaatkârların ve köylülerin statüsünü belirlemek, tahmin edilebileceği üzere epey zordur. Bununla birlikte Pers hâkimiyetinden önceki son hanedanlar döneminin koşullarına ilişkin herhangi bir yargıya varmak da mümkün değildir çünkü Asurluların egemen olduğu dönem bu süreci kesintiye uğratmış ve hemen öncesinde de dinî lider Akhenaton ile Amon rahipliği arasındaki mücadeleler gelenekte derin kırılmalara yol açmıştı.

Kraliyet ailesi (bu terim, burada geniş anlamıyla kullanılmaktadır) ihtiyaçlarını emek hizmetleri ve tüm nüfusun ödediği vergiler yoluyla karşılıyordu. Çeşitli toprak mülkiyeti reformlarına yapılan atıflar, devlete ait borçların paylaştırılmasına yönelik sistematik reformlar olarak ele alınmalıdır. Burada da monark, yöneticiye gerekli emek hizmetlerini işçiler arasında 'her birinin kendi zanaatı uyarınca' bölüştürmesini ya da bir bölgedeki tüm nüfusu 'düzene sokup' sınıflara ayırmasını emreder ve bu, kişilerin kamusal yükümlülüklerinin belirlenmesi için nüfus sayımları yapılması anlamına gelir.

Daha erken zamanlarda olduğu gibi, büyük inşaat projelerinde ve madencilik faaliyetlerinde emek hizmeti sunmakla yükümlü kişiler kullanılırdı ve bunların sayısı oldukça fazlaydı. Örneğin IV. Ramses döneminde 5.000 asker ve 2.000 kraliyet *coloni*sinin de aralarında bulunduğu 9.268 kişilik bir insan gücü toplanmıştı. Bu tür oluşumlarda askerlik hizmetindeki gibi emek hizmetlerinde de kıdemliler ve kıdemsizler arasında bir ayrım yapılırdı. Nasıl ki orduya alınan askerler kısmen yabancılardan oluşuyorsa, kraliyet *coloni*sindeki kadrolar da savaş esirleriyle doldurulmuştu. Asur'daki işleyişi andıran bu politikanın örneklerine Amenhotep'in saltanatı [MÖ. 1557-1545 civarı] gibi erken bir tarihte bile rastlamak mümkündü. Ceza niyetine erkekleri Yukarı Nil'e yapılan ve büyük can kayıplarıyla sonuçlanan altın arama seferlerine dâhil etmek de yine yaygın bir uygulamaydı.

Nüfus sayımı, maliyenin idaresinde belli değişikliklere yol açmıştı. Daha önceleri vergi ödemeleri ve arazi kullanımına ilişkin liturjileri yerine getirme yükümlülüğü köy topluluklarına aitken, bu sorumluluk artık doğrudan tek tek ailelere verilmişti. Şayet Revillout bu unvanın arazi sahibini değil, ailedeki en yaşlı erkeği işaret ettiği konusunda haklıysa, *hir*in gittikçe önemli bir konum hâline gelmesinin yine bu gelişmeyle bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. *Hir*in dönemin miras hukukunda önemli ayrıcalıklar kazanması,

makamların miras yoluyla aktarımının yarattığı (yukarıda tartıştığımız) eş zamanlı etkilerle birlikte düşünüldüğünde, benzer mali çıkarların bir sonucuydu. Ne var ki bu konu daha fazla araştırılmaya muhtaçtır.

Benzer şekilde, özel malikâneler artık var olmadığından toprağın aile dışına transferi hakkında da kesin bir yargıya varmamız mümkün değildir. Buna karşın Yeni İmparatorluk döneminden önce yazılmış, sıklıkla alıntılanan bir köylü hikâyesinden bazı köylülerin evlerini satmak istediğini öğreniyoruz. Yine de ekilebilir arazinin mülkiyeti ve bir zanaatın icrası, hâlâ vergi ve liturjilere ilişkin yükümlülüklerin önemli bir parçasıydı. Toprağın kalıtsal mülkiyeti bu nedenle kişinin firavuna karşı sorumluluklarını yerine getirmesine bağlıydı. Bu, nüfusun ayrıcalıklı sınıflara (rahipler, askerler, vasallar, memurlar, kâtipler) mensup olmayan ya da firavuna ve ayrıcalıklı kesimlere topraksız serfler olarak hizmet etmeyen bölümünün içinde bulunduğu konumu özetler niteliktedir.

Araştırmacılar, Heredot'un yönlendirmesiyle uzun bir süre boyunca Mısır'da bir kast sistemi bulunduğunu varsaydılar. Oysa mesleklerin kalıtsal karakteri, daha ziyade, köylülerin sahip oldukları toprak ve zanaatla bağlantılı olduğu müddetçe liturji ve vergilere ilişkin yükümlülükleri de miras yoluyla devralmalarından kaynaklanıyordu. Bu, gerçek anlamda bir kast sistemi değildi çünkü dinî açıdan 'arı' olarak değerlendirilmeyen herhangi bir meslek yoktu, grup dışı evlilikler yasaklanmamıştı ve meslek grupları dışarıya kapalı bir yapıda değildi. Askerî sınıf bile tıpkı düzenli eğitim alan Kazaklar gibi her an göreve hazır olma liturjisi ile yükümlü köylülerden başkası değildi. İlkece herhangi bir meslek koluna katılmak serbestti. Bazı gelir haklarının kalıtsal olduğu doğruydu ama bunlar belirli bir yerdeki belirli bir konuma ayrılmış haklar değildi; daha ziyade toprak, beneficeler, harçlar ve geçiş ücretleri yoluyla elde edilen özel tür kira ödemeleriydi.

Yeni İmparatorluk dönemine gelindiğinde siyasi makamlar artık kalıtsal değildi ve bunun yerine bürokratik kıstaslara göre atanan erkeklere tahsis edilmekteydi. Benzer şekilde 20. hanedan döneminde rahiplerin hâkimiyetinin yerini kalem erbabının idaresi almıştı. Bununla birlikte bürokrasiler içindeki herkes, bugünkü memurlar gibi makamını yaşam boyu taşıyacağı bir statü olarak görüyordu. Yukarıda bahsedilen işçi gruplarından birinin denetçisi, buna bir örnekti (bu kişinin makamı, Ptolemaik *hegemōn tou ergastērion*un bir prototipidir). Belgelerimizde valilerin 'asla bir denetçiyi görevden almamakla' övündüğü birçok vaka mevcutsa da, hukuken ve teoride bu görevliler elbette değiştirilebilirdi.

Öte yandan, antik zamanlarda olduğu gibi burada da kalıtsal olan ve mirasçılar arasında vasiyet yoluyla dağıtılan başka makamlar da mevcuttu. Sözgelimi ölü yıkayıcılığının da aralarında bulunduğu bu makamların çoğu dinî cenaze törenleri ile ilişkiliydi çünkü defin yerinin kullanılması izne tabiydi. Yine de, bu gibi durumlarda bile makamların fiilî aktarımı, öngörülen görevin yerine getirilip getirilmediğinin takibini yapan otoritenin, devletin ya da çoğu zaman tapınağın rızasına bağlıydı.

Yeni İmparatorluk döneminde de firavun ve tapınaklar mülkiyetlerinde muazzam miktarlarda toprak bulunduruyordu. Ancak mevcut belgelerde sıklıkla karşılaştığımız üzere kraliyet ya da tapınak arazilerinde (*nefer hotep*) vasal veya *coloni* sıfatıyla bulunan kişilerin de birtakım mülkleri vardı. Yine aynı belgelere göre topraklar, genellikle miras yoluyla aktarılıyordu ama –örneğin rahiplere yapıldığı gibi– armağan olarak da bireylere aktarılabiliyordu. Her durumda toprak sahibinin (devlet veya tapınak) rızası şarttı. Bu belgeler, biçimleri itibarıyla en erken döneme (Thinite) ait devir senetlerinden farklıydılar ama Eski Krallık'ta siyasi yetkililer ve özellikle de valilerin yaptığı vasallık anlaşmalarına oldukça benziyorlardı.

Diğer senet türlerinde de kişinin rızasının aranıp aran-

madığı belgelerde açıkça belirtilmemiştir; ancak özellikle yirminci hanedanın sonundaki teokratik yönetim dönemi için bu mümkündür. Benzer şekilde *coloni*nin sığır ve (varsa) köle satışında toprak sahibinin onayına ihtiyaç duymuş olması muhtemeldir. *Coloni* her ne kadar toprağa bağlıysa da, görünüşe göre aynı zamanda sarayın otoritesine tabiydi.

Özetlemek gerekirse arazi mülkiyeti, ayrılmaz bir şekilde belli başlı yükümlülüklere bağlıydı çünkü her toprak parçası birtakım sorumlulukları beraberinde getiriyordu. Bu, belgelerimizde aile hukukunun izini sürdüğümüzde en açık hâliyle karşımıza çıkar: Buna göre ailenin en yaşlı üyesi (ya da üyeleri) devlet, tapınak veya toprak sahipleriyle kurulan ilişkilerde aileyi temsil eden birimdi. Bununla bağlantı olarak, her ne kadar zaman zaman geniş ailelerin ekonomik birimler işlevi gördüğüne rastlasak da (ki nüfus sayımı kayıtlarına göre bu, norm değildi), mülkiyetin bireye değil, aileye ait olduğu kabul edilirdi. Aile üyelerinin sahip olduğu miras ve önalım hakları da ayrıca önem taşıyordu. İlerleyen dönemlerde onu alt etmek için alınan önlemler, bu geleneğin ne denli mühim olduğunu ortaya koymaktadır. Bu geleneğe karşı ayrıcalıklı sınıflara mensup kişiler resmîleşmiş lanetler yağdıracak (çünkü ilahi imgeleri olduğu kadar lanetleri de ancak onlar yaratabilirdi), diğerleri geleneksel olmayan miras düzenlemeleri için ilahi bir onay kovalayacak, geri kalanlar ise vasiyetlerde göz ardı edilen aile üyeleriyle anlaşmalar yapacaktı.

Bu bağlamda başka bir olgudan daha bahsetmek gerekir: küçük parseller hâlinde de olsa arazi kiralaması için yapılan anlaşmalarda ortaklıkların ortaya çıkışı. Bu anlaşmalarda ortaklar grubu temsil ederdi ve belli ki uygulamanın kendisi, aile gruplarından yola çıkılarak geliştirilmişti.

Burada dikkat edilmesi gerekebilecek bir diğer husus, arsa satışlarının kayda geçirildiği belgelerde çok geç zamanlarda bile fiyatların belirtilmemesiydi. Revillout, bunun da arazi mülkiyetine belli başlı görevlerin yerine getirilmesi ko-

şuluyla müsaade edilmesi prensibinden kaynaklandığını ve bu anlamda arazinin kendisinin bir ticaret nesnesi olarak ele alınmadığını öne sürerken pekâlâ haklıdır. O hâlde arazinin, yalnızca toprağı işleyenler arasında aile içi alışverişler yoluyla el değiştiriyor olması gerekir. Ancak burada başka bir faktör daha devreye girer: Dinî kurumlar söz konusu olduğunda, paranın bir değişim aracı olarak kazandığı özel statü. Eski Krallık'ta para yoktu ve bu nedenle arazinin başka bir araziyle takas şeklinde ya da vasiyet yoluyla devredilmesi muhtemelen yalnızca dinî olarak tasdik edilmiş tapu senetleriyle yapılıyordu. Ne var ki bu konunun detaylarına ilişkin Amasis [MÖ. 569-539] dönemine kadar kesin bir bilgimiz yoktur; o zamana kadar da Orta Krallık'ın ulusal karakteri yabancı hâkimiyeti altında oldukça değişmiştir.

Ramessid döneminden sonra Mısır'ın gelişimi, birbirini izleyen Asya ve Etiyopya etkilerinin yarattığı çelişkilerle dolmuştu. Ulusal ordunun dağıtılması ve yerine yurtdışından toplanan daimî bir paralı asker ordusunun getirilmesi, dışarıdan gelen bu etkinin temel kaynağıydı. Ulusal ordu gelişkin bir savaş gücü değildi, oysa büyük bir kısmını yabancıların oluşturduğu bu yeni savaşçı sınıfı tamamen profesyoneldi ve firavunun gücünü tesis eden ana unsurlardan biriydi. Hiksos döneminde Asya'nın at ve savaş arabasına dayalı askerî taktikleri uygulanmaya ve Yeni İmparatorluk böylece fetih seferlerine çıkmaya başladı. Bu iki faktör, profesyonel bir askerî sınıfın gelişmesinde belirleyici olacaktı.

Bu nedenle Mısır, çeşitli zaman dilimlerinde yabancı tahakkümüyle karşı karşıya kaldı. Yabancı paralı askerler, rahiplikleri dağıtmak ve ülkeye hükmedebilmek için yine yabancılardan oluşan kraliyet hizmetlileriyle güçlerini birleştirdi. Asur istilasından sonra Mısır, uzun bir süre daha tekrar özgür olmayacaktı. Önce Amon rahipleri iktidarı ele geçirecek, ardından Asur ve Etiyopya hanedanları hüküm sürmeye başlayacak, bu arada Bocchoris'in tahtı ele geçirmesinin ardından Amasis yönetiminde Yunan etkisi galip

gelecek ve hemen akabinde Etiyopyalı, Pers ve yerel (Yunan destekli) hanedanlar arasındaki mücadelelerin eşlik edeceği Pers istilası yaşanacaktı. Tüm bunların sonucunda Yukarı ve Aşağı Mısır uzun bir süre boyunca bölünmüş olarak kaldı ve siyasi istikrar, Ptolemaik döneme kadar tekrar sağlanamadı.

Birbirini izleyen bu rejimler altında ticaret giderek daha serbest hâle geldi. Yunan geleneğindeki anlatılar, yapılan bir dizi yeniliği Bocchoris'e atfetmekte ve onu büyük Yunan reformcularına benzetmekteydi. Söylenenlere bakılırsa arınma yeminine icazet veren, borç köleliğini sona erdiren ve en önemlisi, arazinin serbest transferini mümkün kılan ondan başkası değildi. Revillout, bu iddianın geçerliliğini kısmen farazi sayılabilecek savlarla destekliyordu ama her hâlükârda Mısır ekonomisinde derin değişimlere yol açan etkilerin ilkin Asya'dan geldiği ve sonrasında da Aşağı Mısır'daki ruhban sınıfı karşıtı güçler tarafından perçinlendiği açıktı. Amon rahipliği, tahta ve bir kısmının sonradan Etiyopya'ya göçeceği savaşçı sınıfa el koyan Etiyopyalıların desteğiyle değişime karşı çıkan başat unsurlardandı.

Bocchoris zamanında karşılaştığımız bir diğer yenilik de demotik sözleşmelerin özellikle de arazi transferi bağlamında ilk kez ortaya çıkmasıdır. Görünüşe göre ticaret hukuku, bilhassa toprakla ilişkili konularda bir değişime uğramış ve bir tür sekülerleşme programı uygulanmaya başlamıştı. Amon rahiplerinin müttefikleri, iktidarı ele geçirdiklerinde Bocchoris'i tam da bu yüzden, kutsallara el uzattığı gerekçesiyle ateşe verecekti çünkü onlara göre toprak, hâlâ tanrının egemenliğe tabiydi.

Öte yandan, kesin koşullar ne olursa olsun, bulgularımıza göre özel sektör, ekonomide artık istikrarlı bir şekilde daha fazla yer kaplıyordu.

Rammesidler zamanına kadar kraliyet *oikos*ları Mısır ekonomisinde egemen konumdaydı ve bu, doğal olarak ticaret ve işbölümünün gelişebileceği alanları kısıtlamaktaydı.

Öte yandan bu olgular hiç varlık göstermiyor da değildi. Gerçekten de bunlar, Eski Krallık'ta ekonomik ihtiyaçların karşılanmasına gelişmiş teokrasi ve bürokrasi dönemlerinde olduğundan belki de daha fazla katkıda bulunmuştu. Ancak Arabistan, Somali ve Suriye ile dış ticaret, yasal olarak ya kraliyet *oikos*unun tekelindeydi ya da kraliyet *oikos*u bu ticaretteki en büyük pay sahibiydi. Daha sonraları bu rol, kendi filolarına sahip tapınaklar tarafından üstlenilecekti.

Bu gibi nedenlerle dış ticaret, uzun bir süre hükümdarlar arasında yapılan hediye alışverişi kisvesi altında yürütüldü. Bu, Tel el-Amarna'da yer aldığı hâliyle firavun ve Babil kralı arasında geçen yazışmalarda açıkça görülmektedir. Benzer şekilde, antik zamanlardan kalma Mısır kaynakları yerli tüccarlardan bahsediyor, bu figürler kaynaklarda yer almaya başladığında ise tapınak serfleri olarak addediliyorlardı. Onlara verilen isim, 'boşaltmak' kelimesinden türemişti ve burada kast edilen, gemilerin boşaltılmasıydı. Tüccarların büyük kısmı, Yeni İmparatorluk'ta bile yurtdışından gelen Samilerden oluşmaktaydı.

Altın ve bakır Mısır'da çıkarılıyordu ama gümüş ender rastlanan bir madendi ve ithal edilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Yeni İmparatorluk uluslararası pazara entegre edilene kadar gümüş, altından daha değerliydi. Kalay ve demir de ithal ediliyordu. Bu ikincisi Yeni İmparatorluk kurulana kadar bronzdan çok daha az kullanılıyordu. Bunlar dışında Suriye ve Babil'den ithal edilen gemiler, savaş arabaları, silahlar, yelkenliler, tütsü, sığır ve balık da mevcuttu. Karşılığında Mısır, altın ve ilerleyen zamanlarda da keten ihraç ediyordu. Görünüşe göre Ramessidler döneminde özel taşımacılığa ilişkin belli başlı endişeler oldukça yaygındı.

Bunlara paralel bir diğer olgu, artan özgür işçi sayısıydı. Başlangıçta firavunun işçilerinin ekonomideki yeri ağır basmaktaydı ve elbette yeni düzende bunlar tamamen ortadan kalkmamıştı. Edebî metinlerden anladığımız kadarıyla Eski Krallık'ta sipariş üzerine çalışan zanaatkârlar da bulundu-

ğundan, özgür işçiler de aslında yeni bir fenomen sayılmazdı. Bu, Büchner'in terminolojisini kullanacak olursak, o dönemde bile ücretli işçiler kadar bağımsız zanaatkârların da varlık gösterdiği anlamına geliyordu.

Eski Mısır'da el sanatları oldukça gelişkindi. Bunun kraliyet ve tapınak esirleriyle, 'özgür olmayan' ev içi emeğiyle iştigal eden *coloni* ile ya da liturjilerden sorumlu 'özgür' esnafla ne kadar bağlantılı olduğunu tayin etmek zordur. Bir bölgenin zanaatkârlarının seçilmiş bir baş ustası vardı ve bu, tıpkı bir köyün muhtarı gibi hazineden sorumluydu. Anladığımız kadarıyla bu kişi, başlangıçta firavuna ya da valilere emek hizmeti sunacak kişilerin tedarikinden de sorumluydu.

Daha sonraki dönemlerde zanaatkârların statüsü farklılaşmaya başladı. Bazıları ücret karşılığı çalışıyor; ancak gerektiğinde emek hizmeti sunmakla da yükümlü tutuluyordu ve bu kişilerin hammadde ihtiyaçları karşılanıyordu. Öte yandan diğerleri, hammaddelerini kendileri tedarik eden zanaatkârlardı ve bunun karşılığında çoğunluğu kayıt altına alınan ürünlerinin bir kısmıyla ödeme yapıyorlardı. Hammaddelerin ithal edildiği ve ürünlerin ihracatının söz konusu olduğu durumlarda, üretim büyük ihtimalle firavun, tapınak ya da bir aristokrat tarafından idare ediliyordu.

Zanaatkârlar, mevcut belgelerde düşük statülü kimseler olarak tanımlanmışlardı. Sözgelimi başlıca zanaatlardan olan keten dokumacılığı açıkça özgür olmayan bir meslek muamelesi görüyordu ve gerçekten de bu meslekle iştigal edenler önceleri firavunun hanesine ve vali aristokrasisine, sonra da tapınaklara ait kölelerdi. Nüfusun çoğunluğu –ve başlangıçta firavunun kendisi de– yalnızca deri etek giydiğinden, elbette keten, firavuna ve memur sınıfına ayrılmış lüks bir eşyaydı. Aynı zamanda ihraç ediliyordu ve ihracat, kraliyetin tekelindeydi. Kullanılan ürünlerin, özellikle de giyim eşyalarının gelişmesi ve farklılaşması, Yeni İmparatorluk ve Levant arasındaki, bilhassa da Babil'le olan yakın ilişkilerin süreklilik kazanmasının bir sonucuydu.

Özel iç ticaret, ağırlıklı olarak balık, meyve, sebze, sandalet ve basit mücevherler gibi gıda ve tüketim mallarını içeriyordu; bunların hepsi, belgelerimizde tipik pazar ürünleri olarak betimlenmişti. Yeni İmparatorluk döneminde belli ağırlık birimlerini (*uten, deben*) ölçen yuvarlak bakır teller ortaya çıkana kadar ticaret, takas temelinde yapılıyordu. Bu nesneler genellikle takas edilen ürünler için bir değer ölçütü olarak kullanılırdı; ama anlaşmanın taraflarından birinin bu ürünler arasında başka tür bir denge kurduğu durumlar da görülebiliyordu. İşçilere esasen jetona benzeyen ve hamiline kraliyetin ya da aristokratların depolarından erzak alma hakkı veren kalemlerle ödeme yapılırdı. Dış ticarette ise Babil'de olduğu gibi değerli madeni yüzükler kullanılıyordu. Bu nedenle *deben*, özü itibarıyla bir değer ölçüsü ve –fiilen olmasa da– teoride bir değişim aracıydı ve bu nedenle Babil'in gümüş şekelini andırıyordu. Öte yandan *uten*in bir ağırlık birimi ve bir değer birimi olma özellikleri arasında nasıl bir ilişki bulunduğu bizler için yeterince açık değildir (krş. Bibl. Egypt. X, s. 164).

Takasın yaygın olduğu yerlerde genellikle ayni kira ödemelerine de rastlanıyordu. Bu antik bir kurumdu ve gerçekten de modern borsanın habercisi sayılabilirdi. Araziler, tapınaklara –örneğin ölmüşleri onurlandırmak adına yapılan seremoni ve benzeri etkinliklerde kullanılacak kutsanmış mumların yıllık tedariki için yapılan ödeme kapsamında– bir tür bağış olarak tahsis edilirdi. Bu döneme ait belgelerde memurların ayni olarak aldıkları ödemeyi başka ürünlerle değiştirmek için kullandığından da bahsediliyordu. Örneğin ambardan alınan ve bir memurun yıllık ücretinin 1/360'ine karşılık gelen belli bir miktar tayın, aynı ederdeki ekmek ve biranın yıllık sevkiyatı ile takas edilirdi. Benzer olgulara Babil'de de rastlamak mümkündü.

Ulusal hanedanların çöküşünden sonra para ekonomisi istikrarlı bir şekilde gelişti; ancak ülkenin entelektüel ve kültürel yaşamında hâlâ teokratik ve tarihsel gelenekler ve

kalıplaşmış görüşler hâkimdi. Sürgün sonrası dönemin Yahudileri, Mısır'ı hâlâ büyük bir 'çalışma kampı' olarak görüyor, oysa gerçekte nüfusun sağladığı emek hizmetlerinin yerini yavaş yavaş vergiler alıyordu; hatta teorik anlamda olmasa da fiilen para ekonomisine geçişin ana nedeninin bu olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu dönemde tapınaklar ve memurların boyunduruğu altında tarla işlerinde kullanılan kölelerin sayısında bir artış olduğu da göze çarpmaktaydı.) Mülkler, kendisine toprak tahsis edilen ve karşılığında demesne toprağının belli bir bölümünü işlemesi beklenen *coloni*ye artık daha çok bağımlıydı. Böylece Mısır'da iki tür arazi kullanım hakkına dayanan ve Roma İmparatorluğu'nda oldukça önemli hâle gelecek yeni bir sistem ortaya çıktı ('Colonate' üzerine yazılmış makalede bu sistem ayrıntılandırılmaktadır).

Bocchoris'in sıkıntılı saltanatından kalma bir belge, bir kâhin veya monarktan alınan herhangi bir teyit barındırmaması itibarıyla tamamen özel nitelikli gibi gözüken bir arazi transferinden söz eder. Ancak kayda alınan işlem aynı ailenin üyelerini içermektedir. Psamtik döneminden kalma bir başka belge ise bazı (eski?) tapınak arazilerinin rahipler tarafından ürünün onda biri üzerinde kalıcı pay sahibi olmaları karşılığında satıldığını kaydeder. Başka bir deyişle tapınak arazisinde ikamet eden kişiler, görünüşe göre konumlarını kalıtsal kiracılarınkiyle değiştirmiştir.

Kayda geçirilen arazi satışlarında zaman zaman ilahi bir onaydan bahsediliyordu. Ne var ki bu, bir yasa koyucu olarak tanınan Amasis'in döneminde tamamen ortadan kalkacaktı. Bunun anlamı, tapınak arazisinin mülkiyetinde yeni bir hiyerarşinin söz konusu olduğuydu: Hiyerarşi, artık tanrı, tapınak vasalı, fief verilmiş rahip ve *colonus* çizgisini değil, tanrı, kalıtsal kiracı ve *colonus* doğrultusunu izliyordu. Yazılan en eski kira sözleşmesi de yine Amasis dönemine aitti ve bu bir alt kira sözleşmesiydi. Okumalarımız doğruysa, belgelerde aynı zamanda mahsulün üçte birini talep

eden ve kredileri güvence altına almak için verilen kiralardan söz eden özel sözleşmeler de mevcuttu. Görünüşe göre *colonus*un yükümlülükleri vardı ama hakları yoktu; bu nedenle kiracılığı daha sonra ortaya çıkacak olan *precarium*a benziyordu. Bu dönemde mülkün para karşılığında satıldığı da sıklıkla görülüyordu. Ne var ki devir senetlerinde fiyatlar belirtilmiyor, bu da şüphesiz fiyatların ayrıca kayda alındığı anlamına geliyordu. Ödemeler ise genellikle nakit olarak yapılıyordu.

Kiralanmış mallara gelindiğinde, karşımıza çıkan çarpıcı bir özellik, 2 ila 15 kişilik gruplar tarafından üstlenilen kiraların sayısıydı. Burada elbette elimizdeki çevirilerin tutarlılığına güvenmekten başka şansımız yoktur (ve bu çeviriler Revillout tarafından yapılmıştır!). Ama doğruysalar, buradan söz konusu grupların genellikle Rus *artel*i gibi gerçek müşterekler olmadığı, daha ziyade spekülatif bir girişim için bir araya geldikleri sonucu çıkar. Arazi böylece küçük parseller hâlinde devren kiraya veriliyordu. Birçok kiracı ise küçük toprak sahibi olarak kaldı.

Ekinlerin rotasyonu şart olmadığından, sözleşmeler her zaman değilse de genellikle yıllık olarak yapılıyordu. Kiracı, tüm vergileri öder ve aldığı tohumu ekim için iade ediyordu. Görünüşe göre tapınak kiracıları, çoğu durumda hasatlarının üçte birini kira olarak ödüyordu.

Mısır'daki ekonomik koşulları ele alan bu tartışma, bu döneme ait belgelerin çok azı güvenilir bir şekilde çevrildiğinden yalnızca taslak niteliğindedir. Bilhassa özel mülkiyete ait toprakların önemi ve dağılımına ilişkin kesin bir yargıya varmak güçtür çünkü birçok fief ve hibe, uzun süre boyunca hukuk üstü bir şekilde nüfuzlu kişilerin elinde toplanmıştır. Yunan yazarların aktardığına göre toprak, kral, rahipler ve savaşçılar arasında eşit olarak bölünmüştü; ancak bu (her ne kadar Eduard Meyer tarafından güvenilir addedilse de) en iyi ihtimalle gerçek koşulların abartılmasıdır. Heredot'tan öğrendiğimiz, arazilerin neredeyse yarısının sa-

vaşçı sınıfa (*machimoi*) ait olduğu bilgisi açıkça hatalıdır. III. Ramses döneminde bile tapınaklar, arazilerin yalnızca sekizde birine, ya da en fazla beşte birine sahipti ve (Amasis döneminde olduğu gibi) siyasi ayaklanmalar ile sekülerleşme hareketlerinin doğrudan etkisine maruz kaldıklarından bu oran ilerleyen zamanlarda Ramessidler dönemindekinin de altına düşecekti. Öte yandan sonraki dönemde nüfuz sahibi kişilere fief olarak verilen arazi miktarında kayda değer bir artış olduğu şüphe götürmezdi. Ne var ki kral, hâlâ en büyük toprak sahibiydi.

Nüfusun en büyük bölümünü oluşturan köylülerin durumu ise asker olanlar ya da belli ayrıcalıkları bulunanlar dışında sonraki dönemlerde fellahların durumundan daha iyi sayılmazdı. Tüm antik yazarlara göre Mısırlı köylüler, tıpkı Rus devleti ve Rus köylüleri arasındaki ilişki gibi, bürokratik devleti kendilerinden oldukça uzak bir efendi olarak gören proleterlerdi. Bunlar, aynı zamanda arazileri için az kira ödeyen, vergide sahtekârlık yapmaya teşne ve ceza olarak yediği dayaklardan gurur duyan kişiler olarak tasvir ediliyordu. Gerçekten de Yunanlar tarafından baskıcı bulunan, cebri emek ve vergiye dayalı bu kadirimutlak sistem, kiracı ya da mülk sahibi olması fark etmeksizin her köylüde böylesi bir tutuma yol açıyordu. Mısır'da vergi şu şekilde toplanıyordu: Memurlar beklenmedik şekilde çıkagelir, kadınlar ağlamaya başlar, derken bir kavga peyda olur ve kovalamaca başlar, vergiden sorumlu olanlar yakalanır, dövülür ve kendileri de resmî kadastroya dayalı kotalardan sorumlu memurların talep ettiği ödemeyi yapmaları için işkenceye maruz bırakılırdı. Devlet, modern zamanlarda Rus köylülerine yaptığı gibi, Yakın Doğu köylülerinin karşısına da bu surette çıkardı. Yakın Doğu halklarının siyasete karşı geliştirdiği derin yabancılaşma duygusunun kökeninde bu baskıcı ilişki yatıyordu. Bunun tarihsel önemi, Pavlusçu Hristiyanlığın tam da bu duyguya hitap etmesi olacaktı.

Ptolemaik dönemde, 'kişilere ait' (*idiōtikē*) toprak ile

'kişisel kullanıma tahsis edilen' (*ideoktētos*) toprak arasında yapılan dilsel bir ayrımla karşılaşırız. Bunun Ptolemaik döneme kadar aile üyelerinin aile toprakları üzerinde iddia edebildiği ön alım hakkının son bulduğu anlamına mı geldiği belirsizdir. Ancak ilk Ptolemelerden beri resmî kararnamelerde satın alınabilen özel arazilerin varlığı açıkça tanınmaktadır ve dolayısıyla bunun bir yenilik olduğunu düşünmek için herhangi bir neden yoktur. Miras yoluyla edinilen mülkler listesinde bahçelerden sıklıkla bahsedilmesinin gösterdiği üzere, küçük mülkler muhtemelen geç firavun döneminde ortaya çıkmıştı. Bu gelişmeyi pekâlâ perçinlemiş olabilecek faktörlerden biri, kraliyet hibelerinin çoktandır yürürlükte olan bölünebilirliğiydi.

Evli bir kadın için sözleşmelerde kendisinin ve çocuklarının konumunun gözetilmesi fazlasıyla önemliydi çünkü araziler hâlâ ailelere bağlı bulunuyor, çokeşlilik varlık göstermeye devam ediyor ve dahası, belgelerimize göre serbest evliliklere ve boşanmalara yaygın rastlanıyordu. Bu nedenle mal, çeyiz, gelir ve özellikle daha sonra İslam'da da söz konusu olacak kadına hane halkı için verilen sabit para gibi ortak mülkleri yöneten bağlayıcı sözleşmeler yazılmıştı. Kocanın tüm mal varlığını çocuklarına, hususi olarak da kadının en büyük oğluna bıraktığı sözleşmeler ayrı bir öneme sahipti. Bu işleyiş, mirasın yalnızca bazı çocuklara geçmesini öngören İngiliz pratiğiyle belli ölçüde örtüşüyordu.

Mısır'da evliliğe bir yıl 'deneme süresi' verildiği tamamen efsanedir. Ptolemaik dönemlerdeki 'kayıtsız evlilikler', erkek ve kadınların bir 'evlilik sözleşmesi' olmaksızın birlikte yaşamalarından başka bir şey değildi. Bu, erkeğin kadın için herhangi bir ödeme yapmadığı ve bu nedenle ona hükmünün geçmeyeceği; ancak yine de –Roma'daki 'özgür evliliklerde' olduğu gibi– çocukları üzerinde otorite sahibi olduğu anlamına geliyordu.

Genel itibarıyla Mısırlıların Babil hukukundaki hemen hemen tüm önemli sözleşme biçimlerini kullandıkları söy-

lenebiliri hatta buna kişinin kendisini evlatlık olarak satışa çıkarması uygulaması bile dâhildir. Sığırlar, evler ve bahçelerin yanı sıra köleler de mirasa dâhil edilmiştir ama sayıları, ilerleyen dönemlerde bile kral, rahip ve memur haneleri dışında hiçbir zaman belli bir seviyenin üzerine çıkmamıştır.

Tüm bunların yanında, Yeni İmparatorluk dönemindeki tarım koşullarının kesin bir resmini sunmak, bu konuda bildiğimiz her şeye rağmen, mümkün değildir.

Sonuç yerine, iki kurumsal sistemin Mısır toplumu için elzem olduğu ve bunların ilerleyen dönemlerde muadillerine rastlanmayacak bir gelişim yakaladığı söylenebilir: (i) her mülkün belli bir kamu görevini beraberinde getirdiği ve mülk sahibinin bu görevi yerine getirmekle yükümlü tutulup mülke bağlı sayıldığı emek hizmetleri sistemi (liturjiler); (ii) bürokratik yönetim. İki sistem de Mısır'da ortaya çıktı ve geç Antikçağda Akdeniz dünyasında egemen hâle geldi. Onlarla birlikte boyunduruk altındaki halkların tipik bir özelliği olan siyasi isteksizlik de yayıldı ve bu isteksizliğin tek sebebi, bu kişilerin bağımsızlığına gölge düşürülmesi değildi.

Son olarak Antikçağda önem teşkil eden şu gibi teknik emek örgütlenmesi biçimlerinin Mısır'da gelişip oradan yayılmış olması muhtemeldi: (i) Koğuşlarda gözetim altında tutulan ve özgür olmayan işçilere dayalı üretim (Yunanca'da *ergastērion*); (ii) özgür olmayan ev içi üretim; (iii) *coloni*nin emek hizmetleriyle ifa edilen malikâne tarımı. Bunların yanında varlık gösteren özel girişim ve sermaye yatırımı türlerine Babil kaynaklık ediyordu.

3
İSRAİL

Sürgün öncesi döneminin Yahudi toplumu hakkında güvenilir bilgilere yalnızca Eski Ahit'teki bazı kanunlar üzerinden erişebiliyoruz. Bunlar şüphesiz önceki zamanlardan kalmaydı ve ilahi bir kökene sahip oldukları iddia edildiğinden nesilden nesile aktarılırken değiştirilmeden muhafaza edilebilmişlerdi. Bu kanunlar, siyasi ve dinî liderlerinin şehirlere yerleşmesinden önce, henüz gelişme aşamasında olan bir halktan günümüze ulaşan yegâne belgeler olduğundan, kısaca gözden geçirilmeye değerdir. Elbette en eski kanunun (*Mısır'dan Çıkış* 19 vd.) kentsel etkilerden ve para ekonomisinden azade, 'ilkel' bir köylü toplumunun ürünü olduğu artık iddia edilemez. A. Merx bunu yakın zamanda gözler önüne sermiş ama Mısır'dan Çıkış kanunu dönemi ile *Tesniye Kitabı* kanunu dönemi arasında kültürel farklılıklar bulunduğunu da vurgulamıştır.

Kesin olan bir şey vardır: Her ne kadar sığır yaygın bir olgu olan servet eşitsizliğinin en önemli kanyağıysa da, tarihte Yahudiler ve başlarındaki yönetici sınıflar hiçbir zaman gerçekten göçebe bir halk ya da Bedevi kabilesi olmamışlardı. Bildiğim kadarıyla kaynaklarda özellikle göçebe unsurların ön planda olduğu bir yasayı işaret eden herhangi bir bulguya da rastlanmıyor. Sinai'ye yüklenen dinî anlam ortaya koyar ki, eski Yehova kültünün merkezi bu yüksek dağdaydı.

Kaynaklarımızda ne deveden ne de attan söz edilmektedir ama anlaşıldığı üzere öküz, ilkel Roma'da olduğu gibi burada da her şeyden önce bir iş hayvanıydı. Deri, Mısır'da

olduğu gibi en eski giyim malzemesiydi. İlk zamanlardan itibaren temek gıda tahıldı ve buna sebze, şarap ve zeytinyağı eşlik ediyordu. Her gün et yiyen tek kişi kraldı; tebaası sadece kutsal günlerde kurban olarak kestiği eti yerdi. Peynir ise antik Yunan'da olduğu gibi burada da özellikle önemli görünmüyordu.

Sığır mülkiyeti zenginliğin işaretiydi ve özellikle kraliyet sürüleri epey genişti. Toprağın özellikleri ve yünlü giysilere gösterilen rağbet nedeniyle koyunlar ayrı bir önem taşıyordu. Toprak sabanla sürülür, gübre çok az kullanılır ve yine ilkel yollarla yapılan ekmek üretimi için tahıl elle öğütülüp bir tencerede pişirilirdi.

Her ne kadar sığır mülkiyetine eski yasada *Tesniye Kitabı*'nda olduğundan çok daha fazla yer verilse de, antik dönem Yahudileri hiçbir zaman esas olarak sığır yetiştiriciliğiyle uğraşmamışlardır. *Yaratılış* 47:3, burada Mısırlılarla aralarındaki ayrımın altını çiziyordu. Monarşik dönemden önce Yahudiler, Ürdün Nehri'nin doğusundan gelmiş, dağları aşmış, sonunda da onlara inişli çıkışlı bir tarih vaat edecek ve kendilerini dağ insanları olarak görmelerine neden olacak kıyılara inmişlerdi. Bu nedenle dağ yamaçlarında yetişen tipik ürünler olan süt ve bal, onlar için özellikle değerliydi.

Yunanların kendilerine yasalarını bahşeden Solon'a atfettikleri reformculuğua benzer bir reformculuk sergileyen Musa'nın döneminde, Yahudiler, nehir vadilerindeki Kenan şehirlerinden bazılarını fethetmeyi başardılar. Ancak iktidarın merkezi, Yusuf kabilesi tarafından işgal edilen dağ vadilerindeydi ve tıpkı Hellas'taki Aetolialılar ve Samnitlerin yaptığı gibi, ovaların kademeli istilası ve işgalinde buradan hareket edildi. Kimi zaman Filistin veya diğer şehir krallarının hâkimiyeti altına girdiler, kimi zamansa onlar üzerinde hâkimiyet kurdular; bu esnada çöl kabilelerinin saldırılarına maruz kalıp bazen onlara haraç ödemek zorunda bırakıldılar.

Peki, eski Yahudiler gerçekten de Mısır'da yaşamış ve imalathanelerde zorla çalıştırılan köylüler statüsünde firavuna hizmet etmişler miydi? *Mısır'dan Çıkış* 20:1, Mısır'daki koşullar hakkında bize muazzam bir bilgi birikimi sunmaktadır ve Yusuf'a verilen unvan bile tarihsel olarak tutarlıdır. Fakat bu, Mısır'ın coğrafi yakınlığı hesaba katıldığında hiçbir şeyi kanıtlamaz ve dolayısıyla gerçekler belirsizliğini hâlâ korumaktadır. Öte yandan, Yahudilerin Suriye'nin antik kent kültürü vasıtasıyla tarih sahnesine giriş yapmadan çok önce dışarıdan gelen etkilere fazlasıyla maruz kaldıkları şüphe götürmemektedir. Kanun, Yahudilerin yerleşik, tarıma dayalı bir yaşam sürdüğünü işaret eder ama ortak mülkiyetten hiçbir yerde bahsedilmez. Buna göre toprak özel mülkiyetler şeklinde bölünmüştür ama mülk normal şartlar altında yalnızca aile içinde devredilir.

Diğer hükümleri yorumlamak daha güçtür. Sözgelimi kan davası bu hükümlerde benimsenmektedir ama bu, gelişimin antik bir aşamada kaldığı anlamına gelmemektedir çünkü kan davası Atina'da bile Draco tarafından sonlandırılana kadar varlığını sürdürmüştür. Benzer şekilde, cezaların sığır cinsinden ödenmesi de nihai bir çıkarımda bulunmamıza gerekçe değildir çünkü bu da Yunanistan ve Roma'da tarihsel dönemlere kadar bozulmadan kalmıştır ve her hâlükârda kıymetli maden arzının kıtlığını değil çeşitliliğini yansıtır.

Kanunda borçla ilgili hükümler de bulunmaktadır. Sümer, Babil ve Atina'daki köylülerin benzer şekilde kin beslediği ve korktuğu kural, talep edildiğinde borçlarını para cinsinde ödemek zorunda olmalarıydı. Kanunda ise borç sahibi köylülerin çıkarlarını gözeten eskinin muteber ataerkil yöntemlerini sürdürmek için açık bir çaba öne çıkıyordu ve bu, Zalenkos, Charondas, Pittacus ve Solon dâhil olmak üzere Batı Akdeniz topraklarındaki tüm yasa koyucuların ortak çabasıydı. On Emir –dinî vecibelerin dışında– ana-babaya hürmet göstermeyi, başkalarının evlilik bağına saygı duymayı, cinayet ve hırsızlığın cezalandırılmasını, yasal pro-

sedürün güçlendirilmesini, başkalarıyla kurulan ilişkilerde dürüstlüğü (Mer'in deyimiyle 'başkalarının malına göz dikmemeyi') ve son olarak –ki hem en özgün, hem de en önemli buyruktu– Sebt günü dinlencesinin yerine getirilip bunun işçileri, köleleri ve sığırları da kapsamasını emrediyordu. Sonuncusu, elbette salt 'sosyopolitik' gerekçelerle açıklanamaz çünkü esasen dinî motivasyonların kudretini yansıtmaktadır. Yine de bu emir, açık bir şekilde borç kölelerinin ve diğer sınıfların çıkarınaydı. Dahası, nükteli bir üsluba sahip emirlerin birleşik etkisi, Kanun'un temelinde yatan en güçlü ilkelerden birinin, özgür insan kitlesini zenginlik ve iktidarın yarattığı toplumsal farklılaşmaya karşı koruma altına almak olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda, her şeyden önce şu hususlara dikkat edilmelidir: (1) Yahudilerdeki borç köleliğine getirilen zaman kısıtlaması; (2) cebri köleleştirmeyi önlemek için alınan tedbirler; (3) özgür insanlar ve köleler (metnin gösterdiği üzere esasen borç köleleri) arasındaki evliliklerin koruma altına alınması; (4) benzer şekilde, eş olarak satın alınan Yahudi kadınların, satın alınan kölelere uygulanan muameleye karşı korunması; (5) kölelerin (borç kölelerinin) efendilerinden dolayı maruz kaldıkları ciddi, özellikle de ölümcül yaralanmalara karşı korunması; (6) sığırlardan kaynaklanan yaralanmalara karşı koruma sağlanması. Sığır, aristokrasinin zenginliğinin ana unsurunu oluşturduğundan bu son hüküm önemliydi ve bu yönüyle kumarın zararları üzerinde yoğunlaşan çağdaş tartışmalarımıza benziyordu. 'Doğasına aykırı davranarak' hasara neden olan hayvanların cezalandırılmasını öngören eski Roma yasasında da belirtildiği üzere, birçok antik hukuk sisteminde ceza, insanlara olduğu kadar hayvanlara da uygulanıyordu. Modern biri bunu oldukça şaşırtıcı bulacaktır; nitekim Yahudi yasası, bu anlamda daha 'modern' bir nitelik taşır.

Köylüleri korumaya yönelik başka önemli hükümler de mevcuttu. Sözgelimi (7) bir borçlunun giysilerinin temerrüt

gerekçesiyle haczedilemeyeceğine öngören kural; (8) benzer şekilde, borç yasalarına yönelik cezai hükümlerden diğer Yahudilerin aleyhinde olacak şekilde yararlanmamayı salık veren nasihatten hareketle faiz uygulamasına sonradan getirilen yasak; (9) özünde misilleme hakkının düzenlemeye tabi tutulması anlamına gelen, genel itibarıyla cinayet, şiddet eylemleri ve suç teşkil eden davranışların cezalandırılmasına öngören hüküm, bunlar arasında öne çıkanlardı. Tüm bunlara rağmen, görünüşe göre herhangi bir kalıcı mahkeme kurulmamıştı. Yahudi ceza kanununun da bir parçası olduğu Antikçağ ceza kanunları, genel itibarıyla özgür doğmuş insan kitlesini, beraberinde toplumsal farklılaşmayı getiren ve aristokratik klanları fazlasıyla zengin ve güçlü kılan ticaret ekonomisinin etkilerinden korumayı amaçlıyordu.

Zengin veya fakirden yana taraf tutmayı yasaklayan hükümler de mevcuttu. Bunlar, yasa koyucunun tarafsız tahkim yoluyla sınıf çatışmasını sona erdirmek gibi bir amaç taşıdığını ortaya koymaktadır ve gerçekten de bu, Antikçağın büyük yasa koyucularının en temel hedefi olarak karşımıza çıkar. Yahudilerin anavatanının yakınından ve kısmen de içinden geçen ticari trafiğin yol açtığı bir sonuç olarak ele alınabilecek bir başka uyarı ise metiklerin herhangi bir baskıyla karşılaşmamasıydı.

Altın ve gümüş para, Yahudi şeriatında açıkça geçer ama belirgin bir şekilde betimlenmez. Bunun nedeni öncelikle antik Yakın Doğu'daki ticaret yöntemleri iken, bunlara müteakiben paranın yasal düzenlemeye tabi tutulması ek bir gerekçe sağlıyordu. Ne var ki buna köylülerin doğal ekonomisini sürdürülebilir kılma çabasındaki yasamanın toplumsal amaçları da eşlik ediyordu.

Yedinci yılda gelen, ekilebilir arazilerin nadasa bırakılması emri, önemli bir soruna yol açtı. Söz konusu emir, ilgili kanun uyarınca herhangi bir şekilde uygulanmış mıydı? Bu şüphelidir, çünkü 'Sebt yılı' esasen 'yoksulların' –yani topraksızların– çıkarını gözeten bir tür tedbir olarak sunul-

muş, (Mısır'dan Çıkış 23:10-11) arazinin o yılki mahsulünü almaları için bu kişilere izin verilmişti. Elimizdeki ifadeden de anlaşıldığı üzere emrin ütopik niteliğini reddedip onu daha ziyade tarım teknolojilerinin neden olduğu rasyonel bir zemin üzerinden ele alma eğilimi bu konuya getirilen temel yaklaşımlardan biriydi. Öte yandan bunu toplumsal siyasalar kapsamında tartışan ve –Babil ve Atina'da sıklıkla olduğu gibi– ipotekli arazide çalıştırılan *colonus*a fayda sağlamak için girişilen bir eylem ya da arazi borçlarının genel bir affı olarak inceleyen yaklaşımlar da mevcuttu. Ne var ki bunların ikisi de beyhudedir çünkü ekime getirilen yasağın ardındaki dinî motivasyonu açıklamaya yetmez. Eğer bu, teolojik otoriteler tarafından sonradan tahrif edilmediyse toplumsal tarihin amaçları doğrultusunda atıfta bulunulacak bir uygulama olmaktan uzaktır.

Öte yandan, sözde af yılına getirilen hükümler, Tevrat'ın çok daha sonraki bir bölümünde geçiyordu ve esas itibarıyla arazinin fiilen devredilebilir hâle gelmesinin yollarından biri olan mülk ipoteklerinin değerini sınırlamaya yönelikti. Af yılı, bir borcun araziden elde edilen gelir ile ödenebileceği süreye sınır konması anlamına geliyordu. Bunu iktisat teorisiyle açıklamak mümkündür ama böyle bir yöntem tartışmamıza ne katkı sağlayacakır ne de onu ilginç kılacaktır.

Yahudi hukukunun diğer tüm hükümleri, Batı'da sınıf çatışmalarına çözüm getirmek için tasarlanan kanunların birçoğuyla temel bir ilkeyi paylaşmaktadır. İlk bakışta bunların şehirlerdeki güçlü aileler tarafından köylülere dayatılan borç köleliğinin yol açtığı sonuçlarla mücadele etmek için çıkarıldığı düşünülebilir; hatta biraz hayal gücüyle (örneğin Shechem'de uzun yıllar varlık gösteren) kentli Kenan aristokrasisinin bir patrici sınıfı olduğu ve Yahudilerin de rahiplerinden aldıkları ilhamla isyan etmeye kalkışan pleblere benzediği sonucuna da varılabilir. Bu durumda Tevrat, Yahudilerin Magna Carta'sı olacaktır.

Ne var ki böyle bir analiz hatalı olacaktır. Tevrat, an-

cak kısmi surette bütünüyle dinî niteliğe sahip güçlerin yol açtığı bir sonuçtu. Esas amacı, öncesinde kıyı kentlerinde vuku bulan ve köylülerin zengin aileler tarafından köleleştirilmesini içeren pratiğin önüne geçmek, eşitliğe dayalı özgürlüğün devamlılığını sağlamaktı. Bu yaklaşım, hâlihazırda kabul gören çoğu kuramdan çok daha mesnetlidir ama nihai bulgularımızda eksiklikler olduğunu saklı tutmak gerekir.

Bununla birlikte, bazı noktalar dikkate değerdir. Elimizdeki en eski belge olan Debora'nın Şarkısı'nda (*Hâkimler Kitabı* 5) da belirtildiği üzere, monarşi öncesi dönemde Yahudiler, şehir kralları tarafından yönetilen ve savaş arabalarına sahip süvarilerden oluşan düşmanlarıyla yaya olarak mücadele ediyorlardı. Galip geldikleri zaman bu, onların gözünde zavallı özgür insanların galibiyetlerini tahıl ve 'renkli kumaş' cinsinde haraç toplamak için kullanacak aristokratlara karşı kazandığı bir zaferdi. Avusturyalı feodal şövalyelerle girilen mücadelelerin İsveçliler için taşıdığı anlam, buna benzerdi.

Bu noktada kaynaklarımız bizi yüz üstü bıraktığından, bu özgür topluluğun ne kadar süre köylü olarak kaldığını tayin etmek güçtür. Debora'nın Şarkısı, Sisera'ya karşı mücadelede silahlanmayı reddeden bir Yahudi şehrinden söz eder ve bu şehri içindeki yurttaşlarla birlikte lanetler. Dönemin Yahudi toplumunda bir şehrin nasıl ortaya çıktığını bugünden hayal etmek elbette zordur. Hâkimler Dönemi'ne uzanan kaynaklarımız, otuz kadar 'köyü' 'elinde bulunduran' büyük ailelerden ve Shechem'de konuşlanan ama Yahudilerle evlilik yoluyla ittifak kuran Kenanlı bir soylular sınıfından bahseder. Gerçekten de Hâkimler Dönemi'nin tümü, iktidarlarını sayılarından, topraklarından ve kölelerinden alan aristokratik klanların gasplarıyla geçmişti. Bu klanlar *coloni*sini silahlandırır ve Filistin şehirleri ile çöl kabilelerine karşı üst üste açtıkları savaşlarda onlara önderlik ederdi. Kurulabilecek benzerlikler bu durumun (Attika'nın *synoikismos*unda olduğu gibi) bir tür birleşmeye doğru git-

tiğini düşündürtebilir ama aralarında önemli farklılıklar da bulunuyordu.

Monarşiye yol açan gelişme, Filistinlilere karşı verilen bağımsızlık savaşıydı. Saul'un ordusu her şeyden önce ulusal bir güçtü ve böylece kitlelere yakın bir monarşi kurulabilmişti. Ama bu kısa sürede değişecekti. Golyat'ta (*1 Samuel* 17:37) bahsedildiği üzere Filistinliler, çok genç yaşlardan itibaren savaş eğitimi almış erkekler tarafından yönetiliyordu. Her ne kadar ilgili hikâye Davud'la olan savaşta Yehova'nın önderliğini yaptığı eğitimsiz köylülerin cesaretlerine vurgu yapsa da, bu iddia şüphelidir. İlerleyen süreçteki ifadelerin ortaya koyduğu üzere, daimî bir kraliyet subayları kadrosunun gelişmesi ve ödemeleri monark tarafından yapılan, ona bağlılıkla yükümlü tutulmuş eğitimli erkeklerin oluşturduğu sabit bir kuvvetin buna eşlik etmesi kaçınılmazdı.

On iki kabileye ayrılmanın sebebi, ordu ve saray için yapılan (ayni) vergi ödemelerinin pay edilmesiydi. Buna göre her kabile bir aylık harcamadan sorumluydu. Kabile sisteminin antik yerel çetelerden esinle ortaya çıkmış olması muhtemeldir ama kendi içinde bu sistem, Yunan savaşçı devletlerindeki benzer sistemlerle aynı amacı taşıyan yapay bir bölünme olarak kurulmuştu.

Yahudi monarşisi, daha Davud döneminde bile emek hizmetlerine dayalı bir Yakın Doğu hükümetine benzemeye başlamıştı ve sistemin Süleyman dönemiyle birlikte belirginlik kazanan özellikleri arasında şunlar vardı: Müstahkem bir sermaye, kraliyet hazinesinin birikimi, ulusal zorunlu askerlerin yanında yabancı muhafızlar ve denetçilerinin dışarıdan getirildiği, malzemeninse emek hizmetleri yoluyla toplandığı kamu işleri.

Bu noktada Yahudiler şehirlerin egemenliği altına girdi ve İncil metinlerinde ve Ahab'ın Asur anlatılarında belirtildiği üzere, Yahudi orduları savaş arabalarına dayalı bir askerî sisteme geçti. Yine de ulusal ordu önemini koruyor ve monarşi dönemine ait kaynaklarımıza göre bu ordunun

mensupları ellerinde kendilerine yetecek kadar toprak bulunduran erkekler arasından seçiliyordu. Menaşe'nin 'zenginlerden' topladığı ve Roma *assidui*sinin muadili niteliğindeki haraç, anlatılana göre muazzam sayıda –neredeyse 60.000– hanenin savunmaya sunduğu katkılardan oluşmaktaydı. Asur kaynaklarına göre Ahab, sahaya 2.000 savaş arabası ve 10.000 kişiden oluşan bir kuvvet sürmüştü.

Samuel, bir kralın Yahudilerin topraklarını alıp kendi adamlarına ya da en azından savaş arabası mücahitlerine fief olarak tahsis edebileceği konusunda uyarılarda bulunmuştu (*1 Samuel* 8). Bunun gerçekten olup olmadığını bilmesek de söz konusu açıklama muhtemelen korkutma amaçlıydı ve Mısır ile Mezopotamya şehir devletlerindeki koşullardan hareketle ortaya atılmıştı. Her hâlükârda, müteakip gelişmelerin gösterdiği üzere askerî örgütlenme, burada da adamlarını donatıp eğitebilecek kadar zengin ve büyük ailelerin egemenlik kurmasına yol açacaktı. Bunun göstergeleri, bir yanda kanın saflığına ve ecdada yönelik yeni bir endişenin hâsıl olmasıyken, diğer yanda Patriyarkların efsanelerinde ve –daha da önemlisi– *Tesniye Kitabı*'ndaki anlatılarda ismi geçen kahramanların öykülerine duyulan yeni bir ilgiydi.

Böylece acemi asker alımlarına insan tedariki sağlayamayan aileler ile bunu resmî olarak kayıtlı mülkleri temelinde yapabilenler arasında bir ayrım ortaya çıktı. En azından topraksız ailelerin tümünü içeren ilk sınıf, artık hukuken metik olarak sınıflandırılıyordu. İsrail krallığında monarkın tekrar tekrar ordu tarafından seçilmesi, söz konusu ayrımın bir yansımasıydı. Bu, aynı zamanda devletin yıkılmasına yol açacaktı çünkü kraliyet gücünün ve dinî kültün Kudüs kalesinde toplanması, Yakın Doğu siyasi tarihinde de sıkça görülen bir olguya neden olacaktı: Eski askerî aileler ile yeni başkentteki rahip aileleri arasındaki çatışma. Bunlardan ilki, doğal olarak kendi bölgelerindeki yerel kültlerin taleplerini destekliyor ve bir yandan da monarşiyi orduya tabi tutmak için yoğun bir çaba sarf ediyordu. Öte yandan rahip

aileleri monarşiye bir meşruiyet örtüsü bahşediyor, bunu yaparken de tebaanın emeğinin nasıl dağıtılacağına dair söz sahibi olmak istiyordu. Bu ailelerin niyeti, monarşi üzerinde hâkimiyet kurmak ve yerel kültleri baskı altında tutmaktı.

Bu çatışmalar, (oğlu gibi) Mısır'ın fiilî vasalığını yapan ve emek hizmetlerini Mısır modeline dayatmacı bir şekilde dâhil eden ilk kişi olan Süleyman'ın ölümünden sonra iç savaşa yol açtı. Eski İsrail kabileleri, emek hizmetine dayalı devlete boyun eğmeyi reddettiler ve devletten ayrıldılar. Yehuda Krallığı ise merkezi bugünkü Kudüs olan bir şehir krallığı hâline geldi. İlk başlarda çeşitli dönemler boyunca Mısır'a bağlı kaldı, daha sonra Asur'a haraç vermeye başladı ve bu, bürokratik yapısının güçlenmesine neden oldu.

İlerleyen dönemlerde, Kral Yoşiya'nın hükümranlığı altında Kudüs şehir rahipliği devletin hâkimiyetini ele geçirecekti. Bunun nedeni, kısmen monarşinin uluslararası saygınlığının azalması, kısmen de Mezopotamya devletlerinin başlattığı barbarca savaşların yarattığı korkuydu. İki faktör de dinî duyarlılığın artmasına yol açmış, böylece rahipliğin güçlenmesine sebep olmuştu.

Bu yeni düzenin bir başka sonucu, MÖ. 622 yılında ilan edilen Musa Kanunu, yani *Tesniye Kitabı* idi. Buna göre Yehuda hükümdarları, artık Davud soyundan gelen kimseler olmalı, 'meşruiyetlerini' buradan almalıydılar. Hazine biriktirmeleri ya da etraflarında atlı bir maiyet bulundurmaları yasaklanmış ve meşruiyetleri Kudüs rahipliği denetimindeki kehanete bağlanmıştı. Kültün yönetileceği tek merkez Kudüs'teki tapınak olarak belirlendi ve kırsal alanlardaki rahipler işlevlerini kaybederek Kudüs'teki rahip ailelerine bağımlı hâle geldi.

İktidardaki bu kaymaya siyasi ve toplumsal kurumların kapsamlı bir şekilde yeniden örgütlenmesi eşlik etti. Bu yeniden örgütlenme, eski yasadan bu yana yapılan büyük değişiklikleri gözler önüne seriyordu. Ondalık vergiler uzaktaki tapınak şehrine ödenmeye başladığı için artık para cinsinde

toplanmaları gerekiyor ve bu, kapsamlı bir para ekonomisini işaret ediyordu. Yerel rahiplerin aşağılanması pahasına Kudüs rahiplerinin öne çıkarılması, kırsal bölgelerde seküler mahkemeler kurulmasınn yolunu açtı. Bu nedenle Tapınak rahipliğinin çıkarları köylülerin, hatta taşra eşrafının çıkarlarıyla çatışıyordu. Bu, gerçekten de Yakın Doğu'da sıklıkla tekrarlanan bir olguydu.

Böylece, belki de Yakın Doğu'da her zaman olduğu gibi, bürokrasiyi yargı yetkileriyle donatma eğilimi hâsıl oldu. Kısacası teokrasi yükseldikçe bürokrasi de yükseliyordu. Bu, Sümer krallarının yukarıda sözünü ettiğimiz idari düzenlemelerini andırıyordu. Benzer şekilde, ondalık vergisinin her üçüncü taksitinin yoksullara verilmek üzere saklandığı yerel tahıl depolarının kurulması, teokratik ve bürokratik bir şehir krallığından tam da beklediğimiz şeydir.

Öte yandan, firavunların yaptığı gibi iktidarın tebaadan alınan emek hizmetleri ve vergiler aracılığıyla ticari girişimler, kaleler ve depolar (krş. *I Krallar Kitabı* 9:19: 'tahıl ambarları, savaş arabalarının ve atlıların şehirleri') üzerine kurulduğu ve bir örneğini Süleyman'ın hükümranlığında da gördüğümüz Mısır tipi monarşi, bu dönemde tepkiyle karşılanıyordu. (Yahudilerin Mısır'daki geçici ikamet (*sojourn*) geleneğinin tarihsel karakterinden şüphe duyan herkes, *1 Samuel* 8 ve 12'de de görüldüğü üzere, Yakın Doğu liturji monarşisinin baskıcı yapısının karşısında Mısır'ın kitlesel protestolarda bir 'tip' olduğunu varsayabilir ki rahipler, halkı bu baskıdan kurtaranın önce yasa koyucu Musa, sonrasında da *Tesniye Kitabı* olduğunu iddia etmişti. Elbette ben bu varsayımı desteklemiyorum.)

Gücün zenginler tarafından kötüye kullanılmasına getirilen sınırlandırmaların kapsamının genişletilmesi, tıpkı eski kanunda ve genel olarak teokratik yasalarda olduğu gibi Tesniye Kitabı'nın de özünü oluşturmaktaydı. Sözgelimi eski kanun haciz konusunda belli kısıtlamalardan bahsederken, *Tesniye Kitabı*'nda borçlunun evine veya özel imalathane-

sine el konulması kesinlikle yasaklanmıştı; erkek evladın babaya karşı taşıdığı mali yükümlülükler) ve cezai işlemlerde babanın erkek evlada yönelik sorumlulukları ortadan kalkmış, tanımına artık kadın ve çocukların da dâhil edildiği kaçırma eylemleri ölümle cezalandırılmaya başlamış, günlük ücretler hangi gün kazanılıyorsa ödemelerin de o gün yapılması kararlaştırılmış, (Merx'in *Tesniye Kitabı* 15:3'ün yorumunun haklı bir şekilde ortaya koyduğu üzere) borçların Sebt gününde tahsili yasaklanmış ve kendilerini köle olarak satan herkesin yedinci yılda özgür bırakılmasını öngören kural daha da sıkılaştırılmıştı. Bunlar arasındaki en kapsamlı hüküm, Musevilerin din kardeşlerinden faiz almasının yasaklanmasıydı. Böylece faiz üzerinden borç verme işi büyük ihtimalle metiklerin ve belki de Babil'de olduğu gibi tapınağın tekeline geçmişti. Bu çıkarım, Yahudilerin yabancılara borç vermelerini ama onlardan borç almamalarını salık veren *Tesniye Kitabı* 15:3 tarafından da desteklenmektedir.

Tesniye Kitabı'nın aile hukuku ile ilgili bölümleri, aile örgütlenmesinin ve buna yönelik önkabullerin bir değişime uğradığını göstermektedir. Her ne kadar baba, artık evladını infaz etme yetkisine sahip değildiyse de, ebeveynlere saygı burada sıklıkla vurgulanıyordu. Ne var ki antik ataerkil düzen, aslında oldukça zayıflamıştı.

Örneğin eski kanuna göre bir bedel (*mohan*) ödenerek satın alınan kadın, kocasının şahsi mülkü hâline gelir ve kız çocukları birer ticaret nesnesi olarak satılabilirdi; satın alınmayan kadınlar ise kendi klanlarına mensup kalmaya devam ederlerdi. Aile üyeleri arasında köle muamelesi görmemesi için himaye altına alınan tek kişi kadındı ve oğullar da köle olarak satılamazdı. Piçler ve 'fahişelerin çocukları' ise babaları tarafından kabul gördükleri takdirde miras hakkından faydalanabiliyorlardı; gerçekten de baba, mülkünü çocukları arasında dilediği gibi bölüştürebilirdi. Bütün bunlar, *Tesniye Kitabı* ile çok yönlü bir değişime uğrayacaktı.

Öncelikle bazı noktalara şerh düşmek gerekir: Çeyiz öde-

mesi, Babil dilinde 'çeyiz' için kullanılan sözcüğün de işaret ettiği üzere Sürgün'e kadar bir kural hâline gelmemişti ve aynı şey, kardeşin dul eşiyle evlenme yükümlülüğünü (*ketubah*) erkekler için zorunlu kılan kurallar için de geçerliydi. Dahası, kız çocuklarının miras hakkından mahrum bırakılması, tıpkı çeyiz talebinde bulunma haklarına getirilen sınırlamalar gibi, *Tesniye Kitabı*'ndan çok daha sonra da devam etti. Bu, hem diğer halklarda hem de Yahudilerde bağımsızlık söz konusu olduğu müddetçe geçerliliğini korudu.

Ne var ki *Tesniye Kitabı*'yla beraber ataerkil otorite, sınırsız olmaktan çıkmıştı. Baba, artık ilk doğan oğluna öngörülen oran uyarınca mülkünden iki kat pay vermekle mükellefti ve piçler ile karma evliliklerden doğan oğullarını mirasçı olarak gösteremezdi. İlk zamanlar antik Yakın Doğu'da yaygın bir uygulama olan babanın hareminin miras yoluyla oğluna aktarılması yasaklanmıştı. Yeni düzenlemelerle boşanmaların da önü açılmıştı ama bu, eskiden olduğu gibi yine sadece kocanın iradesine bağlıydı.

Bu ve benzeri yollarla kadınların toplumdaki konumunda belli bir ilerleme kaydedilmişti ve bu, kuşkusuz kız çocuklarını ticaret nesneleri olarak görmeyi bırakıp dul kalmaları hâlinde ya da kocalarının keyfî davranışlarına karşı kızlarını ve onların mirasçı statüsündeki çocuklarını himayeleri altına alan klanların gücünden kaynaklanıyordu. Bu yeni tutum, şehirlerdeki büyük ailelerin görüşleri ile ilişkiliydi; örneğin verilen sözün yerine getirilmemesinin cezası kentsel bölgelerle sınırlandırılmıştı (*Tesniye Kitabı* 22:23). Büyük aileler, kanın saflığı ve çocukların saadeti konusunda her zamankinden çok daha ısrarcıydı. Kadınların artan refahında askerî kaygıların da rolü vardı.

Çokeşlilik, doğal olarak varlığını sürdürüyordu ama çok yaygın değildi. Kadın kölelerin çeyiz olarak verilen çocukları, patriyarkların hikâyelerinde hâlâ sahibelerin çocukları olarak geçiyorlardı. Bununla beraber, İsmail efsanesinin de gösterdiği üzere üst sınıflardaki hâkim görüş,

'hizmetkârların oğullarının' miras haklarından mahrum bırakılması gerektiği yönündeydi. Orduya donanımlı asker tedariki sağlayabilecek ve askerî kayıtlarda yer alan ailelerin devamlılığını sağlama arzusu, diğer topluluklarda olduğu gibi burada da kız çocuklarının miras haklarını pekiştirmeye yarıyordu. Bu, aynı zamanda çocuğu olmayan bir erkek öldüğünde dul kalan eşin kanunen en yakın erkek akrabayla evlendirilmesi pratiği anlamına gelen ve böylece ölen erkeğin duldaki tohumunun 'uyandırıldığı' inancına dayanan *levirate* uygulamasının da meşruiyetini sağlıyordu.

Arazi mülkiyeti, doğal olarak akrabaların satılan arazileri geri alma hakkıyla sınırlıydı; daha sonrasında bu, bir ön alım hakkı hâline gelecekti. Bunun dışında arazi, tarihsel zamanlarda devredilebiliyor ve teminat olarak da kullanılabiliyordu. Yahudilerin genel gelişim modelinden ve toplumlarının askerî karakterinden bekleneceği üzere, bir kişinin kendine miras kalan toprakları satması utanç verici bir eylemdi, hatta günahtı; nitekim Ahab ve Naboth'un hikâyesi de buradan geliyordu (*I. Krallar Kitabı* 21). Aile topraklarını bedeli karşılığında geri alma yükümlülüğü akrabalar tarafından bile üstleniliyordu ama bu hüküm elbette sürgün sonrası dönemden kalmaydı.

Yahudi monarşisi döneminde gelişimin temposu arttı ve bu, zanaatkârların daha fazla rağbet görmesine yol açtı. *Mısır'dan Çıkış* 31:1'den öğrendiğimiz kadarıyla Tapınak'ın özenli bir işçilik gerektiren süslemeleri, mesleğin nesilden nesile aktarıldığı bir sanatkârlar ailesi tarafından üstlenilmiş ve Süleyman da kendi tapınağının inşası için Fenike'den yükleniciler çağırmıştı.

Öte yandan ekonomi dışı faktörler giderek daha etkili hâle gelmeye başlamıştı. Kudüs'ün yıkımı sırasında demirciler ve marangozlar, ordunun ikmalinde teşkil ettikleri önemden ötürü 'savaşçı' statüsünde sayılmışlardı. Bu, Roma *fabri*leri gibi liturjilere tabi tutuldukları anlamına geliyordu ve gerçekten de fatihler tarafından esir alınıp sürgüne gönderilmişlerdi.

Fırıncılar, çömlekçiler ve olukçular gibi diğer zanaatkârların sayısı, monarşi döneminde oldukça azdı ve ticaret, ancak Sürgün'den sonra önem kazanacaktı. Görünüşe göre büyük ölçekli toprak sahipliği monarşiyle beraber hızla gelişmişti ve bu, başka yerlerde olduğu gibi burada da köylülerin şehirlerde yaşayan büyük ailelere kaçınılmaz biçimde borçlanmasının bir sonucuydu. Monarşi altındaki toplumun bu özelliği, peygamberleri kışkırtacak ve bazı hususları şiddetle kınamalarına yol açacaktı. (Bunun bir örneği için bkz. *Yuşa* 5:8; *Mika* 2:1)

Talmud'a göre toprağın ve Kenanlı kölelerin ticari kredilerde ana teminat olarak kullanılmaları bir ilke hâline gelmişti (ilerleyen dönemlerde ise Yahudi ticari kredileri yalnızca taşınır mallar üzerinden alınacaktı). Bu –eski Yunanistan'da olduğu gibi– paranın esasen bir taahhüt kisvesi altında ödünç alındığı koşulları işaret etmektedir.

Mozaik Kanunu'nun koyduğu altı yıllık sınır nedeniyle borç köleliği, borç verenler için kâr getirebilecek bir uygulama değildi. Bu nedenle, el konabilecek esas nesne, muhtemelen sözleşmeyle belirlendiği üzere topraktı. Bir çıkarım yapmamız gerekirse, Talmud'da tarif edilen ve daha sonra tartışacağımız yasal ipotek de buradan hareketle gelişmiştir diyebiliriz.

Büyük mülklerin tam olarak nasıl yönetildiğini tespit etmek mümkün değildir. Belki de Spartalı helot ya da ilerleyen dönemlerdeki mahmi gibi, Talmud'un 'Kenanlı kölesi' de toprağa bağımlıydı. Öte yandan kölelerin yanında ücretli tarım işçileri de vardı ve hem antik geleneğe dair anlatılarda hem de kanunlarda bunlardan sıklıkla bahsediliyordu.

Kölelere gelince, başka yerlerde olduğu gibi burada da özgür olmayan emek, farklı gruplardan sağlanıyordu ve bu, tarihsel gelişimin bilindik aşamalarını takip ediyordu. Bu gruplar şunlardan oluşmaktaydı: (i) satılan veya kiralanan çocuklar; (ii) borç köleleri; (iii) savaş esirleri ve satın alınan köleler; (iv) küçük kiracılar. Küçük kiracıların köleleştirildiği aşamaya Helenistik dönemlere kadar geçilmediği unutulmamalıdır.

Bununla birlikte, Yahudiler arasında köle emeği hiçbir

zaman fazla talep görmemiş ve bu nedenle kölelerin sayısında hiçbir zaman belirgin bir artış olmamıştır. Dolayısıyla esirlerin satın alınması sırasında Yahudi ordularına Fenikeliler eşlik ediyorlardı ve bu elbette ihracat içindi. Dahası, Yahudilerdeki kölelik, kanunen ve fiilen Yakın Doğu'da da yaygın olarak görülen ve köleliğin daha yumuşak bir biçimi olan kalıtsal kölelikti. Anlatılanlara göre, hanede yetiştirilen kölelerin satın alınan kölelerden çok daha sadık oldukları, tecrübeyle sabitti. Kölelerin kendi ailelerini kurmaları, genellikle izin verilen, hatta teşvik edilen bir şeydi. Kanunlar, yedinci yılda özgürlüklerini elde etmeye hak kazanan kölelerin bu hediyeyi reddetme ihtimallerini de hesaba katıyordu. Bu da gösteriyordu ki özgür ücretli işçilere talep oldukça azdı ve bunların toplumdaki konumu çok da avantajlı sayılmazdı.

Özetle, Yahudilerin Sürgün öncesi zamanlardaki tarım tarihini yazmamız mümkün değildir çünkü o dönemdeki mülkiyet ve üretim koşullarına dair elimizde herhangi bir bulgu yoktur. Peygamberler ise dinî liderler olduklarından ve evrensel tanrılarının eylemlerinin asıl sahnesi olarak gördükleri dış ilişkilerle meşgul olduklarından, toplumsal sorunlara nadiren eğilmişlerdir. Yine de yazılarında para ekonomisi altındaki antik kentleşmenin tipik bir gelişim hikâyesini buluruz ki bu gelişim, aksi hükümlere (köleliğin altı yılla sınırlandırılması, faiz yasağı ve diğerleri) rağmen yasaların denetleyemediği bir toplumsal ayrışmayı beraberinde getirmişti. Bu kadarı açıktır.

Hezekiel'in 'reform programı' Sürgün'deki bir görüden başka bir şey değildir. Askerî sınıfın, yani şehirlerdeki büyük ailelerin tehciri, geriye yalnızca tarım ve bağcılıkla uğraşan köylülerin kalması anlamına geliyordu. Ezra ve Nehemya yönetimindeki sözde 'restorasyon', gerçekten de *synoikismos*u temel alan teokratik bir şehir devletinin kuruluşu anlamına geliyordu. Bu konuda daha fazla bilgi için aşağıdaki Helenistik Çağ bölümüne bakınız.

4
YUNANİSTAN

4.1. Klasik Öncesi Dönem

Yunanlar, çimli arazilerde değişimli olarak kavuzlu buğday, arpa ve buğday yetiştirirdi (dolayısıyla kiralamalar çift yıllık olurdu). Bu sistem, yalnızca belirli ürünlerin yetiştirildiği alanlar dışında bu şekilde uygulanmaya devam etti. Görünüşe göre üçlü tarla sisteminin kullanıldığı durumlar da vardı ama nadas arazisinde yetiştirilen baklagiller hariç mahsulde herhangi bir değişiklik olmazdı. Homeros gübre kullanımından söz ediyordu (fakat yeşil gübre ilerleyen dönemlere kadar kullanılmamıştı) ama genel anlamda tarımcılık teknikleri oldukça ilkel bir düzeyde takılı kalmış ve sonrasında daha fazla gelişmemişti.

Bu nedenle Yunan tarımındaki başlıca faaliyetler arasında öküzle kancalı saban sürmek –ki uzun süre tahtadan yapılma kancalar kullanılmıştı– oluklarla tohum ekmek, tahıl tarlalarını çapalayıp yabani otları ayıklamak ve orak ve harman tahtasıyla hasat yapmak bulunuyordu. Dolayısıyla fazlasıyla emeğe dayalı bir üretim söz konusuydu ve hiçbir yerde bakir topraklar bulunmadığından ilerleyen dönemlerde tahıl fiyatları tırmansa da, geçimlik tarımdan pazar üretimine geçiş zordu.

Köylü sınıfına inayet eden tiranların çağına kadar sığır yetiştiriciliğinin kapsamında çiftçilikten kaynaklanan bir daralma söz konusu olmamıştı. Homeros'un destanlarının işaret ettiği üzere, beslenme düzeni esas olarak peynir, süt ve –aristokratlar arasında– ete dayalıydı. Giysiler ise yün

ve deriden yapılırdı. Soyluların ve kraliyetin serveti kısmen sürülerle –ve elbette kısmen de değerli madenler ya da bu madenlerden ve bronzdan yapılmış nesnelerle– ölçülüyordu ve bunlar arasında keçi, koyun, domuz ve sığır sürüleri bulunmaktaydı. Koyunlardan ve keçilerden süt ile peynir yapımında faydalanıldığı için sığırlar esasen iş hayvanı olarak kullanılırdı. Öte yandan atlar, daha ziyade askerî amaçlar için kullanılıyordu. Eğriboz ve Tesalya'nın geniş ovalarında çok sayıda at yetiştirilir, seyahatlerde ve spor faaliyetlerinde bu atlardan yararlanılırdı. Çobanlar ise kraliyet hizmetkârları arasında en üst sınıf sayılıyordu.

Burada da sulama, ilk zamanlardan beri oldukça önemliydi ama bir fark vardı: Sulama faaliyetinin merkezî ve bürokratik bir denetime tabi tutulması bir ihtiyaç değildi. Bu nedenle, su hakları için verilen ve bir örneğini Tegea ve Mantinea arasında gördüğümüz mücadeleler bile, belli duraklamalara sebep olsalar da hiçbir zaman bu tip karışıklıkların Mısır ve Mezopotamya'da yol açtığı türden felaketlerle sonuçlanmadı.

Tarihsel zamanlarda yaygın yaşam birimi biçimi ataerkil çekirdek aileydi. Kadınlar ve çocukların konumu, Sami halkalarındakiyle hemen hemen aynıydı: Kadınlar satın alınabilir veya çeyizle evlendirilebilir; kocalar ise karılarını geri gönderebilir, çocuklarını satabilir, kiralayabilir, kovabilir veya öldürebilirdi. İlerleyen dönemlerde, meşruiyetin tesisinde rol oynayan yasalar ile büyük aileler arasında gelişen akrabalık duygusunun bileşik etkisi, babanın çocuklar üzerindeki bu yetkilerinin hafifletecekti; Gortyn Yasası'nın ilk zamanlarında bu tip değişiklikler çoktan gerçekleşmiş hâldeydi.

Ne var ki kitleler çekirdek aileler şeklinde yaşarken, soylular ve krallar –başlangıçta bunlar, aynı şeye karşılık geliyordu (aşağıya bakınız)– başka yerlerde olduğu gibi burada da büyük hanelerde ve klanın (*genos*) tüm sülalesi ile birlikte yaşıyordu. Bunun amacı, miras yoluyla aktarı-

labilen toprak mülklerinin birliğini korumaktı. Bu nedenle Homeros'un destanlarında hem şahsi miraslardan hem de grup mirasından söz edilmiştir. Bunun için Attika yasasındaki *homogalaktesin* muadili olarak Charondastaki *homosipuoi*ye bakılabilir. Priamos'un evinin tasviri herkesçe bilinmektedir. Tıpkı Ortaçağ boyunca İtalyan şehirlerinde gördüğümüz büyük hane yapısı gibi, geniş patrici haneleri de tarihte ancak ilerleyen dönemlerde gelişecekti. Başlarda aile komünizmi oldukça yaygındı; ancak para ekonomisinin zemin kazanmasıyla yeni bir kavram ortaya çıkacak ve hane, kâr elde etmeye yarayan bir birlik hâline gelecekti. Çeyizler, çocukların babanın tasarrufundaki kazançları ve kadının kişisel mülkleri için ayrı hesaplar tutulmaya başladı. Gortyn Yasası'nda zaten mevcut olan bu gelişmenin Yakın Doğu'da bir karşılığı vardı ama bu Roma'da söz konusu değildi. Ortaçağ İtalyan-Sicilya hukukunda olduğu gibi burada da erkek evladın, babası henüz hayattayken bile kendi payını talep etmesi söz konusu olabiliyordu; Gortyn Yasası'nın böyle durumlarda güç kullanmayı yasaklaması buna işaretti. Kısacası servet, artık aile üyelerinin çalışarak ürettiği bir şey olarak görülüyordu ve bu nedenle antik hane halkının ataerkil yapısı gittikçe zayıfladı.

Bireyin kişisel güvenliği, Homeros destanlarında da belirtildiği üzere klandan daha dar bir grup olarak tanımlanan –ve genellikle kişinin erkek ve kız kardeşlerinin çocuklarına kadar uzanan– *agchisteis*in sorumluluğundaydı. Bu grubun üyeleri, içlerinden birinin yaralanması ya da öldürülmesi durumunda bunun intikamını almakla yükümlüydü ve ilerleyen dönemlerde çıkacak yasaya göre çekirdek ailenin soyunun tükenmesi durumunda ikincil mirasçılar hâline gelebiliyorlardı. Bu grup, muhtemelen antik koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı ve kuşkusuz diğer halklarda akrabalık ilişkilerini fiilen düzenleyen yasalarla ('fiilen' diyoruz çünkü teori ve pratik bu konularda çoğu zaman örtüşmez) arasında benzerlikler bulunuyordu.

Üye sayısının yüksek olduğu ve ekonomik bir temele sahip klanlara ait olmayan topraksız insanlar, bir aristokratın himayesine girmek zorundaydı. Bu, yeni toprak arzının azaldığı ve zenginliğin farklılaşmaya başladığı daha geç dönemlerde ortaya çıkan bir uygulamaydı. Nitekim başlarda topluluğa üyelik ve toprak mülkiyeti birbirine bağlıydı.

Tarihsel zamanlarda Yunan kabileleri (*phylai*), idari ve dinî işlevleri sahip bölgesel birimler olan 'fratri/kardeşlikler' (*phratriai*) şeklinde bölünmüşlerdi. Öte yandan elimize ulaşan belgelerin açıkça ortaya koyduğu üzere, ilk dönemlerde onları bir arada tutan, tıpkı *agchisteis*te olduğu gibi akrabalık bağlarıydı ve bu kişiler, birbirini savunmak ve gerektiğinde birbirinin öcünü almakla yükümlüydüler. Ne var ki fratrinin 'en eski' toplumsal birim olup olmadığı, başka bir deyişle Helenik halkların köylülük aşamasındaki hâkim birincil grup sayılıp sayılamayacağı belirsizdir. Her ne kadar bu hipotezi destekleyecek bazı bulgulara rastlansa da, tarihsel zamanların kentler dışında kalan bölgeleri arasındaki benzerliklere ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Unutulmamalıdır ki Ariovistus'un Suevi'si ve diğer savaşçı halklar gibi, bizim 'en eski' Almanlar dediğimiz gruplar arasında bile radikal ayrımlar vardır.

Fratrinin çok eski olduğu elbette aşikârdır. Öte yandan tarihsel zamanlarda sözü edilen komünal özellikler, göçebe toplumun müşterek ekonomisi altında şekillenen ilkel bir aşamanın 'kalıntıları' değildir. Hatta durum, muhtemelen bunun tam tersidir: Bunlar, Cermen 'koruyucu loncalar' gibi birliğin yapay şekilde oluşturulduğunu işaret eder çünkü karşılıklı yükümlülüklerin kökensel zemini akrabalık değil, gıda kaynaklarının ortak mülkiyetidir (ekonomik anlamda 'haneye' karşılık gelir) ve bu, Araplar arasında da yaygındır. Bu nedenle akrabalık bağlarına yapılan vurgu, en azından simgesel anlamda tercihen oluşturulan daha sonraki örgütlenmelerin bir özelliği olmalıdır. Bu tür birlikler, toprak sahiplerinin kendilerini bir savaşçı topluluğu olarak

örgütledikleri ve topraklarını 'mızrakla kazandıklarına' inandıkları bir gelişim aşamasına aittir. İlerleyen zamanlarda fratri, çocukları savaşa hazırlama ve hangi çocukların mirası devralmaya uygun olduğunu belirleme gibi işlevleri tam da bu sebeple üstlenecekti.

Bununla birlikte, kabileler ile aristokratik klanlar arasındaki ve daha da önemlisi, kabileler ile antik köy (*kōmē*) arasındaki ilişkinin bugün yalnızca çok küçük bir kısmına vakıfız. Atina hukukunun hem aristokrat hem de aristokrat olmayan grupların benimsenmesini zorunlu tuttuğunu biliyoruz ve ayrıca Demotion'a dair Kastriotis tarafından 4. yüzyılda yayımlanan ve Körte'nin açıkladığı belgelere ve fratri listelerine sahibiz. Ne var ki tüm bunlar yetersizdir çünkü bu belgelerin yayımlandığı dönemde fratriler, çoktan devlet politikalarının tepeden inme bir şekilde belirlediği yapay gruplaşmalara dönüşmüştür. Her şeyden önce iki yerel birim olan *kōmē* ve *dēmos* arasında ne gibi antik ilişki biçimlerinin hüküm sürdüğünü anlamamız şarttır.

Aslına bakılırsa, kabilelerin de mevcut toprakların sürekli askerî korumaya muhtaç olduğu ve temel siyasi değişimlerle şekillenen bir aşamanın ya da farklılaşma döneminin ürünü olması muhtemeldi. Bu anlamda savunma için hazırda adam ve para bulundurulması belirleyici bir öneme sahipti. Belki de fratriler, Dor istilası sırasında fethedilen ya da tehdit altında bırakılan topraklara yerleşmiş özgür köylülerin yarattığı kurumlardan ortaya çıkmıştı.

Tüm *poleis*te nüfus, kabilelere veya *phylai*ye bölünmüştü. Daha sonraları devlet tarafından idari ve askerî birlikler olarak kullanıldı ve fratri federasyonları olarak tanımlandı. Öte yandan kabile, başlangıçta *polis*in daha önceki bir aşamasıyla bağıntılıydı ve aslında köylerin askerî örgütlenmeye yönelik bir *polis* (*synoikismos*) oluşturmak üzere bir araya gelişine eşlik eden bir özellikti. Bu nedenle kabilelerin sınıf ayrımlarını muğlaklaştırmak ya da –artık bir 'devlet' olarak

örgütlenen– savaşçı sınıfının üzerindeki yükü hafifletmek için kullanılması tamamen taliydi.

Szanto'ya göre, üç Dor kabilesi idari bölgeler aracılığıyla birbirine bağlanıyordu. Fakat bu, kasıtlı bir tarım politikasını işaret eder ve buna dair herhangi bir kanıtımız yoktur. Elbette bir bölgenin hâlihazırda kabilelere bölünmüş bir ordu tarafından istila edilip akabinde kabileler arasında paylaştırılması, sonrasındaysa kabile üyelerine dağıtılması söz konusu olabiliyordu. Bunun bir örneği Rodos'tu. Öte yandan, benzer büyüklükteki kırsal bölgelerin bir *polis* oluşturduğu ve daha sonra eski bölgelere karşılık gelecek şekilde kabilelerin tesis edildiği durumlar da vardı. Ancak bu gelişmelerin hiçbiri önceden belirlenmiş değildi.

Dor şehirleri aslen askerî devletlerdi ve bu nedenle her yerde üç kabileyi idame ettirmeye devam etti. Başka yerlerde bir hayli çeşitlilik vardı ama bir topluluğun resmî olarak kabilelere bölünmesi her zaman tek bir şeyi işaret ediyordu: Halkın kabilelere bölünmesi, kendisini her an savaşa hazır bir *polis* olarak tesis etmesi anlamına geliyordu. Burada belirtmek gerekir ki Delfi Amfiktiyon belgelerinin de gösterdiği gibi, kentleşmemiş bir topluluktaki kabileler için kullanılabilecek en uygun sözcük *ethnos* idi. *Phylē* kelimesi *ethnos*tan daha eskiye dayansa da bu, geçerliliğini koruyordu.

Erken dönemlerdeki özerk toplulukların siyasi ve toplumsal yapıları hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Bununla beraber, diğer halklarla olan benzerliklerden yola çıktığımız takdirde, hükümdarlığın (*anax*), her toplulukta zenginliklerini ellerinde bulundurdukları sığırlardan alan ve savaşlardaki başarıları ile verdikleri kararlardaki hakkaniyetin ilahi bir onaya delalet olduğu düşünülen ailelerde kalıtsal hâle geldiği çıkarımını yapabiliriz. *Anax*, ganimetten daha büyük pay alır, özel günlerde armağanlara boğulur ve mahkemesine taşınan anlaşmazlıkların tarafları ona hediyeler sunardı. Hukuki bilginin tek kaynağı gelenek olduğundan, *anax*, ihtiyar heyetinin yol göstericiliğine güvenmek

zorundaydı ve bu heyet –bekleneceği üzere– soyluluklarını zenginliklerinden ve askerî nişanlarından alan büyük ailelerin üyelerinden oluşuyordu. *Anax*ın otoritesi koşullara göre değişkenlik gösteriyordu ve bunda, dışarıdan gelen askerî saldırı tehdidinin derecesi özellikle belirleyiciydi.

Hükümdarı ve ihtiyar heyeti üyelerini yetiştiren ailelerin tanrılar tarafından kutsandığına inanılıyor ve komünal kültler bu ailelere emanet ediliyordu. Bu tür aileler burada da aristokrasinin çekirdeğini oluşturuyordu ve –başka yerlerde olduğu gibi– meşru otoritenin, kaynağını soydaşlıktan alması ideali buradan hareketle ortaya çıkacaktı.

Her aristokrat, akrabalık bağının bir arada tuttuğu geniş bir soya –*genos*a– mensuptu. Bu soy aslında büyük çaplı bir klandı ve ekonomik veçhesini *oikos*, yani ortak mülkiyet oluşturuyordu. Sahiden de *oikos*, genellikle *genos*un eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır ve bu iki kurum, avamın karşısında konumlanan aristokratın yaşantısını belirlemede önemli bir rol oynuyordu.

Bir topluluğun tüm üyelerinin farklı haklara sahip olsalar da başından beri aynı zamanda klanın da üyeleri olduğunu öne süren bir zamanların yaygı görüşü, artık yanlışlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde vaziyetin böyle olduğu doğrudur ama bu hâliyle bile söz konusu durum, idari amaçlar doğrultusunda tepeden inmeci bir şekilde tesis edilen yapay bir düzenlemedir.

Yine de çözülmesi gereken bazı düğümler vardır: Klanlar, başlangıçta fratrilerle sınırlı bir ilişki içinde miydi? Eğer öyleyse, bir klanın üyeleri fratri içinde belli ayrıcalıklara sahip miydi? Bu ayrıcalıkları fratrileri içindeki avamla girişilen mücadelelerle mi yoksa mücadele olmadan mı kazanmışlardı? Bu hususlarda genel bir fikir birliği söz konusu değildir ve belki de hiç olmayacaktır. Her hâlükârda bu hususlarda görüş bildirme hakkına sahip yegâne kişiler, arkeoloji alanında eğitim görmüş uzmanlardır.

Başlangıçta Yunanlar, tahkim edilmemiş köylere yerleş-

mişlerdi. İhtiyaç hâlinde erkeklere ve sığırlara sığınak sağlayabilmek için duvarlarla çevrili kaleler de inşa edilmişti. Toprak mülkiyeti, savaşçılar topluluğuna üyeliğin nişanlarından biriydi. Bunu, fratrinin mirasçıların belirlenmesine müdahil olmasını öngören birlikler kanununda ve klasik hukukun mülk sahipliğine getirilen şikâyetleri ele alış biçiminde görüyoruz. Tıpkı erken dönem Roma mülkiyet hukuku gibi klasik Yunan hukuku da mülk sahipliği ya da verasete yönelik basit dilekçelere ilişkin herhangi bir hüküm içermiyordu. Bunun yerine, kişiler birbirine meydan okur ve nihai hüküm, nispeten daha iyi kanıtlara sahip tarafı gözetirdi (*diadikasia* prosedürü). Liturjiler, isim hakkı ve fratri üyeliği gibi kişinin toplumsal hak ve ödevlerini ilgilendiren anlaşmazlıklarda da benzer yöntemler kullanılırdı. Bütün bu olguların kaynağı aynıydı.

Davacının muhatabını mülkün kullanımından mahrum bırakmasına izni veren makbul bir prosedür mevcuttu. *Dikē exoulēs* adı verilen bu prosedür, biçimsel anlamda olmasa da işlevsel anlamda Roma *interdictum*una oldukça benziyordu. Ne var ki söz konusu prosedürü işletme hakkı az sayıda kişiye verilmişti. Bunların arasında hukuki faaliyetler ya da devlet faaliyetinden hareketle açıkça bazı haklar edinmiş kimseler veya özel statüdeki kişiler yahut da ipotek sahipleri bulunuyordu (krş. Roma *precarium*u). Fakat burada bile prosedür sabit kuralları takip etmiyor, daha ziyade hangi unvanın nispeten daha nüfuzlu olduğuyla ilgileniyordu.

Mutlak mülkiyet talebine olanak tanıyan prosedürlerin Yunan hukukunda belirtilmemesinin nedeninin, Yunan hukukunda Roma'daki *usucapio*nun bir muadilinin bulunmaması olduğunu da geçerken belirtmekte fayda vardır. G. Leist tarafından öne sürülen bu iddia, kanaatimce hayli isabetli bir çıkarımdır.

Arazi kullanımına gelince, arazinin hayvan derisi temel alınarak ilkel bir şekilde bölünmesini içeren Alman pratiğine (*Hufen*) benzer bir sistemin başlangıçta Yunanlar arasında

da yaygın olduğunu varsaymak için herhangi bir sebep yoktur ve bu, eski Roma sistemi için de geçerlidir. Keza toprağın ekilip biçilmesinin ortak emek gruplarının üstlendiği bir iş olup olmadığını tayin etmek için de yeterince kanıtımız bulunmamaktadır. Yine de açık olan bir şey vardır ki o da toprağa kayıtsız şartsız el koyma diye bir şeyin söz konusu olamayacağıdır çünkü Homeros'un döneminde siyasi zümrenin toprak paylaşımı üzerinde son derece otokratik bir denetime sahip olduğuna dair elimizde yeterince bulgu vardır. Bunun belirgin bir göstergesi, monarşik anlamda itibar kazanan bir ailenin mülkünün kraliyet toprağı (*temenos*) statüsüne geçerek ortak topraklardan ayrılmasına yapılan atıfların sıklığıdır. 4. yüzyılda bile Attika köy toplulukları (*dēmoi*) hâlâ hatırı sayılır miktarda toprağa sahipti ve bunlar, kuşkusuz uzun bir süredir müşterek topraklardı. Başlangıçta otlatma için kullanılan bu topraklar 4. yüzyılda kiraya verilmeye ve tarım ile bahçecilik için kullanılmaya başladı.

Ridgeway, tıpkı Alman köylerinde olduğu gibi burada da toprağı ortak bir şekilde elinde tutan toplulukların bulunduğunu ve bu toplulukların toprakla ilgili görevleri diledikleri gibi dağıttığını öne sürer. Ne var ki bunu desteklemek için sunduğu kanıtlar yeterince ikna edici değildir. Yakın Doğu'daki benzer örneklerden, Güney Avrupalılar tarafından kullanılan çiftçilik yöntemlerinden ve mevcut kaynaklarda kölelikten neredeyse hiç bahsedilmemesinden yola çıkarak düşünüldüğünde, durumun bunun tam tersi olması daha muhtemeldir.

Elbette *klēros* terimi yine de mevcuttur ve görünüşe göre bir yerleşim yeri kurulduğunda toprağın kura yoluyla dağıtılmasını ifade eder ama bu, kesinlikle periyodik dağıtımların söz konusu olduğunun göstergesi değildir. Homeros'ta terimin iki anlamı bulunur: (i) Eumaeus örneğinde olduğu gibi prensin kendi hane halkından birine tahsis ettiği toprak ve (ii) bir savaşçının üzerinde hak iddia edebildiği toprak.

Homeros'un şiirlerinde anlatılan toplumda mera arazile-

ri hayli önemliydi. Bu şaşırtıcı değildir, çünkü koyunlar, giyim malzemelerinin tedariki için elzemdi (keten Thukidides zamanına kadar yetiştirilmedi ve kenevire ilk olarak Plinius zamanında, Küçük Asya'da rastlanmıştı) ve ilk kırpılma ve yavrulama dönemlerinden önce koyunların kesilmesini yasaklayan kurallar da buna dayanıyordu. Tarihsel zamanlarda ve özellikle ortak otlakların varlığına dair hatırı sayılır miktarda yazıtın bulunduğu yerlerde geniş alanların otlatma faaliyetine ayrılmaya devam etmiş olması da bu nedenle muhtemeldi. Benzer şekilde ormanlık alanlar, Theophrastus zamanında (4. yüzyılın sonu) bile oldukça genişti ve bu, madencilik ve gemi yapımında kat edilen gelişmeye rağmen böyleydi.

Yunanistan'daki toplumsal ilişkilerde ilk köklü değişim, şehir devletlerinin (*poleis*) kurulmasıyla meydana geldi. Görünüşe göre bu, Yakın Doğu'ya ait kültürel unsurların deniz yoluyla buralara kadar gelmesinin ve kıyı bölgelerinin denizaşırı ticarete katılmasının bir sonucuydu.

Gelişmeleri şekillendiren bir diğer etken ise askerî teknolojiydi. Diğer yerlerde olduğu gibi Yunan devletlerinde de bireyin yasal konumu, ordudaki rolüne bağlıydı. Buradan hareketle nüfus keskin bir şekilde farklılaşırken, bu farklılaşmada belirleyici olan iki faktör söz konusuydu: (i) ağır veya hafif zırhlı arabalar üzerinden geliştirilen savaş taktiklerinin Hindistan'dan Galya'ya kadar kadim dünyanın ticaret yoluyla ulaşılabilen tüm bölgelerinde yaygınlaşması ve bunun varlıklı ve atletik anlamda eğitimli savaşçıların konumunu güçlendirmesi; (ii) kıyılardaki kale krallarının gittikçe baskın hâle gelen takas ticaretini tekellerine alması.

Miken ve Tirins gibi kaleler, savaş arabalarında çarpışarak yoldaşlarına önderlik eden kralların başkentleriydi. Bunların sayısı genellikle yüksek seyretse de bazı durumlarda –yerel kaynakların belirttiği üzere– yalnızca birkaç düzineyi buluyordu. Yoldaşlar kraliyet sofrasında yiyip içiyor, toprak, köle ve sığırla ödüllendiriliyor ve bu anlamda Asurlular

ile Perslerin askerî saray aristokrasisine, Makedon krallarının *hetairoi*sine, Galyalıların *solduri*ilerine ve erken Cermen krallarının *degen* ve *antrustiones*lerine benziyorlardı.

Kale, zanaatkâr ve esnaf yerleşimleriyle çevriliydi. Her ne kadar Homeros'un şiirleri kırsal nüfusu basit bir serf (*thētes*) ve köle (*oikēes*) topluluğu olarak betimlese de bu durum köylülerin hepsinin esaret altında olduğunu varsaymamız gerektiği anlamına gelmez. Gerçekte olan, şehir kalelerinin efendileri ile onlara bağlı hizmetkârların, askerî üstünlüklerini kullanarak köylüleri boyunduruk altına aldığı, onları aristokratik toplumdan dışladığı ve onlardan diledikleri gibi vergi topladığıydı; bunun için *Odysseia*'da geçen Finike tasvirine bakmak yeterlidir. Her ne kadar avam, efendilerinin savaş ilanlarını ve diğer kararlarını tezahürat yoluyla tasdik etme hakkını resmî olarak saklı tutsa da, kendi görüşlerini ifade etmeye cüret eden kişi, Tersites'te de sözü edildiği üzere aşağılamaya ve şiddete maruz kalırdı.

Köylüler, ordunun gerisinden gelen siviller olmanın dışında hiçbir askerî rol üstlenmediklerinden güç sahibi değillerdi ve bu, onları pratikte –hatta bazen teoride de– yasal haklarını savunmaktan aciz kılıyordu. Bu nedenle güçlü şahsiyetlerin korumasına muhtaç kalmışlardı. Mal sahibi olmayan ve dolayısıyla meşru müdafaa araçlarından yoksun erkeklerin yasal anlamda mahmiliğe geçmesi beklenirdi ve kısıtlı imkânlara sahip avamın da bunu kabul etmesi sıklıkla dillendirilen bir tavsiyeydi.

Fakat baskının boyutu büyük ihtimalle bunun katbekat üstündeydi. Başat şehirlerin hayret verici tahkimatları, boyunduruk altındaki köylülere dayatılan cebri emeğin kapsamı hayli geniş olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Askerî tahakküm ise bunun anahtarıydı.

Bu tahakküm, ekonomik anlamda burada da yöneticilerin denizaşırı ticarete –kamusal kapasiteleri uyarınca– katılımıyla idame ettirilmekteydi. Bu nedenle baskın kale devletleri önce kıyılarda kuruldular ve iç bölgelere ancak

daha sonra taşındılar. Söz konusu ticaret, başlangıçta kıyıları ziyaret eden Yakın Doğulularla yapılıyordu ve bu anlamda hem tekelci hem de yetersizdi. Gelgelelim yöneticiler, tedrici olarak kendi ticaret örgütlerini kurmaya başladılar. Bunlar bir kez başarıya ulaştığında, bir sonraki adım denizaşırı baskın seferleri düzenlemek, ardından Normanların yaptığı gibi uzak diyarları işgal etmek ve nihayet sömürgeci genişlemenin devamlılığını sağlamaktı. Sözgelimi Miken'in maden işleri ile çanak çömleğin ihracatına dayanan ticareti, ilk dönemlerde Yakın Doğu'da olduğu gibi kuşkusuz bir kraliyet girişimiydi. Miken kralının kalesinin yakınlarında, satılmaya hazır malların tedarikinden sorumlu ve emek hizmeti sunmakla yükümlü tebaa yaşıyordu. İyi bilinen bir başka örnekte ise Kirene'den kalma bir vazo, kralı dikkatli bir şekilde silfiyum ölçümü yaparken tasvir etmektedir. Kralın burada ticaretin denetçisi değil, mal sahibi gibi göründüğü açıktır ve gerçekten de silfiyum üretimi, geç Antikçağda Kirene'de devletin tekelindeydi.

Bu tür girişimler, küçük yönetici sınıfa mensup kişilerin hazinelerini ve gömütlerini zenginleştirdi, Yakın Doğu'dan ithal edilen keten giysiler kuşanmalarını sağladı ve genel itibarıyla kalelerin dışında yaşayan silahsız kitlelerinkinden oldukça farklı bir yaşam tarzı sürdürmelerine olanak tanıdı. Siyasi kurumlar da bunu yansıtıyordu. Miken dünyasında oldukça büyük devletler hüküm sürüyordu ama bunlar, esasen yüce bir kralın altında kümelenen kale fieflerinden başka bir şey değildi. Agamemnon'un Akhilleus'a nüfusunun (haraçların ana kaynağı olan) geniş sığır sürülerine sahip olduğunu iddia ettiği sözde şehirler üzerinde lordluk vermeyi teklif etmesine olanak tanıyan da işte buydu.

Birçok grup, kalelerin aristokrasisine tabiydi. Bu gruplar arasında topraksız kişiler ve yurtdışından gelenler de bulunuyor ve 'feodal' diyebileceğimiz unsuru bunlar oluşturuyordu. Diğer yanda ise borç köleliği altında tutulan ve 'kapitalist' unsuru teşkil eden özgür doğmuş insanlar vardı ve

savaşlardan edinilen esirlerle pazarda satın alınan kölelerin sayısı arttıkça bunların safları sıklaşıyordu. Feodal unsuru oluşturan mahmiler erken dönemlerde oldukça baskındı ve iç bölgelerdeki taşra aristokrasilerinin kuruluşunda da bu konumu muhafaza etti. Öte yandan, ilerleyen zamanlarda ve özellikle de kıyı bölgelerinde, kapitalist unsuru temsil eden borç köleleri ve satın alınmış köleler etkiliydi. Bununla birlikte, antik Yunanistan'da satın alınan köleler ile mahmiler arasında belirgin bir ayrım bulunmadığının altı çizilmelidir. Odysseus tarafından satın alınan Eumaeus'un ondan bir parça toprak (Latincedeki *precarium*un muadili olan *klēros*) elde etmeyi ummasını ve kendi hizmetkârına sahip olmasını da bu bağlamda düşünmek gerekir.

Miken Çağı'ndaki kolonizasyonu şekillendiren de feodalizm ve ticaretin bu şekilde bir araya gelmesiydi. Kolonizasyon, yalnızca *polis*in kurulması için denetimli bir köylülüğe ihtiyaç duyulduğu ölçüde tarımsal genişlemenin bir yolu olabiliyordu; ancak kolonilerden sorumlu büyük aileler, anavatandaki aristokratlar gibi ticaretten kâr elde etmeyi hedefliyordu. Öte yandan Küçük Asya kıyılarının Fenike'dekilere benzer ticaret noktaları kurmak amacıyla Yunanlar tarafından kademeli olarak kolonize edilmesi pek de olası değildir. Bu, her ne kadar Eduard Meyer'in savunduğu bir görüş olsa da, topraklarının kullanımı için yerlilere Kartaca'daki gibi ödeme yapıldığına dair herhangi bir kanıtımız yoktur ve bu teorinin aksi yönünde öne sürülebilecek sav, Yunanistan'da olduğu gibi müstakil kaleleri merkez alan belli başlı bölgelerde fetihçi aristokrasinin hâkim konumu elinde tuttuğudur. Yine de daha geç dönemlerdeki Korint kolonilerinin ticaret merkezleri olarak kurulduğu doğrudur ve bunun bir örneği, oligarşinin bir aracı (*polētēs*) üzerinden hinterlant ile ticaret ilişkileri kurup bunu müşterek ortaklık zemininde yaptığı, MÖ. 627'de kurulmuş Epidamnos'tur. Ne var ki bunun tipik bir durum olduğu söylenemez.

Öte yandan, kolonizasyonun negatif ticaret dengesinden

pozitif ticaret dengesine geçişle, Yunan mülkiyetindeki gemiciliğin gelişimiyle ve Yunan denizcilerin dış pazar arayışlarıyla bağlantılı olduğu açıktır. Başka bir deyişle kolonizasyon, Yunan uygarlığına karakteristik özelliklerini verecek büyük dönüşümün bir parçasıydı.

Yunan toplumsal tarihindeki belirleyici dönüm noktası, *polis*e giden yolun önünü açacak askerî şehirli tikelciliğin gelişimiydi. Bu, başlangıçta şehir monarşisinin hüküm sürdüğü, bunun zamanla bürokratik bölgesel monarşiye dönüştüğü ve nihayetinde 'dünya monarşisi' ile sonlandığı Yakın Doğu'dakinin tersi yönünde bir gidişattı. Yakın Doğu'nun gelişimini bu denli farklı kılan en önemli faktör, sulama sistemlerine duyulan ihtiyaçtı. Bunun sonucunda şehirler, bütünleşik bir bürokrasinin varlığını gerektiren kanal inşası ve nehirlerle suların sürekli düzenlenmesi gibi süreçlere bağımlı hâle gelmişti.

Söz konusu gelişmenin geri döndürülemez bir niteliği vardı ve bireyin topluma tabi kılınması, bununla beraber gelen bir süreçti. Yakın Doğu toplumunda dinî geleneğin egemenliği ve rahipliğin siyasi gücü de buradan ileri geliyordu. Nehircil kültürlerin halkları, bir kez daha Arabistan ve İran'dan gelen yabancı işgalciler tarafından durmadan fethediliyor ve bu durum sürekli bir boyun eğme ve çaresizlik hâlini beraberinde getiriyordu.

Böylece Yakın Doğu'da şehir kralının yoldaşları, başka bir deyişle onun yanında savaşıp sofrasında yemek yiyen kişiler, bürokrasinin teçhizatlandırdığı, beslediği ve yönlendirdiği bir kraliyet ordusuna dönüştüler. Diğer tarafta kralın mahmilerinden oluşan bir zümre, bir kraliyet bürokrasisi hâline geldi. Akabinde ise Yakın Doğu'daki bürokratik oluşumlar arasında mücadele ortaya çıktı. Dünyanın ilk 'küresel gücü' olan Asur İmparatorluğu, bu mücadeleden doğacaktı.

Öte yandan Yunanistan'da kale krallarının maiyetleri gittikçe küçülmüştü. Bunlar, ancak fatih Makedon monark-

ların sofra arkadaşlarıyla birlikte yeniden önemli birer siyasi unsur hâline geleceklerdi. Kralın maiyetinin küçülmesiyle monarkların konumunda da bir gerileme yaşandı. Böylece, silahlarını kendi kendilerine tedarik eden küçük çiftçilerden müteşekkil bir orduyla –Klasik dönemin başlangıcında– sonlanacak bir gelişim süreci başladı. Siyasi iktidar zorunlu olarak bu sınıfa geçti. Yunan toplumuna özgül bir nitelik bahşedip Yunanistan'daki kapitalist gelişmenin Yakın Doğu'dakinden farklı seyretmesine neden olacak tamamen seküler bir uygarlık böylece ortaya çıkmaya başladı.

Yunan toplumunun dönüşüm sürecine tümüyle vakıf olmasak da bunun devletler arasında farklılık gösterdiği kesindi. Sözgelimi Homeros'un, Lakedaemonya krallarından ve onların (kadınları olduğu kadar maceracıları da çeken) atları ile hazinelerinden bahseden anlatısını ele alalım ve bu anlatıyı süvarilerden yoksun olan, değerli madenlerin mülkiyetini yasaklayan, bir kalesi bulunmayan ve krallar, ordunun geleneksel kurumlarına müdahale etmeyecekleri üzerine yemin ettiği takdirde ordu tarafından seçilen ephorları[1] monarşiye saldırmayacaklarına dair ant içmeye mecbur bırakan Spartalı hoplit devleti ile karşılaştıralım.

Bu karşılaştırmadan edinebileceğimiz çıkarımlar şunlardır: (1) Spartalı kurumlar, krallar ve ordu arasındaki uzlaşma kapsamında bilinçli bir şekilde ıslah edilmişti. (2) Bu, yakın dövüşte demir silahlar kullanan disiplinli orduların yükselip teke teke dövüşte bronz mızraklar ve oklarla çarpışan savaşçıların yerini almasıyla bir şekilde bağlantılıydı. (3) Bununla ilişkili bir diğer süreç ise kraliyet hazine stokunun önemini kaybetmesiydi. Kraliyetin hazine stokları, Persler dâhil olmak üzere Yakın Doğu'daki tüm rejimlerde en az Nibelunglar arasında olduğu kadar önemliydi. Değerli madenlerin istiflenmesi, hükümdarlara, maiyetindekileri ödüllendirmeleri ve gerektiğinde paralı asker kiralamaları için

[1] Sparta'nın beş üst düzey yargıcından her biri. (Çev.)

olanak sağlıyordu ve bu nedenle her zaman Yakın Doğu hükümdarlarının iktidarlarında önemli bir rol oynamıştı.

Yunanistan'daki kale devletlerinin kralları, stoklara sahipti ve bu, Yakın Doğu'nun büyük devletleriyle yürütülen sıkı ilişkilerin sonuçlarından biriydi. Derken ikinci binyılın sonuna doğru bu büyük devletler zayıflamaya başladı. İsabetli bir şekilde öne sürüldüğü üzere, Miken uygarlığının gölgede kalması da bununla bağlantılıydı. Yunanistan'ın coğrafi özelliklerinin eninde sonunda tikelciliğin zaferine giden yolu döşemede tek başına yeterli olacağı varsayımı da pekâlâ doğru olabilirdi.

Her hâlükârda, Yunan monarşisinin ekonomik düşüşü, Yakın Doğu ihtişamının ortadan kalkmasıyla kendini gösterdi. Bu, kralların maiyetlerinin kraliyet bürokrasilerine dönüşemediği ve böylece büyük devletlerin oluşumuna yönelik ilk adımların hiçbir zaman atılamadığı anlamına geliyordu. Kraliyet klanlarının göreli düşüşü daha da çarpıcı olmalıydı çünkü yeni toplumsal sınıflar ortaya çıkıyor ve bunlar, ekonomik konumları itibarıyla monarşiye kafa tutuyordu. Örneğin Mısır ordularını Sardunya da dâhil olmak üzere Akdeniz'in dört bir köşesinden toplanmış adamlarla dolduran paralı asker uygulaması, görünüşe göre Yunanistan'da yeni bir sınıfın oluşumuna neden olmuş; eğitimli ve mülk sahibi askerlerden oluşan ve toplumsal anlamda monarşiden bağımsız bir tabakanın gelişip yağmalama seferlerinde ve sömürge işgallerinde hiç de azımsanmayacak bir rol oynamasına yol açmıştı.

Fakat kralların silah arkadaşları bile, kraliyet stoklarının önemi azaldıkça kendilerini bağımlılıktan kurtarmış olmalıydı. Öyle ki Merovenjlerinkine benzer bir modeli takip ederek toprak mülkiyeti edinip kendilerini teçhizatlandırabilen bir savaşçı sınıfına dönüştüler. Yunan kale kralları ganimet aramak için denizaşırı maceralara yöneldiklerinde, silah arkadaşları daha da bağımsız hâle geldiler. Akhilleus'in gazabının yenilgiyle burun buruna gelmekle eşdeğer olmasının

sebebi de işte buydu. Öte yandan denizaşırı seferlere liderlik eden kale kralı, başkomutandan başka bir şey değildi çünkü orduya silah ve erzak sağlayan tek kaynak –Yakın Doğu'dakinin aksine– o değildi, dolayısıyla yetki bölünmüştü.

Bu nedenle kral ve ordu arasında değişken bir ilişki söz konusuydu. Agamemnon bazen yetkiyi ele alıyor, bazen keyfî olarak hareket ediyor, bazen başkalarına tabi oluyor ve bazen de uzlaşmaya çalışıyordu. Aynı durum İskender, ilk Helenistik hükümdarlar, Clovis ve ilk Merovenjliler için de geçerliydi. Kraliyet hazinesi ile kraliyet masası merkezi bir rol oynamayı bıraktığında, yani Yakın Doğu'yla olan negatif ticaret dengesinin yerini pozitif bir denge ve denizaşırı askerî seferler aldığında, bu kaymalar Yunan krallarının aleyhine işlemeye başladı. Kralların kişisel maiyetleri Miken devletlerinde de mevcut olmalıydı ama Homeros'ta bile önemleri hayli azalmıştı ve görünüşe göre tamamen topluluğun üyeleri arasından seçilen kişilerden oluşuyorlardı. Gerçekten de Homeros'ta bahsi geçen maiyet, Tacitus tarafından tasvir edilen Alman prenslerinin seferi kuvvetleri gibi, yalnız ihtiyaç duyulduğu takdirde ve geçici bir süreliğine bir araya getirilmiş gibiydi.

Böylelikle Yunan kralı, iktidarı artık yalnızca tabi olduğu kişilerle değil, aynı zamanda kendisi gibi kalelere ve topraklara sahip olan, kendisiyle aynı şehirde yaşayan ve canlarını tehlikeye atmak pahasına savaşlarda hizmet veren büyük klan üyeleriyle paylaşıyordu. Bu klanlar, konseyde krala tavsiye verme, ganimetten pay alma ve kitlelere dayatılan siyasi otoriteye katılma hakkına sahipti. Bu nedenle kraliyet konseyinin antik aristokrasisi Yunanistan'da daha önemli hâle gelirken, Yakın Doğu'da ortadan kalkarak yerini bürokratlar ile rahiplere bıraktı.

Homeros'un şiirlerinde 'şehir' terimi, şiirlerin farklı zamanlarda yazılmasının da bir sonucu olarak, anlam bakımından çeşitlilik gösterir ama genel itibarıyla, antik kale devleti ile birkaç kent merkezinin birleşmesiyle oluşan sonraki *polis* arasında bir anlama gelir. Eduard Meyer, Homeros'ta aris-

tokratların genellikle taşraya yerleştiklerini ve şehir sakinlerinden hayli farklı olduklarını ileri sürmüştür. Ne var ki ben bunu ikna edici bulmuyorum çünkü Meyer'in alıntıladığı pasajların çoğu, 'taşra' kelimesini kırsal alanları değil, yerel toprakları kast edecek şekilde kullanır. Durum daha ziyade şöyledir: Köylülerin dönemindeki yerel şeflerin çoğu ve refaha erişen diğerleri, toprak mülküne ve mahmilere sahip aristokratlara dönüşmüşlerdi. Kral, artık eşitler arasında birinci gelen bir kimseden fazlası değildi ve bu, Miken krallığının ne kadar küçüldüğünün ve aristokratların nasıl da örgütlenip kentleştiğinin bir göstergesiydi. Şehir, artık siyasi iktidarın tek merkeziydi. Aristokratlar, taşradaki mülklerini yalnızca çobanlarını, kölelerini ve mahmilerini denetlemek için ziyaret ediyorlardı. Kral Laertes gibi yaşlılığı için ayrılan topraklarda kalıcı olarak yaşayan bir kişi, siyasi otorite üzerindeki iddiasından vazgeçmiş sayılırdı.

Tüm aristokratik klanlar, ganimetten aldıkları paylar ile ticaretten edindikleri kârı biriktirerek oluşturdukları hazine stoklarına sahiplerdi ve bu hazineyle toprak da biriktirip mahmilerini savaşlarda refakatçi ve piyade olarak kullanabiliyorlardı. Bu nedenle kral artık onların denginden fazlası değildi.

Böylece kraliyet, ilk olarak deniz ticaretiyle uğraşan bölgelerde güç kaybetmeye başladı ve sonrasında bu gidişat, kraliyet hazineleri ile maiyetlerinin her zaman daha yavaş bir gelişim izlediği iç bölgelere de sirayet etti. Söz konusu süreç, Dor istilaları ile daha da hızlandı çünkü bunlar, sebep oldukları başka şeylerin yanında, savaşçı tabakasının kraliyet klanlarına yalnızca tek bir ayrıcalığı, savaşlara liderlik etme ayrıcalığını tanıdığı Sparta'daki gibi siyasi toplulukların kurulmasına yol açtı. Bu, yalnızca kendi *polis*leri için geçerli değildi çünkü her yönetici sınıf, savaşçıların hükmünü savunmak, Yakın Doğu tipi monarşinin kurulmasını engellemek ve kendi konumunu korumak için komşu devletlere müdahalede kendi nüfuzunu kullanıyordu.

Böylece Eduard Meyer'in deyimiyle 'Yunan Ortaçağının devletleri' ortaya çıktı. Sparta'yı *nevi şahsına münhasır* bir devlet olarak kenara koysak bile, bu devletlerin epey ayrıksı bir toplumsal yapıya sahip oldukları açıktı. Ortak Helenik özellikleri, askerî sporlar ile ulusal müsabakaların düzenlendiği şövalyevari toplumun ortaya çıkışıydı ki bu da Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi şövalyevari kavgalara en yaraşır üslubu bulmada bir araç olan aşk ve kahramanlık şiirlerine malzeme sağlanması demekti. Örneğin uzun menzilli silahların kullanılması yasaklanmaya çalışılmıştı ki bu, şövalye toplumunun askerî teknolojisinin son derece yeterli bir göstergesidir! Savaşlarda, tıpkı Ortaçağdaki "Messieurs les Anglais, tirez les premiers"[2] gibi nezaket gösterilerine de rastlanıyordu.

Dahası, Ortaçağda da görüldüğü üzere savaşçı sınıfı, tıpkı Guelfolar ve Ghibellinolar gibi ve Lelantin Savaşı'ndakine benzer bir şekilde ulusal sınırları aşan rakip kamplara bölünmüştü. Diğer yandan klanlar ve her *polis* arasında sonu gelmez kan davaları söz konusuydu. Yine Ortaçağda olduğu gibi bazı klanlar, halkla ittifak kurup *aisymnētēs* ya da tiran statüsünde bir lider tahsis etmeyi seçmişti; bunlar arasında keskin bir ayrım bulunmuyordu.

Böyle bir ittifak, ancak Ortaçağ İtalyası'nda olduğu gibi ortada ittifak kurabilecek bir 'halk' varsa mümkündür. Yunanistan'da bu, üç faktörün hayli önem teşkil ettiği bir gelişmeden hareketle ortaya çıkmıştı: (1) yakın dövüşte Miken bronz mızrağı ve ok yerine demir silahların kullanılması; (2) Homeros'ta bile belirgin hâle gelmeye başlayan disiplinin ve kapalı düzende savaşın –özellikle hoplit falanksında piyade savaşının– böylece artan önemi (Brasidas, barbarların savaş taktiklerinin karşısında Yunanların disiplinini buna bağlıyordu); (3) Messenia'nın fethi sırasındaki Sparta veya Salamis'in Atinası gibi genişleme niyetinde olan devlet-

2 "Buyurun İngiliz beyefendisi, önce siz ateş edin." (Çev.)

lerde siyasi gücün böylelikle hoplit ordusuna asker tedariki sağlayan sınıfa geçmesi; (4) nihayet, sonuncusuna paralel olarak, kendini hoplit zırhıyla teçhizatlandırabilecek bir sınıfın ekonomik temelini sağlayan, 'burjuva ticareti' ismiyle adlandırabileceğimiz şeyin gelişimi.

İlk zamanlarda *polis* kalesi tüccar ve zanaatkârların konutlarıyla çevriliydi. Homeros'un şiirlerinde duvarcılardan, marangozlardan, doğramacılardan, çarkçılardan, kuyumculardan, çömlekçilerden ve bronz, boynuz ve deri işçilerinden söz edildiğini görürüz. Ne var ki bu atıfların hepsi son bölümlerde yer almaktadır. Yine de Homeros döneminde Yunan zanaatkârların tümünün kale aristokrasisinin gözünde özgür olmayan işçilerden ibaret olduğu fikrinin Yunanistan'daki geçerliliği, erken Ortaçağda kabul edilip şimdi reddedilen benzer görüş kadar şüphelidir. Aynı şekilde, Yunan zanaatkârların erken dönemlerde Doğu Asyalı köy zanaatkârları gibi köylerde istihdam edilmiş olmaları ya da *polis*in gelişmesiyle bunların da *polis* köleleri hâline gelmiş olmaları pek olası değildir. Epidamnos'ta ticaret, oligarşi tarafından müşterek bir zeminde örgütlenişti ve başka yerlerde benzer gelişmeler meydana gelirken bu sistem de genişleme olanağına sahipti. Ne var ki bunun genel bir eğilim olduğu hipotezini destekleyecek herhangi bir kanıtımız yoktur.

Bununla birlikte zanaatkârların, Yakın Doğu örneklerinde olduğu gibi, Miken devletine emek hizmeti sunmaya zorlandığı su götürmez bir gerçekti. Firavun ve Mezopotamya şehir kralı gibi, yeterli kaynaklara sahip Miken şehir prensi de kendisine emek hizmeti sunan zanaatkârları bunun karşılığında kalesine yerleştiriyordu. Hatta Miken döneminde bünyesinde kendine ait zanaatkârlar bulunduran bir kraliyet *oikos*u bile vardı ama işçilikteki değişimin gösterdiği üzere, Miken uygarlığının temellerindeki çözülmeyle bu da ortadan kalkacaktı.

İlerleyen dönemlerde sanayisiz şehirler, muhtemelen vasıflı köleler ithal etmiş ve onları bir tür 'merkantilizm'

arayışıyla devlet işçileri olarak kullanmıştı. Ne var ki devlet istihdamının ve bütün zanaatkârların devlet köleliğine tabi kılınmasının (*dēmiourgoi*) göstergesi olarak ele alınan tüm olguların aslında *polis*in askerî örgütlenmesiyle ilişkili olması çok daha muhtemeldir. Devletin ihtiyaç duyduğu malzemelerin üretiminden sorumlu zanaatkârlara Roma'daki *fabri*ler gibi kamusal liturjiler yüklendiğini öne sürebiliriz. Yunancadaki *dēmiourgos* terimi, bizim kullandığımız zanaatkâr teriminden çok daha geniştir ve hekimler, şarkıcılar, falcılar ve benzeri de dâhil olmak üzere belirsiz, büyük gruplara hizmet eden herkesi içerir.

Kalenin etrafındaki bu pleb zanaatkâr yerleşimleri müstahkem değildi ve bu yönüyle Yakın Doğu'daki Ekbatan'a ve tarihsel zamanlardaki Atina'ya benzemekteydi. Sparta'daki kraliyet kalesi tamamen yok edilmiş ve tüm şehir açık bir kamp hâline gelmişti. Burada geçerli sayabileceğimiz tek genelleme, *polis*in tıpkı Yakın Doğu şehirleri gibi bir kaleyi alıkoyduğu ya da bir kaleye dönüştüğüdür ama Yakın Doğu'daki durumun aksine bu kale kralın değil, bir savaşçılar topluluğunun denetimindeydi. Sinokizm süreci, bu nedenle, savaşçı sınıfının *polis*in yöneticileri olarak konsolide edilmesi anlamına geliyordu. Bunun yanı sıra birliğin çoğu durumda yerleşimin fiilî olarak pekiştirilmesi anlamına gelmesi muhtemeldir ve elimizde daha sonraki dönemlere ait olup bu varsayımı doğrulayan kesin örnekler bulunmaktadır. Tıpkı Ortaçağ İtalyan şehirlerindeki taşra aristokrasileri gibi, yerel kaleler yok edilmiş ya da en azından siyasi güç merkezleri olmaktan çıkmıştı ve klanlar, topluluk olarak tek çatı altında bir araya gelmişti.

Öte yandan, Antikçağda sinokizmin asıl önemi, kabileler ve alt bölümler hâlinde örgütlenmiş ve bundan böyle Yunan uluslararası hukukunca normal addedilen kronik savaş hâline (ki bu, müttefik olmayan devletler arasında kalıcı bir barış sağlama fikrini içermiyor, hatta bunu reddediyordu çünkü böyle bir durum, ebediyete uzanan antlar içmeyi

gerektiriyor ve bu nedenle de dinî birtakım tehlikeler barındırıyordu) elverişli bir ordu yaratmasıydı. Sinokizm, illa herkesin ücra yerlerden çıkarılması anlamına gelmiyordu. Bununla kast edilen, *daha ziyade* insanların aynı zamanda ve öncelikli olarak siyasi yaşamın merkezi olan şehirlerde ikamet etmesi gerektiğiydi.

Çok erken dönemde, ticareti düzenleyen diğer yasaların yanı sıra şehre temel ihtiyaç malları temelinde belli ayrıcalıklar tanındı çünkü *polis* yalnızca siyasi değil, aynı zamanda ekonomik bir merkez ve bir pazardı. Bir pazarın kurulması, firavunlar zamanından Roma İmparatorluğu'na değin egemenliğin işareti olan bir imtiyazdı. Ortaçağda olduğu gibi Antikçağda de her şehir bir pazardı ama şehirlerin dışında da pazarlar bulunuyordu.

Yakın Doğu'da ticaretin sikke kullanılmadan da geliştiğini yukarıda belirtmiştik. Yunanların en az ilk devlet sikkesinin ortaya çıkışından yüzyıllar önce bile Fenikelilerinki kadar faal bir ticari yaşama sahip olduklarını gösteren çok sayıda kanıt bulunmaktadır. Daha da önemlisi, sikkenin icadından tam anlamıyla istifade eden ilk kişilerin Yunanlar olduğu gerçeğidir. Çünkü Yunanların ticarette Fenikelilere üstün gelmesinin önemli bir nedeni, kuşkusuz sikke kullanmaya birkaç yüzyıl öncesinde başlamalarıdır. (Kartaca'da sikke basımı, kiralık paralı askerlerin kullanıldığı ve genişleme dönemini başlatan askerî bir yeniden yapılanma süreci kapsamında gerçekleşmişti. Bundan önce Kartaca, diğer Fenike kolonileri gibi esasen bir ticaret deposuydu ve Antik Yakın Doğu'dakilere benzer takas tekniklerine dayalı bir ekonomiye sahipti.)

Ne var ki sikke yedinci yüzyılda Yunanistan'a girdiğinde, burada hâlihazırda bir para ekonomisi mevcuttu ve sikkenin işlevi, bu ekonominin gelişimini hızlandırmak oldu. Yunanistan uzun süredir yoğun bir yerel pazara ve bunun yanında kapsamlı bir uluslararası ticarete sahipti. 'Kamusal zanaatkâr' (*dēmiourgos*) adı verilen ve (*autourgos* olarak)

sadece kendi ihtiyaçları ya da emek hizmeti sunduğu efendisi için değil, müşterisi olmayı seçen herkes için örgütlü bir üretimle iştigal eden kişiler bulunuyordu ve Bücher'in terminolojisinde 'ücretli işçi' olarak ele alınan bu tip, sayıca çoğalıp daha fazla uzmanlaşmaya başladı. Bunun yanında bilfiil denizaşırı ticaretle uğraşan bir sınıf da vardı ve bu sınıf Yakın Doğu'da ortaya çıkan kapitalist ticaret biçimlerini benimseyip yayıyordu. İhtiyaç maddelerinin iç ticaretini para temelinde gerçekleştirme eğilimi ise gittikçe artıyordu.

Bu gelişmeler, nakit mahsullerin artan üretimini mümkün kıldı. Bu nedenle 'şehir ekonomisinin' tekil unsurları her ne kadar yalnızca erken bir aşamada ve feodal özelliklerle karışmış bir biçimde olsa da Yunanistan'da [MÖ. 7. yüzyıla kadar] mevcuttu. *Polis*, temel askerî birim olduğundan burada da baskın bir konumdaydı ve bu, askerî aristokrasinin *polis*in içinde toplandığı anlamına geliyordu.

İlk başta *polis*, tıpkı daha önceki dönemlerin kale lordları gibi taşranın yönetiminde söz sahibiydi. Fakat daha sonra, askerî teknolojide meydana gelen değişiklikler ve nakit mahsuller için satış noktalarının ortaya çıkması, hoplit zırh ve silahlarının tedariki için elinde yeterli ekonomik kaynaklar bulunduran toprak sahipleri sınıfının genişlemesine neden oldu. Devlet, dışarıdan gelen sürekli tehdit nedeniyle askerlik hizmetine ilişkin konularda bu sınıfa başvurmak zorunda kalmıştı.

Bu gelişmelerin sonucunda *poleis*, askerî sistemin demokratikleşme derecesine göre farklılaşan nitelikler kazandı. Bekleneceği üzere, silahlı kuvvetlerin hâlâ esasen süvarilerden oluştuğu yerlerde nispeten az sayıdaki büyük toprak sahipleri sınıfı galebe çalmaya ve Tesalya'da olduğu gibi iç nüfusu sıkı bir serflik altında tutmaya devam etti; Attika'da bile bu sınıf, askerî öneme sahip olduğu sürece şehrin hâkimiyetini elinde bulunduruyordu. Askerî teknolojinin gelişmesiyle başrol, ağır zırhlarla donatılmış ve düzen içinde savaşmak üzere eğitilmiş disiplinli hoplitlere geçse de

–ki Yunanistan'da olan buydu (Pers Savaşları döneminde süvariler ortadan kalkmıştı)– tam yurttaşların sayısı görece düşük seviyelerde seyretmeye devam etti. Bunlar, hâlâ birkaç yüz kişiden ya da en zengin 'bin kişiden' oluşuyordu. Konseydeki pozisyonların sayısı, tasnif edilmiş gruplarla orantılı olacak şekilde sabitlenmişti ve meclis üyeleri genellikle oybirliği ile seçilirdi. (Bu durumda oğullar, loncalardaki efendilerin oğulları gibi, daha büyük olana öncelik tanınacak şekilde yaş sırası ile belirlenirdi.)

Askerlik hizmeti ekonomik olarak kendilerini teçhizatlandırabilenlere düştüğünden, özellikle de topluluğun hacmi genişlediğinde toprak mülkiyetinin topluluğa kabulde aranan ekonomik vasıf hâline gelmesi doğaldı. Örneğin Hesiodos'un babası Kyme'den Böotya'ya gelmiş, deniz ticareti yoluyla mütevazı miktarda para biriktirmiş ve sonrasında bir küçük çiftçi olarak Helikon'a taşınmıştı. Özellikle toprak hukuku açısından baktığımızda burada bir seyahat özgürlüğü örneği görürüz ki bu, mülkiyet ve kişiler arasındaki geç dönemlerde gittikçe güçlendirilmiş bağı tayin edebilmek için ilerleyen zamanların loncavari yurttaşlığı ve demokrasilerin toprak politikalarıyla karşılaştırılmalıdır. Öte yandan Homeros döneminin –Ortaçağ ministeriallerine benzeyen– antik gezgin şövalye sınıfı ortadan kalktı ve bunun yerini *poleis*in kapalı ve yerel aristokrasileri aldı.

Bu dönemde, mülkiyete geçirildiği takdirde savaşçı sınıfının iktidarı ele geçirmesine yol açabilecek topraklara belli kısıtlamalar getirildi. Bu gibi topraklara Aristoteles tarafından 'ilk tahsisler', 'eski tahsisler' ya da 'antik kısımlar' isimleri verilmişti ve tarihsel dönemde bunun birçok kalıntısı mevcuttu. En önemlisi şuydu: Oğullar, aile topraklarının, hatta bazen sürülerin mülkiyeti üzerinde öncelikli haklara sahipti ve bunun koşulu, kız kardeşlerine çeyiz vermek zorunda olmalarıydı. Gortyn Yasası'na göre oğullar şehirdeki toprakları miras almıştı çünkü siyasi haklarını kullanabilenler onlardı. Eğer bir ailenin erkek çocuğu yoksa miras, kız çocuğuna ge-

çerdi ve kanun, bu konumdaki bir kız çocuğuna (*epiklēros*) hangi soydaşlarının evlilik teklif edebileceğine dair bir sıralama belirlemişti. Bu gibi durumlarda soydaş, hâlihazırda süren bir evliliği bile bozabilirdi ve bu, ilk başlarda (Yahudi levirat evliliğinde olduğu gibi) bir vecibeyken, sonrasında bazı şehirlerde (örneğin Atina) bunun yerini çeyiz sağlama vazifesi aldı. Bütün bunlar, bir mirasçının evliliğinin askerî bir öneme sahip olduğunu, dolayısıyla kamuoyunu ilgilendirdiğini gösterir çünkü bu, mirasçının payının (*klēros*) elden çıkaracağı anlamına gelir. Hiçbir akrabanın bu mirasçı kız çocuğuyla evlenmeye yanaşmaması durumunda ise mesele magistratelere, Sparta'da ise krala havale edilirdi.

Klēros, savaşçıların konumlarına uygun mülkleri ellerinde tutmalarını sağlamak amacıyla birçok devlette bölünemez veya satılamaz nitelikteydi. Bu, Dorların askerî devletleri ve diğer birçok devlet için kesinlikle geçerliydi. Örneğin MÖ. 7. yüzyılda bir koloni olarak kurulan Leucas'ta durum böyleydi ve bu, son dönemlere kadar yürürlükte kaldı. Bu militarist toprak düzenlemesi, Yunanlardaki toprak yasasına tamamen aykırıydı çünkü Homeros ve Hesiodos'un çağında kural, miras yoluyla edinilen malların eşit olarak bölünmesiydi ve büyük çocuğun öncelikli miras hakkından bahsedilmemekteydi (Öte yandan Iris ve Poseidon efsanesinde en büyük erkek evladın evin rahibi olması gibi hayli antik koşullardan yadigâr kalan durumlar söz konusu olabilir. En büyük oğula öncelik tanınmasına karşı çıkan Helenik uygulamadan Zeus'a bahsedildiğinde İris, Furielerin yaşça büyük erkek kardeşe inayet ettiğini söyler).

Her hâlükârda *klēros*un bölünmesine yasal olarak getirilen yasak, fiilen bir asli varis seçimini zorunlu kılmış ve genişlemiş imkânların idamesini teşvik etmiş olmalıdır. Bu, hiç değilse Sparta'da çocuk yetiştirmeye sayı sınırlaması getirilmesine, hatta çok eşliliğe yol açmıştı, yani kadının ortak mülkiyeti, Eduard Meyer'in iddia ettiği gibi 'hayli antik koşulların kalıntısı' değildi.

Vasiyetnameler Atina'da ancak Solon zamanından sonra ortaya çıkmış, Sparta'da ise Peloponez Savaşı'na kadar söz konusu olmamıştı. Sparta'da vasiyetnameler, esasen evlat edinme törenlerini icrasında kullanılıyor ve savaşçı ailenin ve aile kültünün devamlılığını sağlamaya yarıyordu.

Askerî tahsislerdeki kısıtlamaların her yerde yazılı kanunlara aktarılıp aktarılmadığı belirsizdir. Bu kısıtlamaların askerî sınıfın ahlakını şekillendirdiğini söylemekle yetinelim, Nitekim bunun etkilerini miras yoluyla edinilmiş toprakları satılığa çıkaran kişilerin toplumun geneli tarafından ayıplanmasında görüyoruz. Yine de örneğin Elis'te ve Filolaos dönemindeki Thebai'de (yaklaşık MÖ. 728) olduğu gibi payların satılabilmesine yönelik kısıtlı haklar mevcuttu. Dahası, Argoslu Pheidon payları eşit kılmıştı.

Savaşçı sınıfının ekonomik temeli, ayrıntıları itibarıyla bir yerden diğerine gidildiğinde büyük ölçüde farklılaşıyordu. Askerî gücün çıkarlarına yönelik en kapsamlı hükümler, savaşçı sınıfının doğal bir ekonomiyle desteklendiği yerlerde, örneğin Lipari adalarında, Girit'te ve hepsinden öte Sparta'da söz konusu olmuştu. Buradaki fethedilen nüfus, devlet köleliği veya serflik altında tutulmakta ve ayni haraçları savaşçıları desteklemek için kullanılıyordu. Bu haraçlar kısmen komünal bir şekilde, kısmen de belli toprak parçalarında bağımlı köleler tarafından üretilen ürünlerin savaşçılara teker teker tahsis edilmesi yoluyla dağıtılıyordu. Savaşçıların farklı ölçeklerde el koyduğu bu tür topraklar, zamanla kalıtsal hâle gelmeye başladı.

Yeni payların tahsisi ve hâlihazırdaki payların yeniden dağıtımları tarihsel zamanlarda uygulanabilirlikten uzak değildi ve görünüşe göre bunun örnekleri de vardı. Bunlar elbette ekilecek arazilerin tahsisini değil, daha ziyade rant alınan gelir mülklerinin tahsisini kapsıyordu. Askerî mülahazalar ve özellikle de askerî nüfus politikası, bazı düzenlemelerde belirleyici bir rol oynuyordu. Eğer bir mirasçı yoksa yasalar bazen evlat edinmeyi, bazen de evlenmeyi zorunlu

kılıyor ya da İsrail'de olduğu gibi söz konusu kişileri 'çocuk sağlama' işlevini üstlenecek üçüncü bir taraf bulmakla görevlendiriyordu.

Yurttaş ordusunun örgütlenmesi, en eksiksiz ifadesini savaşçıların ortak sofralarında buluyor ve burada öğünler, modern erkek kulüplerinde olduğu gibi gruplar (*syssitia, hetairiai*) hâlinde yeniyordu. Bir başka tipik kurum, devletin savaşçı yetiştirmek için çocuklara verdiği ortak eğitimdi. Bu tür bir rejim altında ordu birliklerinin (fratriler) rolü, bunları hakiki kardeşlikler hâline getirmek adına genişletilmişti ve bu, aile hayatının aleyhine işliyordu.

Fratrilerin yeni doğanların ve askerlik için reşit olan oğulların kaderini belirlemedeki gücünü bu bağlamda ele almalıyız. Bunda 'ilkel' hiçbir şey yoktur; ilkel denebilecek kural, karar süreçlerinde babanın iradesinin belirleyici olmasıydı.

Sparta'nın en gelişmiş iki özelliği, Sparta şehir militarizminin doğal ekonomik temeli ile savaşçılar arasında güçlü bir etkiye sahip olan ve Sparta topluluğunun ayrıcalıklı üyelerinin yoldaşça eşitliğine dayanan *birlik ruhuydu*. Spartalılar, genç yaşlardan itibaren kendilerini yalnızca hoplit hizmeti eğitimlerine adamak zorundaydılar. Savaşçılar arasındaki dayanışma ruhunun kaynağı da buydu.

Ne var ki bu dayanışma, Sparta devletinin gelişimine sınırlar da getirdi. Antikçağın sonlarına kadar Sparta kralları, defalarca, askerlik hizmetine uygun görülenlerin sayısını artırmaya ve böylece devletin gücünü pekiştirmeye çalıştılar ama ephorate kurumu buna köstek oluyordu. Para ekonomisi toplumsal birliği yok etme eğiliminde olduğundan, doğal ekonomiyi yapay bir şekilde idame ettirip savaşçı sınıfının tüketimine kısıtlamalar getirerek bunun önüne geçilmeye çalışıldı. Bu nedenle ticarette para kullanımı hoş karşılanmıyordu, askerî payların satışı yasaklanmıştı ve cemiyet toplumunun devamlılığını sağlamak esas olmuştu. Bu, savaşçılara verilen payların sayısındaki artışı engelliyordu

fakat bu paylar, kadınlara bırakılan miraslar nedeniyle azalma eğilimi de göstermiyor ve bu nedenle yoksullaşma söz konusu olmuyordu. Diğer Spartalılar ise gizlice dış ticaretle uğraşmaya başlamışlardı. Bu gibi yapay politikalar, aynı zamanda devletin siyasi seçeneklerini kısıtlamak gibi bir etkiye de sahipti; zira Spartalıların can kaybını önlemeye yönelik endişe, bilindiği üzere belirleyici bir rol oynamaktaydı.

Son olarak, Sparta geleneğinin muhafazakâr askerî politikalarını sürdürmek, Peloponez Savaşı'ndan sonra artık mümkün değildi çünkü Sparta'nın kazandığı baskın konum, devletin artan yükümlülüklerini yerine getirirken para kullanmasını zorunlu kılıyordu. Zaman içinde para ekonomisi askerî devlet yapısına derin bir şekilde nüfuz etmeye başladı çünkü özel servet birikimine yol açmış, yönetici kastın tüketiminde köklü değişikliklere neden olmuş ve böylece kısa sürede tüm Sparta sisteminin ekonomik zeminini ortadan kaldırmıştı. Cleomenes tarafından mülkiyetin yeniden dağıtımı temelinde kurulan demokratik restorasyon ise Sellasia muharebesinde (MÖ. 222) tamamen çöktü.

Ne var ki Sparta'nın militarizmi, Yunan geleneğinin tipik örneklerinden değildi. Bu militarizm, takas ekonomisine dayanıyordu ve çağdaşlarınca bilinen biçimi benzersiz bir yasama programının sonucuydu. Ancak bizim için meselenin özü daha da derinlerde yatıyor. Sparta, aslında antik şehir devletinin hükmetme güdüsünün yalnızca aşırı bir örneğiydi. Burada gerçek anlamda eşsiz olan şey, devletin feodal altyapısının aristokrat klanlara üyelikleri hasebiyle diğerlerinden ayrılan bir yönetici sınıfa değil, eğitim sistemi yoluyla seçilip yetiştirilen bir yönetici sınıfa hizmet etmesiydi. Bu sistem, erkekleri hoplit savaşlarında uzmanlaştırmak üzere eğitiyordu ve bu eğitimin gerektirdiği yaşam tarzı, aristokratik bir yaşam tarzına oldukça zıttı.

Spartalı kastına mensup her kişi, tıpkı Ortaçağ şövalyeleri gibi profesyonel askerî eğitimini sürdürmek zorundaydı ve devlet, bunun gerektirdiği olanakları sağlamakla yükümlüy-

dü. Eğitime devam etmek, en azından ordunun çekirdeğini oluşturan savaşçılar için şehirde yaşamanın bir koşuluydu. Sparta ordusunu ve sonrasında Thebai Kutsal Taburu'nu 'yenilmez' kılan şey, her gün yapılan idmandı. Bu sıkı militarist topluluklarda şehri terk eden kişi, askerî pratikten de vazgeçmiş sayılıyor, 'rustik' (*agroikos, perioikos*) olarak tasnif ediliyor ve siyasi statüsünü kaybediyordu. Talimlere katılım ve siyasi yurttaşlık hakları, ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiş durumdaydı.

Bununla birlikte, tarihsel zamanlardaki Sparta ve Girit sistemi, muhtemelen Yunan toplumunun gelişiminde genel bir aşama değildi. Bu sistem bir takas ekonomisi militarizmiydi ve Yunan şehir devleti feodalizminin kapsamlı bir şekilde demokratikleştirilmesini içeriyordu; öyle ki yönetici konumundaki savaşçı sınıfının üyeleri, helotlar tarafından ekilip biçilen yaklaşık 8-12 hektarlık toprak paylarının ürünleriyle geçimini sağlıyorlardı. Böyle bir eşitlik başka bir yerde söz konusu değildi ve gerçekten de elimizdeki belgeler, Sparta'nın karakteristik militarist kurumlarının idamesine gösterilen özenin zamanla arttığını ortaya koymaktadır. Zira Sparta'nın askerî konumu, hükmü altındaki bölgeler genişledikçe ve Spartalıların sayısı azaldıkça daha riskli hâle gelmişti.

Atina'da bulunan Prytaneum'daki (eski kraliyet sofrasının ikamesi niteliğindeki) halka açık sofralar gibi kurumlar, özel askerî niteliklere sahip Sparta asker sofralarının (*syssitia*) muadillerinin bir zamanlar Yunanistan'ın her yerinde bulunduğunu kesinlikle kanıtlamaz. Örneğin Hesiodos'un toprağı işleme görevini birkaç esir ve gündelik işçinin yardımıyla kendilerinin icra ettiklerini anlattığı köylülere feodal kısıtlamalar getirildiğine dair herhangi bir emare yoktur. Hesiodos, yalnızca yargı yetkisinin kötüye kullanılmasından ve birinin mahkemede haklarını savunabilmesi için önce zengin bir adamın geçici veya kalıcı mahmisi olmaya zorlanmasından şikâyet eder. Bunun yanında borç yasasından da bahseder ve belirleyici olan nokta da budur. Sparta, Girit ve

fethe dayalı diğer feodal devletlerde nüfus köleleştirilirken, başka devletlerde bu, borç esareti yoluyla yapılıyordu. Genel itibarıyla erkekler, elbette her yerde (örneğin Atina'daki *pelatai*de) himayeciliğe zorlanıyordu fakat bu durum, borç köleliğinin kök salmasıyla azalacaktı.

Tıpkı Yakın Doğu'daki askerî monarşilerin Mısır'da karşımıza çıkan türde emek hizmeti rejimlerinin kurulmasına yol açmaması gibi, burada da şehirli bir askerî sınıfın siyasi gücü elinde bulundurması zorunlu olarak geniş bir kırsal helot sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuştu. Benzer şekilde, Peloponezya'nın (Sparta, Argos, Sikyon) ve Girit'in Dor devletleri dışında kalan bölgelerinde –örneğin Tesalya, Lokris, Bizans ve iki Herakleia'da– tüm kırsal nüfus, serfliğe indirgenmiş durumdaydı. Ne var ki bunlar, yalnızca tarihsel dönemlerden günümüze ulaşan kanıtların bulunduğu yerlerdir; serf nüfusları her ne kadar başka yerlerde de mevcut gibi görünse de bunların yasal sistemleri hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Görünüşe göre Sicyon ve Argos'ta serfliğin kökeni, Sparta'daki gibi fetihlere ya da silahlı kuvvet tekelinin şehir yurttaşlarının eline geçmesi nedeniyle bir dönüşüme uğrayan himayeciliğe dayanıyordu (serfler, hafif silahlı piyadeler olarak savaşa girerlerdi). Burada ve fetih üzerine kurulu kolonilerde (Girit, Bizans ve iki Herakleias gibi) serfler, haraç ödeyerek devlete bağlanmış kişilerdi ve tıpkı Pontus dönemindeki Herakleia'da olduğu gibi konumları, fetih sırasında yapılmış bir devlet anlaşması uyarınca devlet tarafından güvenceye alınmıştı. Bunlar, Helotlar ve perioeci arasında bir statüye sahiptiler ve perioeci gibi her ne kadar haraç ödeyip askerlik hizmeti sunsalar da kişisel anlamda özgürdüler. Görünüşe Tesalya'da kişisel serfliğin daha ılımlı bir biçimi söz konusuydu: Tesalya ve Girit serfleri, aile ve mülkiyet hukukunda açıkça tanımlanmış haklara sahipti.

Siyasi anlamda boyunduruk altındaki kırsal nüfusun bu şekilde bir serflik durumuna indirgenmesinin, Yunan top-

lumları için genelleştirilebilecek bir gelişme aşaması olmadığı neredeyse kesindir. Şehir feodalizmi, bu tür kurumlara yalnızca belirli durumlarda yol açmıştı ve bunlar tamamen olmasa da esasen fetih üzerine kurulu devletlerde söz konusuydu. Öte yandan, nüfusun unsurlarının bağımlı bir duruma indirgenmesinin, yetersiz verilerimizin gösterdiğinden çok daha yaygın olması da hayli muhtemeldi. Kuşkusuz himayecilik her yerde mevcuttu ve aristokrasi tarafından bir haraç kaynağı olarak kullanılıyordu. Yine de Yunan Ortaçağı boyunca şehir aristokrasisinin ekonomik gayeler için ihtiyaç duyduğu insan gücünü tedarik ederken Antik Yakın Doğu'da, Roma'da ve satın alınan köle sayısında patlama yaşanan daha eski şehir devletlerinde kullanılan yöntemi izlediği kesindi.

Erkekler hasat zamanlarında ekin biçmek üzere işe alınırdı ve bu uygulama, daha erken dönemlerde olduğu gibi geç dönemlerde de var olmaya devam etti. Ancak işin büyük kısmı, sürekli olarak istihdam edilen işçiler tarafından yapılıyordu ve bunların bir bölümü ücretlerini yıllık olarak alırken, diğer bölümü borç köleleri olarak çalışıyordu. Bu ikinci grup, topraklarını kiralamak yerine bu topraklar üzerinde doğrudan çiftçilik yapan aristokratların mülklerinde sayıca daha fazlaydı. Borç köleleri, statülerini kaybetmiş özgür insanlardı ve bu anlamda –bizim serf olarak adlandırdığımız– kişisel mahmiler ve siyasi tebaa ile aralarında bir ayrım vardı. Bu ayrım, Girit yasasında oldukça açıktır. (Hukuk tarihçilerinin bu kişilerle ilgili tartışmaları için Atina başlığına bakınız.) Başka yerlerde olduğu gibi Yunanistan'da da serfler, genel itibarıyla şehirlerin büyük klanları kendi yönetimlerini kurduğunda ve satın alınan köleler önemli bir faktör hâline gelmeden ortaya çıkmıştı.

Görünüşe göre, satın alınan köleler, Yunan topraklarında tarla işi için nadiren kullanılıyorlardı ve daha büyük mülklerde kullanılmaları da pek yaygın değildi. Elbette bu dönemde büyük mülklerin sayıca fazla olması da muhtemel

değildi. Hasat zamanını anlatan antik tasvirler, elinin altındaki personeliyle ayakta duran bir toprak sahibini resmederler ama bu, başka yerlerde olduğu gibi Yunanistan'da da taşra yaverlerinin bulunduğunu ve bunların tarla işine aslında katılmadıklarını göstermekten fazlasını anlatmaz. Başka bir örnekte ise Delfi kâhininin Korintlileri 'köle sahipleri' (*choinikometrai*) olarak nitelediğini görürüz fakat bunun büyük işletmelerin varlığını işaret edip etmediği şüphelidir (Atina için aşağıdaki tartışmaya bakınız).

Her hâlükârda, Yunan Ortaçağı boyunca toprağın esas olarak köleler tarafından değil, bir kısmını özgür olmayan, diğer kısmını ise yarı özgür kişilerin oluşturduğu kiracılar, borç esirleri ve ipotekli toprak sahipleri tarafından ekip biçildiği açıktır. Toprak sahipleri sınıfı ikiye ayrılıyordu: Bir yanda köylüler, diğer yanda ise büyük topraklara, sığırlara ve paraya sahip olanlar vardı. İlk grubun ikinci gruba borçluluğu, tüm erken Antikçağın karakteristik bir özelliğidir ve bu dönemin toplumsal çatışmalarını bizimkilerden ayırır. Bu durumu modern terimlerle betimlemek için Prusyalı toprak sahiplerini kentleşmiş tefeciler gibi ele almak, köylüleri ise onların borçluları olarak tasavvur etmek gerekir.

Köylü mülklerine konan ipotek taşları ve büyük mülkler üzerindeki borç esirleri paralel olgulardı. Benzer şekilde, ilerleyen dönemlerde Babil'de tekil kapitalistlerin şaşırtıcı miktarda şehir arazisine sahip olduklarını görürüz; bu araziler muhtemelen onlara ait değildi ve borçlulardan faiz niyetine alıkonulup yine borçlulara kiralanıyordu. Antik Atina'nın ortakçıları (*hektemorioi*) da muhtemelen benzer bir durumdaydılar. Bunlar, mahṣullerinin altıda birini toprak sahibine ödüyorlardı ve bu, Mısır topraklarının olağanüstü verimliliğini hesaba katarsak, Mısır *coloni*sinin ödediği miktarın üçte birinden çok da az değildi. (Bu konuda daha fazla tartışma için Atina bölümüne bakınız.)

Yunan şehirlerinin aristokratik klanları ve özellikle de kıyı şehirleri, her daim denizcilikle uğraşmıştı. Solon gibi

bazı aristokratlar doğrudan deniz ticaretiyle iştigal ediyordu. Aynı zamanda tahıl üreten büyük mülklere de sahiptiler ve bu nedenle zarar yıllarında köylülere kredi verenler de onlardı. Bu durum, sikkenin icadından sonra paranın beraberinde getirdiği etkilerle değişime uğrayacaktı.

Ticaret, mutlak kapsamı açısından bakıldığında, erken Antikçağ toplumunda önemsiz bir faktördü. Yine de hâlâ takas ekonomisinin egemen olduğu bir toplumda ticari kârın göreli önemini küçümsememek gerekir. Dahası, aristokrasinin şehirlerde yaşaması –örneğin Attikalı *eupatrid*ler aslen 'şehir sakinleri' (*astoi*) olarak adlandırılıyordu– siyasi olduğu kadar ekonomik de bir güç kaynağıydı.

Deniz ticaretiyle uğraşan şehirlerdeki iki gelişme, klan devletinde krize yol açacaktı: (i) para ve toprak zenginliğinin artması; (ii) köylülerin artan borçluluğu. Homeros dönemindeki avam, piyade olarak hizmet ettiği sürece, savaş arabalarıyla çatışmaya girip tıpkı Segestes'in aktardığı Cheruici aristokratlarının halklarına hükmetmesi gibi (Tacitus, *Annals* 1.55) kendisine hükmeden aristokratik klan üyeleri tarafından yönetiliyordu. Ne var ki bu durum, hoplit taburlarının artan önemiyle tahammül edilemez hâle geldi.

En önemli faktör, köylülerin borç esaretinin artık devletin askerî gücü ve siyasi iktidarı için bir tehdit oluşturmasıydı. Bu esnada para ekonomisi gelirler arasında farklılaşmaya ve yeni sınıfların oluşumuna yol açmıştı: sonradan görme zenginler, mülksüz yoksullar ve yoksullaşmış aristokratlar. *Polis*in şiddetli sınıf çatışmaları, buradan neşet olacaktı.

Yunanistan'ın her yerinde en verimli topraklar, özellikle de dağlık arazinin zıddı olan vadi arazisi, satın alma ve haciz yoluyla aristokrasinin eline geçti. Bu, elbette rant yasalarını izleyen bir gelişmeydi çünkü hem araziyi ekip biçenlerin hem de toprak sahibi rantçıların geçimini sağlayabilecek tek toprak, verimli vadi topraklarıydı ve bu nedenle aristokratlar, tıpkı Almanya'daki aristokratların yalnızca en iyi arazilerin peşine düşmesi gibi, nakit fazlaları ile vadi toprakları satın

almayı tercih ettiler. Bu, aristokratik *polis*e dağ bölgelerinde neden nadiren rastlandığını ve aristokratik toplumun tipik merkezlerinin neden ovalarda –'çukur' Lakedaemonya'da ve Mesinya, Elis, Tesalya, Böotya ve Attika ovalarında– konuşlandığını da açıklar niteliktedir. Öte yandan dağ yamaçları, köylülere (*agroikoi*) bırakılmıştı. Dolayısıyla köylü demokrasisi ve aristokratik oligarşi arasında bölgesel bir ayrım da söz konusuydu ve bu, özellikle Attika'da açıkça göze çarpıyordu.

Bir diğer önemli faktör, ihracat sanayileri (örneğin Atina'da çanak çömlek üretimi) ve denizcilik faaliyetleri için kullanılan kıyılardaki liman kentlerinde yeni bir sınıfın ortaya çıkmasıydı. Bu yeni sınıf, toprağa dayalı olarak yaşayan ve çıkarları tarıma bağlanmış geleneksel çevrelerin dışında kalıyordu ve kendisine ekonomik menfaatlerini gözetmeyi vaat eden herkese siyasi destek sunmaya hazırdı. Diğer yanda ise toprağını kaybederek borç kölesi hâline gelen özgür doğmuş kişiler sınıfı bulunmaktaydı. Kimi zaman ittifak hâlinde, kimi zamansa tek başına hareket eden bu iki grup, aristokratik rejimleri devirmeyi amaçlayan hareketlerin temelini oluşturacaktı.

Bununla birlikte, alt orta sınıflardan yükselip servet kazanarak antik toprak sahibi klanların yanında hizalanan avamdan oluşan başka bir grup daha ortaya çıkmıştı. Bir zanaatkârın (*dēmiourgos*) zenginleşmesi, kapitalizm henüz gelişkin değilken bile mümkündü. Bu nedenle MÖ. 581'deki meşhur Solon uzlaşmasının da önerdiği üzere, iki zanaatkârnın *arkhon* olması gerektiği ve bunlara (her ne kadar Dimosthenis zamanındaki yoksulluk sınırına karşılık gelse de) o dönem için yüksek bir meblağ olan 500 drahmilik bir gelir bağlanması beklendiği çıkarımını yapabiliriz. Unutulmamalıdır ki erken dönemlerin zanaatkârları arasında gizli becerilerin miras yoluyla aktarıldığı ailelerden gelen kimseler bulunuyordu ve bu beceriler, (mitlerde de görüldüğü üzere) ender olduklarından hayli kıymetliydi. Bu

zanaatkârlar, kuşkusuz aristokrasi gibi geniş ailelerde yaşıyor ve bu nedenle servet biriktirebiliyorlardı. Kadim aile topluluklarının çöküşünün yanı sıra bu kişilerin toplumdaki konumlarının altını oyan, kapitalizm ve köle emeğiydi. Dahası, MÖ. 581 dolaylarında zanaatkâr birliklerinin aristokrasinin dışında kalan ve kırsal mülk sahibi tüccarları da içerdiği unutulmamalıdır. Sözgelimi Dimosthenis'in babası, tüm hayatı boyunca 'bıçakçı' olarak anılmıştı ama muhtemelen bıçakçılık hakkında bildikleri, bir Bochum firmasındaki ortalama bir hissedarın madencilik hakkında bildiklerinden fazla değildi. Aslına bakılırsa Dimosthenis'in üst kuşak ailesi nesiller boyunca varlıklı bir tüccar ailesiydi ve kendisi de, diğer şeylerin yanı sıra, bıçak işçiliği yapan kölelerin çalıştırıldığı bir atölyeye sahipti.

Mülk sahibi sınıf şiddetli çatışmalar nedeniyle bölündüğünde, şehrin taşradaki egemenliği sürdürülemez hâle geldi. Bu değişimin meydana gelme biçimi ve derecesi, doğal olarak bir yerden diğerine farklılık gösteriyordu. Bununla birlikte, antik Yunanistan'daki ilk büyük reformları şekillendiren, borç köleleriyle uzlaşmaya varma arzusuydu ve bu, aslen devletin askerî gücünü muhafaza etme ve siyasi çıkarlarını gözetme gayesini taşıyordu. Benzer bir eğilim, Yakın Doğu kanunlarında da mevcuttu.

Aristokrasiye yönelik en ciddi tehdit, hoplit küçük çiftçilerinin maruz kaldığı siyasi hak kaybı, toplumsal bozulma ve ekonomik güvensizlik nedeniyle radikalleşen köylülüktü. Drakon Kanunları ve benzeri yasaların kaleme alınması ve tiranlıkların kurulması, bu radikalliğin sonucuydu çünkü bunların anlamı, şehrin artık taşraya hükmeden yarı feodal bir kale olmaktan çıktığı ve aristokrasinin siyasi imtiyazlarını yitirdiğiydi. Tüm toprak sahipleri, askerlik hizmeti için silahlanabildikleri ölçüde (bu, Drakon Kanunları'nda *hopla parechomenoi* olarak geçer) yurttaş hâline geldi ve yurttaşlığın kentsel yükümlülükleri (Atina'da olduğu gibi) mülklerden edinilen gelire göre dağıtılmaya başladı.

Böylece başlangıçtaki şehir devleti ortadan kalktı, kişinin siyasi statüsünün tek belirleyicisi toprak mülkiyeti hâline geldi ve şehir, resmen taşraya tabi kılındı. Tıpkı ilerleyen dönemlerde Roma'nın On İki Levha Kanunları'nda göreceğimiz gibi, Yunan yasaları artık tarımsal bir mühür taşıyordu ve bu, soylu olmayan toprak sahiplerinin özgürleştiğine delaletti.

Bu değişimlerin nedenleri, hatta araçları, daha önce Sümer krallarının yazıtlarında ve Yahudilerin en eski kanununda karşımıza çıkanlarla aynıydı. Kendilerini silahlandırmaya kadir köylüler ve küçük burjuvalar, artık askerî açıdan vazgeçilmez bir işlevi yerine getiriyor ve (Yakın Doğu'nun köylüleri ve küçük burjuvaları gibi) yasal kan davalarının (buna 'kan davası hakkı' da denebilir) artıklarına, örf ve imtiyaza dayanan hukuk sistemine ve mahkeme süreçlerindeki hamilik kurumuna bir son verilmesini talep ediyorlardı. Bir diğer talepleri, bu kurumların yasal kodlarla ve her yurttaşa eşit şekilde sunulan bir adalet yönetimiyle ikame edilmesiydi. Ayrıca borçlardaki kişisel sorumluluğun kaldırılması ve bilhassa para borçlarının yarattığı yükle beraber küçük mülk sahiplerinin karşı karşıya kaldığı topraklarını kaybetme tehlikesinin sona erdirilmesi için baskı yapıyorlar, borç esaretinin lağvedilmesini, faiz oranlarının kısıtlanmasını ve hacizlerin denetime tabi tutulmasını istiyorlardı.

Mülksüzlerin radikal liderlerinin talebi, toprağın yeniden dağıtılması ve borçların silinmesiydi. Arazinin büyük kısmı ipotekli olduğundan ve bu yolla aristokrasinin eline geçtiğinden, ilk talep esasen ikincisinin daha keskin bir versiyonuydu. (Bu bağlamda, Atina'daki yurttaşlara mülkiyet sınıflarından birine mensup olma hakkı veren tek şeyin borçtan azade toprak [*ousia eleutheria*] olduğu belirtilmelidir.)

Büyük reformcular uzlaşma peşindeydi. Bir yandan adli para cezalarını sabitleyip borç yükünü ya tamamen ortadan kaldırdılar ya da hafiflettiler, diğer yandan mevcut mülkiyet ilişkilerine yönelik saldırıları kontrol altında tutmaya ve toplumsal farklılaşmaya yol açabilecek süreçlerin önüne

geçmeye çalıştılar. Bu bağlamda öne sürülen en iddialı program, arazinin veya kişilerin teminat olarak sunulduğu tüm borçları iptal etme (ünlü *seisachtheia*) yolunda en devrimci adımı atan ve köylülerin büyük bir nimet saydığı Solon programıydı. Bunu dışarıya satılan Attikalı borç esirlerinin serbest bırakılması izledi. İki tedbir de Solon'un programına kaynaklık eden temel siyasi motivasyonu yansıtıyordu: hoplit ordusunun gücünün muhafaza edilmesi. Nitekim bu ordu, artık devletin askerî gücünün zeminini oluşturuyordu.

Doğal olarak bu siyasi eğilim Yunanistan genelinde eşit ve benzer etkilere sahip değildi. Tiranlık her ne kadar başlangıçta ezilen sınıfların desteğini alsa ve bu nedenle birçok yeni yönteme başvursa da, elbette anayasal olmayan bir yönetim biçimiydi.

Yunanistan'daki tiranlığın belirgin bir özelliği, teokratik otoriteye meyletmesiydi. Tıpkı ilerleyen dönemlerdeki kâhinlerin Pers egemenliğini desteklemesi gibi, daha erken dönemlerde de antik aristokratik rahip klanları dışında birçok kâhin, tiranlardan yana konum almıştı ve bunun bir benzerine Yakın Doğu'da da rastlanmaktaydı. Tiranlık, daha sonra Sicilya'ya da geldi ama burada aldığı biçim, oraya göçmüş para aristokrasisiyle kurduğu ittifak nedeniyle farklıydı. Sicilya'daki ilk nesil tiranların kullandığı siyasi yöntemler de Yunanistan'da kullanılanlardan ayrılıyordu: Tüm şehir topluluklarının, hatta yabancı paralı askerlerin tiran şehirlerine dâhil edilmesi, Yakın Doğu'ya özgü önlemlerdi ve bunlar, Yunan kolonilerinde mümkün olsa da, Yunanistan'ın kendisinde uygulanabilir değildi.

Bununla birlikte, tiranların getirdiği önemli yeniliklerin, büyük kanun koyucuların getirdikleriyle belli başlı özelliklerde ortaklaştığı açıktır. Her ikisi de, antik aristokratik klanların siyasi iktidar tekeline ve kişilerin ve paranın denetimini elinde bulunduran eski ve yeni sınıfların ekonomik iktidar tekeline karşı şehir ekonomisini ve onun çıkarlarını temsil ediyordu. Her ikisi de köylülerle ittifak hâlindeydi. Bu ittifa-

kın ifadelerinden biri, 'Bütün Attika tek bir şehirdir' ilkesiydi. Her ikisi de güvence altına alınmış yasal hakları korumayı ve hukukun, aristokrasinin patrimonyal-kutsal mahkemelerinin geleneklerinden ve sınıf çıkarlarından bağımsızlığını sağlamayı amaçlıyordu ve kanunlar bu amaçla hazırlanmıştı. Bununla bağlantılı bir diğer amaç, adaletin köylerde resmî ellerde kalmasını sağlamaktı. Peisistratus'un davaların görülmesi için Attika şehirlerini bizzat ziyaret etmesi bu yüzdendi ve daha sonrasında da hiç değilse küçük meseleler Attika kırsalındaki gezici mahkemelerde (*dikastai kata dēmous*) görülmeye devam etti. Tesadüfi bir şekilde bunun bir benzerine Tesniye Kitabı Kanunu'ndaki hükümlerde de rastlanmaktadır.

Aynı eğilim, tiranların (Periander, Theogenes, Kleisthenes, Peisistratus) ve yasakoyucuların (Zaleucus, Solon) ekonomi ve siyasetin kesiştiği konularda gündeme getirdiği birçok tedbirde de kendini göstermektedir. Örneğin lükse getirilen ve çoğu zaman kapsamlı yasakları da içine alacak şekilde genişletilen katı sınırlamalar, kısmen sınıf hassasiyetlerinden, kısmen de küçük burjuva değerlerinden kaynaklanıyordu ve yaşam tarzlarının yurttaşların eşitliğine gölge düşürecek şekilde farklılaşmasını hedef alıyordu. Köle satın almayı yasaklayan Periander yasası (Fokida ve Locris'teki benzer yasalar klasik zamanlara kadar yürürlükte kalacaktı) ve Solon'un toprak birikimine kısıtlamalar getiren kanunu gibi önlemler, zenginliğin belli ellerde toplanmasının önüne geçmeyi hedefleyen girişimlerden bazılarıydı.

Diğer yandan öne çıkan bir özellik de şuydu: Borç nedeniyle verilen hapis cezasının ve tüm toprak sahibi yurttaşlar arasındaki yasal ayrımların kaldırılması (ki ikincisi, köylülerin özgürleşmesine eşdeğerdi), köylülerin şehirlere göç etmesinin önüne geçmeyi amaçlayan yasalarla bağlantılıydı. Toprak transferini sınırlamak adına devlet otoritesini kullanarak köylülüğü muhafaza etmeye yönelik girişimlerde bulunuldu. Böylece, arazinin 'şehre' (*pros to asty*) satılmasını yasaklayan yasalar çıkarıldı ve bu, aslında arazinin 'aris-

tokratlara' satılmasının yasaklanması anlamına geliyordu. Spekülasyon veya yeniden satış için arazi satın alınmasının önüne geçen ya da tahıl ihracatını köstekleyen pek çok yasa (Zaleucus gibi), aynı kategoriye aittir. Benzer tedbirler Ortaçağ şehirlerinde de söz konusu olmuştu ve bunlara aylaklık ya da dilenciliğe ceza kesilmesini öngören yasalar da dâhildi. Tüm bu çabaların ortak amacı, geçim sağlamanın tipik burjuva biçimlerini koruma altına almaktı.

Son kertede en azından büyük kıyı şehirlerindeki yasa koyucular ve tiranların aldığı bu gibi tedbirler, eski klanlar ile ticaretten ve parasal işlemlerden kentsel niteliğe sahip bir servet kazanan yeni sınıfları bir araya getirmek gibi bir etkiye sahipti. Bu nedenle Solon'un mevzuatı, (kesin olmamakla birlikte) Bruno Keil'in de öne sürdüğü gibi, mülkiyet sınıfı ayrımlarını, para cinsinde ifade edilen gelire dayandırıyor gibi görünüyordu ve eğer durum böyleyse, köylü hoplit *polis*inin temel ilkelerinden çoktan uzaklaşmış demekti. Benzer şekilde, merkantilist gerekçelerle kapsamı Attika'daki sınai metikleri de kapsayacak şekilde genişletilen ve onlara daha kolay bir şekilde yurttaş olmaya da arazi satın alma imkânı tanıyan ayrıcalıklar –ki bunlar ilerleyen dönemlerdeki demokratik rejimin yürüttüğü politikaların tam tersiydi– paranın ve dolayısıyla kişilerin denetimine sahip sınıflar arasındaki ittifakı işaret eder. Bir diğer örnek, Attika'dan zeytinyağı ihracına izni verilirken, arazinin diğer ürünlerinin ihracatının yasaklanmasıydı. Bu da esasen bir plantasyon niteliği taşıyan antik tarımsal merkantilizmin bir sonucuydu.

Bu nedenle, köylülerin lehine çıkarılan yasaların aslında siyasi amaçları güvence altına almak için kullanılan araçlar olduğu iddia edilebilir. Aynı motivasyon, köylülerin şehirli kıyafetleri giymelerini yasaklayan –yani şehre yerleşmelerinin önüne geçme arzusu taşıyan– Periander'in çıkardığı kanunda da mevcuttu. Bu, yukarıda sözünü ettiğimiz köylü göçüne ilişkin yasaklarda da açıkça görülmektedir.

Aynı zamanda –tıpkı daha sonraları Roma'da olduğu

gibi– borçlar ve mülksüzleştirme yüzünden şehre sürüklenen kırsal kitleleri yurt dışına göndermek için de çaba sarf ediliyordu. Böylece Salamis'e yerleşen Atinalı kolonicilere ipotek edilemeyen topraklar tahsis edildi. Bu tür düzenlemeler daha sonra siyasi amaçlarla dışarıya gönderilen kolonilerin bazılarında da –ama hepsinde değil– yapıldı ve hem acil askerî ihtiyaçlara hem de ülke içindeki toplumsal sorunu hafifletme arzusuna hizmet etti. Benzer şekilde, tiranlar tarafından dışarıya gönderilen koloniler, tıpkı içerideki kamu işleri programları gibi, işsizleri işe koşmayı amaçlıyordu. Çağın bir başka özelliği de yine bu bağlamda anlam kazanmaktaydı: gıda arzını istikrara kavuşturmak ve böylece yurttaşlar arasında buhranlı sınıfların peyda olmasını önlemek için gösterilen sürekli çaba ve buradan hareketle kâr fırsatlarını gereksiz yere azaltmadan ticareti düzenlemeyi amaçlayan politikalar.

Bu gibi faktörlerden dolayı sınıflar arasındaki çatışma her yerde Tesalya, Sparta ve Atina örneklerinde olduğu gibi görece belirgin özelliklere sahip devletlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmadı. Söz konusu olan, bekleneceği üzere, çeşitli uzlaşmalar ve ittifaklardı. Ne yazık ki bu gelişmelere dair çok az bulguya sahibiz.

Demokratik hareketler, her şeyden önce, (geniş hanelerin toprak sahipliğine dayanan) büyük klanların sıkı birlikteliğini tahrip etmeyi ve böylece bu klanların yerel birlikler ile kabile birliklerindeki, diğer bir deyişle de köy ve fratrideki üstünlüğünü sona erdirmeyi amaçlıyordu. Köy (*kōmē*, daha sonraki *dēmos*) elbette her zaman ekonomik bir topluluk olarak var olmuştu ama klan devleti tarafından siyaseten görmezden geliniyordu. Klanlar, Prusya'daki Junkers'te olduğu gibi, toprak mülkiyetleri nedeniyle köy topluluklarından ayrılmış, bunun yerine mahmilerden, borç esirlerinden ve kiracılardan oluşan kendi *kōmai*lerini oluşturmuşlardı. Ne var ki genellikle ipotekler yoluyla edindikleri toprakları büyük ölçüde dağınıktı. Bu nedenle köylü hareketlerinin

amacı, klan mülklerini köylere dâhil etmek ve birçok köyde toprak mülkiyetinin önüne engeller koymaktı.

Fratri, askerî topluluğun en küçük birimiydi ve bu nedenle askerî devletlerde kimlere yurttaşlık ve toprak mülkiyeti hakkı verileceğinin kontrolünü elinde bulundurmaktaydı. Fratriler her ne kadar salt klan üyelerini değil, bedenen sağlam tüm erkekleri içerse de, tamamen büyük klanların denetimine tabiydi (Wilbrandt bu noktada kesinlikle haklıdır). Bu, köylü hareketlerinin neden fratrileri demokratikleştirmeyi ya da bunların sahip oldukları işlevi ortadan kaldırmayı amaçladıklarını açıklar niteliktedir.

Hoplit sınıflarına çeşitli ölçülerde tavizler verilmişti. Sözgelimi *polis*, Elis'te 471'deki *synoikismos*a kadar ortaya çıkmamıştı. Bereketli 'çukur Elis'in' üst sınıfı, at yetiştiriciliği yapan seçkin bir konsey aristokrasisiydi; üyeleri, antik zamanlarda olduğu gibi kalelerinde dağınık hâlde yaşıyor ve yalnızca Olimpos Tapınağı'nın ve Olimpiyat Oyunları'ın idaresi söz konusu olduğunda birlikte hareket ediyorlardı: Bunlardan ikincisi –tesadüf eseri– bir kazanç kaynağı hâline gelmişti. Ticari faaliyet, hiçbir zaman önemli ölçüde varlık göstermiş sayılmazdı. Dolayısıyla toplumsal tabakalar (*Stände*) arasında hayli dostane ilişkiler söz konusuydu.

Derken Elis aristokrasisi, Peloponezya'daki Pisalıları fethetmek için hoplit ordusuyla birleşti ve tıpkı Romalı patrisyenlerin pleblere verdiği tavizler gibi, Elis aristokrasisi de her köye (*dēmos*) ele geçirilen topraklardan bir pay verdi. Pisalılar ise Elis devletinin haraç tedarikçileri olarak kaldılar. Aristoteles, köylülerin topraklarını kaybetmelerinin önüne geçmek için tasarlanmış bir borç yasağından bahseder ki bu yasağın sözünü ettiğimiz uzlaşma dönemine ait olduğundan kuşku yoktur.

Elis'in köyleri (*dēmoi*, *kōmai*), topluluğun kurucu unsurları olmaya devam etmişti. Toprak mülkiyeti hakkını denetim altında tutan kurumlar, devlet ya da fratriler değil, onlardı. Öte yandan hoplitler, tıpkı antik zamanlarda olduğu

gibi, aristokratlar tarafından yönetilmeyi 471'e kadar herhangi bir itiraz öne sürmeksizin kabul etmiş görünüyordu.

Uzun lafın kısası, ticari faaliyetin düşük seviyelerde kalması sonucunda Elis'te *synoikismos* söz konusu olmamıştı ve bu, aristokratik *polis*e özgü olguların burada uzunca bir süre boyunca ortaya çıkmadığı anlamına geliyordu. Bu olgular şunlardı: (i) köylülerin borçlanması (ii) arazi mülkiyetinin yoğunlaşması; (iii) idare hukukunda *dēmoi*nin ortadan kalkması; (iv) yeni bir aristokrasinin yükselişi. 471 *synoikismos*undan sonraki gelişmeler aşağıda tartışılacaktır.

İki komşu ticaret şehri olan Megara ve Atina'da işler çok farklıydı. Her ikisinde de, diğer liman şehirlerinde olduğu gibi, köylüler borca batmış ve önemli bir siyasi sorun ortaya çıkmıştı: ticaretin gelişmesiyle zenginleşen yeni klanların rolü. Bu yeni aileler, Megara'da aristokrasinin sürülerinden sağlanan yünle yapılmış yünlü malların ihracatından zengin olmuştu ve kendi atölyelerinde (*ergastēria*) çalışıyordu. Her ne kadar eski aristokrasi de hemen hemen aynı yolla para kazanmış olsa da, bu yeni ailelerin gösterişi, Theognis'in hor görülmesine yol açmıştı.

Atina'da zeytinyağı ve çömlek ihracatı ile yeni bir sınıf ortaya çıktı. Bu yeni sınıf, Megara'da olduğu gibi burada da eşit statü kazanmak için aristokrasiye karşıt bir konum alıp kırsal kitlelerle güçlerini bir süre için birleştirdi. Megara'da Theognis, buna karşı uyarılarda bulunmuştu ve görünüşe göre bu tür bir ittifak, oligarşiyi desteklemesine yol açmıştı.

Ne var ki gerçek devrimciler, borçlu köylülerdi. Megara'da siyasi devrim, (Atina'da olduğu gibi) köylülerin tipik ve sınırlı bir borç indirimi (*seisachtheia*) elde etmelerini sağladı; buysa borç verenlere ödenen faizin iade edilmesi demekti. Bu esnada Megaralı aristokratların Atina'da olduğu gibi bir 'aşağılamaya' maruz bırakılarak zorla demelere dâhil edilip edilmediğini ise bilmiyoruz. Her durumda Atina, Megara ticaretini ortadan kaldırmıştı ve bu, tam demokrasiyi hedefleyen gelişimin önüne geçti.

Atina'da ise demokrasi, ancak yapılan köklü değişiklikler sonucunda elde edilebilmişti. Gelişimine temel teşkil eden şey, Kleisthenes tarafından yeni klanların oluşturulmasıydı. Yeni grupların üyelerinin göreve geldikleri zaman arkhonlardan beklendiği üzere –ki bunlar, aynı zamanda Ortaçağ Almanyası'nın Hantgemal'inde olduğu gibi yerel topluluklarını ilan etmek zorundaydılar– Zeus Herkaios ve Apollo Patroos'un antik klan kültüne katılıp katılamadığını bilmiyoruz. Ne var ki bunun teşkil ettiği önem, muhtemelen yalnızca yerli Amerikalıların başkan olabilmesini öngören kuraldan fazla değildi, çünkü tüm aristokratların ve bütün yeni yurttaşların demelere Kleisthenes tarafından kalıtsal bir zeminde dâhil edilmesi, bu hususun önemini aşındırmış olmalıydı. Kleisthenes 'tüm Atinalıları soylu kılmıştı', yani bundan böyle herkesin kendi 'ev topluluğu' vardı.

Bununla birlikte, kişinin hangi topluluğa mensup olduğunun belirtilmesi gerekliliği, Kleisthenes'ten önce kraliyet konseyine kabul edilen büyük klanların arkhonları kendi saflarından seçtiklerini gösterir. Klanlar sinokizm yoluyla kalelerinden çıkarıldıktan sonra –örneğin Dekeleia bu klan merkezlerinden biriydi– Kleisthenes'in yaptığı reformlara kadar klan devleti çerçevesinde faaliyetlerine devam etmişti.

Sözde Solon sınıfları, şüphesiz Solon'dan önce de vardı. Roma'nın ilk zamanlarında olduğu gibi yurttaşları mali, askerî ve emek hizmeti yükümlülüklerine göre sınıflandırmaya yarıyorlardı. Drakon, kendilerini silahlandırabilen tüm erkekleri etkin yurttaşlığa kabul etmişti. Daha sonrasında Solon, küçük çiftçi sayılan nüfusun altındaki statüde yer alanları da kabul etti ve kadrolara seçilebilmek için gereken ehliyetin kapsamını küçük çiftçileri (*zeugitai*) de içerecek şekilde genişletti. Yine de eski şehir aristokrasisine (*eupatridai*) değil, müştereklere (*astoi*) mensup yurttaşların arkhon hâline gelebilmek için (tıpkı Roma *gentes minores* gibi) yeni yapay klanlara dönüştürülmesi gerekiyordu. Bu, Solon'dan sonra yapılan yarı devrimci uzlaşmanın önerdiği bir çıkarımdı;

Zeus Herkaios kültüne katılım hususunda yapılan bu uzlaşmada arkhonluk, iki *dēmiurgoi* tarafından icra edilmişti.

Açıktır ki Kleisthenes'ten önce klana üyelikte toprak sahipliği şartı aranıyordu ve bu, kadrolara atanmak için de gereken bir vasıftı, zira elinde toprak mülkü bulundurmayan bir klan hayal dahi edilemezdi. Ne var ki buradaki *dēmoi*, Elis'teki durumun aksine, henüz en düşük siyasi birim değildi. Bir hayli önem taşıyan yurttaş listeleri hazırlama görevini Atina'da hâlâ aristokrasinin hükmü altındaki fratri üstlenmekteydi; Elis'te ise bu sorumluluk *dēmos*a aitti.

Üstelik köyler hâlâ ortada yoktu. Naukrariler[3] gerçek topluluklar değil, daha ziyade devlet yüklerini bölüştürmeye yarayan coğrafi birimlerdi. Solon'un zeytinyağı ve çömlek ihracatını ilerletme politikaları, ticareti teşvik etmek için yaptığı para reformu ve tahıl ihracatına getirdiği yasak, önerdiği programın aslen köylülerin çıkarını korumak için tasarlanmadığını açıkça gösteriyordu.

Bu nedenle, antik aristokrasinin Solon reformlarından sonra bile fratriye hükmetmeye devam etmesi şaşırtıcı değildi. Köylüler bir kez daha borca batmıştı ve yine kira ödeyen ve ödemeyen topraklar arasında, yani Pedia (aristokrasi ve yeni kiracılar) ile köylüler arasında, başka bir deyişle kıyı nüfusu ile hinterlandın küçük çiftçileri arasında bir tür mücadele yaşanmaya başlamıştı.

Peisistratus, antik klanlara karşı düşmanca politikalar izliyor ve gücünü köylülerin desteğine dayandırıyordu. Ne var ki aristokrasiye karşı (müsadereler dışında) ne gibi önlemler aldığını bilmiyoruz; nitekim Cauer'in iddiası kesin kanıtlarla doğrulanmamaktadır. İlerleyen dönemlerde Kleisthenes, kendi siyasi konumunu güçlendirmek adına şehirde yaşayan varlıklı yabancıları, azatlıları ve metikleri yurttaşlar topluluğuna dâhil etmeye çalıştı ve bu sırada klan devleti yapısını yıkmayı amaçlıyordu. İzlediği yöntem, aristokrasiyi köy

[3] Attika halkının alt bölümlerinden biri. (Çev.)

topluluklarına [*dēmoi*] dâhil etmek ve diğer yandan da aristokrat olmayanların fratrilerdeki nüfuzunu artırmaktı.

Bu amaçla devletin bölgesel şekilde yeniden bölünmesini destekledi ve bu, eski kabile birimlerini kesen bir ayrımdı. Bundan böyle herkes, hatta şehir sakini bile, kendi yerel köy topluluğuna (*dēmos*) sahipti ve kamu hukukuna göre bu topluluğa doğuştan ait sayılıyordu. Devletin bu *dēmoi* üzerine kurulması, halk mahkemelerinin yargı yetkisinin genişletilmesi ve sürgün/dışlama kurumu, 'demokrasi' diye adlandırılan şeyin üç temel unsurunu oluşturuyordu ve bu demokrasi, kesinlikle 'halkın egemenliğine' denk değildi.

Areopagus, aslen klanlardan alınarak oluşturulmuş bir konseydi ve Aristoteles'e göre magistratelerin atanmasından sorumluydu; daha sonra durum tersine döndü ve konseyin kendisi magistratelerden oluşmaya başladı. Kleisthenes'ten önce bile, magistrateler üzerindeki kadim yetkilerinden bazılarını, özellikle de finansla bağlantılı olanları kaybetmişti; seçilmiş bir Prytane konseyinin (*boulē*) kurulması ise aristokratik yönetim döneminde gerçekleşti. Bu nedenle Areopagus, muadili Roma Senatosu'nun sahip oldukları gibi yetkiler kazanamadı ama halk meclisinin (*ekklēsia*) anayasaya aykırı eylemlerine, özellikle de kutsal hukuku ihlal eden eylemlere karşı bir temyiz mahkemesi olmaya devam etti. Bu imtiyaz, Efialtes ve Perikles'in yasalarıyla ortadan kalkacak ve geriye radikal demokrasi kavramına tekabül eden bir durum kalacaktı.

Atina 'demokrasisi', Parlamento'nun egemenliğine dayanan İngiliz demokrasisine ya da Amerikan demokrasisine benzemiyordu, nitekim her ikisinde de anayasa hukukunda yapılacak bir değişikliğin, önceden belirlenmiş kuralları takip etmesi gerekiyor. Atina'da her yurttaşın, halk meclisinin anayasaya aykırı eylemlerine itiraz etme hakkı vardı; bu, halk mahkemesinde bir karşılık bulurdu! Atina *ekklēsia*sının egemenliği, Roma meclislerinin (*comitia*) egemenliğinden çok daha bütünlüklüydü çünkü Roma anayasa hukukuna

göre meclisin gerçekleştirdiği bir eylem, yalnızca kutsal yasayı ihlal ettiğinde değil, aynı zamanda bir bireyi hedef aldığında ve genel norma uymadığında da geçersiz kılınabilirdi. Roma hukukunun bu özelliği, Yunan sürgün kurumunu açıkça dışarıda bırakan On İki Levha'da göze çarpmaktadır.

Yunan *polis*inin 'egemenliği', yurttaşlarının mülkiyeti üzerindeki gücünde de kendini gösteriyordu. Von Wilamowitz'e göre bu, özel mülkiyetin Yunanistan'da yeni bir kurum olduğunun işaretlerinden biriydi. Bu nedenle, *polis*in Homeros döneminde yurttaşların toprak mülkiyeti üzerinde kontrol sahibi olduğu, tarihsel zamanlarda bu gücün azalmayıp tam tersine arttığı ve bu eğilimin Helenistik zamanlara kadar devam ettiği vurgulanmalıdır. Yurttaşların mülkiyeti üzerindeki bu gücün nihai kökeni, *polis*in askerî karakterinde aranmalıdır, çünkü *polis* esasen bir kamptı ve *ekklēsia*, özünde toplanmış, düzenli bir orduya kaşılık geliyordu. Bu, az önce tartışılan olguların bir açıklamasıdır; bu olguların ilkel komünizmin kalıntılarıyla olan ilişkisi, Polonya'nın sahip olduğu tarım arazilerinin tahsisi için Prusya tarafından çıkarılan yasa tasarısı kadar zayıftır.

Attika deme örgütlenmesi biçimindeki demokrasi, Atina etkisi altındaki diğer şehirlere yayılmış ve İyon dili konuşan deniz şehirlerinin çoğuna ve ayrıca Dor etkisinin hissedildiği –Rodos gibi– bazı şehirlere de hâkim olmuştu. Ancak Atina anayasasının daha ayrıntılı bir analizi burada yersiz olacaktır. Von Wilamowitz ve Eduard Meyer gibi seçkin bilim insanları arasındaki keskin ayrılıklar, aynı araştırmacıların sık sık fikir değiştirmesi ve Bruno Keil, Friedrich Cauer ve Martin Wilbrandt'ın çalışmaları, filologlar ve tabii konuya dışarıdan bakan bizler için pek çok şeyin hâlâ belirsizliğini koruduğunu gösteriyor. Aristoteles tarafından kaleme alınan *Atinalıların Anayasası*'nın yakın zamandaki keşfi bile hâlihazırdaki sorunlara çözüm olmuş değildir.

Tüm klasik Yunan tarihine özgül niteliğini veren, aristokrasi ve avam arasındaki toplumsal karşıtlıklardı ve bu

karşıtlıklar oligarkları demokratlardan ayıran ekonomik muhalefetle ayrılmaz bir şekilde bağlantılıydı. İç politikadaki değişiklikler, dış politikanın da değişmesi anlamına geliyordu ve dış politikadaki değişiklikler de iç politikanın değişmesi anlamına geliyordu. Doğal olarak, bugün yaygın olarak gördüğümüz hâliyle sınai proletarya ve sınai işverenler arasındaki çatışma, o dönemlerde söz konusu değildi. Buradaki karşıtlık, servetlerin farklılaşmasına (servetin ekonomik yapısının neyin teşkil ettiği burada önemsizdir) ve borçlular ile alacaklılar arasındaki çatışmaya dayanıyordu; bundaki bir başka etken, antik şövalyeliğin etkisi altında oluşmuş grupların yaşam tarzı ile böyle bir etkinin söz konusu olmadığı grupların yaşam tarzı arasındaki tezattı.

Burada, eski klanların mülkiyetinin esasen rant getiren topraklarda yoğunlaştığını ve bu toprakların kısmen ticaretten elde edilen kârlarla edinildiğini belirtmek gerekir. İkincisi genel bir çıkarımdır ve elbette tüm klanlar ticaretle uğraşmamıştır. Aslına bakılırsa aristokrasi, başlangıçta yerel şeflerin soyuna mensup kişilerden oluşuyordu; oysa sonradan zenginleşenler, bunu tamamen veya kısmen gemi mülkiyeti yoluyla ve ortak girişimlere yatırım yaparak başarmıştır. Bu ekonomik süreci, büyük ticaret şehirlerinin tüccar patriciateleri tarafından denizde yürütülen ama esasen verimli, rant getiren Lelantin Ovası'na sahip olmak için verilen sözde Lelantin Savaşı'nda fiilen görebiliyoruz.

Tahmin edilebileceği gibi, eski klanlar, yeni klanların aralarına katılmasını engellemeye ve böylece para birikimini itibarsızlaştırmaya çalışıyordu. Geç Antikçağda limanlarda bile sadece ticarethaneler ve denizaşırı toptan ticaret yapan firmalar saygın kabul edilirdi. Toprak aristokrasisi teoride kâr elde etmenin her türünü ayıplıyor ve elbette kâr amaçlı alım satıma herhangi bir kişisel katılımı, hatta genel olarak kişisel emeği de hakir görüyordu.

Bu nedenle Sparta'da, askerî örgütlenmenin bir sonucu olarak, zanaatkârlar ve tüccarlar (hem perakende hem de

toptan satışla uğraşanlar) belli makamlara getirilmeye uygun bulunmuyorlardı ve bu gruplar, perioeci olduklarından gerçekten de tam yurttaş statüsüne sahip değillerdi. Bunun yanında, Spartalıların kendilerinin de emeklerini toplumsal konumlarıyla çelişecek şekilde ve kâr elde etmek için kullanmaları yasaklanmıştı. Bu durum Alman İmparatorluğu ordusundaki subayların nasıl davranmaları gerektiğini dikte eden kurallarla karşılaştırılabilir.

Aynı zamanda Sparta yasaları –demokratik Atina yasasına tamamen tezat oluşturacak şekilde– gayrimeşru çocukların ve hatta helot çocuklarının tam yurttaşlar topluluğuna kabul edilmesine izin veriyordu; zira Sparta'daki nizamı diğer yerlerdekinden farklı kılan temel özellik kan değil, askerî eğitimdi. Araba savaşlarının uzun süredir kullanılmakta olduğu Thebai'de borçlular –eski zamanlarda olduğu gibi– *sınıf kaybetmiş* kabul edilirdi çünkü bu kişiler ya zevatını rehin vermiş ya da bir ipoteği kurtarmak için mülklerini devretmişti. Thebai'de kişinin bir makama gelmeye hak kazanabilmesi için 10 yıl boyunca pazardan (*agora*) uzak durması gerekirdi.

Öte yandan Atina'da belki de başkomutanlık makamı dışındaki tüm makamlar kura yoluyla doldurulmuş ve *dēmos*, zenginlere uygulanan liturjilerin yüklerinden kurtulmuştu. Yine de kiralarıyla geçinen soylu ile gelirini çalışarak kazanan kişi arasında açık bir ayrım vardı. Bu, Atina demokrasisi tarafından ortadan kaldırılmamıştı ve örneğin Dimosthenis'in *dēmos* temsilcileri önünde bir savunma olarak yaptığı *Taç Üzerine* isimli konuşmasında açıkça dillendiriliyordu.

Hoplit *polis*inin üst sınıfı, topraklarından elde ettikleri kiralarla geçinen bir savaşçı topluluğuydu. Bu nizamın mensuplarının büyük senyörler gibi bir yaşam sürdürmemesi, Helenik uygarlığın sanatı dâhil tüm karakteristik özelliklerinin gelişimi için elzemdi. Basit, gösterişsiz bir şekilde yaşamakla yükümlüydüler ve bu, tam da sınıf olarak

bir özbilinç geliştirdikleri dönemde söz konusu olmuştu. Böylelikle ulusal oyunlar ortaya çıktı ve Sparta'nın etkisi altındaki spor tesislerinde çıplaklık, beraberinde getirdiği önemli sonuçlarla birlikte, kabul gören bir şeye dönüştü. Etrüsk, Romalı ya da Yakın Doğulu soyluların saraylarında bu gibi olgular hayal bile edilemezdi çünkü onlar için bu tür şeyler, 'haysiyetlerine' aykırıydı. Sözgelimi uzmanlar, Etrüsk sporcularının Etrüsk aristokratlarına ücret karşılığında performans sergileyen profesyoneller olduğu konusunda hemfikirdi ve bu, sporcuların fizyonomilerinden de anlaşılmaktaydı. Aynı şey daha sonraki Roma İmparatorluğu'na da karşımıza çıkacaktı.

Siyasal gelişim tipik bir gidişat izliyordu: önce aristokratik *polis*in tikelciliği, akabinde hoplit *polis*i ve son olarak –en zengin şehirlerde– radikal demokrasi. Bu evrim, Yunan (ve Roma) uygarlığını Yakın Doğu'nun teokratik uygarlıklarından ayıran seküler karakteri belirleyen unsurdu. Bu farklılığın başlıca sebebi, kesinlikle iki bölgedeki tapınakların ekonomik kaynaklarındaki çeşitlilik değildi, zira Yunan tapınakları de bir süre için ellerinde toprak mülkiyeti bulundurmuşlardı. Bunun öne çıkan bir örneği, MÖ. 590 yılındaki Kutsal Savaş'tan sonra Delphi'de olup bitenlerdi; burada Kirra ve Krisa toprakları tapınağa devredilmiş ve daha sonra kiracı çiftçiler arasında paylaşılmıştı. Yunan tapınaklarında da Yakın Doğu'dakilerle aynı işlevleri yerine getiren hazine depoları vardı; bunlar, (Mısır tapınakları gibi) atölyelere sahipti ve borç verebilmekteydi. Diğer zamanlarda ise mevduat bankası gibi işliyorlardı. Yeri gelmişken, kölelerin özgürlüklerini tapınak tanrısı aracılığıyla satın almalarını içeren prosedürün nedeni, muhtemelen tapınakların kölelerin tasarruf mevduatlarını elinde tutmasıydı, zira kölenin kişisel mülkü (*peculium*) – efendisi buna el koymak için herhangi bir yasal işlem başlatmadığı sürece– orada güvendeydi. Bir diğer faktör ise elbette bu prosedüre göre kölenin özgürlüğünü teminat altına alanın tanrı olmasıydı.

Dahası, Helenistik dönemde olmasa da klasik zamanlarda Yunanistan'daki tek önemli devlet kredisi kaynağı tapınaklardı ve bunlar, aynı zamanda savaş ganimetinin saklandığı depolar olarak da kullanılıyordu. Partenon, Delfi ve Olimpia'daki tapınakların yerine getirdiği işlevler bunlardı. Thukidides'te, tapınak hazinelerinin Peloponezyalılar için ne kadar önemli olduğu üzerine Perikles'in yürüttüğü bir tartışma mevcuttu.

Helenik uygarlığı Yakın Doğu'dan daha seküler kılan faktör, etnik unsurların batıl inançlara yatkınlığında görülen farklılıklar da değildi. Yunanlar, hatta daha çok Romalılar, en az Yakın Doğulular kadar –ya da genel siyasi eşitlenme ve teokratikleşmeden önceki erken dönemin Yakın Doğuluları kadar– batıl inançlara sahiplerdi. Yunanistan ve Roma'daki siyasi liderler, batıl inançlara olan bu eğilimi daima göz önünde bulundurmak zorundaydı.

Batı'da dinin çok daha az baskın olmasının gerçek nedeni, buradaki rahiplik düzeninin örgütlü, sıralı ve birleşik olmamasıydı. Bu, birçok gelişmeye yol açmıştı: Rahiplik için özel bir eğitim verilmiyordu, bu meslekten olmayan sıradan insanlara sağlanan bir din eğitimi de yoktu ve rahipler çilecilik ve ayinlere ilişkin sabit kurallara tabi değillerdi (gerçi bu yönde –nispeten küçük de olsa– belli başlı adımlar atılmaktaydı). Her şeyden önce sıradan insanlar, Yahudilikte olduğu gibi mezhepler tarafından çilecikle elde edilecek bir saflık idealiyle kuşatılmamışlardı.

Yunanistan'daki rahiplikler, tarihsel zamanlarda bile belli başlı aristokratik klanlarda genellikle kalıtsaldı; bunun bir örneği, Delfi'deki Dionysos rahipliğiydi (Apollo rahipliği değil). Bu, kuşkusuz erken zamanlarda bir kuraldı ama ilerleyen dönemlerde, özellikle hoplit *polis*inin zaferinden sonra böyle olmaktan çıktı. Diğer yandan, bazı durumlarda rahiplik kadroları seçim yoluyla tayin edilir, ya da –daha yaygın olarak– vasıflı adaylar arasından kura ile belirlenirdi. Fakat rahiplik kadrolarını doldurmada en sık kullanılan yöntem, onları satmaktı.

Rahiplik, genellikle diğer mesleklerle birleştirilebilmekteydi. Başlangıçta bu, ömür boyu sürdürülen bir görevdi; ancak ilerleyen zamanlarda görev süresi bir yıla kadar düşmüştü. Bir rahip olarak hizmet etmek, aslında bir tür ticari faaliyetti; örneğin bizlere kadar ulaşan bir vakada tapınağın zeytinlikleri yakıldığından rahiplik kadrolarını doldurmada oldukça zorlanılmıştı.

Özetlemek gerekirse, Batı'da rahipleri nizami bir şekilde birbirine bağlayan herhangi bir bağ bulunmuyordu; bir tapınak inşa etme çabası ya da bir tür rahip dayanışması ve özbilinç duygusu geliştirme eğilimi de söz konusu değildi. Bu durum yalnızca yerel tanrılar arasındaki güçlü rekabetle açıklanamaz, bunu kavramak için Ortaçağdaki benzer örneklere göz atmak yeterlidir. Bu olguların nedeni, rahipliğin siyasi anlamda aristokratik klanların askerî gücüne ve bunun yanında tamamen seküler yönelimlere sahip *polis* yurttaşlarına tabi olmasıydı. Dolayısıyla Delfi, Delfili bir rahip klanının değil, *polis*in denetimindeydi ve sahiden de Kutsal Savaş'ın asıl nedeni, bu *polis*in hacıları haraç ödemek zorunda bırakarak tapınak üzerindeki hâkimiyetini suiistimal etmeye başlamasıydı. Her ne kadar savaştan sonra Delfi tapınağının denetimi esasen kırsal topluluklardan (*ethnē*) oluştan bir birliğe geçtiysse de *polis* gitgide daha fazla nüfuz kazanacaktı.

Rahipliğin boyunduruk altına alınmasından sonra bile Yunan dünyasında teokrasi, mistisizm ve vecde yönelik eğilimler devam etti. Gerçekten de Pers Savaşları bile –Eduard Meyer'in parlak biçimde savunduğu üzere– başka yerlerde olduğu gibi Yunanistan'da da Persler tarafından desteklenen bu gibi eğilimler ile Helenik uygarlığın sekülerizmi arasındaki keskin mücadelenin bir ifadesi olarak görülebilir. Tüm tiranlar ve tiranlığa talip olanların tapınaklarla veya kâhinlerle bağları vardı ; bunun iyi bilinen bir örneği, Alcmaeonidae'nin Delfi ile olan ittifakıydı.

Ne var ki rahipliğin gücü, Yakın Doğu'dakinin aksine gaspçıların konumunu meşrulaştırmada yetersiz kalmaktay-

dı ve bu yüzden Yunanistan'da tiranlık kendisini tesis edememişti. Rahipliğin zayıflığı Homeros çağından kalma bir mirastı; Homeros şiirlerinde tanrılara ve rahiplere itibar edilmediği açıkça görülmekteydi. Yakın Doğu'da ordu monarşisinin savaşçı klanları, kraliyet bürokrasisi ve teokrasinin müttefik kuvvetleri tarafından boyunduruk altına alınmışken, Yunanistan'da klanlar, krallara ve rahiplere karşı baskın konumdaydı. Akabindeki yurttaş-köylü hoplit güçlerinin zaferi, Yunanistan'daki tüm teokratik eğilimlerin kesin bir şekilde yenilgiye uğratıldığı anlamına geliyordu, çünkü rahiplik, aristokrasinin hizmetine girmişti ve bu nedenle mücadeleden muzaffer çıkanlar her türlü dinî veya gelenekçi yargı yetkisine düşmandı. Yakın Doğu'da ise kitleler, rahipleri kralların ve büyük zenginlerin despotik iktidarına karşı bir sığınak olarak görmüş ve bu nedenle teokrasiyi desteklemişlerdi.

Yunan hukukunun tarihine gelince, muhtemelen tapınak mülkleri o kadar önemliydi ki, daha sonraları *emphyteusis* adı verilecek olan kalıtsal kiralama kurumunun ortaya çıkmasına yol açmıştı. İlk zamanlarda kent ya da köy mülklerinin kalıtsal olarak kiralanması büyük olasılıkla bir ihtiyaç değildi çünkü bu mülkler ya gençler arasında bölünmüştü ya da müşterek sayılmıştı. Oysa tapınakların akıbeti bu iki yolu da izlemedi. Kalıtsal kiralamalara yalnızca Elis'te rastlanıyordu ve bunlar da zapt altına alınmış Pisalıların bir kısmı tarafından üstlenilmişti. Bu nedenle, firavunlar dönemi Mısırı'nda olduğu gibi burada da kalıtsal kiraların bazı tapınak köylüleri tarafından üstlenildiği varsayımını yapabiliriz (ama elbette bundan emin olamayız). Kalıtsal kiralamaların ilk kez 5. yüzyılın Olimpiası'nda bulunan bir yazıtta belgelendiği Yunanistan'da, tapınakların kalıtsal kiracıların ev sahipleri olarak karşımıza çıkması tesadüf değildir. Klasik çağda müşterek topraklar da kalıtsal olarak kiralanıyordu. Ancak özel mülk sahipleri bu uygulamaya dâhil olmamışlardı (öne sürülen tek vaka açıkça belgelenmemiştir ve doğru olması olası değildir).

İlk kez Mitteis'in kesin bir şekilde ortaya koyduğu gibi,

kalıtsal kiralamalar iki ekonomik nedenden ötürü kullanılıyordu. Birincisi, üzerine zeytin ağaçları veya üzüm asmaları dikerek çorak arazinin ıslah edilmesi koşuluna bağlanan kiralamalardı ve bunun için yapılacak masraflardan kiracı sorumlu tutulurdu. Burada kalıtsal kiralama, Yunanistan'da ve Yakın Doğu'da sıklıkla rastlanan bir anlaşma biçiminin bir uzantısıydı. Bu anlaşmaya göre kiracı, toprağı ekip biçmesi koşuluyla araziyi uzun dönemli veya kalıcı olarak kiralayabiliyordu, bu koşulu sağlamadığı takdirdeyse sözleşme iptal edilebilirdi. Yine bu anlaşma uyarınca, kiracı bir varis bırakmadan ölmedikçe, kira sözleşmesi de sona ermiyordu. Eski Babil yasasının toprağın ıslah edilmesinin kattığı değeri çok daha ilkel bir şekilde nasıl ele aldığını yukarıda tartışmıştık.

İkinci neden, kalıtsal kiralamanın bir 'gelir satın alma' yolu olarak kullanıldığı durumlarda işlerlik kazanıyordu. Mitteis, bu terimi Cermen kurumlarıyla kurduğu isabetli benzerlik üzerinden ortaya atmıştı. Söz konusu terim, işlenmiş toprağın bir tapınak tarafından veya tapınak için satın alındığı ve daha sonra kiraya verilmek üzere satıcıya geri kiralandığı işlem türünü ifade ediyordu. Bu, güvenli bir yatırım olduğu için tapınak açısından avantajlıyken, arazinin eski sahibinin de yatırım sermayesini artırdığı anlamına geliyordu ve arazisinin mülkiyetinin tapınağa geçmesi ona bir güvence sağlıyordu. Kira sözleşmelerinin satılıp satılmayacağı sözleşmeyle belirlenir ve bazen de yasaklanırdı. Thisbe'den kalma geç tarihli bir sözleşmede satışa izin verilmiş ama bu izin, antik Helen toplumunun ilkeleri uyarınca sadece yerel topluluğun yurttaşlarına tanınmıştı.

4.2. Klasik Dönem (Özellikle Atina)

Arazi, özel toprak sahipleri tarafından değil, yalnızca tüzel kişilikler ve kamu kurumları tarafından kalıtsal kiraya veriliyordu. Gerçekten de Yunan hukuku, Roma gibi, bu yetki-

yi özel kişilere vermemişti. Klasik dönem boyunca Atina'da kalıtsal kiralama, sınırlı toprak mülkiyetinin tek biçimiydi ve bu, benzer bir radikal demokratik yapıya sahip diğer topluluklarda da geçerliydi. Çünkü yurttaş *polis*inin gelişimi, kural olarak toprakta tam ticaret özgürlüğünün de gelişimi anlamına geliyordu. Bu, Atina'da ve Atina İttifakı'na[4] mensup şehirlerde böyleydi. Aslına bakılırsa, İttifakın Atina yurttaşlarına sağladığı başlıca avantajlardan biri, onlara müttefik şehirlerde toprak satın alma ve kiralama hakkı vermesiydi. Sparta ve Tesalya gibi senyörlük devletleri dışındaki yerlerde de klan üyelerine ön alım hakkı tanıyan yasalar klasik dönemde yürürlükten kaldırılmıştı.

Dahası, hoplit devletleri kuruldukları dönemde arazi aktarımına ilişkin sınırlamaları da kaldırılmışlardı. Bu sınırlamalar, tahsis edilen toprak payının satışının mutlak olarak yasaklanması, mülk biriktirilmesinin yasaklanması, mülkün bölünmesi ile ipotek edilmesinin sınırlandırılması gibi uygulamaları kapsıyordu. Yurttaş ordusunun ekonomik temelini muhafaza etmek için getirilen bu kısıtlar, ilerleyen dönemlerde savunmanın paralı askerlere emanet edilmesiyle birlikte elbette tamamen ortadan kalkacaktı.

MÖ. 471'de sinokizmle kurulan Elis'te MÖ. 350 yılında varılan bir siyasi uzlaşma, sürgündeki aristokratların geri dönmesinin önünü açtı ve mülklerinin satılmasını yasakladı. İkinci hüküm, bu gibi satışlara şimdiye kadar izin verildiğini göstermektedir ve şüphesiz bu, uzun zamandır böyle süregelmişti.

Toprağın serbest ticareti, zorunlu olarak özgür *polis*te bir kez daha tarımsal zenginlikte farklılaşma eğiliminin ortaya çıktığı anlamına geliyordu. Bu, Sparta'nın bile kaçınamadığı bir şeydi. Bu eğilim, eski hoplit *polis*i tarafından köle sahipliğine getirilen yasakların ve sınırlamaların hiçbir yerde uygulanmamasıyla daha da güçlendi. Bunun sonucunda

[4] Max Weber, Delian Birliği'ni kast ediyor olmalıdır. (Çev.)

ticari kölelik, Helenistik döneme kadar giderek daha geniş bir alanda istikrarlı bir şekilde yayıldı ve çağın olağan bir özelliği hâline geldi. Bunu, örneğin Peloponez Savaşı'ndan sonraki Fokida'da buluruz. Gerçekten de burada tek bir sevkiyatla getirilen 1.000 kadar köle kayda geçirilmiştir çünkü bu miktar herkeste şaşkınlık uyandırmıştır. Helenistik dönemde köleliğe Aetolialılar arasında da rastlanmaktadır. Bunlar, kendilerini askerî bir hegemonya devleti olarak örgütledikten ve böylece 'esnek' ekonomi politikaları izlemeye mecbur kaldıktan sonra köleliğe yönelmişlerdir.

O hâlde yanıt aramamız gereken sorular şunlardır: Bu serbest ticaretin antik Yunanistan üzerinde nasıl bir etkisi olmuştu? [Bu serbest ticaret,] Toprak mülkiyetinin yoğunlaşması ve büyük köle emeği işletmelerinin oluşumuyla sonuçlanan Roma tipi gelişmeyi teşvik etmiş miydi?

Elimizdeki kaynaklar bu konuda yalnızca dolaylı çıkarımlarda bulunmamıza izin vermektedir. Bu, Attika gibi iyi belgelenmiş bir bölge için bile geçerlidir. Öncelikle kırsal bölgelerde aristokratların eski kalelerinin ve yerel şapellerin dışında büyük binaların bulunmadığını unutmamak gerekir. Düşman birliklerinin ortaya çıkmasıyla kırsal alanlardaki ahşap evler yıkılmış ve köleler güvenlik için sürüler ve aletlerle birlikte şehirlere taşınmıştı. Öte yandan siyasete katılım, taşrayı terk edip şehirde yaşamaya başlamayı zorunlu kılmıştı, dolayısıyla kâhyalar yalnızca belli sayıda tarla kölesini elinde bulunduran toprak sahipleri tarafından değil, tam zamanlı siyasetçiler tarafından da kullanılıyorlardı. Hoplitler için de benzer bir durum söz konusuydu: Eğitimlerini sürdürmek için ya şehirde ikamet etmeleri ya da şehre sık sık gelip gitmeleri gerekiyordu ve bu, şehir muhteris bir dış politika izlemeye başlar başlamaz zorunlu hâle geldi. Sözgelimi Argos, böyle bir gidişat izlemiş ve tedbiren Spartalılara kafa tutması için 1.000 hoplitten oluşan elit kuvvetini bir araya getirmişti. Thebai de meşhur Kutsal Bölük'ü benzer amaçlarla kurmuştu.

Bununla birlikte, Atinalı hatiplerin konuşmalarından öğrendiğimiz kadarıyla, kıyı kentlerindeki 'kapitalistlerinin' toprak mülkleri vardı. Fakat çoğu zaman ayrı parsellerde bulunduğundan malikâne özelliği taşımayan bu mülklere yatırım gözüyle bakılırdı. Timarkhos gibi klasik dönem kapitalistleri mülklerini rahatlıkla alıp satar, oysa aristokratlar topraklarını ellerinde tutardı. Dolayısıyla toprağın serbest ticaretinin gelişmesi, tam da kapitalistlerin istediği şeydi.

5. yüzyıl ve sonrasında, Attika'daki araziler isteğe bağlı olarak satılabilir ve ipotek edilebilir hâle geldi. Meşru bir erkek evlat yoksa mal bırakma, vasiyet yoluyla serbest bir şekilde yapılabiliyordu. Aksi takdirde mülk, miras kisvesi altında herkese bırakılabilirdi ve bu gibi durumlarda Atina yasası (Gortyn Yasası'nın aksine), mirasın sabit bir kısmının mirasçılara bırakılmasını bir gereklilik saymıyordu. Lysias'ın bir pasajından hareketle miras alınan mülkiyeti ile edinilmiş mülkiyet arasında bir ayrımın süregeldiği iddia edilmişse de bu makul görünmemektedir. Lysias'ın zamanındaki Atina'da miras kalan mülkün satılmaması, bir görgü kuralıydı, daha fazlası değildi. Yine de böyle bir yasal ayrımın örneğin Thera gibi başka yerlerde dördüncü yüzyılda bile yürürlükte olması hayli olasıydı.

Öte yandan bir Atinalı, mülkünü bizzat böldüğünde, kendisine miras kalan toprakları (kendi edindiği toprakları değil) genellikle oğullarına tahsis ediyordu. Bu, Japonya'daki Inkyo kurumuyla ve Tactius'tan öğrendiğimiz kadarıyla ilkel Cermenlerin görenekleriyle benzerlikler taşımaktadır. Tüm bunların ortak kökeni, muhtemelen savaşçılar topluluğunun yarattığı koşullardı. Hoplit *polis*inde savaşmak için çok yaşlı olan yurttaş, payını (*klēros*) oğluna devretmek ve toprağının ihtiyarlık dönemi için ayırdığı kısmında hayatını devam ettirmek üzere emekliye ayrılmak zorundaydı; erken dönemlerde bu konumdaki bir eski savaşçı, ordu meclisindeki oy hakkını kaybeder ve ihtiyar heyetine katılırdı.

Akrabaları ve özellikle de erkek tarafını kayıran Yunan

miras hukukunda oğulların ayrıcalıklı bir konumda olmasının nedeni, *polis*in askerî karakteriydi. Klanın veya fratrinin diğer üyelerine hiçbir ikincil hak tanınmıyordu ve bu nedenle miras ve kan davasını düzenleyen yasalar, çeşitlilik gösteriyordu.

Dahası, yurttaş statüsü taşımayanların toprak sahibi olma hakkı tümüyle reddedilmişti. Bu, Atina'da Perikles zamanından beri iki ebeveyni de tam yurttaş olmayan herkes için geçerliydi, yani ebeveynlerin hiçbiri metik ya da azatlı köle olmamalıydı. Bunun önemli bir ekonomik sonucu, tüm yabancıların ve metiklerin böylelikle ipotek ticaretinden dışlanmasıydı; çünkü bu iş, bazen ipotek kaldırılana kadar ipotekli arazinin satın alınmasını içeriyordu ve elbette bazen de borç verenin mülküne el koymak gerekebiliyordu. Sonuç olarak bu temel sermaye yatırımı biçimi, yalnızca varlıklı yurttaşların iştigal ettiği bir faaliyet hâline geldi.

Atina'da Dekelia Savaşı [ya da İyon Savaşı] zamanına kadar yabancılara ipotek kredisi verme ayrıcalığı tanınmamıştı; bu imtiyaz, ilerleyen dönemlerde doğan ihtiyaçtan hareketle söz konusu olacaktı. Kredi veren yabancıların dışlanması ya da kabul edilmesi önemli bir meseleydi, öyle ki İkinci Atina Birliği[5] kurulduğunda Atina, müttefiklerine hiçbir Atinalının onların topraklarında arazi sahibi olmasına veya ipotek sözleşmesi kaleme almasına izin vermeyeceğini taahhüt etmek zorunda kalmıştı. İpotekler ve devlet kredileri, aslında kapitalist yatırımın iki ana biçimiydi ve Delos Konfederasyonu,[6] varlıklı Atinalılara müttefik şehirler üzerinde fiilî bir mali hâkimiyet sağlıyordu.

Bunu tam olarak kavramak için, arazi kredilerinin hangi şartlar altında verildiğini hatırlamak gerekir. En yaygın ipotek türü, 'geri ödeme üzerine satış' anlamına gelen prāsis epi lusei idi; bu, alacaklıya teminat olarak gösterilen arazinin

[5] Max Weber, Delian Birliği'ni kast ediyor olmalıdır. (Çev.)
[6] Max Weber, Delian Birliği'ni kast ediyor olmalıdır. (Çev.)

sataşını sağlıyordu, ki alacaklı, borcun daha sonrasında geri ödenmesi üzerine toprağı geri satıyordu. (Bu, Almanya'daki benzer yasal biçime Roma'nın *fiducia*sından daha yakındı). Bizimkine benzer basit bir ipotek kredisi de mevcuttu ve bu iki biçim, klasik dönem boyunca bir arada bulunmaya devam etti. *Apotimēmata* adı verilen üçüncü ipotek türü, çeyiz mülkü ve bir vasinin elinde bulundurduğu mülk üzerindeki kredilere uygulanıyordu ve bu, ikinci türden yalnızca şartları itibarıyla ayrılıyordu.

Basit ipotek kredisi ancak ilerleyen dönemlerde yaygın hâle geldi. İlk başta, mülkiyetin fiilen devri olmaksızın sadece kamusal veya yarı kamusal yükümlülüklerin teminatla güvence altına alınması mümkündü ve bu nedenle basit ipotek kredisinin kökeni, muhtemelen liturji sistemiyle bağlantılıydı. Attika sınır taşları [*horoi*] üzerindeki yazıtların gösterdiği üzere standart kredi biçimi basit ipotek değil, *prāsis epi lusei* idi.

Szanto, analizini Halikarnas'tan kalma iyi bilinen bir yazıta dayandırarak (B. Haussoullier tarafından yayımlanan *Bulletin de correspondance hellénique* 4 (1880), s. 295-320), basit ipoteğin borç esareti kurumundan ortaya çıktığını ve bunun, borç esirliğine karşı çıkan yasaların, borçlunun şahsına yüklenen sorumlulukları kaldırmasını izlediğini öne sürmüştür. Ayrıca, *prāsis epi lusei*nin, Roma *fiducia*sı gibi, arazinin krediyle sabitlenen bir fiyat karşılığında fiilen satışından doğduğuna inanmaktadır. Ne var ki ben, Szanto'nun zekice argümanlarına rağmen bu teoriyi ikna edici bulmuyorum. Kısa vadeli borç esareti, kısıtlamalar ve aktarımlar sebebiyle ve para karşılığı yapılan diğer anlaşma biçimleriyle birlikte birçok hukuk sisteminde önemli bir rol oynamıştır. Hatta diğer açılardan oldukça farklı olan ve bildiğimiz en antik hukuk sistemleri bile bundan nasibini almıştır. Dahası, arazilerin krediler için teminat olarak kullanılması epey ilkel toplumlarda bile önem teşkil etmektedir. Son olarak, kişisel borç esareti birçok Yunan devletinde basit ipotekle bir ara-

da bulunmaya devam etmiştir. Bu gibi olgular, Szanto'nun teorisini ve diğer hususlarda oldukça kıymetli çıkarımlar sunan çalışmalarında bu teoriyi çeşitlendiren Swoboda'nın iddiasını çürütmektedir.

Kanaatimce, *prāsis epi luse*inin hayli antik bir yasal biçim olması ve eşler ile çocukların teminat olarak gösterilmesi uygulaması kadar eskiye dayanması daha olasıdır. Aslına bakılırsa bu, tıpkı Ortaçağda olduğu gibi muhtemelen ipoteğin en eski biçimidir. Buna göre borçlu, genellikle (başka bağlamlarda, sıklıkla) arazisini bir *precarium* olarak elinde tutar veya (özellikle de bir ortakçı, yani *hektēmorios* olarak) alacaklısına kiraya verir, mülkünü geri alma hakkı ise ipotek yazıtlarında (*horos*) kayda geçirilirdi.

Mevcut ipotek yazıtlarının 4. yüzyıldan daha eski olmadığı doğrudur ama Solon bunlardan isimleriyle bahseder. Solon, temerrüde düşenler dâhil olmak üzere borçluların köleleştirilmesini yasaklamış ve genel olarak kişinin kendi şahsında borçlanması uygulamasına son vermişti (ama başka yerlerde bu uygulamalar kullanımda kalmaya devam etti).

Bu nedenle basit ipoteğin gelişimi, borç kanununun Atina'da ve başka yerlerde bu şekilde yumuşatılmasının getirdiği doğal bir sonuçtu. Bu, Atina borç yasasının iki özelliğini de açıklamaktadır: Alacaklı, kendi yetkisini kullanarak temerrüde düşen borçlunun mülküne el koyabiliyordu ve alacaklıya tahsis edilen araziyi boşaltmamış borçlunun tahliyesini öngören yasal bir prosedür (*dikē exoulēs*) mevcuttu. Bunlar, borçlulara tanınan eski, güvencesiz kullanım sürelerinin kalıntıları olarak ele alınabilirler. Basit ipoteğin *prāsis epi luse*iden geliştiği teorisi, aynı zamanda, başlangıçta ipotekli bir mülkün neden alacaklının rızası olmadan devredilemediğini de açıklamaktadır. İlerleyen dönemlerde kişinin mülkünün ipotek edilmeyen kısmını başka bir kredi için teminat olarak kullanması yavaş yavaş mümkün hâle geldi ve burada da, tıpkı ikinci ipotekte olduğu gibi, önce ilk alacaklının rızasını almak gerekiyordu.

Arazi alım satımı ve ipotekler hayli basitti. Aristoteles ve Teofrastos'un ifadelerine rağmen tapu kayıtları oldukça azdı; Tenos'ta ve Sakız Adası'nda birer tane olmak üzere toplam iki ipotek kaydına rastlanmıştı. Atina'da olduğu gibi başka yerlerde de mülkün devri için basit bir sözleşme yeterliydi. Atina'da –Mısır'ın ve geç Roma İmparatorluğu'nun aksine– hiçbir yasal ipotek yoktu ama ilçe yöneticilerinin vergi listeleri ve arazi kadastroları (377'de Nausinicus'un reformundan sonra), mülklerin gelirleri hakkında bilgi veriyordu ve satışlardan önce bu mülk üzerinde öncelikli hak talebinde bulunan herkesin bunu kamuoyu önünde açıklaması gerektiğini belirten umumi ilanlar yayınlanmak zorundaydı. Bu, antik Yunanistan'da yaygın bir hükümdü ve Atina dışında da bu gibi umumi ilanlara ve kamuya açık feragatlere ilişkin hükümlere rastlanıyordu. Buradan hareketle ve *polis*in sınırlı arazisi göz önüne alındığında, gayrimenkul işlemlerinin yeterince düzenlemeye tabi tutulduğu ve halka açık hâle getirildiği aşikârdır. Yine de geriye şu soru kalmaktadır: Arazi satışı sürecinde tanınan özgürlük ve güvence göz önünde bulundurulduğunda, bunun deme örgütlenmesiyle birlikte taşranın toplumsal yapısı üzerinde nasıl bir etkisi olmuştu? Bu soruyu Attika'ya özel bir atıfta bulunarak incelemeye çalışalım.

Toprağın serbest ticaretini ilk kez Solon tesis etmiş değildi; onun getirdiği mevzuatın yeniliği, murisin mülkünü serbestçe elden çıkarmasına izin vermesiydi. Aslına bakılırsa Solon, sınırlamaları kaldırdığı gibi yerine yenilerini de getirmişti (örneğin emanet edilen mülkün devredilmesini yasaklamıştı). Son zamanlarda Fustel de Coulanges ve Martin Wilbrandt'ın da aralarında bulunduğu bir dizi bilim insanı, Solon'un o zamana dek toprak mülkiyetinin Attika'daki genel biçimi olan ve bu hâliyle de toprağın ticareti ile özel toprak mülkiyetinin önünde kesin bir engel teşkil eden klan topraklarını ortadan kaldırdığını ileri sürmüştür. Ne var ki bu teori hem elimizdeki bulgular tarafından desteklenmiyor

hem de Drakon'un hoplit nüfus sayımı ile Soloncu sınıfları ele alan geleneksel anlatıyla çelişiyor. Gerçekte Soloncu sınıfların Solon'dan önce de var oldukları ve askerî yükümlülüklerle vergi yüklerini paylaştırmada kullanıldıkları su götürmez bir gerçektir. Bu sınıflar, tekil ekonomik farklılaşmaların varlığına delalettir.

Analojiler, Fustel-Wilbrandt teorisini de çürütmektedir. Toprağın özel mülkiyetinin genellikle klan üyelerinden ziyade ailenin ön alım haklarıyla sınırlandırılması olgusunun gösterdiği üzere, Antikçağda toprağın özel mülkiyeti, her yerde klanlardan çok daha eskiye dayanıyordu. Topraktaki özel mülkiyet, ticari kârlar ve ganimetin yol açtığı ekonomik farklılaşmanın bir sonucuydu.

Dahası, Fustel-Wilbrandt teorisi, haklarında güvenilir bulgularımızın olmadığı bir dizi koşulun varsayılmasına bağlıdır. Wilbrandt'ın toprak ticaretine getirilen sınırlamalara ilişkin tartışması, bunları Antikçağın erken dönemlerine dayandırır. Oysa söz konusu sınırlamalar, ancak ilerleyen dönemlerde, geniş bir küçük çiftçi topluluğunun askerlik hizmetindeki devamlılığını sağlamak amacıyla getirilen yasalarla dayatılmışlardır. Wilbrandt'ın *prāsis epi lusei* üzerine fikirleri, bu kredi türünde alacaklının mülk değil, yalnızca bedeli karşılığında geri alınabilecek bir unvan edindiği ve bu tapunun da yalnızca araziye yönelik olup ondan elde edilecek geliri kapsamadığı gerçeğini gözden kaçırır.

Swoboda tarafından öne sürülen, *hektēmorioi*nin Spartalıların helotlarına benzer bir serf sınıfı oluşturduğu teorisine de karşı çıkmak durumundayım. Bunların sadece istihdam edilen işçiler olmadıklarını zaten belirtilmiştik fakat miras hukukundaki statüleri, toprağa bağlı olmaları, yasal temsil hakları, emek hizmetleri gibi süreçlere dair Swoboda'nın ortaya attığı çıkarımlar, birer hipotezden öteye gidemiyor.

Dahası, Swoboda'nın büyük ölçekli işletmelerin yükselişine ilişkin açıklamaları kanaatimce salt bir hipotez değildir, ayrıca olasılıktan uzak bir varsayımdır. Sanıyorum ki Swo-

boda, tıpkı K. J. Neumann'ın Roma toplumu üzerine kaleme aldığı benzer çalışmada yaptığı gibi, ikimizin de hocası olan G. D. Knapp'ın tesiri altında böyle bir sonuca vardı ve Knapp'ın modern koşulları anlamak için betimlediği bir süreci antik zamanlara uyarlamaya çalıştı.

Her hâlükârda, Solon'un Attika'daki herhangi bir serflik kurumunu 'ortadan kaldırdığına' dair hiçbir kanıt olmadığı açıktır, çünkü öyle olsaydı kaynaklarımız bundan kesinlikle bahsederdi. Elimizdeki bulgular, daha ziyade, Solon'un hukuki süreçlerde bir hamiye sahip olma gerekliliğini sona erdirdiğini gösteriyor. Ama bu elbette halk tabakasındakilerin zaten özgür olduğunu işaret eder. Solon, önceleri hamilere karşı mahmi konumunda olan topraksız işçilere (*pelatai*) mahkeme nezdinde tam eşitlik vermişti. Her ne kadar antik sözlük yazarlarında bu yönde bir varsayımla karşılaşılsa da bu, *pelatài* ile *hektēmorioi*nin birbirine denk olduğu anlamına gelmemektedir.

Swoboda'nın çalışmasının bu kısmı –ki kanımca makuldür– *hektēmorioi*nin borçlu statüsünde bir kişi olduğunu, topraklarının alacaklılarına devredildiğini ve alacaklıları tarafından araziyi ortakçı olarak işlemelerine izin verildiğini öne süren hipotezle bağdaştırılabilir. Altıncı kısmın [*hektos, moros*] bir kural teşkil etmesi, konunun zaten alacaklıların yetkilerine bir sınırlama getirecek şekilde ve mevzuatla düzenlendiğini gösterir.

O hâlde Solon'un sona erdirdiği kurum buydu çünkü borç yasalarında reform yaptığında tüm ödenmemiş ipotekleri iptal etmiş ve böylece *hektēmoroi* ilişkisini ortadan kaldırmıştı. En azından şu açıktır: Solon'dan sonra bu kurum ortadan kalkmıştır. Burada değinmemiz gereken bir başka şey de Solon'u ortakçılıkla ilişkilendiren tek pasajın (Pollux 7.151) ortakçılığa tabi arazi (*gē epimortos*) üzerindeki ipoteklerin Solon tarafından kaldırdığını belirtmesidir: Bir *hektēmorioi* sınıfından değil de topraktan bahsedilmesinin sebebi budur.

Yukarıda bahsedildiği üzere Solon, toprak birikimine de kısıtlamalar getirmişti ama bunların neleri kapsadığı kaynaklarımız tarafından ortaya konmamaktadır. Aristoteles'in *Politika* 2.4.4'üne göre konuşmak gerekirse, muhtemelen doğrudan bir yasak söz konusu değildi. Aristoteles, şehirden uzaktaki toprakların şehir sakinlerine (yani aristokratlara) satılmasına ilişkin genel bir yasaktan bahseder ama bu tür yasalar her ne kadar *pedianoi* ve *diakrioi* arasında mücadelelerin peyda olduğu dönem için oldukça makul görünseler de büyük olasılıkla Solon'la değil, Peisistratus'la bağlantılıdır.

Öte yandan, Attika'nın idari olarak yeniden düzenlenmesinin Kleisthenes tarafından gerçekleştirildiği sırada, muhtemelen kişinin kendi demesi dışında toprak satın almasına sınırlamalar getirilmişti; hatta bu sınırlamalar, Solon'un zamanında bile mevcut olan büyük mülklerin bölümdüğü döneme karşılık gelen Peisistratus rejimi kadar eski bir tarihe dayanıyor olmalıydı. Her hâlükârda, 4. yüzyıl kadar geç bir tarihe kadar, bir kadastro bulunduran Attika demelerinin, kendi halkına (*dēmos*) ait olmayan her bireyin toprağından vergi topladığını biliyoruz. Bu vergi (*egktērikon*), elbette, toprağa ve ipoteklere yapılan sermaye yatırımına önemli bir kısıtlama getirildiği anlamına geliyordu.

Ayrıca bu vergi, Attika'nın kırsal kesiminde yerel yönetimin güçlü kaldığının da bir göstergesidir. 5 ve 4. yüzyıllar boyunca ve Peloponez Savaşı sırasındaki büyük yıkıma rağmen Attika demeleri, yazıtların gösterdiği üzere, gerçek bir güç olmaya devam etmişlerdi. Bunların finansman kaynağının ne olduğu ise açık değildir. Nitekim Plotheia yazıtında bahsedilen 22.000 drahmi, hem sermayeyi hem de yıllık harcamayı temsil edebiliyordu.

Bununla birlikte, demenin toprak sahibi olduğunu, toprağın idaresini üstlendiğini ve toprağını kiraladığını biliyoruz. Elimizde Aixone demesinin 40 yıllık bir kira anlaşması imzaladığını belirten bir sözleşme bulunmaktadır ve diğer sözleşmeler tarlalardan, üzüm bağlarından, tiyatrolardan ve

çeşitli dükkânlardan bahsetmektedir. Deme, zorunlu askerlik birimiydi; böylece hastalanan biri, orduda yerine geçmesi için kendi demesinden başka birini seçebiliyordu. Deme aynı zamanda vergi tahsilatına konu olan en küçük birimdi. Bu nedenle *proeisphora*ya [emlak vergisi gelirlerinden geri ödenmek üzere borç olarak alınan paraya] tabi olanların listesini çıkarırdı. Son olarak deme, Konsey (*boulē*) üyelerinin kura yoluyla seçimlerine de katılım göstermekteydi. Prytany belgelerinin gösterdiği üzere, kabilelerin tüm demeleri buna iştirak ediyor ve gerçekten de nispi temsil ilkesi uygulanıyordu.

Bazı durumlarda deme yurttaşlığının kalıtsal karakteri, Konsey üyelerinin seçim usulünde Peisistratus'un ve de Kleisthenes'in politikalarının amacına aykırı düşüyordu. Bunların ikincisi, kendilerini hoplit olarak silahlandırabilen orta düzeyde mülke sahip erkeklerden oluşan küçük çifti sınıfının siyasi tahakkümünü güçlendirmeyi amaçlıyordu ve bu sınıf, aynı zamanda büyük klan gruplarının gücünü zayıflatmaya çalışıyordu. Bu amaçla, tıpkı Ortaçağ İtalyası'nın demokratik komünlerinde her asilzadenin bir loncaya atanması gibi, her aristokrat da bir demeye kayıtlıydı; deme dışında kalan mülkler ise özel bir vergiye tabiydi.

Dahası, bir zamanlar eski stokların (*homogalaktes*) koruyucusu olan fratriler, şimdi yeni ve yapay kabilelerden gelen 'acemi Atinalıları' (*orgeones*) kabul etmek durumunda bırakılmışlardı. Bunun ilerleyen dönemlere denk düştüğünü bilsek de tam olarak ne zaman gerçekleştiğine ve fratrilerin ne zaman göçmen yurttaşlardan oluşan ve herhangi bir klan örgütlenmesinden yoksun olan gönüllü derneklerine mensup üyeleri, yani *thiasoi*yi kabul etmek durumunda bırakıldığına vakıf değiliz.

Burada hemen hemen her maddenin tartışmaya açık olduğu belirtilmelidir. Bu nedenle yukarıda bahsi geçen, 4. yüzyıl başlarınadan kalan ve 20 (!) isimden oluşan fratri listesi, muhtemelen fratrinin tüm üyelerini içermiyordu. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki her yeni yurttaşın demesini,

phratysini (daha sonra seçim sınırlamalara tabi tutuldu) ve kabilesini seçmesine izin verilirken, yalnızca yurttaş kayıtlarını tutan deme üyeliğinin ve bu nedenle de kabile üyeliğinin kendiliğinden olduğu da doğruydu. Bir fratrie resmî kabul, yalnızca mülkünü, özellikle de gayrimenkulünü vasiyet yoluyla miras bırakma niyetinde olanlar için önemliydi ve *dēmotioi* belgelerinin de gösterdiği üzere, bir demeye kabul edilmiş olmak, bunda belirleyici değildi. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, yurttaşların çoğunun sonraki zamanlarda bir fratrie mensup olmaması hayli muhtemeldi.

Dēmotioi belgelerinin ilk grubunda (4. yüzyılın başlarında), Dekeleiai'nin eski Eupatrid klanı, yurttaş sicilinin düzenlenmesiyle bağlantılı bir yasal işleve sahipti. Böylece aristokratik bir klan, fratrinin en önemli işlevinin yerine getirilmesi esnasında ayrıcalıklarının bir parçasını koruyabilmişti. Fakat ikinci grupta (4. yüzyılın ortalarında) yurttaşlığa ilişkin kararlar, aristokrasiye herhangi bir rol verilmeksizin tamamen *thiasos*a tabi kılındı. Uzun lafın kısası, fratri ve deme demokratikleştirilmişti.

Aslında, Atina'nın en kudretli döneminde (MÖ. 480-460) güçlü hoplit ordusunun saflarını dolduranlar demelerdi ve burada 'demeler' her şeyden önce küçük çiftçiler anlamına geliyordu. Eduard Meyer'e göre 431'deki Atina'nın yurttaş nüfusu, aşağıdaki tahrir sınıflarına göre ayrılıyordu: Yaklaşık 2.000-2.400 kişi kategori içeren üst sınıfa mensuptu (*pentekosiomedimnoi* ve şövalyeler), 30.000-33.000 kişi küçük çiftçi (*zeugitai*) sınıfındaydı ve takriben 20.000 kişi proleterdi (*thētes*). Küçük çiftçileirn çoğu kırsalda yaşıyordu.

Ancak 431'de kırsal bölge artık egemen konumda olmaktan çıkmıştı. Demede yurttaşlık kalıcı hâle gelmişti ve bu, tıpkı Çarlık Rusyası'nda köylünün bir mir üyesi olarak kalmaya devam etmesi gibi, gerçekte kişinin nerede ikamet ettiği ya da nereyi kullandığıyla ilişkili değildi. Fakat şöyle bir fark vardı: Deme yurttaşlığı, kişinin seyahat özgürlüğüne kısıtlamalar

getirmiyordu. Yine de bir Atinalı'nın bilfiil ikamet ettiği yer neresi olursa olsun vergilerini ödediği yer, demesiydi.

Ancak hepsinden önemli olan, meclis toplantılarına düzenli olarak katılabilenlerin sadece şehirde yaşayan deme üyeleri olduğu gerçeğiydi. Bunun sonucunda denizcilere tedarik sağlayan mülksüz kitleler (ki bu sebeple *nautikos ochlos* olarak adlandırılırlar), mecliste demokrasi politikaları üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olabilmişlerdi. Bu, konseyde makam sahibi olanların, general olarak hizmet edenlerin veya finansal işleri yürütenlerin çoğunun mülk sahibi olduğu, hatta yazıtlarda meclise yasa tasarısı sunan kişler olarak geçen kimselerin büyük ölçüde zenginlerden oluştuğu gerçeğiyle çelişmemektedir. Antikçağda profesyonel politikacı genellikle varlıklı biri olmak zorundaydı (gerçekten de, bugün editör ve parti sekreteri gibi ücretli pozisyonlar mevcut olsa da, modern zamanlarda bile sosyalist hareketin ilk liderleri zengin kimselerdi).

Öte yandan, mülk sahibi sınıfların birçok demenin yerel yönetiminde gitgide daha önemli bir rol oynaması önemliydi ve aynı zamanda gösterge niteliğindeydi. Hâliyle, toprağın demeler içinde nasıl bölündüğü sorusu daha da önemli hâle geliyordu. Mülk sahiplerinin güçlü nüfuzuna rağmen, deme hükümetleri 4. yüzyılda bile plütokratik hâle gelmemişti. 5. yüzyılda Atina yurttaşlarının yaklaşık dörtte biri, herhangi bir gayrimenkule sahip değildi ve buna taşrada yaşayanların büyük çoğunluğu da dâhildi. Ne var ki bunu destekleyecek sağlam kanıtlarımız bulunmuyor. Toprak mülkiyeti hususunda erişebilmediğimiz rakamlar gösteriyor ki bir köylünün bugün sahip olabileceği mülk miktarı, o zamanlar hayli önemli sayılmaktaydı ve 50 hektardan büyük mülklerin sayısı –ki bu, zeytin yetiştiriciliği için yeterince genişti– oldukça azdı.

Elli hektar, en üst sınıf olan *pentekosiomedimnoi*ye üyelik için belirlenmiş yaklaşık asgari miktar olabilir. (Bugün, Prusya için ortalama sayıları kullanacak olursak, 500 medimnoi

arpanın eşdeğerini yetiştirmek için yaklaşık 22 hektar gereklidir. Eski Attika'da bu alanın en az iki katına ihtiyaç vardı. Fakat Attika'da hem olağandışı hem de olağan mahsuller bir arada hesaplanıyordu ve paraya çevrildiğinde tahrir, 1 medimnos = 1 drahmi denklemine göre yapılıyordu.)

Bu sayılara bakıldığında, Alkibiades gibi bir aristokratın sadece 30 hektarlık bir mirasa konması dikkat çekicidir. Alkibiades, Cimon dönemi gibi erken bir tarihte, babası Miltiades'e kesilen 50 talentlik para cezasını ödemek zorunda kaldığında, tahmin edilebileceği üzere bunu kiralarından değil, uluslararası ticarete yaptığı yatırımlardan elde ettiği gelirlerden karşılamıştı. PeloponezSavaşı'nda önde gelen isimleri, Nikyas gibi muhafazakârlar ve Kleon gibi radikaller, toprak sahipleri değil, köle sahipleriydi ve aynı durum, daha sonraları Dimosthenis için de geçerli olacaktı. (Fakat bu, aşağıda açıklandığı üzere, onların 'fabrikalara' sahip oldukları anlamına gelmez.) Miras yoluyla kiraya verilen mülkler genellikle yalnızca orta büyüklükteki çiftliklerdi. Daha büyük mülklerle ise yalnızca yeni toprakların bölündüğü alanlarda karşılaşılırdı ve bu durum, esasen toprağın ıslah edileceği taahhütü karşılığında imzalanan kira sözleşmelerinin (*emphyteusis*) bir örneğiydi.

Özetle, Yunanistan'da –Yakın Doğu ve Roma'nın aksine– hâkim yaşam tarzının büyük bir sadelikle bezendiği unutulmamalıdır ve bu, Helenistik kültürün en büyük döneminin yaratıcı figürleri için de geçerlidir. Maddi lükslere talep, özellikle Yunan sanatını hiçbir şekilde etkilememiştir.

Atina'nın hoplit gücünün neden zayıfladığını –yani savaşlarda yitip giden erkeklerin yerlerinin neden doldurulamadığını– açıklamak gerekiyor. Bu hususta esasında şu faktörler rol oynamıştı: (i) toprak mülklerinin bölünmesi veya yoğunlaşması nedeniyle hoplit zırhlarını alabilecek insanların sayısındaki azalma; (ii) zırh satın alabilecek kişilerin ticaretle artan ekonomik bağları nedeniyle eğitim verebilecekleri zamandaki azalma. Bu iki faktör de aynı anda

etkili olmuştu. Fakat Atina'daki gelişmeleri hangisinin daha fazla etkilediğini bilmek mümkün değildir. Sundwall demelerde nüfus hareketliliği olduğunu göstermiştir; *prytanis*lerin *trittys*lere dağılımı, 4. yüzyılda iç bölgelerdeki demelerin nüfus açısından istikrarını kaybetmediğini gösterirken, kıyı bölgelerindeki demeler artmış, kentli demeler ise azalmıştı. Bu ilginç bir konudu, yine de ikamet, meslek ve en önemlisi, taşrada nüfus yoğunluğu sorunu hakkında farklı çıkarımlarda bulunmamıza yol açabilir. Şehirlerden ve banliyölerden gelen ailelerin soyunun daha hızlı kuruduğunu gösterir. Radikalizmin en güçlü olduğu kıyı bölgeleri demelerinde nüfus artışının sebebi, belki de, deniz ticaretinin yarattığı istihdam fırsatlarına bağlı olarak, daha yüksek bir evlilik oranıydı.

Yine de bir nokta açıktır: Köylülerin sayısı artmamıştı. İç bölgelerdeki demelerin nüfus istikrarı yurttaşların köylü kaldığı, hatta taşrada yaşamaya devam ettiği anlamına gelmiyordu. Dahası, kentteki deme nüfusundaki azalma, muhtemelen, bilhassa çok sayıda yurttaşın kolonilere göç etmesine de bağlı değildi. Burada söz konusu olan şey, köleliğin özgür emek için mevcut mesleki fırsatları daraltmasıydı ama şundan emin olabiliriz: Bu dönemde, kırsaldaki birçok demede aslında toprak sahibi klanlardan oluşan kalıtsal gruplar hâkimdi. Dahası, 4. yüzyılın sonundan itibaren, demelerdeki siyasi hayat önemini yitirmeye başlamıştı. Bu anlamda deme makamlarının satıldığına ve toprak sahibi sınıfların bu makamlar üzerindeki tekelinin bu fenomenle el ele gittiğine tanık oluyoruz. Kırsal orta sınıfların siyasi ve toplumsal düzeyde önemini yitirdiğine dair en ikna edici kanıt, 3. yüzyılda deme yazıtlarının ortadan kaybolmasıydı. Bu, Helenistik dönemde mülkiyet dağılımındaki bir değişimin sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır (aşağıya bakınız).

Bununla birlikte, klasik dönemde taşrada köle emeğindeki artış hakkında bir şey söyleyemeyeceğimiz gibi, kiracı çiftçiliğe atfedilen önemi de bilemeyiz. İkinci hususta, mevcut kaynaklar, Yakın Doğu'yla büyük bir zıtlık olduğunu

işaret etmektedirler. Atina'da sadece tek bir özel kiralama (bozulmuş bir biçimde) olduğunu biliyoruz. Diğer türlü, elimizde sadece kamusal korporasyonlara ait kira sözleşmeleri bulunmaktadır. Antik Yunanistan'ın tümünde, uzun bir dönem boyunca pek de önem arz etmeyen ortakçılık anlaşmalarının karşısında, sabit bir rant karşılığında yapılan kiralara yönelik güçlü bir eğilimin meydana çıktığı ve aynı zamanda, tümüyle ya da kısmen ayni olarak ödenen kiraların aksine, parayla yapılan kiraların (elbette bilhassa Attika'da) hayli yaygın olduğu açıktı. Ayrıca toprağın sermaye değeri ve kiralanması arasındaki ilişki, hiç kuşku yok ki Antik dönemdeki yüksek faiz oranlarından ötürü, bizim standartlarımızla bakıldığında hayli düşüktü. Dolayısıyla Thria'da bir çiftliğin kiralanması tahmini değerinin %8'ine denk gelirken, diğer örneklerde, işin içerisine tarımla ilintili olmayan hedefler de girdiğinden, kira ve değer arasındaki ilişkiyi belirleyemeyiz. Kalıtsal kiralarda, kira ve değer arasındaki ilişki her zaman çok daha azdı –%4 veya biraz daha üstü– ama bunlar, doğaldır ki karşılaştırılabilir şeyler değillerdir.

Yakın Doğu ve Roma'nın koşullarıyla karşılaştırılınca Yunan kiracıların durumu pek de fena durmuyordu. Fakat bunun nedeni, mevcut kiraların aslen kamusal topraklarla ilgili olmasıydı. Kiralar, Yakın Doğu'da aşina olduklarımızdan daha uzun süreleri –beş yıl veya genelde on yılı– kapsıyordu. Fakat birçok anlaşmada bir süreden bahsedilmiyor ve bu gibi durumlarda, kiralar ya ömürlük oluyor ya da isteğe göre sonlandırılabiliyordu. Kamusal toprakların kiralanması elbette kiracıyı toprağı işlemek zorunda bırakıyordu. Toprağın nasıl kullanıldığı denetlenmekle kalmıyor, bazen de düzenli bir şekilde teftiş ediliyordu. Bunların özel kiralar için de hangi ölçüde geçerli olduğunu ise bilmemizin imkânı yok.

Son olarak, klasik dönemde (yani MÖ. 5 ve 4. yüzyıllarda) köle emeğinin niteliği ve önemi sorusunu, iyi ya da kötü, sormalıyız. Daha eski araştırmacılar bunun önemini çok abartmıştı, şimdilerde ise, Eduard Meyer'in etkisi altında,

işin niceliksel boyutları söz konusu olduğunda, aslında hayli doğru olan güçlü bir karşıtlık ortaya çıktı. Fakat köleciliğin niteliksel önemine baktığımızda, Meyer'in takipçileri işin fazla derinine inmediler çünkü 'köle emeğiyle çalışan fabrika' kavramını kullanmaya devam ettiler. Oysa köleciliğin özgür emekçilerin koşulları üzerindeki etkisini ciddi biçimde göz ardı ederken de Francotte'nin kitabından etkilenmişlerdi. Bu konularda yukarıda birkaç kelam etmiştik ve şimdi de işin daha başka boyutlarını ele almalıyız.

Köleciliğin antik Yunan'da büyük mesafe kaydettiği aşikârdır. Bu, *oikos*un otarşisine sebebiyet vermemiş ve tüketici talebinde bir zamanlar varsaydığım kadar düşüşüne yol açmamıştı ama bu etki kesinlikle mevcuttu ve çok önemliydi. Örneğin, (1) Perikles'in siyasi nedenlerden ötürü ihtiyaçlarını olabildiğince 'dışarıdan' giderdiği söyleniyordu. Başka bir deyişle, mallarını özgür zanaatkârlardan satın alıyordu. Bu örnek, senyörlerin köle hane halklarının neden olduğu şekliyle istihdam olanaklarında bir azalmanın açık işaretiydi, çünkü bu haneler büyüdükçe, aksi durumda özgür ücretli işçilerden edinecekleri malları ve hizmetleri, hane halkı üyesi uzmanlaşmış işçilerin üretmeleri gerekiyordu. (2) Kıyafet ve şehirlerde, köleler için yiyecek, büyük oranda pazardan alınıyordu (ABD'nin köleci eyaletlerinde [hâlâ] yapıldığı gibi). Köle rekabeti topraksız özgür işçilerin yaşam standardını ve alım gücünü etkiliyor, böylelikle tüketici mallarının alınıp satıldığı pazarın gelişimini de sınırlandırıyordu çünkü köleler, en temel geçimlik düzeyde bir yaşam standardında tutuluyorlardı. Sanayi ürünlerine yönelik talep, Antikçağda, kitlelerin yoksulluğu nedeniyle, ister istemez hayli dalgalıydı. Bunu, Atinalıların, Pontus bölgesindeki kötü hasattan ötürü, müttefiklerinin haraç ödemelerini ertelemek zorunda kalması olgusundan görebiliriz. Her şeyin, ekmeğin mevcut fiyatına bağlı olduğu besbelliydi.

Erehteyon'un büyük tapınak yazıtları, kiralanmış özgür işçilere, kölelere yapılan miktarda ödeme yapıldığını, yani

günde 1 drahmi verildiğini göstermektedir. 4. yüzyılda maaşların günde 2 drahmiye kadar yükseldiği (bu vasıflı işçiler için geçerliydi) kulağımıza çalınmasına karşın, Elefsis, 4. yüzyılda, tapınak yiyecek istihkakı olarak, kölelerine günde sadece 3 *oboloi* veriyordu ki bu rakam 338'de Delfi'de bir yüklenicinin her bir işçiye yiyecek istihkakı olarak verdiği toplama denk düşüyordu. Yüzyılın sonraki dönemlerinde, Delos'taki bir işçinin günde 2 *oboloi* ile doyabileceği hesaplanmıştı. Bu noktada, kamu hizmetleri karşılığında bu gibi yüksek maaşları ödeyenin Atinalıların demokratik rejimi olduğu belirtilmelidir. Yine de bu gibi maaşlar elbette kiralanan kölelerin sahipleri için, ister köle sahibi kölesinden bir miktar para (*apophora*) alsın veya isterse köleyi doğrudan devlete kiralamış olsun, ciddi bir kâr anlamına geliyordu. Her hâlükârda, Atinalıların ödediği maaşlar, aile sahibi özgür emekçilerin ihtiyaçlarını ucu ucuna karşılayabiliyordu.

Dahası, yukarıda verilen sayılar (burada bu konunun ayrıntılarına daha fazla inmeyeceğiz) Francotte'nin köle emeği rekabetinin özgür emekçilere verilen maaşları baskıladığı çıkarımını desteklememektedir. Sadece ayakta kalmalarını sağlayacak şekilde, ücretleri, ayni veya yiyecek cinsinden ödenen özgür emekçiler bile mevcuttu ve bunlar taşrada yaşamıyordu. Bu duruma Mısır ve Yakın Doğu'dan aşinayız. Aynı durum Yunanistan'da da –örneğin Delos'ta, MÖ. 282'de, para ekonomisinin tam anlamıyla geliştiği bir dönemde– karşımıza çıkmaktadır. Bu gibi örnekler, maaşların geçimlik seviyeye indirilmesi yönünde bir eğilim olduğunu gösteriyor. Yine de konu vasıflı emek olunca, şiddetli bir emek kıtlığı kendini gösterince veya siyasi faktörler işin içine girince, bu eğilim işlemiyordu. Özellikle vasıflı işe yönelik bir ihtiyaç vardı. Bu anlamda, vasıfsız işçiler sadece geçimlik yiyecek alırken, vasıflı işçiler aynı süreler için neredeyse 2 drahmi alıyordu.

Gerçekten de tıpkı yüklenicilerin kendi işçileriyle birlikte çalışmaları gibi, yurttaşların, metiklerin ve kölelerin birlik-

te çalıştığı Erehteyon'da gördüğümüz üzere, kölelerin özgür erkeklerle birlikte çalışması, özgür işçilerin toplumsal konumlarındaki düşüşü kaçınılmaz bir hâle getirdi. Bu gibi olgular Ksenefon'un *Memorabilia* adlı eserindeki bir pasajın bütün önemini gözler önüne sermektedir. Sokrates'in Atina yurttaşlarının refahı üzerine sözlerine cevaben, Aristarkus da yurttaşların servetlerini işlerini yapacak barbar köleler satın almada kullandıklarını belirtmişti.

Bu anlamda, çalışan köleler kadar ev içi kölelerin de, özgür işçilerin erişebildiği istihdam fırsatlarını azalttığı açıktır. Sınırlı yurttaşlık politikalarını ve antik dünyanın her bölgesinde yurttaşlara sözleşmelerden kâr elde etme fırsatına yönelik bir tekel sağlamak için biteviye karşımıza çıkan girişimleri hatırlarsak, işte o zaman, şu durumun önemini kavrayabiliriz: Her ne kadar, tiranlar ve yasa koyucular döneminde kölelerin kullanımına dair bazı kısıtlamalar getirildiyse bile, klasik dönemde kamu hizmetlerinin yerli zanaatkârlara verilmesine hiçbir sınırlama getirilmedi. Tek başına bu durum bile, klasik dönemle birlikte özgür emekçilerin hâlihazırda güçsüzleştiğini gösteriyordu ki bu durumun sebebi köleciliğin artmasıydı.

Elbette böyle bir kısıtlamayı sürdürmek mümkün değildi çünkü o zamanlar, modern anlamda yeterli bir özgür emek gücü henüz ortada yoktu. Büyük devlet projeleri özgür zanaatkârlar ve işçiler olmadan yerine getirilemez ve bu konuda, yurttaşlara güvenilemezdi (kısmen izlenen sınırlı yurttaşlık politikaları yüzünden). Sonuç olarak, kamu hizmetlerindeki istihdamı yurttaşlarla sınırlama fikri hayli revaçtaydı –çünkü Attika kitleleri kendilerini hâlâ zanaatkârlardan üstün görüyorlardı– ama ciddiye alınıp hayata geçirilemeyecek kadar da kullanışsızdı.

Köle sahipleri, uzun bir eğitimin maliyetini doğal olarak üstlenmek istemiyorlardı. Dolayısıyla, köleler, esasında vasıfsız emek gerektiren işleri yerine getirmeye meyilliydiler. Antikçağda, acil ihtiyaçların hâsıl olduğu dönemler dışında,

özgür erkeklerin kesinlikle yerine getirmediği, değirmencilik gibi birtakım işler vardı. Bununla birlikte özgür zanaatlar geç dönemlere kadar aile işi şeklinde bir örgütlenmeyi terk etmediler ve gerçekten de, kendilerini asla tamamen özgürleştirmediler. Ortaçağ örneklerine benzer bir yapı asla ortaya çıkmadı.

Yine de *synergos*un ve diğer bazı sözcüklerin de bazen bizim 'kalfa' terimimize benzer bir şekilde kullanıldığı açıktır. Fakat örneğin, havari Pavlus'un evinde çalıştığı zanaatkâr arkadaşı Aquila'dan (*Elçilerin İşleri* 18:2) bir ödeme alıp almadığını bilmiyoruz. Sarraf Demetrius'un, Diana kültünü tehdit eden Hristiyanlara karşı, kendi dükkânında birlikte çalıştıklarının haricinde zanaatkâr yetiştirdiğini okuduğumuzda (*Elçilerin İşleri* 19:25), kültle ilgili olan diğer zanaatlardaki bağımsız zanaatkârları anlama şansımız daha yüksek olacaktır.

Helenistik dönemlerde, büyük ihtimalle, sermayeye sahip olmayan ve başkaları için çalışan ve alet edevatını ve hammaddesini bunlardan alan vasıflı zanaatkârlar mevcuttu ancak, bu olasılık klasik dönem için geçerli değildi.

Klasik dönemde *hegemōn* olarak adlandırılan biriyle veya ekip olarak çalışan zanaatkârlarla karşılaştığımızda, genelde günümüzdeki birliklerle ilgileniyoruz demektir ve bu, alet edevatın fazla önem taşımadığı –yani bir sermaye biçimi oluşturmadığı– bütün durumlar için (en azından birçoğu için) geçerliydi. Elbette şüphe götürür birçok vaka da vardı. Bunun bir örneği, Erehteyon'un yiv sütunlarında bir ustabaşı altında ekip hâlinde çalışan, ekip olarak ödeme alan erkeklerde karşımıza çıkmıştır. Bu gibi kimseler, kısmen ustabaşının köleşiydiler, kısmen ustabaşından kiralanan veya kendi hesabına çalışan başka tipteki kölelerdi, kısmen de özgür metikler ve yurttaşlardı. Şimdi, ustabaşılarından biri köle, adamlarından biri de özgür olduğu için, burada usta-kalfa ilişkisinden bahsetmek pek doğru olmaz. Grupların farklılaşan performanslarının işaret ettiği üzere, işçi gruplarının verimlilik kaygısıyla inşaat denetçisi tarafından bir araya getirilen ekipler oldukla-

rı aşikârdı (Francotte'nin belirttiği gibi). Belki de her bir ustabaşı fazladan ödeme alıyordu.

Ustabaşı-işçi ilişkisini genellikle köle atölyelerinde (*ergastēria),* dolayısıyla özgür olmayan üretim toplulukları biçiminde görüyoruz. Bunun bir örneği, Timarkhos'un *ergastērion*uydu. *Hegemōn* ustaya diğerlerinden daha yüksek *apophora* ödemişti, bu anlamda bu kişi açıktır ki istisnai derecede vasıflı bir zanaatkârydı. Kendisi ya köle ya da azatlıydı, bir dükkân işletiyor, diğerleriyle yönetici olarak ilgileniyor, böylece fazladan kâr elde ediyordu.

Bu fenomenler zanaat sanayinin iç yapılanmasının başladığını gösterir ve daha fazla araştırılmayı hak eder. Fakat şu kadarından eminiz: Ortaçağ zanaatları belirginken, Antikçağda serbest zanaat şekilsiz bir yapı sergiliyordu. Giriş'te *ergastēria*yı sarih bir şekilde tartışmıştık. Burada ise taştan yapılmış kalıcı *ergastēria*ların da olduğunu belirtmekle yetinelim. Örneğin, bunlardan birisi kalıtsal kirayla elde tutulan bir mülk sözleşmesinde karşımıza çıkmıştı. Bu gibi mülkler bizim pazarlardaki 'satış alanları'nı andıran 'çalışma alanlarıydı'. Gelgelelim çalışma alanları fabrikaya, satış alanlarının perakende şirketine benzediğinden daha fazla benzemiyordu.

Son olarak, gelin köle emeğinin türlerini özetleyelim. Bir sahip kölesini şu şekillerde sömürebilirdi: (a) kiralayarak; (b) kendisi işe koşarak ve aynı zamanda onları besleyerek ve hammadde, alet edevat ve çalışma alanı sağlayarak (satılacak mal üretiminde kullanıldıkları sürece); (c) kendisi işe koşarak ama sadece geçinmelerine yetecek bir götürü ücreti vererek; (d) iş bulmalarına izin vererek, karşılığında ise kazançlarından sabit bir miktar (*apophora*) alarak; (e) satış için üretime koşarak, ancak kendi çalışma alanlarını, hammaddelerini ve alet edevatlarını bulmalarına izin vererek ve kazançlarından bir miktar alarak; (f) son olarak, (a) ve (e)'nin bir karışımı ki bu durumda, sahip *apophora* almakla birlikte, çalışma alanını, hammaddeyi ve alet edevatı sağlı-

yordu. Timarkhos son düzenlemeye başvururken, Dimosthenis –Francotte'nin iddiasının aksine– buna yeltenmemişti.

Kölenin kendi çıkarından bahseden her sömürü biçiminin köle emeğinin verimini yükseltmeye meylettiği açıktı ve gerçekten de, büyük inşaat projelerinde köleler, en az özgür işçiler kadar verimli görünüyorlardı. Daha fazla verim, sahipler için daha fazla kâr demekti. Köle sahibinin kârını hesaplamak, Francotte'nin inandığından çok daha karmaşık olsa da, azat etmeyi kayıt altına alan çok sayıda tapınak yazıtından, sahiplerin, kölelere yaptıkları yatırımların olabildiğince hızlı bir amortismanının peşinde koştukları gün gibi ortadaydı.

Köle emeğinin pazarda satışa çıkarılan malların sınai üretimine koşulmasında ve özellikle köle sahiplerinin sahip olduğu ve yönettiği atölyelerin kurulmasında hammaddeleri ithal eden tüccarların başı çektiği açıktır. Bunlardan biri, bıçak kılıfları ve ahşap oymalara nakşetmek üzere fildişi ithal eden Dimosthenis'ti. Bunu, Ortaçağda ev içi imalat olarak adlandırılan, bitmiş malların ihracatçısının davranışıyla karşılaştırın. Fildişi ithalatı, Dimosthenis'in atölyesinde neden hem sarraf hem de marangoz çalıştığını açıklamaktadır. Belki de kıdemli Dimosthenis aslında hammaddeleri işlemiyordu ve sonrasında bunların sadece bir kısmını kullanırken, daha büyük kısımlarını sevkiyat olarak elden çıkarıyordu (*tō̃ boulomenō̃*). Oğlu, onun ölümünde elindeki stoğun, 62.000 marklık toplam bir mülkün, hâlâ 11.250 markı değerinde olduğunu hesaplamıştı. Gerisine gelince, yaklaşık 13.200 mark kredideydi (çoğunlukla bankalara ve deniz seferlerine ait), yaklaşık 17.550 markı çalışan köleler üzerindeydi, 2.250 markı bir evde tutuluyordu ve 18.000 markı ise hazinedeydi.[7] Ortada toprak mülkünün olmadığı ve iki 'fabrika'dan daha fazlasına

[7] Bunlar Schafer'in hesaplamalarıdır. Mutlak toplam tartışmaya açıktır ama biz burada ortalama sayılarla ilgileniyoruz.

denk düşen hazinenin sermaye olarak kullanılmayan ama stoklanan değerli madenlerin basit bir niceliğinden ibaret olduğu belirtilmelidir. Servetin belirgin ticari kökleri açıktı. Bu anlamda, atölyelerdeki köleler Dimosthenis'in eline bir *prăsis epi lusei* borcu karşılığında güvence olarak geçtiğinde ve akabinde borçlu (belki de bir fildişi satıcısı) yükümlülüğünü yerine getiremediğinde, atölyelerden biri ticaretin seyri içerisinde şans eseri elde edilmişti. Her iki atölyenin de tüccarın stokundan faydalanmak üzere kurulduğu aşikârdı. Bazen mesleklerin bile bir araya gelmesi şansa bağlıydı. Örneğin Timarkhos, tabaklayıcı [debbağ], nakışçı ve diğer zanaatkârlara sahipti; hepsini de iyi yatırım olduğu için almıştı. Genel olarak, Atina'da, tarihsel dönemlerde, satın alınan kölelerin sayısının, Giriş kısmında açıklanan nedenlere bağlı olarak, bir evde (*oikogeneis*) doğanların sayısından daha fazla olduğu açıktır.

Francotte bu koşulların hiçbirini incelemedi ve aslında onun Antik dönemlerin ekonomik yapısı hakkında söyledikleri, Bücher ve diğerlerinin fikirlerinin geliştirilmesinden öteye gitmiyordu. Kitabının değeri ise şüphe götürmezdir çünkü bu kitabın tarihçilerin dikkatini konuya çeken ilk eser olduğu bellidir. Yine de şimdi tartıştığımız konular ancak sadece birkaç iyi monografide ele alınmıştır ve bunları artık daha sistematik bir şekilde incelememiz gerekiyor. Antik dönemin sanayi kapitalizmi, gelişiminin özgün karakteri nedeniyle, zanaatkârlıkla kıyaslandığında teknoloji ve üretimin örgütlenmesi açısından fazla gelişme kaydedememiş gibi durmaktadır.

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, işbölümü ve üretimin eşgüdümlenmesi doğal olarak en erken çağlardan itibaren karşımıza çıkıyordu. Bundan şüphesi olan herkese, işçilerden müteşekkil grupları atölyelerde organize üretimde yardımlaşırken gösteren sayısız Mısır ve Pompei freskine bakmasını öneririm. Tek bir atölye içerisinde eşgüdümlenmiş çok sayıda farklı iş yoktu. Bu sayı ancak kapitalizmin sana-

yiye hâkim olduğu dönemde artma eğilimi göstermiştir ki bu çok daha önemlidir.

Sanayi, teknolojik yeniliklerin üretimin farklı safhalarına uyarlanıp emek kullanımının rasyonel hâle getirilmesiyle, büyük üretim birimlerinin ortaya çıktığı zaman gelişir. Antikçağda ise böyle yeniliklerin sayısı çok azdı ve tarımla ve ilk defa Kartaca'da ve sonra diğer yerlerde sermayenin plantasyonları ortaya çıkardığı Batı'da kırsal bölgelerin sonraki girişimleriyle ilgiliydi. Özel sanayide, yani askerî teknolojiler ve inşaat teknolojileriyle (inşaat kısmen askerî ve siyasi çıkarları kapsarken, kısmen de devlet tarafından yönetiliyordu) ilgili olmayan sanayilerde benzer bir örüntü yoktu.

Pazarda ve köleleri idame ettirmenin maliyetinde yaşanan olağanüstü dalgalanmalar ve ayrıca, mülkiyet güvencesinin olmaması, köle sahiplerini etkiliyordu. Bu faktörlerden ötürü, bir köle sahibi, kendi köle mülklerini bölmek veya bunları farklı yollardan paraya tahvil etmek seçeneklerine her daim sahip olmayı arzuluyordu. Kısacası, Antikçağda köle sahibi, işinden kâr elde etmekten ziyade, mülkünden rant elde etmek istiyordu; girişimci değildi, rantçıydı.

Daha önemli olan bir diğer faktör, Antikçağda tüketici talebinin düşük seviyede seyretmesiydi. Bunun nedeni aslen siyasi olan ve kölecilik tarafından koşullanan, zenginliğin dağılım biçimiydi. Bu da bırakın 'fabrika'ları, ev tipi imalatın bile organize olmasının önünde bir engel teşkil ediyordu.

Günümüzde sermaye, bilimi hizmetine almıştır ve bilimi, işbölümü ve buna eşlik eden teknolojiye sahip büyük üretim birimlerini geliştirmek için kullanmaktadır. Buna karşın, böyle bir ilişkinin geçmişte de mevcut olduğunu ya da gelecekte var olmaya devam edeceğini varsayamayız. Bu, tamamen tarihsel gelişimin bir sonucudur ve kesinlikle sermayeye içkin bir niteliğe atfedilemez. Zira sermayenin özü mekânda ve en kolay elde edebileceği biçimde kâr peşinde koşmaktır ve Antikçağda kâr elde etmenin en kolay yolu daha büyük, daha disiplinli ve daha iyi örgütlenmiş üretim birimlerine

sahip olmak adına üretim sürecini bölmenin yeni yollarını keşfetmek değildi. Köle emeği böyle bir gelişmeye ne teknik ne de 'etik' açıdan izin veriyordu. Dahası, Antikçağda zenginliğin paylaşılma biçimine ve tüketici talebinin düşük seviyesine bağlı olarak, sanayide üretilen tüketim malları için genişleyen bir pazar da yoktu.

Antikçağda kapitalist gelişimin seyri esnasında tarım, hortikültür (özel sektörde, devletin kontrol etmediği ticarette) ve maden ürünlerinin takasında açık bir artış vardı. Ancak sanayi ürünlerinin bu artışa ayak uydurabildiği hayli şüphelidir ve kapitalizmin gelişiminin bir bütün olarak sanayinin ekonomik ve toplumsal veçhelerini geliştirmediği kesindir. Bunun yerine, söz konusu veçhelerin antik temellerini ortadan kaldırmıştır. Eski *polis*te yaşayan avamın toplumsal konumu aristokratlarınkinden daha aşağıda görülmüş olabilir ama kendi silahlarını sağlayabildikleri ve bir gemide hizmet verebildikleri ölçüde vazgeçilmezdiler ve zanaatkârlar olarak toplumda saygınlıkları yüksekti. Örneğin, Hesiodos demircilere köylerde bir rol vermişti ve Solon bu zanaattan, zenginlik elde etmenin bir yolu olarak bahsetmişti. Geniş ailelere mensup olmalarından ve gizli bir zanaatta uzmanlıklarından faydalanan zanaatkârlar, bir süreliğine en zenginler için ayrılmış makamların peşinden koşacak denli varlıklı olabilirlerdi. Fakat önce para ekonomisinin ortaya çıkması, sonra da çekirdek ailenin gelişimi bunun önüne geçti. Sermayenin kâr peşinde koşması topraksız *coloni*nin yanı sıra özgür olmayan vasıflı zanaatkârlardan müteşekkil bir sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştu. Zanaatkârlardan ziyade kapitalistler saygınlık örneği hâline gelmişlerdi.

Kapitalist dönemde vasıflı sanayi kölesi, sermaye yatırımının basit bir türüydü ve yasal statüsü dışında, her açıdan özgür zanaatkârya çok benziyordu. Sanayi köleleri alım satım, ipotek ve rant vesilesiyle efendiler arasında mekik dokuyorlardı ve şartlar elverdiği zaman büyük üretim birimlerinde bir araya geliyorlardı. Özgür zanaatkârların ve

dükkân sahiplerinin (*banausoi*) kaçınılmaz bir biçimde köle seviyesine düşme eğilimleri vardı ve demokrasilerin resmî özel ve kamu hukuku onları bu eğilimden korumuyordu. Bir *banausos* için tek kaçış yolu kapitalist olmaktı ama köle emeğinin rekabetinden dolayı bu pek mümkün değildi.

Mülk sahipleri, gelirlerini toprak rantı, köle rantı ve faizden elde ediyorlardı. Yasa, yabancıları, metikleri ve azatlıları, kendilerine kişisel bir istisna bağışlanmadığı müddetçe toprak sahibi olmaktan men ediyordu. Dolayısıyla hem kırsal hem de kentsel mülk sahipliği tam yurttaşların tekelindeydi. Ekonominin biçimlendirdiği kadarıyla toprak rantının gelişimi, öncelikle ticarete bağlıydı ve bu durum köle rantı ve faiz için de geçerliydi. Malikâneler ve lordlar sadece toprak verimli olduğu için ortaya çıkmamışlardı. Siyasi zor, birçok kabile şefini lorda dönüştürmüştü veya Sparta'da olduğu gibi, bütün yurttaşları bir efendi sınıfı hâline getirmişti. Diğer durumlardaysa Antikçağda malikâneler daima ticaretten –Yunanistan'da ise özellikle deniz ticaretinden– kâr elde etme ihtiyacı nedeniyle ortaya çıkmışlardı. Dış ticaret, tıpkı daha erken dönemlerde emek hizmetlerine dayanan krallık hane halklarının oluşumuna yol açtığı gibi, klasik dönemde köle emeğinin ortaya çıkmasına neden olmuştu.

İhracatçılar ve ithalatçılar [ticari merkezlerde] hâkim bir konumdaydılar. Bunun kanıtı, onlara tanınan yasal ayrıcalıklar, özellikle de kendilerine bağlı olan borçların ödenene değin bağlayıcı kaldığı hükümlerdi. Sadece devlete ödenecek borçlar benzer muamele görüyordu. Bunların davaları da özel ticaret mahkemelerinde hızla sonuca bağlanıyordu.

Demek ki deniz ticareti yeni özel servetin en önemli kaynağıydı. Bu yargının, deniz ticaretinin hacminin hayli sınırlı olduğu gerçeğiyle çelişmediğini bir kez daha belirtmek lazımdır. Antikçağda uygar bölgelerin hayli sınırlı olduğunu, antik uygarlığın bütün olarak kıyılarda yoğunlaştığını ve klasik dönemde parasal servet ve kapitalist değişimin koca bir geleneğin küçük parçaları olduğunu aklımızda tutmalıyız.

Kapitalizm ve kapitalizme bağlı değişim düzenekleri, sadece komşu topluluklarda değil aynı *polis* içerisinde iç içe varlığını sürdüren, uzak bir geçmişin kalıntılarıyla kuşatılmıştı.

Örneğin, ihtiyaç hâlinde yurttaşlara borç olarak verilmek üzere, abonelik usulüyle para toplayan gruplar (*eranoi*) vardı. Bu gruplar bütün bir Helenistik Çağ'da ve Antikçağın sonuna dek çok önemli bir rol oynadılar: Romalı *mutuum* ile karşılaştırın. Bunlar Hristiyanlık düşüncesini biçimlendirmiş olabilirlerdi. Her hâlükârda, bütün köylülerin düzenli bir şekilde komşularına yardım ettiği ilkel dönemlerle gerçek bir bağı temsil ediyorlardı. *Eranoi*nin kökeni itibarıyla bir yardım derneği olmadığı açıktır. Karşılıklılık (*mutuum*da açıkça ifade edilen), belirli türde bir derneğin yasal normlarından değil, daha ziyade köylülüğün ilkel etiğinden ve alınan yardımın ayni olarak ödenmesi şartıyla, tazminat olmaksızın, 'kardeşler arasında' borç alıp vermeyi meşrulaştıran, kentlerdeki yurttaş işçiler ve küçük zanaaçılarından doğuyordu. Bu etik, Attika'da, kadim 'Buzyges laneti'nde (*bouzugeioi arai*) açıkça görülebilirdi. Antik dönem boyunca bu hayli eski ekonomik ahlak, faizin her daim yabancı ve aristokratik bir yasanın parçası olduğu alt sınıftan yurttaşlar arasında hep hatırlandı. Benzer şekilde, Yakın Doğu'da alt sınıflar bürokrasiyi bu şekilde, 'Firavun'un hizmetkârları' olarak gördüler. Günümüzde bu kadim tavra en yakın olanlar Rus köylüleridir.

Şimdi, klasik dönemde Attika ve Sparta (oysa burada bile zenginlik yoğunlaşmıştı) dışındaki diğer Yunan devletlerinin taşrasının 'kapitalist işgal'e maruz kalıp kalmadığına ve bunun –genellikle iddia edildiği üzere– 5. yüzyılda mı yoksa 4. yüzyılda mı gerçekleştiği sorusuna geldik. Bu konuda kesin bir cevap veremeyiz, ancak araştırmacıların çoğu hayli makul nedenlerle böyle bir fenomenin gerçekleşmiş olduğuna kanidirler. Koşullar, bazı dönemlerde zengin erkeklerin şehirlere ağır şartlarla borç vermelerine ve sonrasında da bunları bir tür borç esareti altında tutmalarına el verecek şe-

kilde, büyük kişisel servetlerin ortaya çıktığı Helenistik dönemle aynı değildi. Bu, tapınakların devlet borçlarının normal bir kaynağı olduğu klasik dönemle karşılaştırılabilir.

Dahası, rantçılar [klasik sonrası dönemde] Yunan şehirlerine, özellikle de Atina'ya gittikçe hâkim olmaya başlamışlardı. Weimar ve Heidelberg'in rahatlığına ve Yunanistan'ı, Yakın Doğu ve Roma'dan farklı kılan, yurttaş özgürlüklerine sahiptiler. Bunun yanı sıra zengin ve başarılı örneklerin Yunanistan'a 'dönme', yurttaşlık elde etme ve ardından sermayelerini toprağa yatırma gibi bir eğilimleri de vardı. Bu, güvenli bir yatırımdı ve dahası, geç klasik dönemde faiz oranlarının yaklaşık %8'e kadar düştüğünü gördüğümüz üzere, geçmiştekinden kesinlikle daha güvenliydi. Atina'nın Pire limanı uzun bir dönem boyunca öncelikle siyasi ayrıcalıklara ve sonrasında daha iyi tesislere sahip olması nedeniyle temel mal tekeline ve tekelleşmiş yeniden sevkiyat ticaretine dönüşmüştü. Bununla birlikte, bu öncü rol Rodos'a geçtiği zaman, Atina'da denizaşırı ticaret, bankalar ve diğer kapitalist girişim biçimlerine yatırım fırsatları büyük bir azalma göstermişti. Nihayetinde Atina Birlik Savaşları'nda denizlerin hâkimiyetini yitirince, metiklerin sayısı büyük oranda azalmıştı ve Atinalılar zenginliklerinin büyük bir kısmını bu kişilerin mali kaynaklarına borçluydular. Artık ticaret kârlılığını yitirdiğinden, yatırımlar toprağa yönelmişti ve bu eğilim, Helenistik dünyanın koloni bölgelerine göç etmiş olan çok sayıda kişinin varlığıyla gittikçe pekişmişti.

Dolayısıyla, 4. yüzyılda çok büyük önem arz eden Attika demelerinin 3. yüzyıldan itibaren unutulmaya yüz tutması şaşırtıcı değildir. Bunun doğrudan nedenleri Attika tarım ürünlerine yönelik yerel talepteki düşüş ve küçük çiftçilerin kiracılarla yer değiştirmesiydi.

Bununla birlikte, 5 ve 4. yüzyıllarda toprak mülkiyetinde yoğunlaşmaya yönelik bir eğilim yoktu. Kaynaklarda, özel *colonin*in ortaya çıktığına dair bir işaret bulunmuyordu. Dahası o dönemlerde sanayideki köle emeğinden elde edilen

kârlar pek de iç açıcı değildi: Özellikle köle fiyatları ucuz değildi ama sık sık dalgalanmalar gösteriyordu. Yine de Dimosthenis döneminde bir at bazen bir kölenin iki katı fiyata satılıyordu. Bunu, ABD'nin köleci eyaletlerindeki koşullarla karşılaştırırsak, köle fiyatları çok ucuz gibi görünecektir. Fakat Antikçağ için bu fiyatlar aslında hayli makuldu çünkü köle sahipleri eğitimden ve risklerden kaynaklı maliyetleri de göze almak durumundaydılar. Bunun yanı sıra belirli bir tarihsel dönemdeki köle fiyatlarına dair olgulardan çıkarımlar yapmak daima kötü bir hatadır. Örneğin, düşük fiyatlar kölelere yönelik talebin az olduğunu gösterebilirken, arzın fazla olduğunun bir işareti de olabilir.

Büyük köle akınları Sicilyalıların, Kartacalıların ve Romalıların savaşlarının ardından yaşanırdı ama antik Yunan'da bu istisnai bir durumdu. Bu anlamda söz konusu coğrafyada tarlalarda kullanılan kölelerin sayısında büyük bir artış beklenmezdi. Dekelia Savaşı esnasında 20.000 köle Attika'dan kaçmıştı ama bunların büyük bir kısmının zanaatkârlar olduğu açık açık söylenmişti ve elbette bir diğer grup da ev köleleriydi. Sonrasında, Peloponez Savaşı biter bitmez, en azından Atina'ya büyük bir köle akını yaşanmadı. Dekelia Savaşı'nda yitirilen kölelerin aslında tarım faaliyetlerine koşulanlar olmadığı yönündeki bir diğer gösterge ise Ksenofon'un meşhur mali önerilerinde yer alan ifadeleriydi.

Ksenofon ardında münhasıran Attika koşullarıyla ilgili olmayıp daha ziyade Yunanistan'ın herhangi bir yöresinde mülkün ideal yönetim tipini tarif eden bir eser olan *Oeconomicus*'u bırakmıştı (kendi mülkü Peloponez'deydi). Ksenofon bu eserinde toprakta çalışmanın genelde köleler tarafından yerine getirildiğini verili kabul etmişti. Başka bir emekçi grubundan bahsetmiyordu ve kölelerin kiralandığını ve borç olarak verildiğine hiç şüphe yoktu. Ayrıca kendisinden mülkün idaresi hakkında da bir şeyler öğrenebiliriz ama konu hakkındaki bilgisi, emekliliğini taşradaki mülkünde geçiren, günümüzdeki bir Prusya subayınınkinden bekle-

yebileceğimiz kadardır. Her neyse, Ksenofon'a göre, özgür olmayan biri veya belki bir azatlı olan kâhya (*epitropos*) kâr ümidi ile cesaretlendirilmeliydi. Bu ümidi besleyecek olansa hiç kuşkusuz, efendiydi. Kölelere verilecek teşvikler konusundaysa en verimli olanlarına iyi yiyecek, içecek ve elbise sözü verilmeliydi. Bundan ve 'hane halkı üyeleri' (*oiketai*) olarak adlandırılmalarından, kendi ailelerine sahip olmadıkları ve efendinin kendi düzeninin bir parçasını oluşturdukları aşikârdır.

Ksenofon, en önemli meselenin efendinin mülkü kendinin idare etmesi olduğunu belirtiyordu. Kendisinin diğer ifadelerinden bunun Cato'nun dönemindekini andırır biçimde –yani dönem dönem hesapları denetleyerek– yapıldığı açıktır. Genel olarak, Ksenofon'un çalışmasına yansıyan koşullar Cato'nunkilerdekine çok benzer durmaktadır. Aradaki tek fark, Yunanistan'da şeylerin, Cato'nun döneminde Roma mülklerindekilerle karşılaştırıldığında çok daha küçük ölçekli ve basit durmasıdır.

Gerçekten de Romalılar, büyük köle işletmelerini idare etmekle ilgili çok sayıda terimi Yunanlardan ödünç almışlardı. Örneğin köleler için kullanılan terim olan *instrumentum vocale,* Yunanca, *organın empsychon* teriminin basit bir çevirisiydi. Gelgelelim bu, klasik dönemde Yunanistan ve Roma arasında yakın bir temas olduğunu kanıtlamamaktadır. Yunanca terimlerin kaynağı Helenistik Sicilya da olabilir. Klasik dönemlerde Roma'nınkine benzer köle ekonomisine sahip tek Yunan toprağı, Yunan dünyasında en büyük özel servet olan, zeytinyağı ve şarabın üretildiği ve satın alınan kölelerin büyük ölçekli kullanıldığı, Sakız'dı. Sakız'da MÖ. 7. yüzyıl gibi erken bir tarihte bile köle ayaklanmalarının patlak verdiğini de burada belirtelim.

Dolayısıyla Attika tarımında büyük ölçekli köle işletmelerinin ciddi anlamda genişlemesi pek olası değildi. Köleler Attika'da tarlalarda, eski patriyarkal biçimlerle, çiftçilerin denetimi altında ve onlarla birlikte çalışıyorlardı. Bu kada-

rını komedilerden biliyoruz ve her hâlükârda, askeri koşulların bunu kaçınılmaz kıldığı da açıktı çünkü çiftçiler uzun seferlerde uzak diyarlarda hizmet etmek durumundaydılar (Peloponezyanların orduları ise tam tersine, hasat için evlerine dönüyorlardı). Yine de bu şekilde istihdam edilen ve tarlalarda çalışan kölelerin çok fazla sayıda olmadığından emin olabiliriz çünkü bu dönemde tarım, sermaye yatırımının odaklandığı bir sektör değildi. Gerçekten de Ksenofon'un *Oeconomicus*'unun girişini anımsatır şekilde, bu sektörün yıkıcı şekilde kârsız olduğu yönünde çok sayıda ifade vardı.

Yine de toprakların ıslah edilmek üzere spekülatif bir şekilde satın alınması ve sonrasında tekrar satılması her ne kadar nadiren gerçekleşse de Ksenofon gibi bir gericinin dahi bu biçimde bir spekülasyonu önerdiği bir dönemde, ticari mantığın egemen olduğunu gösteriyordu. Ksenofon'un zamanında Attika tarımının kâr getirme ihtimali, zeytinyağı dışında bütün tarım ürünlerinin ihracına konan yasak nedeniyle, hayli azalmış olsa gerektir. Belki de 6. yüzyılda çıkar grupları arasındaki çatışmanın kısmi nedeni, ovalık bölgelere (*pedia*) sağlanan bu özel imtiyazdı.

Dahası, dışarıdan ithal edilen, 5. yüzyılda kendisine sağlanan temel maddelere yönelik bir ayrıcalığa ve Atina yurttaşlarının ön alım hakkına bağlı olarak Pire'ye çekilen tahıl, iç üretimi, bir raddeye kadar baskılamış olmalıydı. Bu anlamda, Solon'dan Pers Savaşları'na kadar geçen dönem boyunca, sığırın fiyatı 10-20 kat yükselirken, tahıl fiyatları sadece üç katına çıkmıştı. Bu farkın nedeni, sığırın denizaşırı bölgelerden ithal edilememesine karşın tahılın ithal edilebilmesiydi.

Akabinde, 5. yüzyılda, tahıl fiyatları, ilk başta nüfuz artışına ve sonrasında ise savaş döneminin tehlikeli koşullarına bağlı olarak, altıncı yüzyılda olduğunun dört katına fırladı. Ancak Attikalı tahıl üreticileri bundan sadece, Sphacteria Savaşı ile Dekelia Savaşı'nın başlangıcı arasında geçen yıllarda [MÖ. 425-413] kâr sağlayabildiler. Üstelik aristokrasi

at yetiştirmesine rağmen, çiftlik hayvancılığı her daim küçük hayvanlarla sınırlıydı. Dekelia Savaşı'ndan sonra hoplit sınıfının uğradığı yıkım öylesine büyüktü ki bundan hiçbir şekilde geri dönüş olmadı. Küçük çiftçilerin toplumsal ve siyasal yıkımının bir göstergesi, demelere atanan yargıçların bir kez daha Atina'da ikamet edenler arasından gelmesiydi. Aynı zamanda paralı ordunun önemi artmıştı.

Toprakların ne derecede ekilip biçildiği konusunda sadece tahmin yapabiliriz. Dimosthenis Attika'nın, 355'te, Pontus bölgesinde bulunan Leukon krallığından yaklaşık 400.000 *medimnoi* aldığını belirtirken, Eleusis'e ait haraçların toplam hesabı, Attika'nın, 315-318 arasında yaklaşık 400.000 *medimnoi* ürettiğini ve bunun da yaklaşık onda birinin buğday ve gerisinin de arpa olduğunu gösteriyordu. Eduard Meyer bunun yaklaşık 14.250 hektarlık işlenmiş bir alana denk düştüğünü hesaplamıştı ve bu toprakların nadasa bırakıldığını da düşündüğümüzde, Attika toprağının yaklaşık %12'si her yıl tahıl yetiştirmek için kullanılıyordu. Bunlar tahmini sayılardır ama Meyer'in iddialarına kimse ciddi bir şekilde karşı çıkmadı, dolayısıyla biz de bunları kabul ediyoruz.

Şimdi, tahıl üretilen toprak için %12'lik bir rakam hayli azdır ve muhtemelen sadece Attika coğrafyasıyla açıklanamaz. Ancak Delos'ta bulunan pazardaki fiyat listesine bakarsak, tahıl fiyatlarının dördüncü yüzyılda, belirli bir süre için, durağan seyrettiğini, sonra da takriben 290'a kadar düzenli bir şekilde düştüğünü görürüz. Dolayısıyla, klasik dönemde Attika kırsal ekonomisinin sermaye yatırımı çeken tek sektörü zeytin üretimi gibi durmaktaydı.

Ancak zeytin yetiştiriciliğinin nasıl örgütlendiğini bilmiyoruz çünkü elimizde bu konuda belge yoktur. Muhtemelen, Romalılarınkine benzer bir köle sistemi kullanılmıştı ama modern İtalya'dakine benzer bir kiracı sistemi de ihtimal dâhilindeydi, hatta daha olasıydı. Yine de *Oeconomicus* eserinde Ksenofon ağaç dikmeye hayli önem vermişti ve

kendisi her daim köle emeğinin kullanıldığını varsaydığından, bu, bir köle sisteminin, en azından kendisinin yaşadığı çağda, muhtemelen kullanıldığını gösteriyor.

Özetle, klasik dönemde Yunanistan'ı, büyük ticaret merkezlerinin yakınında, arazisi hayli küçük parsellere bölünmüş, ovalarında önemli miktarda toprağın hortikültür ve bayırlarında ise ilkel tarım için kullanıldığı bir ülke olarak düşünmeliyiz. Peloponez'in akarsu vadilerine küçük malikânelerin efendileri hâkimdi; Elis'te toprak sahibi ağalar cirit atıyordu; Tesalya büyük mülklerin, serflerin ve at yetiştiriciliğinin diyarıydı; Bööotya'yı büyük çiftliklere sahip küçük çiftçiler yönetiyordu; kuzey ve batıda taşra hâlâ doğal ekonominin ötesine geçememişti.

MÖ. yaklaşık 425-350 yıllarına şiddetli siyasi kavgaların damga vurduğunu hatırlamalıyız. Sparta'nın silahlı hâkimiyeti bu karmaşaya sadece kısa bir süreliğine çekidüzen verebildi, sonrasında çatışmalar tekrar başladı ve bunlara devrimler, restorasyonlar ve dolayısıyla biteviye el koymalar eşlik etti. Mülkiyet daha önce hiç olmadığı kadar tehlike altındaydı. Dönemin diğer fenomenleri *coloni* statüsüne düşmüş kırsal nüfusa sahip tamamen kentli *kleroukhos*ların kurulması (Mytilene'de olduğu gibi), bütün aristokratların katledilmesi ve sonrasında toprakların yeniden dağıtılması ve bunu izleyen vahşi restorasyonları içeriyordu. Eski parti isimleri, 'oligarklar' ve 'demokratlar', her zaman Peloponez Savaşı'ndan önce 5. yüzyılda sahip olduğu anlama gelmiyordu. Örneğin, Thebai 'demokrasisi', tıpkı Attika çiftçilerinin 'oligarşik' liderlerinin önderliğinde yaptıkları gibi, Böotya'yı birleştiren ve sonrasında barışın peşinde koşan hoplit küçük çiftçilere dayanırken, Atina'nın radikal demokratları bunun tam tersine, savaşla geçimini sağlayan kentli sınıflara bağlıydılar. Çünkü savaş, proletarya saflarından gelen denizciler için yüksek ödemeler demekti ve zafer, kamu hizmetlerinin finanse edileceği yeni haraçlar anlamına geliyordu. Dahası zafer, ev sahiplerinin yüksek kira-

lar almasına ve kapitalistlerin fethedilen bölgelerde yatırım için yeni fırsatlar elde etmesine denk düşüyordu. Sparta'da, toprak sahibi rantçılardan oluşan bir askeri sınıfın egemen olduğu (Sellasia Muharebesi'ne kadar), kısa ömürlü bir 'demokrasi' vardı. Tesalya'nın feodal oligarşisi ve Sakız'ın ticari oligarşisi ekonomik yapı zaviyesinden bu denli benzemez olamazlardı ve aynısı, Sparta'nın feodal oligarşisi ile karşılaştırdığımızda, Korint ve Korfu'nun ticari oligarşisi için de geçerliydi. Gelgelelim bu üçü, demokrasiye karşı güçlerini birleştirmişlerdi.

Antikçağda parti oluşumlarında hayli önem arz eden, borçlu-alacaklı ilişkisinin sınıf karakteri de değişmişti. Borçlular her zamanki gibi tarımcılardı (günümüzdeki gibi) ama her ne kadar erken dönemlerde alacaklılar toprak sahibi ve askerî aristokrasinin arasından gelse de daha sonraları tüccarlar ve rahip sahiplerinden çıkmaya başladılar. Yine de borçluların arasında çok sayıda mülk sahibi vardı. Borçlu ve alacaklılar arasındaki gerilimin şiddeti değişiyordu ama bu gerilim her daim önem arz ediyordu. Eski toprak sahibi aristokrasinin ideali, borçların iptali ve bu yönde sarf edilen çabalardı ve bu ideal artık silahlanmış küçük çiftçilerin siyasi ve ekonomik talebi değildi.

Polis örgütlenmesi, klasik ve Helenistik dönemlerde bütün Yunanistan'a yayıldı ve bununla birlikte yerel otoriteler bir araya geldi, zengin toprak sahipleri içerildi, kabileler bölündü ve halk, konsey ve meclislerde temsil edilmeye başladı. *Polis,* Aetolia dışında merkezi Yunanistan'ın bütününde hâkim hâle geldi ve birçok bölgede antik etnik isimleri yerinden etti. *Polis* örgütlenmesinin şeması bir kez ortaya çıktığında, bundan asla geri dönüş yoktu. Dolayısıyla, yüzyıllar boyu yabancı topraklarda yaşamış olan sürgündeki topluluklar, döndükten sonra, doğrudan, kendi eski kabile ve fratri bölümlerine gidiyorlardı.

Yeni kurulmuş *poleis*in çoğunluğu Kleisthenis'in Atina'sına benzer devletlerken, bazen de basitçe toprak sahiple-

rinin birlikleriydi. Bu anlamda, 408'te Rodos, Atina'dan duyulan korkuyla, askeri nedenlerle bir araya getirildi. Bunun anlamı, üç Dor kabilesinin birleştirilmesi ve kısmen beraber yerleştirilmesiydi. Bu üç kabile ilk başta Rodos'a yerleştikleri zaman, farklı bölgeleri seçmişler ve her birisi kendi *polisini* kurmuştu. Fakat şimdi, kabile birimlerine sahip tek bir Dor devletini oluşturmak üzere bir araya gelmişlerdi. Merkez Yunanistan'ın dağlık vadilerinde küçük kasabalar inşa edildi ve bu, bir kez daha, yurttaş çiftçileri, tahkim edilmiş bir bölgede yaşamaları için toplayarak gerçekleştirildi. Bu gelişimin etkisi günümüzde, iç bölgelerin nüfusunun tamamen 'şehirler'de ikamet ettiği Sicilya'nın toplumsal coğrafyasında hâlâ görülebilmektedir.

Büyük arazilerin yerleşimlerin yoğunlaşması suretiyle *polise* çevrildiği her yerde, kaçınılmaz sonuç, mülk sahiplerinin arazılerinde ikame etmediği ve *coloni*nin üretimi sürdürdüğü bir tarım sistemiydi. Bunun yanı sıra hoplit taktikleriyle eğitilmiş bir ordu, en azından klasik zamanlarda, sadece yerleşimlerin yoğunlaştırılmasıyla kurulabilirdi. Bu anlamda, askerî ve ekonomik güdüler genelde çatışıyordu ve bazen de örneğin Atina'da öncesinde Dağlı Partisi'nin (*diakrioi*) oluşumuna yol açmasını andırır şekilde benzer güçlüklerin yaşandığı Peloponez'in dağlık bölgelerinde görüldüğü üzere, taviz vermek gerekiyordu. Bununla birlikte, genelde askerî güdüler belirleyici bir rol oynuyordu. Kabileleri bir araya getirerek oluşturulan *poleis* genelde 'demokratik' hoplit devletlerdi ve Arkadya'da bulunan Mantineia ve Megalopolis, Elis (471'de kuruldu) ve Kos bu gibi örneklerdi. Sadece Elis'te, köy ağaları büyük oranda zengin ve gelişmiş taşrada kalmışlardı. Arkadya'da, Sparta'nın yarattığı tehlikeden ötürü insanlar şehirlere yerleşmeye zorlanmışlardı.

Kos ve Elis'te, demeler askerî hizmet vermek ve toprak sahipliği liyakatini, tıpkı aşamalı bir şekilde demokratik hâline getirilmiş phratrilerin Atina'da bu işleve sahip olması gibi, denetimleri altında tutuyorlardı. Bütün örneklerde,

bir şehirde insanların birlikte yerleşiminin amacı yeni bir askerî örgütlenmeye gitmekti. Elis'te, bunun sonucunda fetih politikaları yeniden başlamıştı. Bununla birlikte Elisliler, dönem dönem kazandıkları başarılara karşın çok da büyük bir askerî üne sahip değillerdi. Bunun nedeni, hiç kuşkusuz, tam anlamıyla gelişmiş bir *polis* örgütlenmesinden yoksun olmalarıydı çünkü Elis öncelikle bir tarım bölgesiyken, burada ticaret önemsizdi. Arkadyalılar ders niteliğinde bir tezat oluşturmaktadırlar: Bu topluluk, Yunanistan'ın asıl ticari seyyahlarını ve ilk dönemlerden itibaren muhteşem bir askerî gücünü oluşturuyorlardı.

Elis ve Arkadya'da, hoplit askerî örgütü, kısmen teoride, kısmense gerçeklikte, *poleis*te kabile gruplarının birliğine dayanıyordu. Bu temel, bütün bir halktan istihdam edilen orduya bağlı son önemli Yunan halkı olan Aetolialılar arasında hiç ortaya çıkmamıştı. Aetolialılar köylerde yaşıyorlardı ve asla değişmemişlerdi. Thermon, büyük yağma mallarının depolandığı, yıllık fuarların düzenlendiği ve federal yetkililerin ve federal kuvvetlerin meclislerinin toplandığı bir kaleydi, bir *polis* değildi. Klasik dönemde Aetolia ordusu hafif silahlı köylülerden müteşekkil basit bir gruptu; hoplit örgütlenmesi ve taktikleri sonradan benimsendi. Ancak *polis* hâlâ ortaya çıkmamıştı. Aetolialılar arasında aristokrasi de yoktu çünkü ticaretin yol açtığı bir ayrışma yaşanmamıştı.

Makedonya döneminde, Aetolialılar fetihçi bir politika izlediler. Askerî örgütlenmelerinin niteliğinden ötürü, fethettikleri komşularını şu şekilde idare ettiler: Bazılarını Aetolialıların ordusunda askere alırken, diğerlerini tıpkı Elislilerin fethettikleri yerlerde ve İsviçrelilerin Thurgau'da yaptıkları gibi, haraç ödemeye zorladılar ve şehirlerde konuşlandırılmış garnizonlarla bu bölgeleri yönettiler. Ancak bu son yöntem geçici bir fenomen gibi görünmektedir çünkü Aetolia birliğine girmek, en güçlü olduğu dönemlerde dahi, zaten

bahşedilen bir payeydi. Bu, demokratik yurttaş gruplarının, bilhassa Atinalıların, sürdürdüğü politikaların tam tersiydi.

Dolayısıyla, burada, öğretici bir tezatla karşı karşıyayız. Genelde hoplit taktiklerinin ve hoplit devletinin benimsenmesi eski klan devletinin ortadan kalktığını ima eder ve kentin taşraya hâkim olduğu anlamına gelirdi. Buna karşın Aetolia'da hoplit taktiklerinin benimsenmesine rağmen, köy nüfusu *polis*te bir araya getirilmedi. Bunun nedeni, klan aristokrasisi ve dolayısıyla klan devletinin mevcut olmamasıydı. Aetolialılar ayrışma yaratacak bir etkiye sahip *polis*i inşa etmekten bilinçli bir şekilde kaçınmışlar ve bunun yerine, kentli olmayan ama güçlü bir devlet kurmuşlardı.

Bununla birlikte, Aetolialıların fetihleri bir para ekonomisinin gelişimine yol açmış ve bu, sonrasında, toplumsal farklılaşmayı yaratmıştı. Kral Perseus'un [MÖ. 179-168] dönemi gibi erken bir tarihte bile, mülk sahibi sınıflar ile borç batağına saplanmış sınıflar arasında keskin bir karşıtlık vardı (Livy 32.38) ve bunun bir benzeri Atina'da 500 yıl önce görülmüştü.

Tesalya, *polis* örgütlenmesinin uğramadığı ikinci en büyük bölgeydi. Burada, güçlü kalelere sahip aristokratlar geç tarihlere değin denetlenmeyen bir egemenliğe sahiptiler.

Nihayetinde, Yunan devletlerinin en güçlüsü olan Makedonya II. Philip'in krallığına değin, Homeros'un tarif ettiğine çok benzeyen koşullara sahip bir kale krallığı olarak kaldı. Örneğin, Kraliyet Refakatçileri, Homeros'ta olduğu gibi Makedonya'da da hayli benzer bir role sahipti. Makedonya'nın sözüm ona şehirleri, Pella gibi kraliyet ikametgâhları bile, muhtemelen Persepolis'e çok benziyordu. Sonrasında, İskender'in Opis'te, emekli askerlerine yaptığı varsayılan konuşmadan görülebileceği üzere, hoplit taktikleri benimsendi; ayrıca, hoplit ordusu, toprak mülkiyeti temelinde, daimî bir askerî örgüte sahip olacak şekilde örgütlendi ve insanları vahşice topraklarından ederek ve bunları koloniciler olarak yerleştirerek, çok sayıda *poleis*

kuruldu. Söz konusu reformlar Makedonya'nın büyük fetihlerinin önünü açmıştı ki bu daha sonra kral ve ordu arasındaki eski bağı yeniden canlandıracaktı. Clovis zamanında olduğu üzere, ordu da kral gibi egemendi ve bu, monarşi yerine aristokratik klan devletinin oluşumuna doğru atılan ilk adımdı. Bu anlamda, kraliyet ailesinin üyeleri, Kraliçe Olimpias'ın yaptığı gibi, adalet için orduya başvuruyorken, kralın kendisi de bir generali ihanetle suçladığında, meseleyi ordunun önüne getiriyordu.

Elbette, Makedon devletinin boyutları Yunan tarihindeki diğer devletlerden daha büyüktü ve gerçekten de İskender'in fetihleri kendisini ve ardıllarını, her şeyden ziyade, Doğulu monarklara benzer bir hâle getirmişti. Yine de muzaffer Makedonlar, Yakın Doğu'da bile Helenik *polis*in siyasi örgütlenmenin temeli olması gerektiği ve sadece *polis*in böylesi bir temel teşkil edebileceği ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmışlar, böylece Yunan uygarlığının temel kurumlarının son büyük genişlemesine liderlik etmişlerdi.

5
Helenistik Çağ

Pers yönetimi Yakın Doğu'nun toplumsal ve ekonomik yapısında pek de önemli bir değişikliğe yol açmamıştı. Darius'un imparatorluğun geri kalanında her bir satraplıktan haraç almaya devam etmesi, yönetici grupların kadim yurtlarında İsviçre'dekilere benzer kırsal askerî teşekküllerle birlikte yaşamlarını sürdürmeleri kadar tipik bir olgudur. Benzer şekilde, tarıma bağlı eski ekonomik düzen de devam etti. Haraç borcu olduğu ve dolayısıyla özgürlüğünü yitirdiği düşünülen borç sahipleri toplumsal statülerini kaybettiler. Kendi toprağını ekip biçen köylüler dahi askerî hizmete dâhil edildiler. Görünen o ki, feodal bir sınıftan ziyade, üyelerinin sahip olduğu mal mülk ve şövalyevari bir eğitimle ayırt edilen, dolayısıyla bir kraliyet makamını elinde tutabilen ve ait oldukları klanların şefleri aracılığıyla kraliyet konseyine katılabilen aristokratik klan üyelerinden müteşekkil bir grup mevcuttu. Hâkimler kral tarafından atanıyorlar ve evvelinde adalet işlerini yürüten kabile şeflerinin (*Tesniye Kitabı*'nda olduğu üzere) yerlerini alıyorlardı. Ancak, yasa tanzim edilmemişti ve kitleler ekseriyetle despotik-teokratik bir otoriteye tabiydi.

Haraç kısmen para olarak verilirken, kısmen de ayni olarak ödeniyordu. Para cinsinden olan haracın en büyük kısmı 1.000 gümüş talent ile Babil'den geliyordu. Toplamda ödenen haraç ise 53,5 milyon marka eşit olan 7.600 gümüş talentti. Fakat bu meblağ vilayetlerdeki hizmetleri de içeriyordu. Bütün bu toplam ise bir para ekonomisinin mevcudiyetine dair bir gösterge değildir, zira İran platosunda

kurulmuş olan 14. satraplık –her ne kadar bölgenin yarısı çorak olsa da– Mısır kadar haraç ödüyordu (Eduard Meyer haklı olarak bu haracın yüksek olmasının sebebinin madenler olduğunu varsayar).

Ayni haraç ise belirli bir bölgedeki garnizona kalacak yer ve diğer hizmetler de sağlanarak ödenirken, seyahatleri esnasında kralı veya temsilcilerini hoşnut ederek (Ortaçağ Avrupası'na benzer şekilde şehirlilerin üzerine düşen bir görev) ve sabit haraçlar şeklinde de ödenebiliyordu. Bunlar genelde dev *oikos*ların ihtiyaçlarına göre belirleniyor, bölgeler tarafından paylaşılıyor ve tahsis ediliyordu. Dolayısıyla bazı şehirler ve kasabalar kralın sofrası için şarap veya buğday sunarken, diğerleri kraliçenin hane halkı veya gardırobu için gerekli olan belirli ihtiyaçları karşılamak zorundaydı. Benzer bir zorunluluk, kraliyet görevlilerine ('kralın sofrasına oturanlara'), makam sahiplerine ve kralın kalıcı ordusuna yapılan yardımlar gibi en önemli kalemler için de geçerliydi.

Bu gibi ayni ödemelerin yanı sıra monark, özellikle Mezopotamya'da yaygın olan ve buradaki kadim geleneklerle örtüşmesine karşın başka coğrafyalarda da rastlanan bir pratik olarak, hizmetkârlarını, fief olarak kullanılan topraklarla da ödüllendirebiliyordu. Askerî hizmetlerini yerine getirenlere fief tahsis ediliyor ve hiyerarşinin daha üstündekiler, feodal haklarla bezeli, içinde özel mahkemelerin olduğu, senyörlerin asker alımı yapabildiği çeşitli dokunulmazlıklar barındıran ama aynı zamanda merkezî yönetime asker sağlama yükümlülüğünü de beraberinde getiren fiefleri yönetiyordu.

Bu fiefler boyutları ve hukuki karakterleri itibarıyla birbirinden epey farklı olabiliyordu. Bazıları çeşitli dokunulmazlıklardan yararlanan özel mülklerden ibaretken, diğerleri yerel otoriteden muaf büyük patrimonyal malikânelerdi. Diğerleri ise haraç ödemesi haricînde özerkliğe sahip olan vasal prensliklerdi. Bu farklı kurumların kökleri Babil İmparatorluğu'na kadar gidiyordu ve muhtemelen Helenis-

tik dönemde ve kesinlikle Roma dönemlerinde ortaya çıkmış sonraki özel otoritelerin öncülleriydi. Yine de ortada bir fark vardı: Sonraki dönemlerde siyasi ve idari yetkilerin armağan olarak verilmesi (basitçe patrimonyal dokunulmazlıkların ötesine geçen bir uygulama olarak) Pers döneminde olduğundan çok daha sıra dışı bir durum arz ediyordu.

Doğaldır ki patrimonyal olduğu kadar siyasal da olan aristokratik bir yönetim, esas olarak kentsel kurumların ortaya çıkmadığı iç bölgelerde varlığını sürdürüyordu. Fakat bu yönetim şekli söz konusu bölgelere de münhasır değildi; şehirlere siyasi ve feodal yetkiler de bahşedilebiliyordu. *Coloni*nin çalıştığı özel malikâneler, kentli bir kültüre sahip bölgelerde de düzenli olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Kalıtsal serflerin yasal konumu hakkında ise çok az bilgi sahibiyiz.

Gelin en başta ilk uygarlıkların –Mezopotamya, Mısır ve Suriye– kurulduğu topraklarda hüküm süren Pers yönetimi altındaki tarımsal koşulları gözden geçirelim. Bu topraklar hakkında bazı birincil kanıtlara kazılar ve demotik papirüsler aracılığıyla yeni yeni ulaşıyoruz. Babil belgeleri bölgede kapsamlı bir plantasyon tarımının varlığını ve plantasyonların henüz yeni sürülmüş tarlalarda kurulduğunu gösterir şekilde hurmaların büyük gemilerle deniz yoluyla taşındığından bahsetmektedir çünkü haraçlarını tahılla ödüyorlardı.

Dahası, belgeler Pers nüfuz sahiplerinin mülkleri uzun vadeli kiraladığını da göstermektedir ki bir vakada bu süre 60 yılı bulmuştu. Bu mülklerin feodal bir imtiyaza dayandığı ve krallık topraklarından hibe edildiği aşikârdı ve kiralar, Pers yasalarının nüfuz sahiplerini kiraladıkları mülklerde ikamet etmelerine engel olacak şekilde sarayda bulunmaya zorunlu tuttuğunu işaret ediyordu.

Özel malikâneler ile krallık toprakları arasında bir ayrıma gitmek gerekmekle birlikte, malikânelerin tümü aslında krallık topraklarından bahşedilmişti. Krallık toprakları ise ormanları, meyve bahçelerini, meraları ve ekilebilir araziyi

kapsıyordu. Bu topraklar el koymalar ve Perslerden önce hüküm sürenlerin mülklerinin miras yoluyla edinilmesiyle kazanılmıştı. Krallığa tabi ayak takımının yanı sıra krallık ve prensliklerin mülkünde köleler de mevcuttu ve bunların arasında hiç kuşkusuz dönem dönem özel kişiler için çalışan ve dahası bu kişiler için köleleri eğitimden geçiren vasıflı zanaatkârlar da bulunuyordu.

Karolenjler dönemini hayli andırır şekilde bu topraklar meslekten yöneticiler tarafından idare ediliyordu. Büyük toprakların devren kiralanmasına izin verilmiyordu, aynı şekilde vergi toplama işi de mültezimlere bırakılmamıştı. Yine de Babil menşeli belgelerdeki vergi ödemesine yönelik düzenlemelerde sermayenin varlığını gözlemlemek mümkündür. Örneğin bir yatırımcı, toprak sahibinin vergi yükümlülüğünü üstlenip krallık hazinesine vergi borcu mahiyetindeki tahılını pazardan satın almıştı. Yatırımcı buna karşılık hurma almış ve aldığı malı kâr amacıyla satışa çıkarmıştı. Bu sayede ayni vergi uygulamasının sebep olabileceği verimlilik sorunlarından kaçınabilmişti.

Mevcut belgelere baktığımızda, Pers dönemi, söz konusu bölgelerde bariz bir ekonomik durgunluğa denk geliyor gibi görünmektedir. Aslında bu dönemin sonu itibarıyla Babil kanal sistemi belirgin bir gerileme yaşıyordu ve Pers yönetimi altında ne Yunan ne de Finike şehirlerinin geliştiğine dair –her ne kadar bu durum geniş bir coğrafyada barış ve birlik anlamına gelse de– bir emare mevcuttu.

Bu durgunluğun nedeni, her daim siyasi genişlemeyle bağlantılı olan, antik 'kapitalizmin' ihtiyaç duyduğu belirli bir uyarıcının yokluğuydu. Dahası, tıpkı yerel makam sahiplerinin el koymaları (Nehemya tarafından açıklanan) ve bu bahiste şehirlerin dahi tabi olduğu keyfî emirler gibi, ayni vergilerin ödenmesi de ekonomik gelişimin önünde önemli bir engeldi. Aynı zamanda, Yunanistan'da sürekli karşımıza çıkan kâr elde etme fırsatları da burada mevcut değildi.

Tek tek bölgelere baktığımızda ise çok az sayıda özgün

koşulla karşılaşıyoruz. Pers hâkimiyeti altındaki Mısır'ın ekonomik tarihini açıklamamıza izin veren belgelerin sayısı ya çok azdır ya da bunların pek azı bu konu hakkında çıkarımlarda bulunmamızı sağlayacak kadar çevrilmiştir. Revillout 'ulusal' hanedanlıktaki değişimlerin yeni yasalara ve ailelerde ön alım hakkının yeniden canlanması gibi fenomenlere yol açtığını iddia etmişti. Fakat bu haklarla ilgili olan yasalar asla ortadan kaldırılmayabilirdi ve her hâlükârda Revillout'un iddiası sadece maddi kanıtı olmayan bir hipotez olarak düşünülebilir çünkü bu iddianın dayandığı kaynak (*Demotik Vakayiname*) bir kanıt olarak henüz dikkatli bir şekilde yorumlanıp değerlendirilmemiştir.

Her ne kadar dönem dönem Pers hükümdarlarının tapınaklara ait mülklere el koyduğu aşikâr olsa da, rahipliği temelden değiştirmek için hiçbir girişimde bulunmadılar ve ulusal kanunlarda da asla bir değişikliğe gitmediler. Ne Mısır ne de Babil'de toplumsal yapı ve hukuk sisteminde önemli bir değişim gözümüze çarpmaktadır.

Pers ekonomisinde devlet sektörü dinamik değildi ve bu durum dış ticareti etkilemiş olmalıydı. Gerçekten de ekonomik gelişme 150 yıl boyunca parçalanmadan kalan geniş bir bölgede bariz bir duraklama dönemine girmişti. Basra Körfezi'nde ticaret yapılmıyordu ve İmparatorluk sınırları içinde bulunan Finike kıyı şehirleri ve Peloponez Savaşı'ndan sonra ilhak edilmiş Yunan kıyı şehirleri pek önemli bir gelişme kaydetmemişti.

Diğer birçok bölgede olduğu gibi Kudüs'te de, Pers hükümeti iktidarını rahipliğin desteğini alarak sağlamlaştırmaya çalıştı. Pers monarklarının Yahudi gözdeleri, halklarının Kudüs'e geri dönmeleri, Tapınağı ve şehir duvarlarını yeniden inşa etmeleri ve kültün merkezini Tapınağa taşımaları hususunda izin alabildiler. Dahası –ki bu konu tarihsel açıdan en önemlisidir– Yahudilere, ritüellerinin saf hâliyle korunması için kuralları ekseriyetle zorunlu kılmalarına izin verilmiş ve Ruhban Kuralları olarak bilinen bu kurallar Yehova kültü-

nün antik biçimlerinin devam ettirilemediği bir döneme denk düşen Sürgün yıllarında, Yahudilerin yaşamında epey hayati bir rol oynamaya başlamış ve bundan böyle Kudüs rahipliğinin hâkim konumunu meşrulaştırmıştı.

Musevi rahipliği, Sürgün'den önce klanın dışında ifa edilen bir uğraşken, kısa sürede kalıtsal ve bazı belirli vergilerle idame ettirilir bir hâle geldi. Pers hâkimiyeti altında ise rahiplik, ondalık vergisi toplama yetkisiyle donatıldı. Aynı zamanda Yahudiler ayrı bir kabile, Levi kabilesi olarak örgütlendiler, ki bu nokta Musevi geleneğinin neden ucu Yusuf'a uzanan iki kabileden bahsettiğini açıklar (oysa Yakup'un diğer oğullarının birer kabilesi vardır).

Dahası, tekrar Kudüs'e dönmüş olan bütün Yahudi halkı, tıpkı Draco ila Solon arasındaki dönemde Atina'da ve ayrıca Roma'nın ilk yıllarında olduğu üzere, bundan böyle klan temelinde bölünmüştü. Yahudi 'klanları' bölgelerin veya kişilerin ismini alıyorlardı ve genelde birkaç bin kişiden ibaretlerdi. Bu klanlar, siyasi amaçlar doğrultusunda yapay olarak oluşturulmuşlardı ve aslen kendilerine silah bulacak kadar zengin toprak sahibi kümelerinden oluşuyorlardı. Klanların yanı sıra klanların işlevlerine benzer işlevleri yerine getiren zanaatkârların birliği olan 'loncalar' da –alışıldığı üzere– vardı.

Yahudilerin geriye döndüğü topraklarda insan yerleşimi büyük oranda yoktu. Klanlar buraya bir göz atmış ve sonra aralarında paylaşmışlardı. Sonrasında Nehemya, temsilciler olarak her bir klandan bir grubun –iddialara göre her bir klanın onda birine denk düşecek şekilde– Kudüs'te ikamet etmesini zorunlu tutarak bir nevi sinokizme gitmişti.

Toprağını kaybedenin topluluğa üyeliğini de yitirmesi ilkesi, değişmeden kaldı. Yine de topraksızların da içinde olduğu metikler, Yahudi inancını kabul ettikleri takdirde Yahudi hukuku ve yazınında kendilerine yer buldular.

Yeni devletin bir teokrasi olduğu açıktı. Sıradan klanların yanında, tapınak hizmetlilerinin (Levi kabilesinin üyele-

ri) ruhani otoriteye tabi olduğu şehirli bir rahiplik klanı da vardı. Rahip topluluğu nüfusun yedide birini oluşturuyordu ki bu pek de alışılmadık biçimde yüksek bir orandı. Bundan böyle Yahudi ulusal topluluğuna üyelik sünnet, Sebt günü, arınma ve benzeri ayinlerle ilgili törensel yasalara uymaya bağlıydı. Dolayısıyla, rahiplik temelindeki klanlar, Yüksek Rahip resmî olarak devletin başı olmadan önce bile, topluluğun lideri hâline gelmişlerdi. Yine de birçok belgenin de işaret ettiği üzere, topluluğun ekonomik merkezinin Babil olarak kaldığı besbelliydi.

Yahudi devletinin siyasi kurumları tek bir amaç doğrultusunda inşa edilmişti: kutsal merkezin (Tapınak) korunması. Helenistik devletlerde olduğu gibi siyasi birliğin simgesi, klan şeflerinin akşam yemeklerini birlikte yedikleri hükümdar masasıydı. Taşralılarla evlenmeye bir zamanlar izin verilirken artık bu evlilikler yasaklanmıştı. Bunun anlamı, yasayı kabul etmeyen ve İsrail halkından gelse bile kutsal *polis*le kaynaşmayan herkesin bundan böyle topluluktan dışlanmasıydı. Aynı zamanda İbranilik, Filistin ve dışında yaşayan ve Yahudi olmayan kimseler arasında da taraftar kazanmaya başlamıştı.

Yahudi topluluğunun tarımsal gelişimiyle ilgili olarak ise tarımın öncelikle iptidai ve hayli emek ağırlıklı olduğunu biliyoruz. Yine de Talmud yasası ve İncillerden edindiğimiz bilgiler dolaylıdır, geç dönemlere aittir, dağınık ve sıradandır. Bu konuyu ileride tartışmaya devam edeceğim.

Makedon askerî monarşisinin 'ulusal savaşı'yla birlikte, Helen uygarlığı kadim dünyada hâkimiyet kazandı. Meseleye ekonomi cephesinden baktığımızda, bu savaş, Yakın Doğu'da kapsamlı değişimlere yol açtı. Her şeyin ötesinde, iç işlerinde özerk bir statüye sahip olan Yunan *polisi,* siyasi bir örgütlenme biçimi olarak iç bölgelerden Türkistan sınırına kadar olağan üstü bir genişlemeye gitti. O zamana değin çok az sayıda Yunan şehri denizden sadece bir iki günlük mesafedeydi. Bunlarla birlikte para ekonomisi birçok yeni

bölgeye yayıldı. Bu, özellikle kamu finansmanında hayli belirgindi. Dolayısıyla bir Pers kralının bir şehri ziyaretinin sarayın talepleri nedeniyle ekonomik bedeli hayli yüksekken, böylesi ziyaretler artık kâr getiriyordu. Bu durum elimizdeki kaynaklarda yeni düzenin çarpıcı bir niteliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Söz konusu dönemde devletin iltizam uygulaması, Doğu'da yaygınlık kazanmaya başladı. Yukarıda Artaserhas'ın krallığı gibi geç bir tarihte, borçluların özel sermayeye başvurduğunu belirtmiştik ve Beloch Mısır'da valilerin tahıl olarak ödenen vergiyi paraya çevirdiklerini anlatmak için Aristoteles'in eseri *Oeconomica II. 33*'e başvururken kesinlikle haklıydı. Vergileri havale edebilmek için tahıl ihracatını teşvik etmişlerdi, zira diğer türlü yeterli parayı toplayamazlardı.

Bundan böyle Helenistik devletler ve hepsinin ötesinde Mısır, ayni vergileri iltizam usulüyle toplamaya başladılar. Mültezimler sabit bir miktar ödemeyi taahhüt ediyorlar ve bu sayede devlet bütçesini dengeleyebiliyorlardı. Pers krallarının muazzam stokları orduya, komutanlarına, Makedon prenslik kadrolarına bağış olarak bölüştürülüyor, böylece ekonomiye yüklü miktarda para girişi sağlanıyordu. Aslında Pers İmparatorluğu'nun devamı olan Seleukos İmparatorluğu'nun pek de önemli bir kraliyet stokuna sahip olmadığı açıktır; yine de bu imparatorluğun nakdî haraçlardan elde ettiği gelirler, Pers İmparatorluğu'nun Hindistan dışındaki bütün topraklarından elde ettiklerinden daha fazla gibi durmaktadır. Mısır da büyük bir devlet hazinesine sahipti ama bu büyüklük kayıt altına alınabilmiş olmakla birlikte pek de güvenilir olmayan sayıların gösterdiği kadar değildi (birçok tarihçi imkânsız gibi görünen bir hesaplamayı kabul etmektedir). Dahası, birçok Helenistik şehirde olduğu üzere döviz bozdurulmasını ve şubeleri aracılığıyla bütün ödeme işlemlerini denetleyen bir krallık bankası da mevcuttu.

Helenistik Çağ'ın bir diğer özelliği şehirlerin her yerde

kendi sikkelerini basmaya başlamalarıdır. Pers yönetimi altında, örneğin Babil gibi tek bir şehir bile hiçbir sikke çıkarmamış ve aslında Pers imparatorluk para birimi olan altın darik, öncelikle biriktirilmek veya rüşvet olarak kullanılmak üzere basılmıştı. Sadece çok az sayıda kıyı şehri Yunan coğrafyasında bilindiği üzere sikke çıkarmıştı ve genelde para sistemi Çin'le benzerlik sergiliyordu. Buna göre pek de değerli olmayan jeton para, değeri sürekli değişen ve her bir işlemde tartılan değerli madenlerle birlikte kullanılıyordu.

Para ekonomisinin gelişimine ve etkisine dair en iyi örnek Mısır'da karşımıza çıkmaktadır çünkü Ulrich Wilcken'in çalışmaları sayesinde bu coğrafyanın koşullarını gayet iyi biliyoruz. İlk başta haraçlardaki farklılıkları ele alalım. Darius 700 talent ve 120.000 artabae[1] tahıl (bu rakamların değişmediğini varsayıyoruz) alırken, II. Ptolemaios Filadelfos 14.800 talent ve 1.2 milyon artabelik bir haraç almıştı. İlk yüzyılda, gözle görülür bir düşüşten sonra, 6.000 talent toplanmıştı ki bu epey yüklü bir meblağdı. Elbette bu sayılar devletin toplam gelirlerinde oransal bir artışı göstermez. Her şeyden önce kıymetli madenlerin değerinde bir düşüş yaşanmıştı ve elimizdeki bütün kaynaklar Pers İmparatorluğu altında en ağır yükü satraplıkların ve bölgesel askerî birimlerin yüklendiğini göstermektedir. Böylece Pers sarayı bütün vergilerin sadece bir kısmını ve doğal olarak, özellikle ayni vergilerin küçük bir kısmını toplamış oluyordu. Bununla birlikte, Ptolemelere ayni olarak ödenen vergilerin değerinin, toplam vergi gelirinin sadece kırkta biri olduğu da doğrudur. Bu, para ekonomisinin ne ölçüde geliştiğini gösteriyordu.

İlk önce Wilcken'in işaret ettiği üzere, MÖ. 3. yüzyılda askerî malzeme harcamaları, nakit para ve ürünler arasında 1'e 2 oranında bölünürken, bu ilişki ikinci yüzyılda 3,5'a 1 ve 2. yüzyılın sonunda denizcilik harcamaları için 20'ye 1 oranında değişmişti.

[1] Mısır hacim ölçü birimi. (Çev.)

Chaldeans tarafından işlevinden ziyade biçemine göre ayırt edilen doğal ekonomi kategorilerine gelirsek, bunlar gerek ayni borçlar ve ayni maaşlar ve gerekse de diğer türlerde olsun bütün bir Ptolemaik dönem boyunca mevcudiyetlerini sürdürmeye devam ettiler. Bu kategorilerin demotik belgelerde, özellikle olmasa dahi, bahsi geçmektedir. Ayni rantlar için belirlenen kiralar Roma İmparatorluğu'na kadar kişiler arası ticarette önemli bir rol oynamaya devam etti. Ancak MÖ. 300 ve MS. 150 yılları arasında para ekonomisi önlenemez yükselişini sürdürdü. Muhasebe defterlerinin günümüze kadar gelebilen kısımları, hane halklarının MÖ. 300 ve akabinde, Vespasianus dönemi boyunca tamamen para ile idame ettirildiğini göstermektedir. İnsanlar pazardan para karşılığı mallar alıyorlar, para karşılığı ürünlerini satıyorlar, maaşları para cinsinden veriliyor, faizlerini para olarak ödüyorlardı ve bütün bunlar hâkim örüntüyü oluşturuyordu.

Vergiler, her şeyin ötesinde, esas olarak parayla hesaplanıyor ve ödeniyordu. Devlet tekelindeki mahsul çeşitleri (susam, kroton) ve tahıl üretimi häricinde, bu durum, topraktan alınan vergilerin çoğu için geçerliydi. Benzer şekilde, ticaret üzerindeki vergilerin ödenmesinde de para kullanılıyordu ve bu vergiler, firavunlara sunulması gereken emek hizmetlerinin ve ürünler üzerindeki ayni vergilerin yerini alarak kurumsallaşmışlardı. Her coğrafyada ayni ödemelerin, sonrasında Roma İmparatorluğu'nda adlandırılacağı şekliyle nakdî ödemelere *–adaeratio–* dönüştüğüne dair bir eğilim saptayabiliriz.

Gerçekten de Ptolemaik finansal sistemin olağanüstü gelişimi ve karmaşıklığının anahtarı burada yatmaktadır ve bu sistem altında fahişelerden kanal denetimcilerine kadar neredeyse herkes, mesleklerine ve yaptıkları ticari işlemlere göre belirli vergiler ödüyorlardı. Bu sistemde istisnai yere sahip gruplar ise sadece Yunanlar, rahipler (tapınak başına sınırlı bir sayıda) ve askerî yerleşimcilerdi (*katoikoi*) Bu

sistem, yerine getirilmesi gereken emek hizmetlerini, sahip olunan toprağı ve toprağın türünü kayıt altına alan kadastroların kullanımına dayanan Ramessid emek hizmeti sisteminin bilinçli bir takipçisiydi. İki sistem arasındaki tek fark, Ramessidler emek hizmetlerini yükümlülük hâline getirirken, Ptolemelerin teoride para cinsinden vergiler koymasıydı (fiilî durum ise aşağıda tartışılacaktır).

Bu olgulardan Helenistik dönemde devletin taleplerinin gittikçe daha fazla bir şekilde para cinsinden karşılandığı çıkarımında bulunuyoruz ve bu çıkarım, söz konusu değişimi mümkün kılan ekonomik yapının para ekonomisi olduğunu veya para ekonomisine doğru dönüştüğünü gösteriyor.

Fakat başka bir eğilim de kendini gösteriyordu. Helenistik monarşilerin yönetimleri bürokratikti ve bu özelliği zaman içerisinde daha da pekişmişti. Kısa süre içinde sürekli genişleyen ve devlet gelirlerinin tahsilini güvence altına alan liturjileri kurumsallaştırdılar ve bunu tam da para ekonomisi sayesinde gerçekleştirebildiler. Gittikçe daha fazla sayıda zengin kişi, devlete borçlu olunan toplam vergi miktarının tam olarak ödenmesiyle kişisel olarak yükümlü kılındı ve bu işlevleri kendileri için bağlayıcıydı. Bu sistem en gelişmiş hâliyle Mısır'da ortaya çıkmıştı ama diğer Helenistik devletler de bunu kısmen uyguladılar.

Atina gibi özerk *polis*lerde bile devlet köleliğinin önemi artmıştı. Attika idari sistemi diğer kimselerin vergi açığının kapanması için bireylerin hazineye peşin para (*proeisphora*) ödemesi, ortak tahakkuka tabi tutulan vergi mükelleflerinden müteşekkil grupların (*symmoria*) oluşturulması ve demelerin yukarıda tartışıldığı şekliye idare edilmesi gibi bazı dikkate değer prosedürlere sahipti. İşte bu, 5 yüzyıl boyunca ve sonrasında Konstantinus döneminde vergilerin toplanması ve eyaletlerde kentli kalabalıkların (*populus plebeius*) idare edilmesi işlerini yoluna koyan sistemin kökenidir.

Helenistik devletlerin bir diğer özelliği, selefleri olan Yakın Doğu devletlerinden kalan feodal kurumlara uyum-

lanma becerisiydi. Bu kurumlar *poleis*in yanı sıra varlıklarını sürdürdüler. Bu uyumlanmanın altında Helen fetihleri ve bunların bilhassa iç bölgelere uzanması yatıyordu. Bu durum, teoride henüz kabul edilmese bile pratikte çoktan hayata geçmişti. Örneğin, elimizde Ptolemaik Mısır'dan kalma ve Pers hâkimiyeti altındaki Mezopotamya'dakilere çok benzer kişisel toprakların kalıtsal kiralanmasına dair bir yazılı sözleşme (99 yıllık) vardır. Günümüze kadar, Antik Yunan veya Roma'da benzeri bir sözleşmenin tek bir örneği bile karşımıza çıkmadı ve bu, Helenistik Mısır'ın toplum yapısında feodal ögelerin daha güçlü olduğunu ispatlamaktadır. Ulusları bir araya getirmeye yönelik çeşitli politikalara rağmen, yerli halkın çoğunluğu, aslında Yunan ordusunun işgal ettiği topraklarda yaşayan bir tebaaydı ve bu hakikat toplumsal kurumlara da yansıyordu.

Mısır hâricindeki Helenistik devletlerin kentleşme yolunda hayli önemli ilerleme kat ettiği doğrudur, ama bu şehirler aynı zamanda Helenleşme politikalarının da öznesiydi. Kırsal alandaki insanlar 'yerliler' (*ethnē*) olarak kalmaya devam ederken, Helenleşme ülküsü düzenli biçimde şehirlerde yankısını buluyordu. Bu amaca ise kısmen Yunan göçmenlerini ve gazilerini işgal bölgelerine yerleştirerek, kısmen de bu kolonicileri bir *polis*te, Helenleştirilmiş yerli klanlarla (eski tapınak aileleri ve askerî aristokrasi) kaynaştırarak ulaşılıyordu.

Yazıtlar herkesin toprağının –bu topraklar devletin herhangi bir ihtiyacına karşılamaya elverişli veya yasa uyarınca böyle bir potansiyele sahipse– *polis* otoritesi altında olduğunu işaret etmektedir. Bu, pratikte, toprağını krallık topraklarından (bunlar *polis*in yetki alanı içerisinde değildi) edinmiş olsa bile, her bir özel kişi için geçerliydi. Bu durum, Helenstik yöneticilerin kolonicileri, bilinçli bir şekilde feodal ve özellikle rahiplik ayrıcalıklarının altını oymak için kullandığını gösterir. Söz konusu uygulama, Pers İmparatorluğu'nun önceki teokratik uygulamalarından hayli farklıydı. Dolayısıyla, Mısır'da resmî olarak dine ihti-

mam gösteren Ptolemeler, MÖ. 265'de Arsinoe'nin ilahlaştırılmasını, rahip sınıfının bağ ve bahçe ürünleri üzerindeki geleneksel payını (altıda bir, *apomoira*), büyük bir imtiyazın tazminatı karşılığında ellerinden almak için açıkça bir vesile olarak kullandılar ve bunu yeni tanrıça rolünü üstlenmiş olan devlete aktardılar. Elbette sonrasında, Thebai'de (MÖ. 216'da, Ptolemaios IV Filopator yönetimi altında) patlak veren büyük bir ulusal ayaklanma sonucu, daha uzlaşmacı politikalar uygulamaya başladılar.

Dahası, Helenistik politikaların örneklerini, Pisidia döneminde Antakya ve Karya'daki Stratonike gibi sinokizmle kurulan yeni şehirlere bakarak da görebiliriz. Stratonike bir tapınağı çevreleyen eski bir kutsal birliğe ait topraklar üzerinde inşa edilmişti ve aslında bu birliğe ait topraklar, Stratonice ve diğer şehirlerin kurulmasıyla fiilen bölünmüştü. Sonrasında yeni şehirlerin her biri, birlik konseyinde içlerine kattıkları eski köyler oranında bir temsil hakkına kavuşmuşlardı. Benzer şekilde, Hirodes, klanı ve teokratik karakteri açısından benzersiz bir *polis* olan Kudüs'ün ağırlığını dengelemek için sonraki dönemlerde yeni şehirler inşa etti. Hirodes'in kurduğu şehirlerden birisi de Tiberya'ydı. Josephus bu şehre yerleşenlerin ekilebilir arazi, ev ve bazı ayrıcalıklar elde ettiğinden bahseder. Ancak, karşılığında bu şehirde kalmak zorundaydılar. Hirodes'in inşa ettirdiği bir diğer şehir ise Hirodes'in sürdürdüğü savaşların bir tanesine katılmak üzere 3.000 kişilik bir birlik gönderen Sebaste'ydi. Bu, yeni Helenistik şehirlerinin Diadoki yöneticilerinin en güçlü askerî desteğini oluşturdukları gerçeğine dikkatimizi çeker. Bu şehirler her şeyden önce farklı bir ırka mensup yerel halktan kimselerin ikamet ettiği Yunan adalarıydı ve dolayısıyla tamamen Helenistik devletlere bağımlıydılar.

Dahası, Helenistik *polis* vergilendirilebilir kaynakların artışında önemli bir rol oynadı. Helenistik monarklar, 17 ve 18. yüzyıllarda Alman bölgesel prensliklerinin sürdürdükleri politikalara benzeyen politikalar uygulayan merkantilistlerdi.

Sinokizm temelinde bir şehrin kurulması, genelde ticaretle iştigal eden sınıfların (bu sınıflar arasında kârlı bir girişim kaynağı olan belediye idaresinin de bulunduğunu not etmek gerekir) aslında şehirde ikamet etmeye zorlanması anlamına geliyordu. Bunun bir örneği Kassanderia'ydı ve Mende köyü de bu şehre bağlıydı. Kuhn, sinokizm uygulamasından önce Mende'nin şarap ihracat etmesine karşın, bunun sinokizm ile birlikte sona erdiğini ve bundan böyle şarabın Lassandreia'dan ihraç edildiğini belirtiyordu. Uzun lafın kısası, Helenistik dönemde *polis* temel mallar açından ayrıcalıklı bir konumdaydı.

Tam da bu noktada, söz konusu dönemde devasa toprakların şehirlerin yetki alanı altına girmesi, Helenistik şehirlerinin toplumsal yapı açısından klasik *polis*ten çok daha farklı olduğunun bir işaretidir ve gerçekten de, bu şehirler genelde yasal statüleri açısından, sinokizm uygulamalarıyla yapay olarak bir araya getirilmiş büyük derebeylik mülklerinden daha başka bir şey değillerdi. Dahası, monarkların geniş arazileri şehirlerin yetki alanı dışında kalıyor ve bunun yanı sıra özel kişilerin krallık lütfuyla ellerinde tuttukları çok sayıda mülk bulunuyordu. Bunlar şehre dâhil değildi ve özellikle *polis* örgütlenmesinin kurulmadığı bölgelerde ortaya çıkıyorlardı.

Bu kadarını gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz. Yine de yasal olarak toprağa ve özel derebeylik mallarına bağlı kılınmış bir *coloni* sınıfının mevcudiyetini gösteren güvenilir bir belge bulunmamaktadır. Sorun belge eksikliğinden ibaret değildir. Aynı zamanda, Seleukos İmparatorluğu ve genel olarak erken Helenistik dönemde de bu durumun ortaya çıkması pek de muhtemel değildi ve bu, hem Yunan kiracılar (*polis* toprakları dışında az sayıdadırlar) hem de yerli halk için geçerlidir.

Fakat idari hukuka ve tebaanın devlete (yani monarka) olan yükümlülükleriyle ilgili meselelere baktığımızda durumun hayli farklı olduğunu görürüz. Mesele devletle ilişkiler

olduğunda, Helenistik dönem tebaası asıl topluluğuna bağımlı kılınmıştı. Ptolemaik Mısır'da ise söz konusu durum, hiç kuşkusuz yukarıda tartıştığımız üzere, firavunlar dönemindeki pratiklerin devamı olan *idia* ile ilgili yasalarda tarif edilmişti. Dahası, bunlar Atinalıları kendi demelerine mecburi kılan bağlara benziyorlardı. Yine de Atinalılar seyahat özgürlüğüne sahipken, Ptolemaik Mısır'da bir erkeğin *idia*sı, kişisel liturjilerini yerine getirmek için hayatta kalmak adına vergilerini ödemek zorunda olduğu topluluktu. Başka bir topluluğa gitmesi durumunda orada 'yabancı' (*epixones*) olarak yaşar ve kendi *idia*sına her an geri gönderilebilirdi.

Elbette Antikçağda seyahat özgürlüğü genelde sadece belirli anlaşmalar veya ayrıcalıklar tarafından teminat altına alındığı kadarıyla mevcuttu. Aksi takdirde, devlet ve hukuk söz konusu olduğunda, bireyler, günümüzde Rus köylülerini hayli andırır biçimde, topluluklarına bağımlı kılınmışlardı. Bu anlamda kamusal yükümlülüklerini yerine getirmek üzere kendi asıl topluluklarına gönderilen tebaaya dair örnekler görüyoruz. Sonrasında Luka İncili'nde bahsi geçen ünlü bir örnek de vardı ve aslında bu durum, bütün Helenistik devletlerde söz konusu dönem boyunca devam etmişti. Helenistik devlet, özellikle emek hizmetinin yerine getirilmesine bağlıydı –Antik Yakın Doğu devletleri kadar olmasa da– ve ne zaman göç olgusu bu görevin ifasını tehlikeye atsa, devlet hiç tereddüt etmeden göçmenleri geri dönmeye mecbur bırakıyordu.

Krallara ait şehrin yetki alanı dışında kalan araziler ve benzer şekilde yine şehrin yetki alanı dışında kalan ve belirli lütuflarla elde tutulan özel derebeylik mülkleri hakkında, kısmen gelenek, kısmen de kiralık arazilerin idame ediliş biçimi yüzünden, *coloni*nin devlete karşı ödevlerinin, mülk sahibine karşı olanlarla karışması kuvvetle muhtemeldi. Bu, özellikle Mısır'da, emek hizmeti geleneğinin firavunlar zamanına kadar uzandığı coğrafyada kendisini gösteriyordu. Örneğin kanallarda beş günlük çalışma zorunluluğuna dair eski kanun, Ptolemaik dönemde de varlığını korudu. Yine

de para ekonomisi önemini artırdıkça, emek hizmetinin ayni veya nakdî bir ödemeyle yerine getirilmesi yönünde bir eğilim de ortaya çıktı. Fakat bu eğilimin devletin çıkarlarına ters düştüğü durumlarda, devlet bu eğilimi tersine çeviriyordu. Dolayısıyla II. Ptolemaios, devlete ait zeytinyağı preslerinde hukuka uygun şekilde sözleşmeyle kiralanmış özerk emek sahipleri olarak çalışan işçlerin seyahat özgürlüğünü kısıtlamakta tereddüt etmemiştir.

Bu gibi önlemler genel hukuki ilkelerden ziyade kralın idari gücüyle meşrulaştırılıyordu ve aynısı ihtiyaç anında kraliyet mülkleri üzerindeki *coloni*ye verilen emirler için de geçerliydi. Bu anlamda, ilk önce Rostovtzeff'in bahsettiği ve II. Antiokos'un Küçük Asya'daki bir kraliyet arazisi üzerinde bulunan bir köyü karısı Laodike'ye MÖ. 256'da sattığını gösteren kayıt belgesi, köyde ikamet edenlerin aslında seyahat özgürlüğüne sahip olduğuna dikkat çekmekle birlikte, köylerine yasal olarak bağımlı kılındıklarına da açık bir şekilde ortaya koymaktaydı (P. M. Meyer'in iddiasının aksine) ve elbette bu gibi kimseler ihtiyaç hâlinde geri getirilebilirdi. Kendilerine herhangi bir bölgesel yetki alanı tanınmış özel mülk sahipleri de benzeri bir güçteydiler.

Aslında, Snefru ve Hammurabi'den Talmud'a kadar özel hukuk, kiracıları her daim mülk sahibinin bakış açısından ele almıştı. Kiracılar, toprağı sahibinin lütfuyla ellerinde tutuyorlardı ve topraktan kâr elde etmek gibi bir talepleri bile yoktu (bu durum münhasıran olmasa bile esasında ortakçılar için geçerliydi). Özellikle krallar ve patrimonyal beyler söz konusu olduğunda, bu gibi ilkelerin getirdiği güçleri devlete emek hizmeti sunmakla yükümlü olanlardan ayırmanın kimsenin derdi olmadığı kolayca anlaşılabilir. Yukarıda tartışıldığı üzere, firavunlar döneminde dahi krallık arazilerindeki *coloni*nin yükümlü olduğu emek hizmeti ile köylü tebaanın kamusal amaçlarla firavuna sunmakla yükümlü olduğu emek hizmetleri arasında bir ayrıma gitmek zordu.

Yine de Helenistik dönemde en azından yerli halk (*ethnē*) açısından böyle bir ayrıma gitmek yönünde bazı çabalar yok değildi. Ptolemaik dönemde Gelir Yasaları ve diğer kaynaklarda karşımıza çıkan resmî terminoloji, krallık topraklarındaki *laoi* ve kişilere ait arazilerdeki *geōrgoi* arasında bir ayrıma gider (*Laoi* Yakın Doğu'daki *coloni* için tesadüf eseri kullanılan bir sözcüktür ve firavunlar dönemindeki *retu* ve *miritiu* kelimelerine karşılık kullanıldığını kesindir). Bu ayrıma göre *geōrgoi,* yasal olarak özgür çiftçiler, mülk sahipleri veya kraliyet topraklarındaki kiracıların (*basilikoi geōrgoi*) da içinde bulunduğu kiracılara karşılık gelirken, Gelir Kanunları ve diğer yerlerde *laoi* kralın, yerli, Mısırlı *coloni*si için kullanılırdı. Bununla birlikte, söz konusu ayrım ne çok temelliydi ne de bu ayrımın sürmesi ihtimal dâhilindeydi çünkü firavunlar döneminde olduğu gibi kraliyet *coloni*si idari hukukta tam da büyük topraksız yerli kitlelerin gördüğüyle aynı muameleyi görüyordu. Yani, statüleri, yasal olarak topraksız veya bu derekeye indirgenmiş olarak tanımlanıyordu. Bu, çok da şaşırtıcı değildi.

Laoi kelle vergisini ödüyordu ve topluluk ve devletin talep ettiği emek hizmetini asıl topluluğu (*idia*) için yerine getirmekle yükümlüydü. Yine de Helenistik dönemde bu gibi emek hizmetleri genelde nakit ödemelerle de karşılanabiliyor ve sonuç olarak *laoi* gerçekten seyahat özgürlüğü kazanabiliyordu. Fakat bu serbestliğin her an değişebilir olduğunu belirtmek gerekir. Ancak, *laoi*nin emek hizmetine gerçekten ihtiyaç duyulursa –örneğin ilk önce P. M. Meyer'in belirttiğine göre MÖ. 2. yüzyılda devletin baskı altında olduğu ve paranın bulunmadığı bir kriz döneminde ortaya çıktığı üzere– devletin kendilerine yüklediği toprağın ekimi gibi diğer liturjilerden –hâlihazırda ekili araziler üzerinde süren çalışmayı aksatmamak amacıyla– muaf tutulabilirlerdi.

Hakkında çok az şey bildiğimiz tarım ekonomisinin bir yönü de, kraliyet arazilerindeki *laoi*nin kabaca, geleneksel yükümlülükleri mi yerine getirdiği yoksa kira sözleşmelerine

mi sahip olduğudur. Yazılı kira sözleşmelerine sahip özel mülklerde çalışan köylüler, daha sonraki yasal mevzuatta *homologi coloni* olarak geçiyordu (ama kimi uzmanlar buna karşı çıkmaktadır). Wilcken, 2. yüzyıla ait kira sözleşmelerinde (*geōrgountes homologi andres*) bir topluluğu ortaya çıkarmış ve bu grubun, devlete ait mülklere yerleştirildiğini iddia etmiştir. Elimizde ne yazık ki daha net bilgi yoktur. Genelde aslen Yunan kökenli *coloni,* topraklarını yazılı sözleşme aracılığıyla elinde tutarken, yerli halkın örf ve adetlerce belirlenmiş kiraları ödemesi muhtemeldi.

Bu olgunun devlet aygıtının türüyle bağlantılı olduğu açıktır. Helenistik devletler arasında bu aygıtın en rasyonel olarak örgütlendiği yer, firavunlar döneminden kalan bir toplumsal yapı üzerine inşa edilen Mısır'dı. Yukarıda değindimiz üzere, bu coğrafyada Helenistik para ekonomisinin yanı sıra feodal kurumlar ve antik dönem Ramessid emek hizmetine bağlı bir devlet yapısı da ortaya çıktı. Dahası, devletin mali yapısının işlemesi adına para ekonomisine özel bir önem verildi. Devlet, muazzam bir maaşlı bürokratlar ordusunu ve ayrıca ödemeleri gün geçtikçe daha fazla para üzerinden yapılan hayli büyük bir kalıcı orduyu besliyordu. Bunların yanı sıra saray harcamaları ve devlet dini adına (özellikle Mısır'da) yapılan masraflar hayli fazlaydı. Son olarak, etkin bir dış politika da hayli büyük bir meblağ gerektiriyordu. Bütün bu işler için para lazımdı.

Şimdi, tıpkı günümüz Avrupa'sında olduğu gibi, Helenistik dönemde de tüm bir ekonomiyi, pazarın rolünü sınırlamak pahasına, toplumsal denetim altında tutmanın nedeni, tam da devlet harcamaları için bu para ihtiyacıydı. Antik dönemde bu eğilim zirve noktasına liturjik bir devlet yapısında ulaşmıştı. Bu konuya bu metinde bütün yönleriyle eğilemeyiz. Konunun tarım tarihi açısından önemli bazı yönleri, *Handwörterbuch*'ta, Michael Rostovtzeff'in colonate üzerine kaleme aldığı makalede tartışılmıştır.

Burada Ptolemaik Mısır'ın ideal Helenistik devlet oldu-

ğunu –çünkü Seleukos İmparatorluğu çok daha gevşek bir şekilde örgütlenmiş ve dolayısıyla görece olarak çok daha çabuk bir şekilde dağılmıştı– ve Mısır'da birçok önemli sanayi kolunun devlet tekelinde bulunduğunu belirtmekle yetinelim. Bunların arasında yağ (susamdan, krotondan ve balkabağından elde edilen; zeytin daha sonraki çağlarda, Roma döneminde Mısır'da yaygınlık kazandı), tuz (Fransız gabelle vergisini andırır şekilde ufak bir kota alımıyla), doğal sodyum karbonat ve görünen o ki ham keten (yukarıda belirttiğimiz gibi firavunlar dönemi Mısır'ında bulunan kurumlar için) üretimi vardı. Bu durum, yağ üreten bitki ve –muhtemelen– kendir ekiminin sıkı bir şekilde denetlendiği anlamına geliyordu. Devlet, tüm mahsulü alıyor, dolayısıyla hasat, tamamıyla krallığa ait ambarlarda saklanıyordu. Yağ, çeşitli durumlar göz önüne alınarak ve kasaba ve eyaletlerin valileri (*kapeoli*) bulundukları bölgelerin ihtiyaçlarını ilettikten ve saray kendi tüketimi için gerekli miktara el koyduktan sonra, devlet tarafından belirlenen sabit bir fiyattan satılıyordu.

Gıda maddelerinin en önemlisi yağ ve buğdaydı ve devlet her ikisini de düzenliyordu. Bankacılık, özellikle kambiyo işleri de benzer şekilde, devletin tekelindeydi ve iltizam usulüyle verilmişti. Devlet tekellerinin sayısı devamlı artıyordu ve gittikçe daha fazla sayıda ürünü içermeye başlamıştı. Bunların arasında öne çıkanlar arasında (i) doğrudan hammaddelerle ilgili 'ağır ürünler' ve (ii) halkın tükettiği ürünler vardı. Dolayısıyla Romalılar zamanında ekmek, yağ, yapı malzemeleri ve kısmen giyecek gibi en temel tüketim maddelerinin yanı sıra tuğla sanayisinin de devlet tekelinde olduğunu görüyoruz.

Ayrıca firavunlar döneminden kalan kurumların ve münhasıran Helenistik kurumların bir araya gelmesiyle oluşan liturji sistemi vardı. Devletin temel amacı, bazı kişileri her bir kamu hizmetinin yerine getirilmesinden mali olarak sorumlu kılmaktı. Bunun hayata geçirilebilmesi için ölçeği ve

kalıcı olup olmadığı fark etmeksizin her türlü özel servet öyle sıkı bir şekilde kayıt altına alınıyordu ki servet sahipleri belirli sayıda vergi birimine (*poroi*, Diocletianus zamanında *capita*-nın muadili olan bir sözcük) bölünmüştü. Yerel yöneticiler bu temelde her bireyin makamlar için gerekli niteliğe sahip olup olmadığına ve yükümlülüklerine karar veriyorlardı. Bu sistem, köydeki gece bekçilerini de içerecek kadar tabana yayılmıştı. (Bekçilere 300 drahmilik bir *poroṣ* veriliyordu.)

Bu liturji sistemi –Rostovtzeff'in gösterdiği üzere– sermaye oluşumunun en önemli kaynaklarını, yani devletin kiralama uygulamalarını ve özellikle de devlet iltizamını biçimlendiriyordu. Atina ve Roma'da mültezimler rahattı çünkü buralarda bürokrasi yoktu. Oysa Mısır'da devlet her zaman iş başındaydı. Son kertede, devletin sadece asgari bir meblağın toplanmasını güvence altına almak için mültezimlere ihtiyacı vardı ve bütçe bu sayede düzenlenebiliyordu. Güvence veren kişiler ise bir risk almış oluyorlardı çünkü bu gibi kimselerin giderleri asgari vergi miktarının üzerindeki herhangi bir rakamdan %5-10'luk bir payla (*opsonion*) karşılanıyordu (ama bu anlaşmanın birçok boyutu çok açık değildir). Mültezimler devlete bir götürü ödeyip ondan sonra vergi toplama işine girişmiyorlardı; daha ziyade, vergileri bizzat devlet topluyordu. Bununla birlikte mültezimler, önceden bir ödeme yapmak zorunda da değillerdi (veya çok az bir ödeme gerçekleştiriyorlardı) ve bu anlamda çok az sermayeye ihtiyaç duyuyorlardı. Bunun yerine mültezimler ve ortakları mülke devletin işine yarayabilecek kefiller olmak için mülke ihtiyaç duyuyordu.

Dolayısıyla bu çeşit bir iltizam usulü Romalı publicanların yerine getirdiğinden niteliksel olarak daha farklıydı ve bunun gittikçe bir liturji olarak algılanması ve bilhassa ağır ekonomik koşullar altında hayli külfetli bir iş olarak görülmesi, söz konusu noktayı bir kez daha belirgin kılıyordu. Ptolemaik dönemin sonunda insanlar devamlı iltizam anlaşmalarına mecbur bırakılıyorlardı ve Tiberius Alexander'ın

fermanı bunun artık kaldırılamaz bir yük hâline geldiğini gösteriyordu. En sonunda devlete ait arazilerin kiralanması da mecbur kılınmıştı ve bu zorunluluğun, kiracıların arasındaki anlaşmalara dayanarak olağan bir durum hâline geldiği iddia edilmişti. Oysa kiracıların bu anlaşmaların altına, söz konusu cebri sözleşmelerin sonuçlarına karşı kendilerini korumak için imza attıkları açıktı.

Aslında, krallığa ait araziler devlet gelirlerinin hayli önemli bir kısmını oluşturuyordu. Hanedanlıkların henüz sağlam bir temele oturmadığı ilk yıllarda, eski araziler büyük oranda nakit elde etmek için kullanılmış olmalıdır. Örneğin I. Antiokos'un 300 talent karşılığında Pitane şehrine tarla sattığını biliyoruz. Araziler müttefik kazanmak ve bunlara bağışta bulunmak için de kullanılabilir. Kassandros, yazıtlarda Philip ve İskender zamanında büyük miktarlarda toprağın hediye olarak verildiğinden bahseder ve özellikle ilk Diadoki büyük miktarlarda hediye vermişti. Bir generali, I. Antiokos'den yaklaşık 600 hektarlık bir arazi almıştı ve bu gibi büyük hediyelere sıklıkla rastlanıyordu.

Yine de sonraki yıllarda krallık arazileri özellikle Mısır'da farklı amaçlar doğrultusunda da kullanıldı ve ilerleyen sayfalarda tartışacağımız üzere, tapınaklara yapılan bağışlar dışında bunlar: (i) Kısmen her daim göreve hazır krallık muhafızlarına ek bir ihtiyat sağlayarak ve kısmen de hazır bir askerî kadroya sahip olarak (ancak bazı araştırmacılar bu iddiaya karşı çıkmaktadırlar) paradan tasarruf etmek için askerlere kalıcı olarak verilen paralar ve (ii) kiralardan gelecek parayı teminat altına almak için sözleşmeyle verilen topraklardan ibaretti.

P. M. Meyer'in çalışması, işin özellikle Mısır'la ilgili olan askerî kısmını büyük oranda aydınlatmıştır. Yine de birçok kısım hala karanlıktadır ve dolayısıyla burada yaptığım tartışmayı daha fazla sürdüremem. Tarım tarihi için önemli bazı noktalara işaret eden birkaç söz daha söylemek yeterli olacaktır.

Geniş anlamda Diadoki'nin yeni şehirlerindeki yerleşimcileri kapsayan bütün tarımsal yönetmeliklerin askerî bir niteliği olduğu söylenebilir, zira bu yeni *poleis* birer kaleydiler. Yine de *polis,* resmî olarak hükümdara karşı askerî bir yükümlülüğe sahipken, yurttaşların iç işlerinde özerk olan *polis*e karşı askerî yükümlülüğü vardı. Fakat mevzu askerlere tahsis edilen toprak olunca konu farklılaşıyordu. Nitekim Pergamon'da askerler 12,5 veya 6,5 hektarlık (bunların 1,5'i veya 1,25'i bağlık araziydi) pay alıyordu ve askerî yükümlülükleri doğrudan toprakla ilintiliydi. Askerî görevini önceden yapmış yerleşimciler için de aynısı geçerliydi. Bu durum İskender zamanından beri vardı ve bir Antik Yakın Doğu kurumunun tekrar ayağa kaldırılmasından ibaretti (yukarıda ele almıştık). Bu yerleşimler aslında Makedon ulusal ordusunun yedeği olarak kalıtsal bir savaşçı tabakasını besliyordu.

Özellikle Mısır'da eski kurumları temel almak gibi bir eğilim vardı. Sonrasında Roma İmparatorluğu ve Karanlık Çağlar'da olduğu gibi bu iki biçim yan yana varlığını sürdürdü: (i) birliklerin konaklaması (*stathmoi*) ve (ii) verilen paylar üzerindeki yerleşim (*klēroi*). Biz burada sadece ikincisiyle ilgileneceğiz. O hâlde tahsis edilen topraklar iki gruba veriliyordu: (i) sadece krizlerde kendilerine başvurulan, firavunlar zamanındakiler gibi küçük arazilere yerleşen (Kerkeosiris'in *heptarourai machimoi*'si 1,8 hektara sahipken, yerli süvariler daha fazla pay alabiliyordu) yerel askerler (*machimoi*) ve (ii) Makedon ve Yunan asıllı asker köylüler (*klēruchoi*).

Burada işin diğer kısımlarına, özellikle de Yunan askerî topraklarının polise ve sonrasında Tebtunis papirüsünde değinildiği üzere sivil görevlilere paylaştırılmasına değinmeyeceğiz. Toprağın aralarında paylaştırıldığı çeşitli askerî gruplar arasındaki ilişkileri de tartışmayacağız: düzenli birlikler (*syntagma*), ihtiyat ordusu (*epitagma*), İskender'in fetihlerde birlikte hareket ettiği ordudan gelenlerin ayrıcalıklı

ardılları (P. M. Meyer ve Reinach'ın kısa süre önce ortaya çıkardığı *epigonoi*) ve asker köylüler (*kondrouchoi, katoikoi*). Bu konular da aslında aşağıdaki konular gibi, araştırmacılar tarafından hâlâ tartışılmaktadır.

Yunan kökenli asker köylüler, özellikle araziye yerleşmiş olan *katoikoi* (en büyük grup için çoğunlukla kullanılan bir terim), bir zamanlar sel basmış deltalardan (*sporimos*) ziyade mümkün mertebe yaylalardan (*chersos*) pay alıyor gibi görünüyorlardı; dolayısıyla epey büyük araziler elde ediyorlardı. Kerceosiris'de paylar 20-100 *arourai* (5,6-28 hektar) arasında değişirken, bunların büyüklüğü 320, hatta 500 *arourai*ye çıkabiliyordu. Bununla birlikte, şehrin çevresinde bulunan deltalara yerleşmiş olanlar, 83 hektar gibi küçük bir miktar elde edebiliyorlardı. Kira sözleşmesine tabi olan deltalar, asker köylülere tahsis ediliyordu ve dolayısıyla bunlardan kira alınmıyordu. Bu gibi topraklar, kadastro kayıtlarına düzensiz olarak işleniyor ve kira geliri defterlerinde kesinti olarak hesaplanıyordu.

Genel olarak üç çeşit toprak vardı: kiraya tabi krallık arazileri (*basilike gē*); özel araziler (*idioktētos*); 'hibe edilen araziler' (*gē en aphesei*). Bu sonuncusu iki alt kategoriden oluşuyordu: tapınaklara ait topraklar (*hiera gē,* aşağıda ele alınmaktadır) ve asker köylülerin toprakları. Son kategorideki topraklar devlet işleri için tahsis edilmiş olmalarına rağmen özel araziler kadar vergi ödemek durumundaydılar.

Aslında, bütün asker köylülerin ödedikleri vergiler bazen öyle ağır oluyordu ki toprağa metruk arazi olarak el konuyor ve köylüler paylarından vazgeçmek zorunda bırakılıyorlardı. Bu durum, vergiler, aldıkları şekil ve isimlerinin işaret ettiği üzere aslen kayıt ücreti ve kral ve ordusuna yapılan çeşitli yardımlardan ibaret olsa da, değişmiyordu. Kaynakların gösterdiği üzere vergiler ödenmediği zaman araziler haczediliyor ve sonrasında mümkün olduğu takdirde mali yükümlülükleri üstlenmeye hazır bir başkasına veriliyordu. Araziler özellikle asker köylüler, askerî hizmetlerini yerine

getiremediği zaman, Hammurabi zamanında askerî fieflerde olduğu gibi, kesinlikle devlet mülkiyetine geçiriliyordu.

Kleroukhosun toprağı kendisinin işlemesi gibi bir mecburiyeti yoktu, araziyi kiralayabilirdi de. Bu toprakları devretmek başlangıçta yasadışıydı ama bu durum ayarlanabiliyordu. Köylüler otoritelerin onayını alarak mülkiyet haklarından başkası lehine feragat edebiliyorlardı. Mülk sahibinin oğulları araziyi miras olarak alabilseler de MÖ. 3. yüzyılda vasiyetnamelerle karşılaşmıyoruz. Toprağın baba ve oğul arasında bölüşüldüğü örneklere rastlıyoruz ama bunlar açık bir biçimde işbölümünü sağlamak ve daha fazla kâr elde etmek amacıyla yapılmıştı. Arazilerin parçalanması ender bir durumdu ama miras nedeniyle ve hiç kuşku yok ki resmî izinle gerçekleşebiliyordu. Asker köylülerin yetiştirecekleri ürünü seçmekte başından itibaren yasal olarak özgür olup olmadıklarını bilmiyoruz ama mevcut kaynaklardan (özellikle de yazılı kira sözleşmelerinden) yola çıktığımızda uygulamada ürün yetiştiriciliğine hiçbir devlet yetkilisi karışmıyordu. Kleroukhos, nakit vergileri ödüyor ve ihtiyaç duyulması hâlinde askere gidiyordu. Sadece toprağını işlemediği ve ürün verimliliği devlete vergi ödemek için gerekli olan asgari meblağı karşılayacak miktarın altına düştüğünde (Tebtunis papirüsünde belirtildiği üzere) arazi devlet tarafından geri alınırdı ve bu da aslında Antik dönemde kalıtsal kiralar için geçerliydi.

Asker köylüler arasında en ayrıcalıklı grup Yunan kökenli *katoikoi*ydi. Bu grup etnik açıdan Mısırlılardan daha safkan değildi ve zaman içerisinde Ptolemaik politikaların sonucunda gittikçe daha fazla heterojenleştiler. Aslında, bireylerin kleroukhia tabakası içerisinde en üst kategoriye kadar ulaşmasına cevaz veren, liyakate dayalı bir yapı ortaya çıkmış gibi durmaktadır. Kariyer basamaklarında tırmanmanın yanı sıra, topraktan alınan paylar da büyüyor ve yeni topraklar ediniliyordu. İnsanların *katoikoi* sınıfına katılmaları da Helenleşmeleri şartıyla mümkündü.

Ptolemelerin çok sayıda paralı asker işe almasını ve büyük miktarda askerî pay dağıtmasını düşündüğümüzde, *katoikoi* sayısının muhtemelen çok fazla olmadığını söyleyebiliriz. Krallık yönetiminin arazilerin sulanması ve tarıma açmak adına kurutulması için uyguladığı yöntemler sayesinde, toprağa el koyduğu yerlerde yoğunlaşan kleroukhia, doğal olarak, çok eşitsiz bir şekilde dağıtılmıştı. Ptolemelerin işgalden sonra bölgedeki yerleşik halkları kitlesel bir şekilde başka bölgelere taşıması gibi, bu yöntemler özellikle Mezopotamya'da Eski Yakın Doğu geleneğinin takipçisiydiler. Dolayısıyla tamamen tekrar ele geçirilen bir bölge olan Kerkeosiris'de köy evlerinin bulunduğu bölgeler dışında özel mülkiyete rastlamak mümkün değildi ve sadece %5'lik bir toprak tapınağa aitti. Diğer taraftan, askeriyeye ait topraklar, yaklaşık 4.700 *arourai*lik (1.300 hektar) toprağın 1.564 *arourai*sine veya üçte birine denk düşerken, geriye kalan topraklar krallığa aitti.

MÖ. 2. yüzyılda ilk kez ortaya çıktıktan sonra *katoikoi,* ayrıcalıklı bir sınıf olarak kabul edildi. Bu statü, zamanla aslında pratik olarak topraklardan aldıkları payları, vergilerden mal muafiyetlerini ve belgelerde belirtildiği üzere emek hizmetlerini içerecek şekilde genişledi. MS. 3. yüzyılda *katoikoi, aroura* başına 1 *artaba*lık çok düşük bir vergi ödemiş gibi durmaktaydı. Bununla birlikte *epikrisis*e tabiydiler. P. M. Meyer bu kelimeyi askerlik hizmeti için kayıt almak olarak çevirirken, Wessely vergiye tabi olan etnik grupların kayıt altına alınması olarak yorumlamaktadır. Ancak her durumda *katoikoi* sınıfı, Romalılar zamanında etnik olarak heterojendi ve yukarıda bahsettiğimiz gibi, muhtemelen, Romalılardan çok önce de durum böyleydi.

Mısır'da krallık arazilerine (*basilikē gē*) dair birkaç noktaya daha değinebiliriz. Erken İmparatorluk gibi eski bir zamanda dahi, krallık toprakları kadastroya dâhil edilmiş, haritası çıkarılmış ve kare şeklinde parsellere ayrılmıştı. Toprağın nasıl ekilip biçileceği tarif edilmiş ve buna uyu-

lup uyulmadığı belgelerin bahsettiği üzere her bir köyde tam olarak denetlenmişti.

Krallık arazileri firavunlar zamanından beri bütün bir coğrafyaya yayılmasına rağmen, bunların dağılımı hayli eşitsizdi. Bu dağılımın nasıl gerçekleştiğini gösterecek bir belgeye şu ana kadar ulaşabilmiş değiliz. Bu araziler kiralanıyordu ve tıpkı firavunlar zamanında olduğu gibi kiracıların çoğu, küçük çiftçilerdi. Roma İmparatorluğu'nda bu durum kısmen değişti. Yazılı sözleşmeler, kira karşılığı ürünlerin bir kısmının mal sahibine verildiği ortakçılıktan ziyade, ayni ödenen sabit kiralar karşılığında yapılmaya başlandı ve tarlanın bereketine göre kira artırıldı. Ödemeler aslen buğday cinsinden yapılıyordu ve başka mahsuller bir ödeme aracı olarak sadece belirli bir yere kadar kabul ediliyordu. Ödemenin geri kalanı sabit bir formüle göre – örneğin arpa/buğday = 3/5 oranında– hesaplanıyordu. Bu anlamda ödemenin hangi ürünle yapılacağı görece serbestken, aynı zamanda, hazinenin olabildiğince çok buğday elde etmek hedefi de yerine getiriliyordu.

Sonuçta, krallık arazilerine temel olarak buğday ekildi ve bu anlamda, kleroukhia gibi farklı grupların ekip biçtiği topraklardan farklılaştı. Çünkü diğer gruplar kısmen kendi ihtiyaçlarını karşılayacak ürünler yetiştirir ve dolayısıyla baklagiller ve benzeri ürünlere yönelirken, krallık arazilerinde temel güdü ihracattı. Nitekim Mısır, Akdeniz'in büyük bir tahıl ambarı hâline gelmişti. Genellikle krallık topraklarının yarısından fazlasında buğday ekiliyor, üçte ikisinde düzenli olarak tahıl yetiştiriliyor ve geriye kalan kısım ise ya nadasa (*anapauma*) bırakılıyor ya da geri kalan araziye çim, mercimek ve benzerleri ekiliyordu.

Ekim işleri için *aroura* başına 1 *artaba*nın gerekli olduğu hesaplanmıştı. Bir keresinde hasılat 20'ye birdi. Günümüzde ise ortalama hasılat 12'ye birdir (bu bağlantıyı kurabilmek için, aşağıda tartışıldığı üzere kiraları karşılaştırın). Siyasi ve ekonomik açıdan hayati öneme sahip tahıl üretimini te-

minat altına almak için, firavunlar zamanında olduğu gibi, krallığa ait ambarlar kullanıldı ve krallık topraklarını kiralamış köylülere (günümüzde Rusya'da olduğu üzere) ve ayrıca vergilerini ayni olarak ödeyenlere buralardan tohum verildi. Bütün bir sistem köylerde kalan, zirai işleri ve ürün hasadını denetleyen ve tohumları dağıtan krallık tahıl müfettişlerine (*sitologi*) bağlıydı. Tahıl, köyün dışında bulunan harman yerlerinde dövülüyor ve akabinde krallık ambarlarına taşınıyordu. Bu ürünün daha sonra İskenderiye'ye nakli gerekiyorsa, bu iş, devletin hayli sıkı denetlediği bir şirketin sahip olduğu tekele veriliyordu.

Krallık topraklarından gelen kiralar, anlayabildiğimiz kadarıyla, özel mülklerden gelen kiralarla karşılaştırıldığında ortalama gibi durmaktadır. Bununla birlikte, krallık mülklerinden gelen kiralarda nadiren indirime gidiliyordu ve böylesi bir ödün, sadece Nil'deki su taşkınları gibi büyük felaketlerin meydana geldiği zamanlarda veriliyordu.

Her bir bölgede krallık topraklarının kadastrosu yapılmıştı ve bu kadastrolar, kira alınan toprakları ve geçici bir süre kira alınan ya da hiç kira alınmayan toprakları gösteriyordu. İkinci kategori doğal nedenlere bağlı olarak ya da hiç neden yokken ekilmeyen toprakları (*hypologon*), kiracılarının bir kira indirimi için başvurduğu yasal süreçler altındaki toprakları ve ayrıcalık tanınmış toprakları içeriyordu. Yukarıda bahsettiğim üzere, bu gibi ayrıcalık bahşedilmiş krallık toprakları (yasalara aykırı olarak) *kleroukhia*ya veriliyordu. Bunun dışında aynı ayrıcalıklı topraklar, tapınaklara veya rahiplere destek (*en syntaksei* bunun için kullanılan terim gibi görünmektedir) ve saray mensuplarına fief olarak verilmesi gibi belirli amaçlar doğrultusunda da kullanılmıştı (bunun için kullanılan terim açık bir şekilde *en dōrea*ydı). Bu fiefler genelde birkaç tane köyü içeriyordu. Bu uygulamaların firavunlar dönemi yönetim biçimlerinden doğrudan miras kaldığı aşikârdır.

Genel olarak krallık topraklarının farklı birçok kulla-

nımına dair tartışmalar hâlâ sürmektedir. Örneğin, 'susuz toprak'tan (*gē abrochos*) kasıt sulanmış dağlık araziler miydi? 'Tohumluk toprak' (*gē sporimē*) sel basmış delta toprakları mıydı? Yoksa daha az olası olsa da tohumluk toprak bataklık toprağı ve susuz toprak kurutulmuş topraklar mıydı?

Bir de *gē prosodou* vardı ki Mitteis bu kategoriyi, kalıtsal kiracılara kiralanan topraklar olarak yorumlamaktadır. Bununla birlikte, Mitteis 'köylü çiftçiler' (*geōrgoi dēmosioi*) diye bilinen grubu sınırlı bir süreyle toprak kiralanan kiracılar olarak değerlendirirken, bazı araştırmacılar ise 'köylü çiftçiler'i, köy arazisi üzerindeki kiracılar olarak görmektedirler. Gelgelelim bu kesinlikle yanlıştır. Her hâlükârda, Mitteis (*Zeitschrift für Rechtsgeschichte,* cilt 22 s. 151 vd.) kalıtsal rantlara sahip kalıtsal kiralardan bahseden bir belge göstermiştir ve bu belge, aşağıda tartışacağımız üzere, Roma kurumlarına dair çıkarımlar yapabilmemize olanak tanımaktadır. Kalıtsal kiralar, dağlık bölgelerin güç kullanımıyla işgal edildiği ve yerli halkın eski arazilerini, toprakların verimliliğini artırma ve ekip biçme koşuluyla elinde tutabildiği yerlerde karşımıza çıkmaktaydı.

Ptolemeler, tıpkı Yunan tapınaklarında olduğu gibi, yerel Mısır tapınaklarına gelir sağlama ve bunlara toprak bahşetme hususunda hayli cömerttiler. Tek bir bağış Edfu Tapınağı'nın devasa zenginliğini yüzde 150 artırmıştı. Dolayısıyla, tapınaklar (*hiera gē*), özellikle ulusal rahipliğin kadim çağlardan beri her daim önemli ibadethanelere sahip olduğu Yukarı Mısır'da hayli geniş topraklara sahipti. Ancak bu topraklar, yine de firavunlar zamanındaki gibi büyük değillerdi. Yukarı Mısır'ın en güneydeki dört bölgesinde dahi, ekilen toprakların sadece yirmi beşte biri tapınaklara aitti ve Otto, bu rakamın MÖ. 2. yüzyılda onda bir olduğunu belirtmektedir. Buna rağmen, Edfu Tapınağı tek başına bu bölgede 18.300 *aroura*nin üstünde yere sahipti ve bu rakam, çevresindeki birkaç diğer tapınakla birlikte muh-

temelen bölgenin en verimli topraklarını içerecek şekilde, toplamda 21.400 *arourai*ye (6.000 hektar) ulaşıyordu.

Demotik yazılı sözleşmeler, öncesinde tapınağa ait olan toprakların (*nefer hotep*) dönem dönem kişilere satıldığını gösteriyordu ama bu, Ptolemeler döneminde bir sekülerleşmeyi işaret etmez. Daha ziyade, tapınak, topraklarının bir kısmını gönüllü olarak satmıştı ve bu toprakların bazı kısımlarına ise daha evvelki hanedanlıklar el koymuştu. Ancak, istisnalar da mevcuttu: Tapınak gelirleri (*apomoira*) kutsal bir mertebeye yükseltilen Arsinoe kültüne kaynak sağlamak için kamulaştırılmıştı (ama yukarıda değindiğimiz üzere, tazminat ödenmişti). Genel olarak Yakın Doğu'da bir kralın tanrılaştırılması, tapınak mülklerinin küfür suçlamasına maruz bırakacak herhangi bir olaya sebebiyet vermeden el konmasını meşrulaştırmak için bir bahane olarak kullanılmıştı çünkü el konan mülkler sözümona sadece 'meslektaşlara' aktarılıyordu.

Dahası, devletin tapınak gelirlerinin idaresini ele almaktan ötesine geçmediğinin altı çizilmelidir. Mısır rahipliğinin ulusal sinodu toplanmaya devam etti ve gerçekten de bu sinod Yunan karşıtı bir milliyetçiliğe pek de düzenli bir destek vermiş gibi durmamaktadır. Fakat son milliyetçi ayaklanmanın teokrasinin kadim başkenti olan ve tapınakların en büyük mülke sahip olduğu Thebai'de bir kez daha patlak vermesi elbette tesadüf değildi.

Mısır tapınaklarının kadim gelenekleri tek tipleşmesine rağmen çok da katı kuralları yoktu. Devlet, kimlerin rahiplik saflarına katılacağını denetliyordu. Rahipler çok iyi eğitim almamıştı ve bu anlamda Helenistik toplumda dezavantajlı konumdalardı. Kısmen bütünleşik bir tapınakta, örgütlenmeleri, kısmen 'çileciliğe' daha meyilli olmaları, kısmen de –çileciliğin bir sonucu olarak– seküler mesleklerle daha az iştigal etmeleri itibarıyla Yunan rahiplerden ayrılıyorlardı.

Helenistik Mısır'da, Mısırlı tapınaklar Yahudi sinagoglarıyla birlikte Hristiyan Kilisesi üzerinde hem dinî örgütlen-

me ve yaşamın farklı boyutları hem de ekonomik faaliyetlerin niteliği açısından etki bıraktı. Manastır ve tapınakların ekonomik girişimleri arasında şaşırtıcı benzerlikler vardı. Elbette bu benzerliklerin hepsi, taklit olmaktan ziyade karşılaştırılabilir koşullara verilen tepkilerin ürünüydü. Yine de Mısır'daki ilk Hristiyan manastırlarının ekonomik faaliyetleri, pagan tapınaklarınınkine o kadar benziyordu ki ortada bir devamlılık olduğu kesindir.

Ptolemaik zamanlarda tapınakların ekonomik faaliyetlerinin, gelirinin aslen veya tamamen iç tüketimde ve kült için yapılan hizmetlerde kullanılan doğal bir ekonominin *oikos*undan çıktığı aşikârdır. Buradan daha karmaşık bir para ekonomisi doğmuştu ki bu ekonominin ögeleri hiç şüphesiz firavunlar zamanına kadar geri götürülebilir (yukarıdaki tartışmalara bakınız). Mısır'daki tapınakların, toplanan tahılı yiyeceğe dönüştürmekte kullanılan değirmenlere erken dönemlerden beri sahip olduğu kesindir ve bu tapınaklarda belki de fırın da vardı. Bazen, tapınaklar ellerindeki değirmeni kullanmak için öğütmek üzere tahıl alırken (Heliopolis'te böyleydi) bazen de tersi gerçekleşir ve değirmenin kullanımına ihtiyaç duymayan tapınaklar bunu kiralardı. Değirmenin 120 drahmiye yıllık kirayla kiralandığı Soknopaios Adası'nda bunun bir örneğini görüyoruz.

Tapınakların öğütme işlerini ücretli emekçilere mi yaptırdıklarından yoksa fırın işlerini üçüncü kişilere hizmet olarak mı gerçekleştirdiklerinden tam emin olmamakla birlikte, ne kadar sıklıkla olursa olsun birçok tapınağın pazarda satılmak üzere bira ürettiğini kesin olarak biliyoruz. Ancak keten üretimi başka bir işti. Her ne kadar firavunlar zamanında tapınak ve firavunlara ait *oikoi* pazar için üretimde bulunuyor olsa da, Helenistik dönemde, tapınakların keteni sadece iç tüketim için üretmelerine izin veriliyordu. Bu, muhtemelen keten üzerinde bir devlet tekeli olmasından kaynaklanıyordu çünkü yağ üretiminin devlet tekeline geçtiği zaman benzer bir kısıtlamanın Gelir Kanunları'na

girdiğini biliyoruz. Zeytin ekimi geç firavunlar ve Roma çağlarında yaygınlaştığı zaman, zeytinin tekel dışında kalan tapınak topraklarında işlenmesi muhtemelen oldukça önem kazanmıştı.

Dahası en eski dönemlerden beri tapınaklar hayli farklı türde duvarcı ve boyacıya ihtiyaç duyuyordu. Elimizdeki belgeler zanaatkârların devlete izin harçlarını tapınaklar aracılığıyla ödediğini göstermektedir ama Ptolemaik tapınakların, bu zanaatkârları, Otto'nun iddia ettiği gibi kâr getiren işlerde kullanıp kullanmadığını kesin olarak bilmiyoruz. Eğer zanaatılar özgürdüyse neden pazarda kendi hesaplarına çalışmadıklarını anlamak zordur. Fakat tapınak *coloni*sinin bir parçasıysalar bu, neden tapınaklar için çalıştıklarını ve tapınakların neden izin harçlarını topladıklarını açıklar. Yine de elimizde, tapınakta çalışan işçilerin serf olduğunu gösteren hiçbir belge yoktur. En olası görünen bir diğer durum, bu duvarcı ve zanaatkârların özgür kişiler oldukları, tapınaklar tarafından sadece tapınakların gereksinimleri doğrultusunda üretim yapmak için kiralandıkları ve yazılı sözleşmelere tabi olduklarıdır. Bu da tapınakların neden izin harçlarını topladıklarını ve bunu devlete ilettiklerini açıklar. Söz konusu durumda tapınaklar, diğer örneklerde olduğu gibi, (Otto bunun altını haklı bir şekilde çizer) gelirleri toplayan yetkililer tarafından işyeri sahipleri olarak görülüyordu. Aslında mevzu bahis tapınak işçilerinin ne dereceye kadar pazar için üretim yaptığı hayli karanlıkta kalan bir konudur. Mamafih, her durumda pazar için üretimin genelde bir *oikos*un çapıyla ve her daim bunun temelleriyle bağlantısız olduğu ilkesi değişmeden kaldı.

Ne var ki tapınakların sadece kendi gereksinimleri için değil, kâr elde etmek amacıyla satış için de kullandıkları sabit üretim araçlarına –bazı örneklerde dinkleme makineleri görüyoruz– sahip olduklarından eminiz. Bu, her şeyden önce ve özellikle zeytin preslerinde karşımıza çıkmaktadır. Tapınakların perakende satış işlerine giriştiklerine dair eli-

mizde bir belge bulunmamaktadır, ancak tıpkı Yakın Doğu'daki tapınakların ilk zamanlardan beri yaptıkları gibi kredi sağlıyorlardı. Devletin aldığı bütün kiraların düşük tutulması örneğinde olduğu üzere, muhtemelen kasten düşürülmüş %6'lık bir faiz oranı uygulanıyor ve ayni teminat da kabul ediliyordu.

Bütün bu tapınak girişimleri öyle büyük boyutlara ulaşmıştı ki Otto yalnızca teknik bir bakış açısından Mısır'da tapınakların krallık tekellerinden sonra gelen en büyük 'sanayiyi' oluşturduklarını söylerken haklıdır. Küçük ölçekli bir tapınak devlete işletme vergisi olarak finansal gelirinin sekizde biri olan 1.295 drahmi ödüyordu. Bununla birlikte tapınak üretiminin hangi ölçekte pazar hedefiyle yapıldığı tamamen karanlıkta kalan bir konudur ve bu anlamda Otto'nun 'fabrika' terimi kullanımı hayli sorunludur. Zira tıpkı üretimin nasıl örgütlendiği gibi bilhassa çalışan zanaatkârların da sözleşmelerdeki statülerini bilmiyoruz (Otto bunların 'işçi' olduğunu iddia ediyor).

Dahası, tapınakların yönettiği büyük ölçekli tarım işletmelerinin mevcut olmadığı da açıktır. Bütün tapınak toprakları kiraya veriliyordu. Kiralar ayni olarak ödeniyor ve iç tüketim için ihtiyaç duyulmayan her şey satılıyordu.

Bütün boyutları göz önüne aldığımızda –büyük krallık ve tapınak *oikoi*sinin aynı anda varlığı, liturji sistemi, yerli köylülere (*laoi*) yönelik muamele– modern kavramları bu dönemi anlamak için kullanırken çok dikkatli olmamız gerektiği aşikârdır. Örneğin Helenistik Çağ'da teminat mektupları (yüksek statüdeki gezginler için esastı) vardı ve devlet, belirli bir temsilcinin (ama bu gibi kimseler muhtemelen hamil değildi) nakite çevirebildiği tahviller çıkartıyordu ama yine bu dönemde muhtemelen çek henüz ortada yoktu (Caillemer'in iddia ettiğinin aksine). Yine de bu dönemde çek çıkartılmasına yönelik girişimler olduğundan kuşku yoktur ve bu sistem, sonradan Bizans ve Arap dönemlerinde mükemmelleştirildi.

Gradenwitz'in gösterdiği üzere, Helenistik Çağ'da bankacılığın hayli geliştiği doğrudur; özellikle tahılda kısa dönemli spekülasyonlar vardı. Bunun yanı sıra aynı dönemde hayal edebileceğimiz en keskin gelir uçurumları da karşımıza çıkmıştı. Bazı bireyler yüz binlerce, hatta bazen milyonlarca marka denk düşen servetleri vardı ve bunların ötesine ancak geç Roma İmparatorluğu döneminde geçilebilmişti.

Yine de finans tekniklerinin aşıldığı ve ekonominin antik dünyadan çok daha keskin biçimde sermaye tarafından biçimlendiği dönemleri görmek için 11 ve 12. yüzyıllara ait Cenova belgelerine ve 13 ve 14. yüzyıllardaki Floransalı tüccarlarının muhasebe defterlerine bakmak yeterlidir. Örneğin Ortaçağda kamu finansında önemli bir gelişme kaydedilmişti. İlk başta mülk sahibi sınıflar borçlu şehirlere yardım amacıyla faizsiz tahviller almaya zorlanırken, sonrasında bu sınıflar, şehirlerin faiz veya devlete ait borçlarda temettü payı uygulanmasını sağlayarak, şehir bütçesindeki açıktan faydalandılar. Nihayetinde şehirler yıllık düzenli gelirlerini satarak borçları artırdılar. Helenistik döneme geri dönecek olursak, nakit ihtiyacında olan şehirlerin ellerindeki tek araç –varlık vergisinin yanında– bireylerden alınan borçtu ve bu gibi borçlar kalelerden (Lampsakos), avamdan (Orhomenos), bazen gümrükten (Knidos), (bir örnekte) şehirdeki tüm kamu ve özel mülkler ve haznedarın kişisel servetine kadar çeşitlilik gösteren teminatlardan elde ediliyordu.

Dahası, sadece Roma'da hakiki bir anonim şirkete benzeyen bir oluşumun ilk adımlarını görüyoruz. Antik dönemlerde diğer bölgelerde çok yüzeysel benzerlikler karşımıza çıkar ama bunlar, aslında sadece kısmen pazarlık konusu olan paylara sahip tüccar ortaklıklarından daha fazlası değildir.

Kira getiren bir araziye veya kölelere yatırılmayan sermaye genelde ticarete yatırılırdı ve Mısır'daki transit ticaret hayli büyüktü. Roma döneminde Hint Okyanusu'ndaki transit ticaretin boyutundan kitabın Giriş bölümünde zaten bahsetmiştik ve Leuke Kome'ye dayatılan %25'lik

ad valorem gümrük vergileri transit ticaretin yönünün Arabistan'dan saptırılması anlamına geliyordu. Elimizde yaklaşık dört talentlik bir gümrük vergisinin ödendiği tek bir kargo nakliyatına dair kayıtlar vardır ve Wilcken'in hesaplamalarına göre, İskenderiyeliler, Mısır'da geçerli olan vergilerin yarısını ödüyorlardı. Fakat Helenistik Mısır'ın büyük sanayileri dahi esasında klasik dönemin Yunanistanı'nınkiyle aynıydı (bununla birlikte elbette önemli niteliksel farklar mevcuttu). Örneğin, İskenderiye'de kocaman bir alayın ihtiyaçlarını kendi kaynaklarıyla karşılayabilecek kişiler vardı. Modern tarihçiler bu gibi insanları 'imalatçı' olarak adlandırır ancak, söz konusu hikâyei zenginliklerinin kölelerin birikiminden ibaret olduğunun açık bir kanıtıdır. Benzer bir durum Nikeratos'un oğlu olan Nikias'ın 1.000 köleye sahip olduğu MÖ. 425 civarında da karşımıza çıkmıştı. Bu gibi İskenderiyeli zenginler aynı zamanda ticaretten elde ettikleri sermayeyi yatırdıkları arazilere de sahip olabiliyorlardı ve burada da askerleri istihdam edebiliyorlardı. Bu zenginlerin günümüzdeki anlamla 'imalatçılar' ile hiçbir ilgileri yoktu.

Papirüs sanayisine baktığımız zaman, bu sektörde İskenderiyeli papirüs tüccarlarının hâkim gibi durduğunu görüyoruz. Atölyelerin nasıl organize edildiğini ve ekonomik işlevlerini bilmiyoruz çünkü bu konu henüz incelenmemiştir. Genel olarak, atölyelerin içindeki gerekli teçhizatla birlikte kiraya verildiği bilinmektedir. Örneğin Soknopaios Adası'nda bir zeytinyağı presinin (*elaiourgiou*) çalışma sezonunda yedi aylığına 100 drahmi karşılığında kiraya verildiğini gösteren bir belgeye sahibiz ve aslında ekipmanın yıpranma ve aşınmasından doğan zararın karşılanmasını buyuran çeşitli hükümleri içeren böylesi birçok işlem kaydı elimizde bulunmaktadır. Bırakalım da araştırmacılar modern bir fabrikanın kiralanmasının antik dönemdekilere benzer şartlara ve tahditlere sahip hükümleri içerip içermeyeceğine kendisine sorsun. Bu araştırmacı, akabinde antik ve modern koşullar arasındaki farkı kendi gözleriyle açık bir şekilde görecektir.

Ptolemaik dönemlerde monarşi veya tapınakların bu çeşit sabit sermayenin çoğunu elinde tutması bir diğer faktördür. Kişilere ait zeytinyağı presleri sonradan ortaya çıkmıştı. Buna karşın özel atölyeler mevcuttu. İşadamları sadece büyük şehirlerin (Mısır'da İskenderiye) çalışma hayatında kullandıkları önemli sayıda vasıflı köleye sahipti. Hakikaten de, Mısır'da kırsal alandaki birçok kasabayı ve köyü kapsayan belgeler kölelerin sayısının az olduğunu kesin bir şekilde ortaya koyar –MÖ. 192'de bir köyde köleler emek hizmetiyle yükümlü olanların sadece %7'sini oluşturuyordu– ve bunlar da esasen ev işlerinde kullanılan kölelerdi. Bu, aslen Orta Krallık döneminden ve 18. hanedanlığın sürdürdüğü fetih savaşlarından sonra –bir başka deyişle, savaşlarda elde edilen köle arzı kesildikten sonra– şekillenen Mısır'ın toplumsal yapısından kalan tarihsel mirasın sonucuydu. Belgelerde bahsi geçen köle sahipleri, tamamen olmasa da aslen Yunandılar (sonrasında Romalı) ve bu durum dönemin toplumsal ortamına tepki olarak ekonomik anlamda yükselişte olan burjuva ögelerinin, açık bir şekilde adları ve konuşma tarzlarıyla Helenleşmiş olmalarıyla ilgiliydi. Buna karşın, düşüşte olan toplumsal kesimler adları ve adetleri itibarıyla Mısırlılar ile karışmaya meyilliydi ve bu eğilim, Roma ve Bizans hâkimiyeti altında ekonomik çöküş esnasında Mısır'da Helenistik mirasın gerilemesini açıkça ortaya koymaktadır.

Gelgelelim bu konuda en önemli faktör, bize arz sıkıntısını da gösterecek şekilde, kölelerin fiyatlarıydı. MÖ. 304 ve 194'te Yunanistan'da imzalanan barış anlaşmalarında ele geçirilen köleler için ödenen fidye 500 *drahmi* olarak belirlenmişti ve Romalılar döneminde kadın bir köle 2.500 *drahmi*ye mal oluyordu (genelde fiyatlar daha yüksekti). Kiralanacak kölelerin bakımı ve eğitimi kârlı bir iş olmalıdır, ki (Giriş kısmında Appianus'tan alıntılanan pasaja bakınız) bu kuruma Yunanistan'ın yanı sıra Mısır'da da rastlıyoruz. Bu işin yüksek risklerini belgelerden görebiliriz, örneğin bir köle çocuğun büyütülmesi için bir kadınla imzalanan söz-

leşme, çocuğun hayatını kaybetmesi durumunda, yerine kadının öz çocuğunun geçeceğini belirtiyordu. Görece çok az sayıda köle kadının çocuğu vardı ve olanlar da çoğunlukla fahişeliğe zorlanıyorlardı. Diğerleri ise çocuklarının her an ellerinden alınabileceğini biliyorlardı ve nitekim söz konusu yazılı sözleşmede kadının belirttiği üzere, çocuklarını büyütmeye pek de dikkat etmiyorlardı. Çocukların, antik dönem boyunca dinî, askerî ve ekonomik nedenlerle bir değer arz ettiği veya hukukun, benzer nedenlerle müdahil olduğu durumlar hariç, büyük oranda ticari bir kalem olduğunu belirtmeliyiz. Küçük burjuvazi arasında yakın aile ilişkilerini işaret eden belgeler var olsa da bu böyleydi.

Özetle, köleliğe dayalı üretimin, özellikle büyük ölçekli üretimin Helenistik Mısır'da yeri yoktu. Helenistik kanunlar taahhütlerini yerine getirmeyen bir insanın bütün sonuçlarıyla birlikte haczedilebileceğini (Mitteis'in gösterdiği gibi) kabul etse ve aslında böyle uygulamalara, özellikle Mısır'da devam edildiğinin kanıtları olsa bile, belki de sadece tarımı (aşağıda tartışacağımız üzere) dışarıda tutarsak, borç esaretine rastlanmıyordu. Küçük atölyelerde zanaatkârlık hür insanlar tarafından yerine getiriliyordu. Bir zanaatkârnın kadim zamanlarda olduğu gibi, arada bir köle tüccarından bir ya da daha fazla köle kiraladığı veya başka durumlarda, ücret karşılığında bir köleyi çırak olarak aldığı da oluyordu.

Büyük girişimler –isim vermek gerekirse, yukarıda değindiğimiz tapınaklardaki atölyeler– ise özgür emeğe dayanıyordu. Dahası, başka örneklerin de ortaya çıkması kesinlikle ihtimal dâhilindeydi. Örneğin Bizans döneminde Yukarı Mısır'da maaşları tamamen ayni ödenen birkaç yüz özgür emekçiyi istihdam eden bir yün atölyesi vardı. Yine de bu 'işçilerin' aslında ev tipi imalatta bulunan bir sektörde çalışan küçük köylüler mi yoksa böylesi durumlarda genelde karşımıza çıktığı gibi, basitçe emek hizmeti yükümlülüklerini yerine getiren kişiler mi olduklarını sorgulamalıyız.

Ayrıca vasıflı olmayan işçilerin kendi emek güçlerini

kullanırken gerçekten de özgür olup olmadıklarını bilmiyoruz. Yukarıda değindiğimiz Ptolemaios Filadelfos kararnamesine baktığımızda, özerklikleri konusu hayli şüpheli hâle geliyor. Bir maaş sözleşmesini yorumlayan Grenfell, bu kararnameyi temel alarak Ptolemaik yönetimin gelişkin sosyal politikalara sahip olduğunu söylemişti çünkü zeytinyağı presini kiralayan kişi bir drahmi alırken, her bir işçi iki drahmi alıyordu. Oysa Grenfell yanılıyordu çünkü her bir işçinin üçte bir payı, girişimciye, yatırımından daha önemli bir gelir getiriyordu. Devletin işçilere geleneksel bir seviyede maaş ödenmesini teminat altına almaya çalıştığı doğruydu. Gelgelelim, temel amacı Mısır'da sık sık patlak veren ve her daim tek bir talep, yani 'Bize ekmeğimizi verin' talebi etrafında örgütlenen –ki bu durum insanların kadim bir geleneğe göre 'günlük ekmeğini' kazanmaya alışkın oldukları anlamına geliyordu– grevleri önlemek olan devlet, burada kendi çıkarını gözetiyordu.

Genel olarak, Mısır'da özgür emeğin nasıl kullanıldığına dair sınırları çizen teknolojik ve ekonomik koşulları anlamak için daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyuyoruz. Mevcut anda ise sadece şunları söyleyebiliyoruz: Giriş'te belirttiğimiz gibi, eğer işverene dair kapitalist kavram Mısır'da ortaya çıkmış gibi görünüyorsa, bu durumu 'görünüyorsa'yı daha da açarak anlayabiliriz. Örneğin kaynaklarda 'işi veren' terimi (*ergodotēs*) bizim bildiğimiz anlamda işverenden ziyade işi düzene koyan bir müşteriye göndermede bulunuyordu. İstisnai durumlardaysa bu terim, genellikle günümüzdeki işvereni andıran bir role sahip bir yüklenici anlamına geliyordu. Oysa gerçekten de işveren olan ve en büyük işletmeleri –kamu hizmetlerini– yürütenler belgelerde 'işi veren' (*ergodotoi*) değil 'işi alan' (*ergolabontes*) olarak geçiyordu.

Papirüs kaynaklarının daha fazla incelenmesi, ayrıca Ptolemaik dönemde tarımın büyük özel girişimcilerin kaygıları tarafından ne ölçüde nitelendirildiğine ve bu kaygıla-

rın, büyük oranda ya da tamamen sözleşmeli özgür emekle ilgisine işaret eder (Roma dönemi için bkz. 'Colonate' başlıklı makale). Helenistik kanunlar Mısır'da ipotek sahibine, borçlunun mallarına kişisel olarak el koyma hakkı veren bir prosedürü uygulamaya sokmuş ve bilhassa diğer teokratik yasal sistemlerde olduğu gibi, antik Mısır menşeili *sanch* belgelerinde yer almayan bir biçimde bu uygulamaya salahiyet veren bir yasal bir teminat getirmişti. Ancak Varro'nun İlirya'da, Asya'da (bu, Roma'nın iltizam sisteminden kaynaklanıyordu: aşağıdaki tartışmaya bakınız) ve Mısır'da borç esirlerini (*obaerati*) kullanımına dair açıklamasını niceliksel olarak nasıl yorumlamamız gerektiğini bilemiyoruz. Bu arada, *obaerati* P. M. Meyer'in uyardığı üzere, daha geç dönemde ortaya çıkan *coloni* ile özdeşleştirilmemelidir. Bu ikisi, yasal olarak hayli farklıydı.

Mevcut belgeler hasat işinin sözleşmeli özgür işçiler tarafından yerine getirildiğini göstermektedir. Bir yazılı sözleşme mevcut bir çiftliğin boyutları hakkında fikir veriyordu: Bu çiftlik, tahıl bazında 54 *arourai*ye ve nadasa bırakılan, belirtilmemiş büyüklükte bir araziye sahipti. İşçilere, hasadı yapılan her bir *aroura* için 5/6 *artaba*lık dövülmüş tahılla ödeme yapılıyor (belli ki hasat işleminden sonraki daneyi de içerecek şekilde) ve işçiler, aynı zamanda, su ve hasadın son gününde bira da –deyim yerindeyse 'hasat festivali' için– alıyorlardı. Saman demetlerini mülk sahibinin kendisi topluyordu (elbette kendi adamlarını ve yük arabalarını kullanarak). Elimizdeki rakamlardan çiftliğin yaklaşık 25 hektar olduğunu tahmin edebiliriz. Genelde daha büyük çiftliklerin (yani kişisel üretim birimlerinin) ölçeği, büyük mülklerinkinden çok daha küçüktü ve aslında mevcut kişisel kira sözleşmeleri, çoğunlukla mülklerin bazı bölümlerini kapsayacak şekilde yapılırdı. Özel kişilerin ellerinde gerçekten büyük arazilere de rastlamak mümkündü, ancak bunlar, krallık hediyeleri ve kişilerin satın alımıyla devasa birikimlerin elde edildiği ve vilayetlerdeki makam sahiplerinin çok

büyük mülkler edindikleri (bir örnekte –ki bu imparatorluğun bir vilayetiydi– bu arazi 7.000 *arouraiye* denk düşüyordu) Roma dönemine aitti.

Yine de genel olarak tarlada çalışan tipik bir Mısırlı, özellikle de toprağını kiralayan çiftçi, hayatını küçük köylü olarak sürdürüyordu. Çoğunlukla arazi küçük parçalara bölünüyordu; örneğin, elimizdeki bir belge (*Rainer Papirüsü* 1428) bir bölgede iki köy arazisine yayılan (ikisi de satıcının doğduğu yerler değildi) ve mal sahibinin aynı bölgedeki diğer arazilerinden ayrı ½'lik ve 3½ 'lik *arouraiye* denk düşen dört parçanın satış kaydını bize göstermektedir. Mülkün bu gibi küçük parçalara bölünmesi, hatta çiftliklerin daha da sık bir şekilde parçalanması, Wessely'nin çalışmalarının gösterdiği gibi, çok çeşitli miktarda ürün yetiştirilmesiyle ilgili olgulardı ve bu, devlet vergi sisteminin buğday üretimi için yaptığı baskıya rağmen devam etmişti.

Tarlaya farklı ürünlerin ekilmesi veya daha ziyade hortikültürün yanında ikili veya üçlü ekim nöbeti [münavebe] sistemi hakkında yukarıda konuşmuştuk. Bu dönemde sığır besiciliği hayli büyük bir sektördü. Devecilik de yaygındı ve develerin hem kamu emek hizmetleri hem de askerî taşımacılık için arz ettiği önem düşünülürse (taşıma işleri için uygun hayvanlar deve ve eşekti) bütün deve sahipleri kayıt altına alınıyordu. Elimizde küçük ve orta boy toprak sahiplerinin, hepsi de titiz bir şekilde kadastro edilmiş, beş başa kadar deveye sahip olduklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Yine de genelde küçük çiftçilerin sığırı yoktu.

Kırsal bölgelerdeki toplumsal koşullara gelirsek: Elimizde köylerdeki (*kōmai*) arazilerin nasıl dağıldığına ya da Barry tarafından yayınlanmış papirüse dayanarak tartışıldığı üzere ekilebilir araziler üzerinde kurulu köylerin yaygınlığına dair bir bulgu bulunmamaktadır. Belgeler elimizdeki köylerde hayvanlar olduğunu –muhtemelen bu, tahıl nakliyat rotalarına yakın köylerden talep ediliyordu– ve bunların kiralandığını göstermektedir. Bu konuda da, kadim komün

ekonomisinin kalıntıları kırsal bölgelerdeki alt sınıflar arasında genel etkisini sürdürüyordu. Aslında bu etki sadece onlar arasında da söz konusu değildi; mülk sahibi küçük burjuvalar, temelde ortaklıklar hâlinde ekonomik olarak faallerdi. Bazıları, ortaklaşa ipotek alıp veriyorlar ve genelde her bir bireyin farklı evlerden 1/10, 1/13 veya benzeri paylara sahip olduğu ortaklıklar hâlinde ev satın alıyorlardı. Sonuç olarak, mülkün sadece sahiplik değil aynı zamanda kiralamak amacıyla da satın alındığını öğrenmiş bulunuyoruz. Ortaklıklar aynı zamanda kiralama işine de (eski bir uygulama; yukarıdaki tartışmalara bakınız) girişiyorlardı ve bu, iltizamdan arazilerin kiralanmasına kadar birçok alanda görülüyordu. Örneğin elimizde bulunan bir yazılı sözleşme, bir ortaklığa kiralanan bir devlet arazisinden söz ediyordu. (krş. *P. Amh.* II. 94; bu konu hakkında bkz. U. Wilcken, *Archiv für Papyrusforschung* II (1902), s. 131-2.)

İki ekonomik işleve hizmet eden ortaklıkların sayısı hayli fazlaydı. Ortaklıklar, sermaye topluyor ve aynı zamanda ve güvence sağlıyorlardı (bu açıdan erken Ortaçağın birçok kurumunu andırmaktadırlar) çünkü borçlu veya kiracıların risklerini paylaşıyor ve dahası, birçok alacaklı, kiracı veya mal sahibiyle mülkiyeti paylaşıyorlardı. Örneğin bir evin mülkiyetinin paylaşılması, evin yanması hâlinde, her bir mülk sahibinin hasarının azalması anlamına geliyordu.

Aile ortaklıkları firavunlar döneminden beri esas olarak çekirdek aile biçiminde ortaya çıkmaya meyilliydi; yine de bu tip aileler, günümüzdeki ebeveynler ve çocuklardan oluşan aileden çoğunlukla daha genişti. Yunan idaresi bu durumda bir değişikliğe gitmişti çünkü Mısır'da, Helenistik bir kurum olan aile vasiliği devreye sokulmuştu. Bu kurum, militarist *polis*ten doğmuştu ve Yakın Doğu'da bilinmiyordu. Buna göre, yukarıda tartıştığımız üzere, 'kayıtlı,' yasal evlilikler (*eggraphos gamos*) ve 'kayıt altına alınmamış' nikâhsız birlikteliklerden (*agraphos gamos*) müteşekkil iki türlü evlilik biçimi yan yana varlığını sürdürüyordu. Yasal evliliklerde çiftlerin bir arada

yaşaması ve birbirine sadık olmaları bekleniyor, çocuklar tam bir miras hakkına sahip oluyor (nikâhsız birlikteliklerden olan çocuklar miras hakkı hususunda yasal evliliklerden olanlardan sonra geliyordu) ve kadın hem çeyiz getiriyor hem de kocasının ölümünden sonra ona –pratikte veya en azından teoride– gelir bağlanıyordu.

Genel olarak, karşılıklı rıza durumunda cinsel ilişkiye karşı herhangi bir kanun yoktu. Eğer bir adam bir kadınla birlikte olursa, ailesi adamı yakalamaya çalışıyor ve kadına kol kanat gereceğine dair söz alana kadar dayak atıyorlardı. Hatta bir keresinde bu bir ermişin başına gelmişti! Fakat bu durum Hristiyanlıkla birlikte değişti ve evlilik sözleşmeleri gittikçe artan bir şekilde, kadın için olduğu kadar erkek için de sadakati şart koşmaya başladı.

'Lonca' niteliğinden ötürü Yunan yurttaş *polis*inde olduğu gibi, gayrimeşru çocuklar (*apatōres*) ne toplumsal ne de hukuksal açıdan ayrımcılığa maruz kalıyorlardı (bu konuya yukarıda değinmiştik). Wessely'nin hayli emek verdiği çalışmalarına dayanarak, Mısır şehirlerindeki bütün gruplar hakkında dizine sahibiz ve bunlara baktığımızda gayrimeşru birlikteliklerden doğan insan sayısının genelde çok fazla olduğunu görebiliyoruz. Bu durum doğaldır çünkü çoğunlukla müreffeh kadınlar, tıpkı günümüzde bu serbestîden yararlananların onlar olması gibi, özgür aşka eğilim gösterirler. Kardeş evliliği de yaygındı ve bu evlilik biçimi, mirasın bölünmesinin önüne geçiyordu. Bir Berlin papirüsü, yaşları 15 ve 13 olan iki kardeşin evliliğini kayıt altına almıştı. Bu konuda, Yunan vasiyet geleneğinin alınmasının yanı sıra çokeşliliğin bir kalıntısı olarak yerel Mısır evlilik ve miras sözleşmeleri de geçerliliğini sürdürüyordu.

Antik zamanlardan beri, topraktaki özel mülkiyet kadastrolara geçmişti. Roma döneminden itibaren (görünüşe göre Ptolemaik döneminde başlamamıştı), bütün ipotekler de kayıt altına alınmaya ve her beş yılda bir yenilenmeye başlamıştı. Hem firavunlar dönemi hem de Ptolemaik

Mısır'da bu durum, araştırmacıların (Ptolemaik dönem için en son Maspero bu konuyu incelemişti) defalarca tartıştığı üzere, özel mülkiyetin gerçekte ortaya çıkmadığının göstergesi olarak ele alınmıştır. Aslında bu iddia yanlıştır, zira mevcut birçok belge toprağın hem satışını hem de ipotek edilişini bize yeterince göstermiştir.

Bununla birlikte, oldukça ağır olan Helenistik ipotek kanunu küçük mülk sahiplerinin durumunu hayli güçleştiriyordu. Çünkü bu kanun, alacaklının borcunu ödemeyen kişinin mallarına kişisel olarak el koyabilmesine olanak tanıyordu ve bu yasa, Romalılar döneminde de yumuşatılmamıştı. Dahası birçok bölgede toprağın büyük bir kısmına –bazen de neredeyse hepsine– *kleroukhia*ya verilen topraklar, tapınak toprakları ya da krallık arazileri olarak el koyuluyordu. Bu gibi bölgelerde en temel yerel birim olan köyün (*kōmē*) elinde eski müşterek köy arazileri dışında neredeyse hiçbir şey kalmıyordu.

Bununla beraber, Maspero'nun yanlış çıkarımına yol açan en önemli faktör hiç kuşkusuz uygulanan verginin türü ve yüksek miktarıydı. Eski zamanlardan itibaren Mısır'da özel mülkiyet, devlete karşı görevlerin yerine getirilmesine dair bir sorumlulukla birlikte var olmuştu. Dolayısıyla krallık arazilerinden ve kleroukhia arazilerinden, miras bırakılması ve satışının devlet denetimine tabi olmaması itibarıyla farklıydı. Bu iki mesele haricinde, küçük mülk sahibinin ekonomik durumu, devlete ait toprağı kiralamış bir kişiden çok da farklı değildi çünkü her ikisinin omuzlarına da aynı mali yükler binmişti. Bu yük toprağın ne kadar iyi işlendiğine göre değişiyordu ve zaman zaman da kiranın yaklaşık üçte ikisine denk düşüyordu. Genelde Helenleşmiş *katoikoi*ye verilen ayrıcalıklı topraklar, yalnızca kâr getirecek bir şekilde kiralanabiliyordu.

Diğer taraftan, devlete ait topraklardan ziyade, özel mülk statüsünde olan topraklara daha fazla sorumluluk yükleniyordu. Ptolemaik ve erken Roma dönemlerine ait

belgeler ortakçıların ödemelerini hasatlarının yarısı ve üçte ikisi ile yaparken, kiralarını ayni olarak ve sabit bir şekilde *aroura* başına 3 ila 7½ *artabae* verdiğini gösteriyordu ki bu rakamlar ihtiyaç duyulan tohumun üç ila yedi buçuk katına denk düşüyordu. Sonraki tarihlere ait belgeler, kiraların bir şekilde 1-9 *artabae*nin üzerine çıktığından bahsediyordu. Devlete olan vergiler *aroura* başına en fazla 6½ *artabae*ydi. Bu gibi kira sözleşmelerinde yer alan mülkler 2 ila 36½ *arourae* (0,56-10 hektar) arasında değişiyordu. Kiralar bir ila dört yıllık dönemler için yapılıyordu. Bir keresinde beş yıl için de yapılmıştı. Bu açıdan kiracıların durumları firavunlar zamanından itibaren iyileşmişti.

Ortakçılığın yanı sıra kısmen nakdî kısmen de ayni olarak ödenebilen kira sözleşmeleri da mevcuttu. Romalılar döneminde MS. 3. yüzyılda patlak veren büyük bir krize kadar, nakitle ödenen kiralar daha yaygın bir hâle geldi. Bu gibi değişimlerin yanı sıra kiracıların genel durumlarında da bazı düzeltmeler yapıldı. Bu gelişmeler, Waszynski'nin değerli çalışmasında gösterdiği gibi, kullanılan kira sözleşmelerinin türünden bir yere kadar anlaşılabilir. Firavunlar döneminde gelenek sadece kiracılara yüklenen sorumluluklardan ibaret bir yıllık sözleşmelerken, Ptolemaik dönemde ve Romalıların ilk zamanlarında sözleşmeler daha uzun vadeli yapılmaya başladı. Ayrıca kiracılar daha sonra mülk sahibinin kabul etmesi hâlinde, yasal bir girişimde bulunmaya gerek kalmadan bağlayıcı olabilen tekliflerde bulunma hakkı da kazandılar. Sözleşmeler, noter onaylı yazılı sözleşmelerin kullanılması ve karşılıklı rızanın (*homologiae*) sunulmasından başka, iki tarafın da eşit konumunu gösteren, kişisel olarak yazılmış ifadelerin değiştokuş edilmesiyle bağıtlanıyordu. Ancak, aynı zamanda kiralayıcının düzenlediği 'tek taraflı anlaşmalar' da mevcuttu ve 4. yüzyıldan itibaren bu form toprak sahibinin sözleşmedeki üstün konumunu vurgulamaya başladı. Sonrasında kiracılar bir kez daha temel olarak toprak sahibine tabi bir konuma düştüler.

Bu durum en açık biçimde Bizans döneminde ortakçılığı düzenleyen belgelerde gözlemlenebilir. Aslında bu formlar, bedeli ayni olarak ödenen emek karşılığında düzenlenen, toprak sahibinin kendi isteği doğrultusunda bağıtladığı yazılı sözleşmelere denk düşüyordu. Söz konusu durum, alt sınıfların Ptolemaik ve Roma döneminin ilk yıllarında yararlandıkları hayli avantajlı konumlarını kaybettikleri anlamına geliyordu. Bu değişimin MS. 3. yüzyıldaki çöküşten önce gerçekleştiğini belirtelim. Schubart'ın düzenlediği Berlin'deki Yunan papirüsleri gibi belgelerden, değişimin kabaca Marcus Aurelius zamanlarında ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Tam da bu noktada, günümüzde hayli popüler olan fizyoloji teorilerinden ziyade, bu değişimin Roma İmparatorluğu'nun sonraki dönemlerinde Mısır'da ortaya çıkan nüfus azalışını açıkladığını vurgulamamız gerekmektedir. Bir miktar şüphe payıyla birlikte, Mısırlı fellahların bin yılcı bir tahayyülden gelen zindeliği bu gibi fizyoloji teorilerine pek de bir kanıt oluşturmaz ve dahası, nüfus azalsa da kiraların yükselmesi gibi bir olguyla karşı karşıyayız. Dolayısıyla, nüfusun azalması arz ve talep veya geçici ekonomik krizlerden ziyade, Roma İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı ile açıklanabilecek bir süreçtir.

Elbette kesin olmamakla birlikte en 'rasyonel' Helenistik devlet yönetimine ve ekonomisine dair çizdiğimiz bu taslak modern anlamda 'kapitalizm'in söz konusu bölgede çok sınırlı bir şekilde ortaya çıktığını göstermektedir. Gerçekten de devletin mali sistemi (özellikle gelir politikaları) sermayenin kâr fırsatlarını öylesine sınırlamıştı ki ancak bastırılmış bir kapitalizmden bahsedebiliriz. Tapınaklar, ancak Ortaçağdaki manastırlar kadar kapitalizmin merkezleriydi. Tapınaklar, bundan ziyade, kapitalizmin daha da yayılmasının önündeki fırsatları ortadan kaldırıyorlardı. Bu kurumlarda bir para ekonomisi mevcuttu ama bu ekonominin temelinde küçük burjuvazi, küçük köylüler ve küçük zanaatkârlar vardı. Transit mallar toptan satılmakla birlikte, satışlar ol-

dukça sağlam iç gümrük vergileriyle sınırlandırılmıştı. Ancak en önemli faktörler devlet liturji sistemi, devlet tekelleri ve devlet düzenlemeleriydi. Nasıl ki Abdülhamid yönetimi altındaki bugünkü İstanbul'a modern diyemezsek, bu ekonomi de pek modern sayılmazdı.

Kısacası, Helenistik toplum 'para ekonomisi'nin yanlışlıkla 'kapitalist ekonomi' ile özdeşleştirilmesine dair mükemmel bir örnektir. Herhangi bir sikkeden önce Kartaca, hatta hayli derme çatma bakır parçalarının (*aes rude*) basıldığı Roma bile yapısal açıdan Ptolemelerin ulusal ekonomisinden çok daha kapitalistti.

Bakışımızı Asya'da geniş Helenistik bölgelere çevirdiğimizdeyse bu coğrafyada Mısır kadar net bir resim çizmenin olanaksız olduğunu fark ederiz. Medeni kanunun kaynakları bile neredeyse tümüyle ortadan kaybolmuştur. Mitteis'in kesin olarak gösterdiği üzere, Suriyeli-Romalı olarak adlandırılan kanun, Yakın Doğu'dansa, Helen ve Roma hukuku temel alınarak yapılmıştı. Bununla birlikte, tarım tarihini ve Küçük Asya'da derebeylik yapısını anlamamız için çok az bilgi veren bu kanunu başka bir yerde ele almak daha avantajlı olacaktır. Fakat genel olarak Seleukos iktidarı veya Sasanilerin yönettiği Pers rejiminin, geleneksel Babil ekonomi kurumlarının bu coğrafyada devam etmesinin önünde bir engel teşkil etmediğini belirtebiliriz. Part egemenliği bu kurumları bir nebze olsun sınırlamıştı çünkü Helenistik etkisine rağmen Partlar aslında barbardı. Ancak, genel olarak asıl değişim İslam'ın bölgede yayılmasıyla gerçekleşti.

Seleukos İmparatorluğu, Ptolemaik Mısır'ın sahip olduğu toprak bütünlüğünden ve disiplinli bir idareden yoksundu. Çok farklı ekonomik yapılara sahip bölgeleri elinde tutuyordu ve tam da bu nedenden dolayı çöktü. Kudüs'e Helenizmi yayma çabasının başarısızlığı kendi başına bir şeyi açıklamaz çünkü Ptolemeler bile benzer bir şekilde Mısır rahipliğini hedef almamışlardı. Yine de Makkabi rahiplerinin oluşturduğu klanın, seküler meselelerde dahi bir

özerklik sahibi olması gerçeği Seleukos İmparatorluğu'nun dağılmasının kaçınılmazlığına delaletti.

Sonraki Makkabilerin yönetimi bütünüyle seküler bir tiranlık hâlini aldıkça, Makkabiler ve aristokratik rahiplik klanı olan Sadukiler tarafından denetlenen bir ihtiyarlar heyeti olan Sanhedrin arasında kavga çıktı. Bu kavga, sonrasında aristokratik bir teokrasi ile bütün yaşamsal faaliyetleri düzenleyen, 'farklılar' (*Pharisaioi*) addedilen profesyoneller tarafından öğretilen ve küçük burjuvazinin desteğini kazanan teoloji arasında bir çatışma biçimine büründü. Ferisiler kırsal nüfusun ahlak yoksunu olduğunu düşünüyordu ve aslında kırsal bölgede yaşayan halk hiçbir yerde ve hiçbir zaman –Donatistler dışında– püriten öğretileri benimsemedi.

Ancak bu konularda daha fazla yorumda bulunamayız.

En azından Mişna'da ortaya çıktığı hâliyle Talmud Hukuku, gitgide ticari bir ulus hâlini alan bir halkın hukukuydu. Bu hukuk, hâlihazırda baskın bir şekilde, tarımsal güvenliği ve bu faaliyetlerin kutsallığını yücelten kadim bir geleneğin savunucularına karşı, hayli belirgin bazı ifadeler içeriyordu. Talmud Hukuku'nın kurucu ögelerini incelemeliyiz ki hangisinin gerçekten teokrasi zamanlarına kadar geriye giden veya Helen ve Roma dönemlerinin bölgesel koşullarından kaynaklanan kadim rabbani geleneklerinden türediğini ve hangisinin Mezopotamya'dan etkiler taşıdığını tartışabilelim. Dahası Talmud Hukuku'nu, hangi kısmının pratiği temsil ettiğini ve hangisinin sadece teolojik skolastiği yansıttığını göstermek için de araştırmalıyız.

Rabbani geleneğinden gelen din âlimlerinin aile hukuku gibi bazı kurumlar üzerinde hayli muhafazakâr etkileri olabileceği aslında aşikârdır. Örneğin, dul eşin, ölünün erkek kardeşiyle evlenmesini reddeden belge olan *Halitsa*'nın çıkışı, antik klan devletine kadar gitmiş olmalıdır ve bu belge, günümüze kadar Yahudi Hukuku'nun bir parçası olarak varlığını sürdürdü. Dahası, kız evlatların miras hakkı olmamasına bağlı olarak, eski Yakın Doğu'da ortaya çıkan çeyiz verme

geleneği, günümüzde ticari şirketlerin çalışanları olarak geçimini sağlayan Yahudiler üzerinde hâlâ etkilidir çünkü çeyizler, evlenenlere erkenden bağımsızlıklarını kazanma fırsatı sunar. Bu, neden Yahudi tezgâhtarların sınıf duygusu ve dayanışmasından uzak olduklarını ve ayrıca neden –kısmen– Hristiyan meslektaşlarının Yahudi karşıtı olduklarını açıklar.

Ancak, tarım yasası tamamıyla teolojik kaygılardan müteşekkil değil gibi duruyor. Sebt yılına dair rabbilerin spekülasyonları, 'fakir adamın köşesi' ve benzerlerinin mantık açısından uygulamada bir etkisi yoktu. Bununla birlikte Talmud'un diğer bölümlerinin gerçekten de teokratik zamanlarda hüküm süren yasadan türediği şüphe götürmez ve bize değerli bilgiler sunar. Örneğin, Mişna'dan evlerde çalıştırılan köleler kadar tarlada çalıştırılan kölelerin de mevcut olduğunu görebiliriz, ancak Mişna, küçük ve orta ölçekli mülklerde kölelerden ziyade, kiralık işçilerin kullanıldığını varsaymaktadır. Bu işçiler, teokrasilerde tipik olan bir biçimde korunuyorlardı: yasal hükümlerin sonunda, işçilerin fazla çalıştırılmayacağını, zamanında ve uygun bir şekilde besleneceklerini ve hasattan pay alacakları yönündeki haklarının yerine getirileceğini belirten ilkeleri içeren bir ek bulunurdu. Dahası, grev hakkını tanıyan kutsal bir yasa bulunmamasına karşın, 'protesto' –yani Mısırlılar tarzında grev– hakkına sahip oldukları belirtilirdi. Bu gibi hükümler, özgür işçilerin bütünüyle bağımlı olduklarını göstermektedir. Aynı zamanda ilgili yerelliklerin kadim geleneklerine sürekli göndermede bulunarak söz konusu kuralların ortaya çıktığı dönemlerde toplumsal barışın hüküm sürdüğünü de göstermektedir.

Kira sözleşmeleri, daha doğrusu hemşerilerin, yabancıların veya yöneticilerin kanunlarına göre ilişki kurmak zorunda olmayan kimselerin kastedildiği 'komşular arasındaki kira sözleşmeleri' Talmud'da yer almaktadır. Kiracı (*mekhabbel*) mahsulün yarısını, üçte birini ya da dörtte birini veren bir ortakçı (*aris*) ya da ayni veya açık bir şekilde, daha

az sıklıkla olmakla birlikte nakdî bir şekilde, sabit bir kira ödeyen sözleşme sahibi bir kiracıydı (*choker*). Kiracı, yazılı sözleşmeye göre toprağı yabani otlardan temizlemek ve işlemek zorundaydı ve tersini yapamamakla birlikte, baklagiller yerine buğday ekebiliyordu. Bu hüküm Mısır'ın koşullarını hatırlatıyordu. Tahıl Filistin'deki asıl mahsulü oluşturuyordu ve tahılın ekilmesi, yiyecek fiyatlarını düşük tutmayı amaçlayan devlet tarafından teşvik ediliyordu.

Ortakçılıkla ilgili olarak Talmud, aynı zamanda bir tarlanın ağaçlandırılması için kiralanmış olan parça başı çalışan işçilerin statüsünü de ele alıyordu. Tarlanın ekilmesi karşılığında toprakla ödemeden bahsetmez (*emphyteusis*). Bu konuda söz konusu mevzunun Yunanlara özgü olduğunu görebiliriz. Kadim Babil Hukuku'nda da ağaç dikilmesi başka bir şekilde, müşterek ortaklık olarak ele alınmıştı çünkü bahsi geçen konuda yerine getirilen en yaygın işin zaten ekilip biçilen bir tarlaya palmiye ağacı dikilmesi olduğu açıktı. Buna karşın *emphyteusis* asıl olarak yeni veya çorak bir arazide zeytin ağaçlarının dikilmesi durumunda uygulanıyordu. Sonrasında, İslami dönemde hurma ağacı dikilmesiyle ilgili ticari pratiklerin vicdani ve ahlaki bir savunusu ortaya çıktı; Antikçağda plantasyon, 'kapitalist adaletsizliğin' önde gelen merkezlerinden biriydi.

Talmud'da toprakların satışına yönelik önemli bir sınırlama gözümüze çarpmadığı gibi, miras hukukunda da taşınmaz ve taşınabilir mallar arasında bir ayrıma da gidilmemişti. Hukukta tarla satımına getirilmiş eski kısıtlar ve Yehova'nın, toprağın onun olduğuna ve değiştokuş edilmemesine dair uyarısı, *Yeremya*'da yer alan bir pasaj temelinde, artık bağlayıcılığını yitirmişti. Klan devletinin temelini oluşturan fikirlerin açık bir ifadesi olarak Tanrı'yı gücendireceği ve satıcı için nadiren uğur getireceği gerekçesiyle, yirmisinde olmayan bir erkeğin kendisine miras kalan toprağ ı satmaması gerektiği belirtiliyordu.

Toprak satışına dair Prusya kökenli *Fideikomisi'ye* ben-

zer bir yasal belge Talmud döneminde yoktu. Topraklar ya fiyatın tamamen nakitle ödenmesi veya yazılı bir sözleşme veya mülkiyet hakkının resmî yollardan aktarılmasıyla devredilebiliyordu. Fakat genel yöntem nakit ödemeydi. Fiyatın sadece bir kısmı ödendiyse, mülkün sadece bu ödemeye denk düşen kısmı devrediliyor ve alış satış işlemi parasal bir borca yol açacak şekilde eksik olarak değerlendiriliyordu (*negotium claudicans*). Bu pratik, Mısır'daki gibi, teokrasinin etkisini gösteriyordu. Aksi takdirde, alıcı, sonrasında krediyle ödemeye olanak verecek şekilde, alım fiyatını ödeyeceğini şifahi olarak ifade edebilirdi. Bu, borç belgelerini içeren kurgusal bir alımsatımla düzenleniyordu (Almanca'da bu işlem '*Mantelgriff*' olarak bilinmektedir). Toprağın ve kölelerin pazarda bir değeri yoktu (satın alınmış kölelerin ekonomide bir faktör olarak sahip oldukları düşük önemin karakteristik bir göstergesi), dolayısıyla satıcı, pazarda satılan bir nesnenin altı katı fazla değerlenmesi ve dolayısıyla alıcının hayli zarar etmesi (*laesis enormis*) durumunda hukukun teminat altına aldığı likidasyon (*ona'ah*) hakkını kullanamazdı.

Topraklar belirli bir dönem için devredilebilirdi ve bu durum, faiz ödemek yerine bir yararlanma hakkı sağlamanın yolu olarak kullanılmış gibi duruyor (*antichresis*). Talmud, ipotekten sadece geçerken bahsetmekteydi ve bunun için kullanılan terim –*iphothike*– Helenistik kökenlerini sergilemektedir. Fakat sözcük her hâlükârda yüzeyseldi çünkü toprak ve Kenanlı köleler bütün yazılı, mühürlü ve şahitlerin de bulunduğu sözleşmelerde (*schetar chob*) yasal teminatlardı. Bu yasal yükümlülüğün kökenleri hakkında ise erken Ortaçağdan kalan Cenova belgelerini karşılaştırabilirsiniz. Teminat olarak sadece toprak ve köleler yasal yükümlülüklerdi; rabbiler, bunu diğer nesnelerle birlikte yükümlülük olgusunun üçüncü taraflar için belirgin olmamasıyla açıklıyorlardı. Fakat kölelere ipotek getirilebilirdi. Bu arada, ortada toprak ve ipoteklere dair hiçbir kayıt bulunmuyordu.

Rabbani yasası toprak ve kölelerin yasal yükümlülüğü-

nün, bir borcun yürürlüğe girdiği andan itibaren uygulanabileceğini ifade ediyordu. Bu durum, toprak meseleleriyle ilgilenirken hayli ciddi bir sınırlama olmalıydı. Sadece toprağın ve kölelerin teminat olması olgusunun bir sonucu, mirasçının miras kalmış taşınabilirler hususudna ödenmemiş borçlardan sorumlu tutulamamasıydı.

Borçlar kanunu alışılmadık derecede yumuşaktı. Örneğin bir borçlunun aylık gıdası, onun yükümlülüğünden muaf tutuluyordu ve aynı muafiyet bir yıl boyunca ihtiyaç duyduğu kıyafetleri, yatağı, nevresim takımı ve bütün alet edevatı için de geçerliydi. Yine de borçlar bir yeminle bağıtlandıysa borçlunun bütün malları teminat olarak görülüyordu. Muhtemelen bu yenilik ticari bir ekonominin ortaya çıkışıyla ilgiliydi.

Bu yönetmelikler, eski teokratik kısıtlamaların ticaret, özellikle borçlar kanunu üzerindeki büyük etkisini, dolayısıyla kâr ve faize (*ribbith*) karşı yapılan tartışmaları işaret etmektedir. Dahası, Talmud'un bütün nüshaları Helenistik toplum yapısı analizlerinden daha net bir şekilde şunu gösterir: Bütün Helenistik dönem boyunca Yakın Doğu'da, günümüzde kullandığımız anlamıyla 'toplumsal sorun' veya 'toplumsal hareket' ortaya çıkmamıştı ve aslında bunlara benzer bir olgu da kendini göstermemişti.

Antikçağda insanların hissettikleri 'toplumsal sorunlar' mevcuttu. Bunlar arasında *polis*in özgür yurttaşlarının siyasi sorunları, *polis* yurttaşlarının eşitliğine yönelik tehditler ve borçlardan ve mülkiyet yitiminden kaynaklanan sınıf statüsündeki gerilemeler vardı. Bürokratik devlet ve arkasından gelen imparatorluk, yurttaşların özgürlük alanını işgal edip *polis* yurttaşları birer özneye dönüştürülünce, alışkın olduğu gündelik ekmeğinin azaldığını gören işçiler ekmek talep etmeye ve kiracılar mal sahibinin haraçlarından şikâyet etmeye başladılar. En sonunda bu grupların hepsi vergilerden ve vergi tahsildarının bindirdiği yüklerden şikâyet etme noktasında birleştiler. Fakat bu şikâyetler toplumun yeniden inşasıyla

çözülecek 'toplumsal sorunlar'dan ziyade bireylerden kaynaklı adaletsizlikler olarak kavranıyordu. Tam da bu yüzden, Yunan *polis*inde olduğu gibi çağın adaletsizlikleri geleceğe yönelik (Platon'unki gibi) veya geçmişte yaşanmış olan (Likurgus'unki gibi) ütopik bir vizyona yol açmaktansa, Yakın Doğu'da yaşayan insanların ta o zamanlardan beri bir özelliği hâline gelmiş genel siyasi kayıtsızlığı güçlendirdi.

Bu durum küçük çiftçilerin ve küçük burjuvazinin hiçbir zaman olmadığı kadar, genel anlamda daha avantajlı ve daha güvenceli bir ekonomik konumda olduğu, özellikle Helenistik Çağ'ın sonlarında ve Roma İmparatorluğu'nun ilk yılları için geçerliydi. Bu dönemde 'toplumsal sorunlar'dan bahsetmek için dünya tarihinin başka hiçbir döneminde olmadığı kadar daha az sebep vardı. Hristiyanlığın 'toplumsal' koşulların sonucu ortaya çıktığını ya da kadim 'sosyalist' hareketlerin bir ürünü olduğunu iddia eden kuramların peşinden koşmak, yanlış olmaktan da öte, tamamen saçmalıktır. Bir kurtuluş vaadinde bulunan her din gibi Hristiyanlığın da dünyevi amaçları ve bu amaçların peşinde koşmayı mümkün kılan zenginliği tehlikeli ilan ettiğini belirtmek yeterli olacaktır. Dahası, 'Sezar'ın hakkı Sezar'a' deyişini devlete karşı olumlu bir tutum takınılması için çağrıda bulunan bir emir olarak addetmek de çılgınlıktır. Tam tersine, bu deyim, Troeltsch'in haklı biçimde iddia ettiği gibi siyasete yüksek düzeyde bir ilgisizliğin ifadesidir (*Archiv für Sozialwissenschaft*, 26. cilt).

Dolayısıyla, Hristiyanlığı doğuran iki faktör ulusal ve teokratik bir Yahudi devleti fikrinin terk edilmesi ve taraftarlarının bilincinde (ve Antikçağın bilincinde) herhangi bir 'toplumsal sorun'un olmayışıydı. Gerçekten de dönemin sonuna kadar Roma yönetiminin istikrarının temelinde, toplumsal bir reform için mücadele etmenin beyhude olduğuna inanılması ve dolayısıyla insanların her tür sınıf mücadelesini reddetmesi yatıyordu. Bu durum, bütünüyle etik, yardımseverlik ve aşkınlıktan beslenen Hristiyanlığa özgü sevgi anlayışının da kaynağıydı.

6
Roma Cumhuriyeti

6.1. Şehir Devleti

Burada İtalik ve Etrüsk tarih öncesi dönemlerini ele almak anlamsız olduğu gibi, aynı zamanda benim kabiliyetimin de ötesindedir. Etrüsk çalışmaları alanında Helbig'in bütün çıkarımlarına arkeologlar karşı çıktı, ancak yaklaşık 8.000 civarındaki mevcut Etrüsk yazıtı okunamadığı sürece anlaşmazlıkların tam bir çözümüne ulaşmak mümkün görünmüyor. Dahası Furtwangler, Modestoff, Skutsch ve diğerleri, Etrüsklerin Doğu Akdeniz'den deniz yoluyla geldiğini ikna edici bir biçimde ortaya koydular. Dışarıdan birine bu, belgeler orada yaşadıklarını söylediği için Normanların Sicilya'dan geldiklerini söylemek gibi görünebilir. Aynı şekilde, Mısırlıların adlandırmasıyla 'Turscha' Doğu Akdeniz'de yaşamışlar ve o bölgede deniz savaşlarına tutuşmuşlardı. Yunanlar da Korsika'ya, hatta ötesine bile geçmişlerdi.

Etrüsk kültürünün merkezi *polis*ti ve bu kültür, Tarquinia ve Caere'den içeriye doğru hızlıca yayıldı. Bu durum diğer yerlerde de gördüğümüz genel örüntüye uymaktadır ve muhtemelen ticaretin ve Yunan etkisinin (bütün araştırmacılar ikincisi konusunda hemfikirdirler) sonucudur. Yine de bu konu hakkındaki sorunun diğer boyutları sadece uzmanlar tarafından ele alınmaktadır. Etrüsklerin köklü geleneklerinin yanı sıra Etrüsk ile Babil rahipleri arasındaki benzerlik, bu halkın Doğu Akdenizli kökenleri hakkındaki en kuvvetli iki gerekçeyi sunarken, bunun karşısındaki en güçlü iki dayanak ise bunlarla alakalı bir halk veya kültü-

rün, Doğu'da herhangi bir kökenine rastlanmadığını iddia etmekte ve aynı zamanda, Etrüsklülerin İtalya'da başından itibaren kültürel bir aracı rolüne soyunmalarına karşın, yazılarını Doğulu halklardan ziyade Yunanlardan almış oldukları gerçeğini işaret etmektedir.

Etrüsk devleti tam anlamıyla aristokratik ve teokratikti ve halk, klan ve soy temelinde bölünmüştü. Romalılar bundan kesinlikle etkilendiler ve tahriri onlardan öğrendiklerini düşünüyorlardı. Etrüsklüler, himayeciliğin ortaya çıkışını, Romalı magistratların otoriter bir konuma sahip olmalarını ve belki de aynı zamanda aile reislerinin hâkimiyetlerini etkilemiş olabilirler (Etrüsk toplumu matronimiktir). Roma, Etrüsklü krallar tarafından yönetilen bir şehir hâline geldiğinde söz konusu etkileşim arttı. Dahası, Tities, Ramnes, Luceres adlı eski kabilelerin isimleri gibi, Roma isminin de Etrüsk kökeninden geldiği düşünülüyordu. Yine de Etrüsk'ün ne derece etkili olduğu, eskiden olduğu gibi günümüzde de keskin bir tartışmanın konusudur. Her durumda Etrüsklüler, tıpkı Sabelli'nin taşra merkezli bir devletten şehir devletine dönüşmediği gibi, hoplit *polis*ine dönüşen Romalılarla baş edemediler ve sonuç olarak her iki halk da Roma'nın disiplinli hoplitlerine boyun eğdiler.

Burada, krallık dönemi ve monarşinin doğası hakkındaki hipotezleri ele almayacağım. Ya da *celeres*lerin (Yunanca *kelēs*den; at) eski krallık muhafızları (Romulus'a katılan hırsızlar hakkındaki kadim efsaneler başka analojiler kurarlar) olup olmadıkları, zanaatkârların (*fabri*) centuriate ordudaki[1] (orduda birinci sınıf ya da başkalarının iddia ettiği ikinci sınıf mülk sahibi yurttaşlar olarak oy kullanıyorlardı) konumlarının, kral tarafından yerleşik hayata geçirilmiş zanaatkâr klanların yükümlü oldukları askerî liturjilerden mi yoksa devletlerin hoplit orduları temelinde yeniden kurulmasından

[1] 100'lük sisteme göre bölünmüş birimlerden oluşan ordu. (Çev.)

mı kaynaklandığı gibi sorunsalları da çözebilecek durumda değilim.

Dahası, özgür Roma *polis*inde tarımsal gelişmelerin erken dönemleri hakkında da çok az bilgiye sahibiz. Yine de, patrici klanlarının ilk dönemki feodal şehir-devletlerinde bütün siyasi haklara sahip tek grup olduğunu ve bu konumlarının, Yunan şehirlerindeki hâkim sınıflarınkiyle, sürülerin ve kölelerin mülkiyeti ve yerel olmayan ticarette kurulan tekeller gibi, aynı ekonomik temele dayandığını biliyoruz. Dolayısıyla Servian öncesinde, hatta Servian Duvarı zamanında bile (MÖ. 4. yüzyıl), Roma'nın asıl topraklarıyla hiçbir bağı olmayan bir bölgeyi içerisine alıyordu ve Romalıları asıl *ager Romanus* olarak görürsek orantısızlık daha da açık bir hâle gelir.

Fakat erken dönemlerinde Roma en azından önemli ölçüde bütçe açığı veren bir ticaret dengesiyle nitelenen bir aşamanın ötesine geçmemişti. Kölelerin ihracı ve takas amacıyla gönderilen hammaddeler kadar, Yunan, Finike ve Kartaca mallarının ithali de yabancı tüccarların kontrolü altındaydı. Roma, yaygın bir Akdeniz ticaretine dâhil olduğunda bile uzun bir dönem boyunca donanmaya sahip değildi ve aynı zamanda altın ve gümüş sikkeden yoksundu. Bu geniş ülkeyi feodal şehir devleti yönetiyor ve genel anlamda en temel askerî ve siyasi kurumlar açısından, benzeri Yunan şehirlerini andırıyordu. En önemli farksa Roma'da hoplit disiplininin ve buna bağlı olan magistratların gücünün olağandışı bir titizlikle sürdürülmesiydi. Yine de birçok Yunan topluluğunda olduğu gibi Roma toplumunun tarımsal kökenleri hakkında da çok az bilgi sahibiyiz.

K. J. Neumann, On İki Levha dönemine kadar (MÖ. 457) Roma'daki bütün avamın (*plebler*) günümüzde kalıtsal serfliğe benzer statüdeki serflerden oluştuğunu ispat etmek için hayli zekice iddialarda bulunmuştu. Bence bu tarihsel olarak pek mümkün görünmüyor. Neumann eski Roma tarihi hakkında görüşlerini yayınlamak isteyen her araştırma-

cının kaçınması gereken bir yönteme başvuruyor ve kuramını desteklemek için geleneksel kronolojiyi hayli sık biçimde değiştiriyor. Elbette, Ettore Pais'in yaratıcı ve yıkıcı eleştirel yöntemlerini izlemek isteyen herkes, Roma'nın erken dönemlerini çözümlemekte çok da zorlanmayacaktır çünkü bu kişi tarihsel bir oluşum olarak Roma halkının başlangıcını yaklaşık olarak MÖ. 450-400 tarihlerine çekebilir, On İki Levha'yı, MÖ. 2. yüzyıla ait bir sahtekârlık olarak ele alabilir ve tarihsel geleneğin üst sınırını MÖ. 300'e yerleştirebilir.

Bense antik geleneği mümkün olduğu kadar takip ederek, Roma'nın toplumsal gelişiminin bazı önemli özelliklerini yeniden kurgulayacağım. Dahası, bu yeniden inşayı sadece farazi bırakmayacağım ve okuyucuyu ihtiyatı elden bırakmaması için uyaracağım.

(Pais'e gelince, kendisinin yöntemleri hakkında yargıda bulunmaya ehliyetim yok. Yine de klan gelenekte klan efsaneleri mevcut olsa da ve tarımsal mücadeleler ve sınıf çatışmalarının geriye dönük olarak yorumlanmasına yönelik bir eğilim kendini gösterse de, Pais'in bir metnin sahiciliğini sorgularken sıklıkla kullandığı benzer çatışmaların nüksettiği durumların, yani *duplicazioni*'nin pek bir şeyi kanıtlamadığını belirtmek gerekir. Elbette bu örüntüler tekrar etmiştir. Örneğin Yunan tarihinin geç dönemlerinde tarımsal mücadeleler, her ne kadar farklı koşullar altında ortaya çıkmış olsa da, erken dönem mücadelelerinin yinelenmesiydi. Bu gibi tekrarlar Antikçağın en temel özelliklerinin sonucudur.)

Eğer Pais'nin yöntemlerini kabul edecek olursak elbette Neumann'ın kuramını eleştirmek anlamsız hâle gelecektir. Fakat karşıt bir yöntemi kabul eden ve geleneği mümkün olduğu kadar takip etmeye çalışan biri için –ki Neumann'ın öyle yapması gerekirdi– bu kuram kabul edilemez bir hâle gelir. Çünkü Roma avamının (*pleblerin*) statüsünü Roma tarihsel geleneğini düzgün şekilde inceleyerek açıklamaya çalışan biri bu statüyü tartışma konusu kuramda bir yere oturtamayacaktır.

Bu elbette Neumann'ın çalışmasında her şeyin yanlış olduğu anlamına gelmez. Örneğin hoplit ordusunun siyasi konumunda önemli değişikliklerin gerçekten de MÖ. 457'de olup olmadığını söyleyemem. Fakat Neumann'ın 'derebeyliğin sonu' hakkındaki kuramına katılmam mümkün değildir. Aynı şekilde, kırsal kabilelerin kurulurken elde ettikleri yasal statüyü sonrasında ellerinde tuttukları da kanıtlanamaz. (Aşağıda Dionysius 4.14 'ün alındığı yere bakınız.)

Tarihte, Romalı pleblerin helotlardan ziyade Yunan *agroikoi*sine benzeyen basit köylüler olarak ortaya çıktığını düşünüyorum. Elbette bağımlı köylüler (*clientes*) pleblerden ayrı tutulmalıdır ve sonrasında, rakamın daha da artacağı şekilde antik patrici klanlara ödenen haracın bu toplumsal gruptan elde edildiği aşikârdır. Romalı aristokratlara gelince, Antikçağda şehirli her bir aristokratın olduğu gibi, bunların mâlikane lordu oldukları uzun zamandır bilinmektedir. Fakat Neumann buna aristokratların aynı zamanda pleblerin de lordu olduğunu eklemekteydi ki bu doğru değildi.

Bu noktada malikâne lordu kavramının –*Grundherr*– bile Antikçağ için çok geniş bir şekilde kullanıldığını belirtmeliyiz. Romalı mahmilerin, mülk sahiplerinin kendilerinden alamayacağı biçimde toprağa bağlı kılındığı, hayli şüphelidir. Spartalı helotları (ve gerçekten de serf olan benzeri örnekleri) ele alırsak, mülk sahibinin bunları yurtdışına satamazken, On İki Levha'dan sonraki dönemde, taahhütlerini yerine getiremeyen bir borçluyu köleleştirmiş Romalı bir mülk sahibinin, bunları yurtdışına satmak zorunda olduklarını görürüz. Dahası, Romalı bir mülk sahibi sözleşmeyle bağıtlanan bir borçlunun (*nexus*) borcunu ödemesi için çalışmasına izin vermek durumundaydı. Benzer şekilde, babaları tarafından satılan veya kiralanan çocuklar (*personae in mancipio*), Roma'da büyük toprak sahipleri için önemli biriş gücü kaynağı teşkil ettikleri daha önceki dönemlerde (Babil'de olduğu gibi) olduklarından hayli farklı bir ko-

numdaydılar. Bu durum, Romalı patricileri nitelemek için *Grundherr* kavramını, özellikle kavramın yasal boyutlarını, kullanan birinin hayli dikkatli olması gerektiğini yeterince göstermektedir.

Dolayısıyla Romalı aristokratları feodal bir lord olarak ele alırken ihtiyat payını bırakmamalı ve Romalı plebleri –yani avamı– emek hizmeti yükümlülüğü altında olan ve Prusyalı bir serf gibi efendisinin toprağını ekip biçmek zorunda olan bir köylü olarak değerlendirmekten kesinlikle kaçınmalıyız. Elbette Neumann da böyle bir iddiada bulunmuyor ama pleblerin mahmi olduğuna dair iddiasını kabul edersek ve On İki Levha'nın himayeciliği benimsediğini hatırlarsak (Neumann'ın söylediği gibi bunu sona erdirmek yerine) hem plebleri hem de onların muadili olan mahmileri helot veya serf olarak (örnek olarak Atta Clausus'un aşağıda tartıştığımız üzere yaptığı gibi) değerlendirmek zorunda kalırız. Oysa serfler kendilerini hoplitler olarak eğitmiyorlar veya böyle silahlanmıyorlardı ve hoplit ordusunun üyeleri olarak plebler, devletin askerî sisteminin gittikçe daha vazgeçilmez bir parçası oluyor ve bu konumlarıyla örtüşen ayrıcalıklar kazanıyorlardı. Serfler borçları yüzünden sözleşmeli borçlu seviyesine de düşmüyorlardı (*Schuldknechte*), daha ziyade tam tersi bir dönüşüm yaygındı. Yine de borçları yüzünden ortaya çıkan kölelik fakir plebin nasibiydi. Hoplit ordu sistemi, Eduard Meyer'in belirttiği üzere, toprak sahibi olan özgür sıradan insanlardan ve paralı pleblerden oluşmuş olmalıydı. Geleneğe göre bu sistem, cumhuriyeti önceliyordu ve kesinlikle konsüllükten daha eskiydi.

Dahası, bazı patrici klanlarının kırsal bölgelerdeki hâkimiyetinin siyasi faktörlerden kaynaklandığı açıktı. Bu klanların kökeni, kısmen eski kabile reislerine ve kale sahiplerine dayanıyordu. Azınlığı oluşturan on altı klan haricinde, söz konusu patrici klanların hepsinin de kırsal bölgelerde böylesi bir konuma sahip olmadığını da belirtmeliyiz (Atina'da olduğu gibi. Roma'nın kırsal alanları, ancak bir-

çok Yunan kenti kadar malikâne veya büyük mülklerden ibaretti. Durumun tam tersi olduğunu gösteren birçok kanıtın yanı sıra daha sonraki dönemlerde kırsal topluluklarının özerkliğini gösteren birçok kalıntı da vardır. Bunlar, pleblerin aslında genel olarak serf olmadıklarını göstermek için yeterlidir.

Birileri bu iddianın, plebler ve patriciler arasındaki evlilik haklarına (*connubium*) dair dönen keskin mücadelelerle yanlışlandığını iddia edebilir ama Theognis'in de bir soylunun avam tabakadan bir kadınla evlenmesini küçük düşürücü bulduğunu hatırlamalıyız. Klanların (*gens*) ortaya çıkışının akabinde, mülklerini korumak için klan üyelerinin kendi tabakalarındaki erkeklere tanınacak miras hakkıyla avamdan kadınlarla evlenmeleri kendi avantajlarınaydı. Gerçekten de geleneğin bir kısmına göre, plebler ve patriciler arası evlilik, Decemvirlerin bu yöndeki kararnamesine değin yasadışı değildi. Aslında bu gibi evliliklere getirilen sınırlamaların, biraz önce tartıştığımız ekonomik nedenlerle, Atina'nın demokratik döneminde olduğu gibi, Roma'da da geç bir tarihte ortaya çıkmış olması ihtimal dâhilîndedir. Her coğrafyada birçok kadim yasanın, eşinden, metresinden ya da kölesinden doğmuş olması fark etmeksizin çocuklarının meşruiyetini babanın kararına mutlak bir biçimde bırakmış olduğunu hatırlarsak, bu olasılık daha da artar. Bunu, antik Yunan Hukuku'nda bulabiliriz. Bir adamın çocuklarının eşit statüsüne dair ilkenin, Yunanistan'da belgelerin aynı şekilde olduğunu gösterdiği gibi, Roma'da da zaman içerisinde ortaya çıktığına dair kuşku yoktur. Yakın Doğu'da görmediğimiz bir olgu olan, Yunanistan ve İtalya'da kent yurttaşlığının mesleklere dayanan bütünlüğü *polis*in monogamiyi teşvik etmesinin asıl nedeniydi.

Yine de, her şeyden önce, Roma'da serflik sorunsalını, 19. yüzyılın Prusyası'nda serflerin özgürleşmesiyle ilintili koşullar ve şartları göz önüne almadan düşünmemiz gerektiği konusunda ısrarcıyım. Biz böyle bir yaklaşıma Neumann,

Friedrich Cauer ve Swobada'nın (tıpkı benim Meitzen'in kategorilerini genel doğrular olarak yanlış bir şekilde kullandığım gibi) üzerinde talihsiz bir etki bırakmış bir çalışma olan ama hak edilmiş bir üne sahip G. F. Knapp'ın kitabından zaten aşinayız. Romalı Campagna, kökeni Antikçağın ilk dönemlerinden itibaren birçok şehrin yanı sıra tarih öncesi zamanlara kadar uzanan sulama işlerinin yapıldığı bir alandı (*rivalis*in modern anlamı su hakları üzerine sık sık kopan kavgalardan türemiştir). Dolayısıyla Campagna ve ihracat amacıyla malikâne sisteminde tahıl üretiminin yapıldığı bir bölge olan Doğu Almanya arasında analojiler kurmak çok da doğru değildir. Gerçekten de malikâne topraklarının köylüler arasında nasıl bölüştürüldüğü, tarihsel olduğu kadar teknolojik nedenleri de göz önüne aldığımızda, Antikçağla pek paralellik göstermez.

Yunanistan ve Yakın Doğu'da olduğu gibi, ilkel Roma'da da topluluğun ortak topraklara sahip olması ve köylülerin kendi topraklarında egemen otoriteyi sürdürmeleri elbette olasıdır (tarihi dönemlerde Yunan *poleis*in de olduğu gibi). Kurduğumuz analojiden çıkardığımız sonuç, topluluğun askerî topluluk olduğu yerlerde bu durumun kesinlikle böyle olduğudur. Bu gibi bir yönetim biçiminde, ister toprak tahsisi isterse başka tedarik maddeleri konusunda olsun, topluluk üyelerinin oğulları hakkında ortak kararların alınması gerekiyordu. Eğer bir erkek çocuğu başka toprakları ele geçirmek için göç etmezse, baba, şehir devletinin klan konseyine çocuğa toprak tahsis etmesi için başvuruda bulunurdu. Aksi takdirde çocuk, topraksız kitlelerin arasına katılırdı (*proletarii; proles*, yani 'çocuk'tan türemiştir).

Bu gibi meselelerin kırsal bölgelerde (*pagi*) ilk başta nasıl ele alındığını bilmemiz mümkün değil ama toprak yeniden ve yeniden bölünebilirdi ve gerçekten bölündü de. Kabilelerde, sonrasında aristokrat klanlara dönüşen eski soylu evlerinin de köylüler arasındaki toprağa olan eğilime müdahale ederken, aynı zamanda Yunan fratrilerinde olduğu gibi, kendi

topraklarını topluluğun denetiminin dışına çıkarmaları da hayli olasıdır. Bu olasılık, On İki Levha'da *villa*nın –aristokrat mülkleri için geleneksel olarak kullanılan bir terim– bütün *villa* topraklarının çitlendiğini ve miras olarak bırakılabileceğini gösterir şekilde Yaşlı Plinius'un *hortus* (çitlenmiş bahçe) ve *heredium* (miras olarak bırakılabilen toprak) ile değiştirildiğini söylediği pasajı (*Doğal Tarih* 19.19.50 Loeb) açıklayacaktır. Toprağın tarım topluluklarının denetiminden çıkar ılması ve bütün hisselerin özel mülkiyete (*dominium*) tabi olan *hortus* toprağa dönüşmesi, tarımsal koşullarla ilgili olarak On İki Levha'nın Roma'nın hukuk sistemine getirdiği reformun tarihsel önemini bize açıklayabilir. Yine de bütün bu meseleler Ortaçağda ve modern zamanlarda serflerin çalıştığı malikânelerin özellikleriyle tamamen farklılık sergiler.

Dahası, himayecilik ve kişilerin yükümlülüklerinden (*nexum*) kaynaklanan borçluluğun sonucu olarak, Roma'da ortaya çıkan bir esaret durumu olan serflik arasında dikkatli bir ayrım yapmalıyız. Himayecilik, İsrail ve başka bölgelerde olduğu gibi, Roma'da da mülk sahibi olmayan bir kişinin, aşağıda açıklayacağımız üzere, bir prens veya toprak sahibi yurttaşın himayesine girmesiyle ortaya çıkmıştı. Yasaya aşina olmayan düşük statüdeki herhangi bir yurttaşın –yani herhangi bir köylünün– hukuki bir meselede 'hediye avcısı' bir mevki sahibinin yardımına muhtaç olması hayli yaygındı; bu konuda Hesiodos'un yorumlarına bakabilirsiniz. Fakat böylesi bir yardım isteği kimseyi serf yapmazdı. Tam tersine, Roma İmparatorluğu'nun sonraki dönemlerinde bireylerin tercihine dayalı himayecilik, bu durumdan doğdu ve aslına bakarsanız gönüllü bir hami-mahmi ilişkisi her zaman mevcuttu.

Dolayısıyla, elimizdeki bütün kaynaklar mahmi ve plebler arasında keskin bir karşıtlık olduğunu gösterir. Örneğin Oberziner, *plebleri* İtalyan olmayan mazbut bir halk olarak ele alırken, mahmileri aristokratlarla beraber göç etmiş İtal-

yalı bir halk olarak görüyordu. Oberziner'in kuramı çekicidir ve mahmiler ile plebler arasında yasal bir evliliğin (*connubium*) olmayışı, On İki Levha'nın tasdik ettiği iki farklı defin yöntemi ve diğerleri gibi bazı olgular da bu kurama belirgin bir zemin oluşturmaktadır. Bununla birlikte başka kaynaklar mahmiler ve avam arasında eşit bir statüye işaret etmektedir. Nitekim geç tarihli birkaç kaynakta geçen pasajlarda, ilk dönemlerde tüm avamın klan şeflerinin (*patres*) mahmileri –Sparta'da helotları veya Girit'te serfleri (*oikees*) hayli andırır biçimde– olduğu iddia edilmektedir.

Ne var ki aslında tam da bu pasajlar, metinlerin sonradan ortaya çıkan kuramların daha erken tarihlere açıktan yansıtılması olduğunu göstermektedir. Köylülerin devletin mahmileri (Spartalı helotlar gibi) olarak görülmesi durumunda, özel mülklerdeki tarım faaliyetlerde kullanılamayacakları apaçıktır. Spartalılar toprak beylerinden (*Gutsherren*) ziyade rant toplayıcılarıydı (*Rentner*). Himaye ilişkileri bu gibi taraflı metinlerde dahi dezavantajlı durumdaki alt sınıfa mensup yurttaşların korunması için tasarlanmış bir kurum olarak gösteriliyordu. Bu durum, dava muamelelerinde ima ediliyordu. Hatta bu kaynakların birinde, haminin tercihlerinde özgür olduğu açıkça ifade ediliyordu. (krş. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht,* 3. cilt, 1 (Leipzig, 1887), s. 63, n. 4).

Konuyu özetleyelim: Kaynaklardaki kanıtlara ve aynı zamanda olguların ihtimal dâhilindeki durumlara dair gösterdiklerine dayanarak, On İki Levha'nın ve bunu takip eden yasamanın köylülerin aristokratik klanlara galebe çaldıklarını işaret etmekle birlikte, bu durumun tarımsal yaşamda 'bey-köylü' (bir başka deyişle hami-mahmi) ilişkisinin çözülmesi anlamına gelmediğini, daha ziyade, sonrasında hâkim hâle gelecek *villae*deki bireysel yerleşimler hilafına, antik bölgesel komünal grupların ortadan kalkmasını işaret ettiğini söyleyebiliriz. Bu dönüşümün önemini aşağıda tartışacağız.

Sonrasında Roma idari sisteminin tamamen dışında kalacak olan köy, en eski zamanlardan beri insan yerleşiminin esas birimi olagelmiştir. Bazıları köy yerleşimlerinin her yerde özgün biçim arz etmediğini ve Almanlar ve Yunanların tersine İtalya halklarının ilk başta ayrı çiftlik birimlerinde yerleşimler kurduğunu iddia etmiştir. Aynı zamanda birçok arkeoloğun hâlâ kullandığı ve Cermen halklarının çiftliklerde yerleşirken, Akdenizli halkların köylerde yerleştiğini iddia eden eski bir kuram da mevcuttur. Fakat bu, Alman yerleşimleri hakkında tam bir bilgisizlikten ve Tacitus'da yer alan retorik bir ifadenin yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

Kişilere ait çiftliklerin (*villa*) İtalya ve özellikle Roma gelişiminin başlangıcında yer aldığı fikri, Schulten'in dahi desteklediği ama hiçbir metin ya da olasılık tarafından temellendirilmeyen ve Yunanlarla yapılan analojilere, İtalya'daki diğer halkların koşullarına ve tarihöncesi yerleşim örüntülerine ters düşen bir tezdir. Toprağın ayrı ayrı birimlere (*fundi*) bölünmesi Roma'da geç bir tarihte gerçekleşti ve Romalı kadastrocuların böyle birimleri 'işgal edilmiş bitişik mülkler' (*continuae possessiones*) diye adlandırdığı gerçeği, bu birimlerin, eski toprak sisteminin kullanımı kişisel yerleşimlere yol açtığı zaman ortaya çıktıklarını açıkça işaret etmektedir. *Villa* köylülerden değil, feodal kale sahibi beylerden türedi.

Schulten'in değerli monografisi, hisselerin dağıtımında (*assignatio*) eski kırsal topluluk ve köylerin kökenlerini ve çeşitli bölümlerini lağvetmede güç ögesinin kullanılışını göstermektedir. Atina gibi Yunan şehir-devletleri de yerel idari birimler olarak kırsal bölgelerden (*dēmoi*) yararlanmayı becermişti ama Roma'da bundan tamamıyla kaçınıldı. Hisseler dağıtılırken eski kırsal birimler (*pagi*) umursanmadı, hatta bazen sınırları da aşıldı. Bu durumu, beslenme kayıtlarında belirtildiği üzere, Piacenza ve Velia tarla sistemlerinde gözlemleyebiliriz.

İdari amaçlar doğrultusunda *vicus*un kentlerdeki semtler olarak kullanılırken, *pagus*un belirli mesuliyetlerin (*munera*) tahsis edildiği şehrin çevresindeki kırsal bölgenin bir birimi olarak kullanılması karışıklık yaratmıştı. Dahası kaynaklar, sonraki dönemlere ait Roma hukukunda *vicus* ve *pagus*un ikisinin birden yasal kuruluşlar olarak görüldüğünü, mülk edinme hakkına sahip olduklarını, kendi işleriyle ilgili özerk kararlar alabildiklerini ve dava muameleleri başlatabildiklerini, belirtmektedir. *Pagus,* ayrıca, bölgesel bir korporasyondu. *Vicus* başından itibaren yekpare bir yerleşim olarak ortaya çıktı ve böylece şehir öncesi dönemlerin bütün eski yerleşimlerinde olduğu gibi, ya *pagus*un merkeziydi ya da *pagus*taki çok sayıda köyden biriydi. Festus *vicus*u pazarın kurulduğu yer olarak ele alır.

Ancak kökenine bakarsak, *pagus* Yunan *kōmē*sine benzer bir role sahipti ki bu bana göre en olası açıklamadır. Kaynakları yorumlamaktaki bütün güçlüklerimiz Romalı anlamda 'şehir' ve köy arasındaki temel karşıtlıktan çıkar. Schulten'in monografisi bu karşıtlığı göstermektedir. Bu karşıtlığa, sonraki dönemde ortaya çıkan tarla sistemi yol açmıştı çünkü bu sistem köy sisteminin tam tersiydi.

Buradan Schulten'in haklı olarak Mommsen'e karşı tartıştığı gibi, *pagus*un özel mülk sahipliğini kayıt altına almak konusunda tarihsel dönemlerde bir işlevi olmadığı sonucu çıkmaktadır. Özellikle bu kuruluşun asıl işlevi olan bölgelerin arındırılması (*lustratio pagi*), kötülüğü kovmak amacıyla düzenlenen tamamen dinsel bir törendi ve mülk sahipliğiyle hiçbir bağlantısı yoktu. Benzer biçimde, sonraki dönemlerde *pagus*un emir verme yetkisi, bilebildiğimiz kadarıyla, tamamen dinî meseleleri kapsıyordu. Plinius'un kayıt altına aldığı üzere, bir *pagus* tarafından kadınların saç şekli hakkında çıkartılan emirlerde açıkça dinsel kaygılar ağır basmıştı.

Dahası, *pagus*un bu tip meselelerle sınırlanmasının sadece Romalıların kadim kültleri ortadan kaldırmak konusundaki gönülsüzlüğünden değil, aynı zamanda, *pagus*un daha

fazla önem arz ettiği eski bir toplumsal sistemin işlevini kaybetmiş ama baki kalmış unsurlarından da kaynaklandığı elbette doğrudur. Kamuya ait at arabalarına sahip *pagi*leri işaret eden kaynaklarda da bunu görebiliriz ve bunların kendi bölgeleri içerisindeki pazarlarda aslen tekel olmaları olasılığı hayli yüksektir.

Eski köylere ait otlaklar, sonraki müşterek topraklarda (*ager compascuus*) bir ölçüde varlığını sürdürdü. Cicero, topluluğum her bir üyesinin bireysel hakkı olarak, buralarda sığır otlatma hakkının, eski bir yasa (*ius*) olduğunu belirtmiştir. Bunun dışında bir de kamusal topraklar (*ager publicus*) vardı ki bunlar işgal edilmiş topraklardı. Fakat erken dönemlerde bu toprağın tahsis edilmemiş çorak topraklar olduğu açıktır (çok temelli olmasa da bu husustan şüphe edilmektedir). Cermen halklarının ilkel dönemlerinde olduğu üzere, kabilenin her üyesi bu ortak toprağın bir bölümünü ekime açma hakkına sahipti ve bu 'işgal edilmiş toprağı' (*ager occupatorius*) ekip biçtiği müddetçe elinde tutuyordu. Bu işgal hakkı, sonrasında işgal edilmiş toprak kişilere hisseler olarak ayrılmadığı veya finansal sömürü amacıyla kiralama yoluyla tahsis edilmediği sürece, hâlihazırda ekilip biçilse ve verimli olsa bile, hoplit devleti tarafından işgal edilmiş toprakların da içerilmesi amacıyla genişletildi. ABD'de yerlilerin toprakları yerleşime açıldığında toprağın kullanılışına benzer biçimde, topraktaki gelişimlerin düzenlenmesi ve ayrıca devlete tazminat olarak verilmek üzere mahsule vergi konması, bunun işgal edilmiş devasa bir alan üzerinde 'boş araziye izinsiz yerleşenlerin haklarının' genişletilmesi anlamına geldiği gerçeğini değiştirmez. Bu konuda hayati nokta, kullanılan terminolojinin de gösterdiği üzere, toprağın 'işgal edilmesiydi'. Sürecin yasal düzenlemesi sonradan geliyordu.

Köylülerin tamamen kendi emekleriyle yaşadıkları, uzun çağlar önce kurulmuş bu yerleşimlerdeki yaşamın özellikleri hakkında çok az bilgi sahibiyiz. Sonraki dönemlerden farklı olarak, muhtemelen tamamen miras bırakılabilir ve

devredilebilir topraklar yoktu ama burada, diğer bölgelerde de olduğu gibi, ailelere bağlanan bazı toprakların olması olasıydı. Bir takım patrici ailelerin bu gibi haklara sahip olduğu muhakkaktır ve muhtemeldir ki köylüler de, daha az güvenceli olmakla birlikte, benzeri haklardan yararlanıyorlardı. Ne var ki bu konular hakkında elimizde sağlam kanıtlar yoktur.

Bir kişinin kendini idame ettirmeye ehil olmadığını ilan eden yasal prosedürde, atalardan kalan mülkün çarçur edilmesine yönelik bir atıf mevcuttu (*bona paterna avitaaque*). Bu durum, askerî kaygılarla şekillenmiş bütün hukuki sistemlerde bulunan bir özellik olan miras bırakılmış toprağın satılmasına yönelik hoşnutsuzluğu işaret etmekteydi. Fakat bu, yine de devredilebilirlik ile ilgili olarak, miras bırakılan ve satın alınan topraklar arasında aslen hukuki bir ayrım olup olmadığına dair net bir kanıt değildir. Belki de Roma'daki gelişmeler, Yunanistan'da yaşananlardan esasında farklı değildi. Her hakükârda Yunanistan'da olduğu gibi Roma'da da kayıtlı tarihin ilk ışıklarından itibaren hem miras bırakılabilir hem de devredilebilir toprak mülkiyetinin var olduğu kesindir. Miras bırakılabilir (ama devredilemez) tek mülk olarak Romulus'un her bir yurttaşa 2 *iugera*lık bir *heredium* verdiğine dair efsane de bunu yanlışlamamaktadır çünkü bunların, köylülerin mülkiyetindeki tek toprak olmadığı açıktır.

Diğer yandan, Eduard Meyer'in de belirttiği gibi, bu toprağın emekçiler tarafından gündeliklerini kazanmak amacıyla ekilip biçildiğini de kabul edemeyiz. *Heredium* daha ziyade sadece ufak bir ailenin ekip biçmesi için tahsis edilmiş kalıtsal ve aile dışına satışı siyasi sebeplerle sınırlanmış bir bahçe parseliydi. Bunun kökeniyle ilgili üç olasılık vardır. İlkin, bir şehir köylerin bir araya gelmesiyle (*synoikismos*) veya şehir yönetiminin tasarrufuyla kurulduğu zaman, kentte yaşayan ama bir klanın (*gens*) üyesi olmayan, yine de zanaatkâr veya tüccar olarak değer gören pleblere, çift-

lik değil ama bahçe ve şehir ortak mülkiyetine erişim hakkı verilirdi. Ortaçağda birçok yeni Alman kasabasında bu gibi bağışlarda bulunulmuştu. Bu türden bağışların Romalılar tarafından erken dönemlerde yurttaş kolonileri ortaya çıktığı zaman yapıldığını düşünebiliriz. Bu gibi koloniler (*coloniae maritimae*) tarımdaki hoşnutsuzlukları azaltmaktan ziyade Roma'nın ticaret tekelini sürdürmek için deniz kenarına yerleşmek ve burada garnizonlar oluşturmak amacıyla kurulmuştu ve buradaki koloniciler, tıpkı Atinalı kolonicilerin Solon tarafından Salamis'e gönderilmesi örneğinde olduğu gibi, söz konusu bölgelerde uzun süre yaşamak zorundaydılar.

Böyle bir koloni olan Anxur'da, kolonicilerin doğal olarak ortak otlakları kullanma hakkına sahip olmasının yanında, her kolonicinin hissesi için 2 *iugera*lık (*bina iugera*) güvenceli bir şekilde tasdik edilmiş örnekler bulabiliriz. Kolonicilerin ek bağışlar aldığı yolundaki eski varsayımımın Helenistik Yakın Doğu'daki koşulları göz önüne aldığımızda artık pek mümkün görünmediğini burada belirtmem gerekiyor. Dahası Cermen tipi tarım topluluklarının (*Flurgemeinschaft*) bazı türlerinde, bir paya sahip olan herhangi bir kolonici kavramı, kanımca Roma ve bütün bir Antikçağ söz konusu olduğunda kesinlikle reddedilmelidir. Bu durumda *bina iugera* da yeni kurulmuş şehirli topluluğa kabul edilen bütün özgür pleblerin payı olarak görülecektir.

*Heredium*un ilk olası açıklamayla birleştirilebilecek ikinci bir olası açıklaması daha vardır. Bu, bir piyadeye veya daha da kesin olarak ifade etmek gerekirse bu gibi payları vermekte kullanılan muhasebe birimlerine verilen hisselerdi. İkinci Pön Savaşı'nın sonunda, İspanya ve Afrika'ya düzenlenen seferlerin gazilerine her hizmet yılına 2 *iugera* olacak şekilde bir kredi sözü verilmişti (vakanüvislik geleneği toprak paylarını tek sayılarla kaydediyordu ama 100 x 2 *iugera* için sadece *centuria* isminin kendisi, normal bir birimin 2 *iugera* olduğunu açık şekilde gösterir).

Ortada bir üçüncü olasılık daha vardır. Bu, artık zaptu-rapt altında olan bir bölgeyi işgal etmek için ilk dönemlerde gönderilmiş, yurttaşlık haklarının tümüne sahip kimselere, 2 *iugera*lık birimlerden hayli farklı olan paylar verilmesiydi. Bu durumu Antium ile ilgili olgular da desteklemektedir. Fetihten sonra bölgenin düşman sakinlerine, Romalı kolonicilere tabi bir konum olan helot statüsü verildi. Demek ki bu durumda 2 *iugera,* şehirde yaşayan Romalı kolonicilerin (Mytilene'deki Atinalılar gibi) her birine şehir içinde tahsis edilen arsalardan ibaretti. Elbette bu Romalı koloniciler, zanaatkâr veya tüccardan ziyade (ilk hipotezimizde olduğu gibi) savaşçılardı ve köylüden ziyade, şehirlere yerleşmiş toprak beyi rolünü oynayacaklardı.

Peki, ülkedeki köylü ailelerin, ister patrici ister pleb olsun, şehir sakinlerinin tersine toprak hakları nelerden ibaretti? Bunlar ve sahip oldukları feodal ayrıcalıklar hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Bu durum Roma için de geçerlidir.

Tarihsel dönemlerde Roma yurttaşlığı, tıpkı kabileler (*phylai*) ve kardeşlik cemiyetlerinin (*phratriai*) ortaya çıktığı Yunanistan gibi, kabileler (*tribus*) ve klan federasyonlarına (*curiae*) bölünmüştü. Burada da klanlar (*gens*) sadece aristokrasi arasında görülüyordu (bu, uzun süredir tartışıldığı üzere) ve bunlar 'ilkel' değildi. Aksine, aristokratların sığırlara, değerli madenlere, toprağa ve kölelere sahip olduğu ve bu zenginliğe dayanarak şövalye adabı ve askerî bir eğitimle nitelenen bir yaşam tarzı geliştirdikleri süreçte, toplumsal farklılaşmanın sonucunda ortaya çıkmışlardı. Klanların da mülk birikimiyle, kan bağlarının gelişimiyle ve ilgili olguların ortaya çıkmasıyla oluştuğu şüpheye yer bırakmaz ve bunlar da Yunanistan'daki gibi, kale sahibi lorda dönüşmüş olan eski kabile şeflerinin aileleri arasından ortaya çıkmıştı.

Aslında bu gibi kale lordlarının tek bir kent topluluğu olarak birleşmesi, eski Roma'nın siyasi başarısını teşkil etmişti. Bazı aileler, topluluğa gönüllü olarak katıldılar. En ünlü örnek, klan federasyonuna *gens Claudia* olarak dâhil

edilen ve Atta ve kendisine bağımlı kişiler için pay olarak bir parça toprak alan Atta Clausus klanıydı. Diğer gruplar kaleleri yerle bir edildikten sonra, zorla dâhil edilmişlerdi.

Bu gelişme 16 eski kırsal kabilenin her birinin neden bir klanın ismine sahip olduğunu açıklar. Fakat elbette bu durum, toprakların tümünün ya da birçoğunun 16 klana ait olduğu anlamına gelmez çünkü o dönemlerde patrici klanlarının birçoğu toprak sahibi olamazdı. Bu, bütün özgür erkeklerin bir klana üye olduğu anlamına da gelmiyordu. Aslında Roma geleneğinde şehrin kapılarının dışında kalan topraklar, daha sonraları kırsal kabile bölgelerine (*tribus rusticae*) tahsis edilene kadar, uzun süre boyunca eski bir birim olan *pagi*ye bölünmüş olarak bırakılıyordu.

Klan egemenliği altındaki kırsal köylülüğün de tıpkı Yunanistan'da aristokratik *poleis* geliştiği zaman köylünün içine düştüğü hâl gibi, siyasi açıdan zayıfladığını varsayabiliriz. Roma'da da –aslında birçok Yunan devletinden daha keskin biçimde– aristokratik klanlar kırsal bölgelerde toprakları ellerinde tutarken, yaşamlarını şehirde sürdürüyorlardı. Fetih dönemlerinde, Roma'nın dev ordusunda askerler köylüyken, subaylar her zaman şehirden geliyorlardı.

Yine tıpkı Yunanistan'da olduğu gibi, aristokratik klanların neredeyse her zaman avamdan daha farklı kültleri vardı; bu noktayı ilk vurgulayan Eduard Meyer'di. Dolayısıyla klan kültleri özeldi ve gerçekten de klan, esas olarak devletin bir parçası olmaktan ziyade, onunla paralel varlık gösteren bir kurumdu. Bununla birlikte, klan federasyonunun kültleri (*curiae*) kamusal kültlerdi (*sacra publica*) ve aslında *curia* yurttaşlığın resmî olarak kabul edilmiş bir parçasıydı.

Antikçağda dahi, genelde *curia* fratrinin muadili olarak görülüyordu ama bunların kökeni konusunda modern araştırmacıların kafası karışıktır. Bununla birlikte tarihsel dönemlerde *curiae*nin vasiyetnamelerin yerine getirilmesi ve oğlan çocuklarının evlat edinilmesini denetlediği bildirilmiştir, ki bu, savaşçı topluluklara katılımı ve dolayısıyla toprak

mülkiyeti hakkı edinmeyi kontrol ettikleri anlamına geliyordu. *Curiae* hakkında bildiğimiz bir diğer şey de magistrateler seçilirken askerî iktidarın devri için onaylanmalarının şart olduğudur. Bu anlamda, Roma askerî sisteminde *curiae*nin yerel askere alım yetkilileri olmaları da ihtimal dâhilindedir. Bu açıdan *fratri*lere benziyorlar, başka açılardansa Yunan kabilelerini (*phylai*) andırıyorlardı.

Örneğin curiae, Yunan *fratri*lerind*en* farklı olarak, korporasyon statüsünde değildi; dolayısıyla mahkemede hükümlerinin bir geçerliliği yoktu. Tamamen ruhani ve idari bir statüdeydiler. Ama bunun yanı sıra Yunan *fratri*lerini ilkel kaynaklı olarak ele alanlar antik, asıl *fratri*leri asla Romalı *curiae* ile değil, daha ziyade sonraki dönemlerde ortaya çıkan bileşimlerden geç tarihlerde türemiş yapay *fratri*ler ile karşılaştıracaklardır. Çünkü *curiae*, şehir devletiyle bağlantılı kurumlardı. Örneğin *curiae* forumun *comitium*'unda bir araya gelirken kabilelerin böyle bir pratiği yoktu. *Curiaenın* bütün Latin şehirlerinde ortaya çıkmasına karşın, yurttaş kolonilerindeki (*coloniae civium Romanorum*) varlığı hayli şüphelidir.

Elbette 10 *curiae*lik üç eski kabilenin her biri ve bunlara alt bölümler olarak bağlı klanlar, (*gentes*) devlet işlerinin tahsis edilmesini kolaylaştırmak için kurulmuş kurumlardı. Belki de bu şematik biçimi bütün bir yurttaşlık kurumunun *curiae*de ve yapay klanlarda örgütlendiği patrici-pleb yönetiminin hüküm sürdüğü dönemde edindiler. *Curiae*nin her birine tarihsel dönemlerde ayrı ayrı ve belirli ortak toprakların tahsis edildiği iddiasını kabul edecek olsak bile yerelleşmenin asıl kabilesel bölünmelerin mi yoksa –daha büyük ihtimalle– toprakların *curiae*ler arasında sonradan tekrar dağıtılmasının mı sonucu olduğu konusundaki bilgisizliğimiz baki kalacaktır. Veya benzeri değişimlerin Yunan kolonilerindeki kabilelerde meydana gelmesi gibi, bu yerelleşme, sadece yeni kurulmuş Latin kolonilerinde de ortaya çıkmış olabilirdi.

Roma'daki siyasi pratik, mesele devletin kurucu ögeleri

olunca Yunanistan'dakinden her daim daha farklıydı ve bu, özellikle aile hukukunda belirgindi. Atina ve diğer Yunan *poleis*inde meşru bir erkek çocuğun askerî statüsü ve yasal konumu ayrılamaz bir şekilde birbirine bağlıydı. Roma'da ise bunlar bütünüyle birbirinden ayrılmıştı. Romalı bir yurttaş asker olarak magistratenin otoritesine tabiyken, erkek çocuğu olarak babası yaşadığı müddetçe babasının otoritesine tabiydi. Devletin otoritesi evin eşiğinde sona eriyordu. Evin reisinin karısı, çocukları, köleleri ve sığırları (*familia pecuniaque*) üzerindeki mutlak egemenliği (*dominium*; burada *familia* ve *pecunia* arasındaki ilişkiyi dikkate alamayız; krş. L. Mitteis, *Römisches Privatrecht* [Leipzig, 1908], s. 81-4) soyut mülkiyet kavramının da kökeniydi. Roma'nın aile hukukunda yer alan aşırı ataerkil otoritenin, *gens* örgütlenmesinden kaynaklandığını iddia etmek için hiçbir mantıki şüpheye sahip değiliz. Benzer şekilde, geleneğin idame ettirdiği biçimde, kadim siyasi yapıda klanın başı olan *pater*in ('baba') konumu ile *pater familias*ın ('aile reisi') konumu paraleldi. Bu ataerkil otoritenin esasında aileye ait mülklerin tek bir kişiye ait olmasını sağladığından şüphe duymamalıyız. Başka bir deyişle, hayli sert bir otoriter temele dayanan geniş ailenin Roma hukukunda normal aile biçimi olduğu varsayılıyordu.

Geriye, klan şefliği konumunun kamu hukukuna göre ve mahmiler açısından nasıl aktarıldığı sorusu kalıyor. Bu konum miras yoluyla mı yoksa oylamayla mı aktarılıyordu? Kanıt yokluğunda kesin bir cevabımız olmamakla birlikte, tarihsel dönemlerin hukukunda bir *pater familias*ın ölümünden sonra gerçekleşen geniş ailenin bölünmesinin hayli muhtemelen asıl klan hukuku tarafından buyurulmadığını; bunun yerine, eskinin yerine geçen yeni klan şefinin seçimine bırakıldığını belirtmek anlamlı olacaktır. Her zamanki miras hukukuna aykırı olarak, himay e ilişkilerinin miras bırakılmasını yöneten kanunda ortaya çıkan çelişkiler pek güvenilir kanıtlar değildi. Bununla birlikte, bu çelişkilerin

kökeni aslında otarşik klanlardan müteşekkil kadim düzene kadar dayanıyordu.

Ailenin böylesine katı otoriter bir şekilde örgütlenmesi Roma siyasi sistemindeki bazı feodal ögeleri ortaya çıkaran bir faktördü ve Roma devleti varlığını sürdürdüğü müddetçe, bu ögeler niteliğini belirlemeye devam etti.

Roma'nın toplumsal yapısına özellikle tek bir öge niteliğini veriyordu: feodal himayecilik. Bildiğimiz kadarıyla, Roma tarihinin son dönemleri kadar ilk dönemlerinde de himayeci ilişkiler olağandışı bir biçimde gelişmişti. Himayecilik Yunan şehir devletlerinde de kesinlikle mevcuttu ama oralarda erken dönemlerde bile etkisini önemli ölçüde kaybetmiş, demokratik dönemdeyse bütünüyle yitirmişti. Himayeciliğin Roma aile hukuku üzerindeki etkisi, mahmiye toprak tahsisinin eski hukukta meşru bir oğula (*filius familias*) toprak tahsis etmeye eşdeğer sayılması gerçeğinden anlaşılabilir. Klan şefinin ataerkil otoritesi bu sistemi yöneten Roma yasalarının kaynağıydı. Antik toplum hakkında birçok yanlış kavramlaştırmaya yol açan bu kurumu burada daha fazla ele almalıyız.

Antik dönemlerde –elbette Antik dönem haricinde de– her coğrafyada işin aslı şuydu ki mülk sahibi olmayanlar hak sahibi de değildi. Burada mülk, topluluğun ortak topraklarında pay sahibi olmak anlamına geliyordu.

Dolayısıyla Mısır'da firavun, mülkünü bir eşeğin sırtına yükleyen ve emeğinin karşılığını en fazla vereni bulmak için bir toprak sahibinden diğerine mekik dokuyanlardan, yani 'kalacak yeri olmayan adamlardan' şikâyetçiydi. Antik İsrail'de topraksız adamlar *metik*in arketipleriydi, Yunanistan'da esir (*thētes*) ve bağımlı (*pelatai*) sınıflara mensuptu ve klan devletinden müteşekkil Roma'da başvuru sonucu kendisini kabul etmeye hazır zengin bir klan şefinin (*pater*) koruması altına giriyor veya diğer türlü bir koruma için krala başvuruyordu (krallık dönemi için belirtildiği üzere). Süreç, haminin resmî bir kabulüyle (*susceptio*) sonuç-

lanınca bir taraftan kölelikten ve diğer taraftan, bu örnekte vasallıktan farklı olan, eski Mısır'daki *amnach*a benzeri bir ilişki kurulmuş oluyordu. Hami ve mahminin karşılıklı görevleri geleneksel katı kurallar tarafından düzenleniyordu ama bu kuralların dinî bir yaptırımı da bulunuyordu. Dolayısıyla bu kurallar şehir devletinin yurttaşlık ve seküler hukukunda yer bulmuyordu. Bununla birlikte, çok önemli olan bu kurallar öyle kolay kolay da göz ardı edilemezdi.

Dolayısıyla On İki Levha, babasına el kaldıran bir çocuğun lanetlediği gibi, himaye ettiği kişiye (*si clienti fraudem fecerit*) karşı ödevlerini yerine getirmeyen hamiyi de lanetliyordu. Her iki durumda da dava, devlete ait mahkemelerin yetki alanı dışındaydı. Fakat Roma'nın demokrasi ve dünya imparatorluğuna dönüştüğü dönemde, çıkarılan haraç karşıtı kanunlarda iki kişi arasında hami-mahmi ilişkisinin (*in fide esse*) olup olmadığı sorusuna odaklanılıyordu ve *Digest*'te dahi, kölelik yasaları 'efendinin koruması altında olanlar' (*in fide domini esse*) ifadesini kullanıyordu. Elbette o dönemlerde kölelik çökmekteydi ve antik dönemde himayecilikle hiçbir şekilde doğrudan ilgisi olmayan bu ifade yanlış bir şekilde kullanılmıştı. 'Onur' (*fides*) kavramı Ortaçağda olduğu gibi, hami ile mahmi arasındaki ilişkiyi belirliyordu, ama bu, Ortaçağ Avrupası'nda (ve Japonya'da) esas olarak övülen, etik olarak değerli görülen ve feodal hukuk tarafından açık bir şekilde tanımlanan vasalın *fides*iydi çünkü vasal kendine güvenen şövalyeler, hatta kendi kendini teçhizatlandırabilmiş ve aslında beye bağımlı olmayan, dolayısıyla her an ödevlerini bir kenara bırakıp uzaklaşmaya meyilli olan prenslerden ibaretti. Antik Roma'da ise tam tersine lordların *fides*i ön plandaydı çünkü tarihsel dönemlerde Romalı mahmiler, Mezopotamya kralları altında bir bürokratik benefice ya da hizmet beneficesi sahibi kişileri veya firavunların ya da Ptolemelerin savaşçılarını (*machimos*), hatta imparatorluğun sonraki dönemlerinde ortaya çıkan *colonus*u andırıyordu. Kısacası, bu gibi kimseler, lor-

du olmadan bir hiç olan ve ona karşı hiçbir eyleme kesinlikle girişemeyecek olan, deyim yerindeyse pleb yasasına tabi vasallar, düşük statüdeki erkeklerdi.

Krallık döneminde (*lex regia*) karşılıklı *fides*i vurgulayan bir kanun mevcuttu. Bu, erken dönemlerde Ortaçağ Avrupası'ndakine benzer daha gelişkin bir vasallığın belirdiğinin ve sonradan ortaya çıkan hoplit devletinde mahmimin konum kaybettiğinin bir işareti olabilir. Fakat bu konuyu burada ele alamayız. Tarihsel dönemlerde mahmi, hamisine saygı (esasında bu 'sadakat'ti) borçluydu, savaşa katılmak zorundaydı ve özel harcamaları için onun ekonomik yardımına muhtaçtı. Ekonomik yardım kızları için çeyizi, kamusal liturjileri (*munera*) ve tutsaklıktan kurtulmak için fidyeyi de içeriyordu. Fidye toplama ihtiyacı Antikçağda önemli bir meseleydi. Bu ihtiyaç vasalları ilgilendirecek şekilde Hammurabi Kanunları'nda yer almıştı ve Atina'da düzenli ödemelerle (*eranoi*) fidye toplamaya dair özel bir prosedür vardı. Mahmi kendi açısından hamisinden (i) acil durumlarda ekonomik yardım ve özellikle adli davalarda (ii) koruma isteyebiliyordu çünkü hukuk onu *metik* –yani yabancı– olarak sınıflandırdığı sürece mahkemede kendini savunamazdı; aslına bakılırsa sonraki dönemlerde de kendini savunamayacak kadar güçsüz olacaktı.

Hami ile mahmi arasındaki ilişkinin feodal ve onura dayalı olması, ikisi arasındaki davaların, hatta cezai suçları kapsayan davaların bile, tarihsel dönemlerin hukukunda niye yer almadığını açıklıyor. Elbette başta şikâyetler bu kuralın dışında bırakılmıştı. Keza ne hami ne de mahmi mahkemelerde birbiri için şahitlik yapabilirdi. Hami ile mahmi arasındaki feodal bağ, mahminin, mülkünün hamisi ya da mensup olduğu *gens* tarafından miras edinilmesinde ve bununla bağlantılı bir olgu olarak, mahmiye bağımlı bir kadının, haminin *gens*i içerisinde yer alan mahminin çevresi dışından biriyle evlenmesinin yasak olmasında özellikle kendini belli ediyordu.

Mahmilerin ise hamilere birkaç açıdan faydası vardı: (1) Hamileri için bir gelir kaynağı olabiliyorlardı çünkü katkı paylarını, müsadere cezalarını ve evliliğe rıza harçlarını ödüyorlardı. Sonraki dönemlerde mahmiyi gelir kaynağı olarak sömürmek uygun görülmemeye başladı ama elbette bunun her zaman geçerli olduğundan emin olamayız, hatta himayeci ilişkilerin doğasının zaman içerisinde tamamen değiştiğini göz önüne aldığımızda, muhtemelen tam tersinin doğru olduğunu bile iddia edebiliriz. (2) Mahmi, haminin malikânesinde emek hizmetlerini yerine getirmek üzere kullanılabiliyordu ama bu konuda yine aynı nedenlere dayanarak, söz konusu durumun esasen böyle olup olmadığını bilemeyiz. Burada, daha sonraki dönemlerde azatlı mahmi ile de bir analoji kuramayız çünkü –sonraki gelişmeler için hayli bereketli olan– kurum haminin yükümlülüğü olan koruma görevini yerine getirmiyordu ve antik dönem himayeci ilişkilerde bu, hayati bir ögeydi. Bu sorun bir başka meseleyle, himayeci ilişkilerin tarımsal gelişmelerdeki önemiyle bağlantılıydı.

Precarium kurumunun himaye hukukundan türediği ifade edilmiştir ve bu muhtemelen doğrudur. Ya da daha açık biçimde ifade edecek olursak, *precarium* himaye hukukuna göre borçlanmayı da kapsayan medeni hukuka ait bir kavramdı. Burada 'lutfedilen mülkiyet', yani bir sivil mahkemenin kabul edeceği herhangi bir sözleşme olmadan kiralanan mülkiyet söz konusuydu. Kanunlar, kiracıyı herhangi bir üçüncü kişiye karşı korumakla birlikte, toprak beyi, kiracıyı her zaman kapı dışarı edebilirdi. *Precarium* sahibini üçüncü kişilere koruyan hükümlerin varlığına rağmen, bu, feodal hukuk ile medeni hukuk arasındaki ilişkiden kaynaklı sorunları çözmenin tipik bir yoluydu. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan *colonus,* medeni hukukta böyle bir hakka sahip değildi (aşağıya bakınız). Bu durum öylesine karakteristikti ki gerçekten de hiçbir kanıtımız olmasa dahi, *patres*nin (şehir aristokrasisinin oluşturduğu klanın şefleri) adını mülk

sahibi olmayan kişilere (*tenuiroes*) toprak tahsis etme (*attribuere* feodal hukuktaki teknik bir terimdir) alışkanlığından aldığından emin olabiliriz. Bunu, tarihsel kökeniyle burada ilgilenmemize gerek olmayan Claudii efsanesinde görebiliriz. Atta Clausus bir kabile şefi veya muhtemelen Sabini ülkesinde bir kalenin lordu olarak gösteriliyordu. Kralın kovulmasının altıncı yılında halkıyla birlikte Roma'ya gelmiş ve topluluğa katılmıştı. (Bu arada Sabini yurdunun, yani Regillum'un hiçbir zaman tarif edilmemiş olduğunu da belirtmeliyiz. Bu durum söz konusu bölgenin *polis* değil bir lordluk kalesi olduğunu göstermektedir) Roma'ya mahmileriyle geldiği zaman –efsane, mahmilerin sayılarını saçma denecek ölçüde abartmıştır, bunu anlamak için Tiber etrafındaki bölgeye bakmamız yeterlidir– Capitoline'de bir mezarlık ve geniş bir toprak parçası edinmişti. Bu toprağın 25 *iugera*sını kendisi için ayırırken, koruduğu her bir kişiye 2 *iugera* verdiği söyleniyordu.

Ne var ki 2 *iugera* özellikle doğal bir ekonomide bir ailenin geçimi için hiçbir zaman ve hiçbir yerde yeterli olmamıştır. Bu miktar toprak sadece bir adamın beslenmesi için yeterliydi. Dolayısıyla bu durumu anlamak için söz konusu miktarın evlerin bahçesi olarak kullanılmak üzere verildiğini ve buna ek olarak, mahmi ailelerin yiyecek karşılığında Claudia klanının 25 *iugera*lık mülklerini (*funds*) ekip biçerek, bir emek hizmeti sunduğunu varsaymalıyız. Böyle bir düzenlemenin mümkün olmadığını kim iddia edebilir? Cermenler arasındaki emek hizmetlerinin –hasat gibi ciddi ihtiyacın olduğu zamanlarda komşulara etik nedenlerle verilen gönüllü yardım biçiminde– aslına baktığımız zaman, gerçekten de mahmilerin acil durumlarda yardım etmelerinin beklenmiş olması muhtemeldir.

Claudiusların bu ilk dönem mülklerinin boyutu ve nasıl kullanıldığına dair Claudius efsanesinden, özellikle geç dönem versiyonlarından hiçbir bilgi elde edemeyebiliriz. Dahası, mahmilerin düzenli çalışmasıyla elde edilecek kâr

için işletilen mülk fikri de reddedilmelidir; çünkü haminin, mahmilerle ilişkisinin esas olarak bu gibi bir ekonomik sömürüye dayanması olası değildi. Toprak sahipleri daha ziyade emekçiler olarak satın aldıkları çocukları ve köleleri (*mancipia*) ve borç esirlerini (*nexi*) kullanıyorlardı ve bu grupların mahmilerden hayli farklı olduğu kesindir. Gerçekten de mahmilerin hamilerine karşı bir çeşit kalıcı ekonomik yükümlülükleri varsa bile bunun haraç biçimini alması daha muhtemeldi. Plutarkhos'ta geçen bir yorumdan bir Likurgus kanunun Spartalılar ve helotlar arasında karşılıklı yükümlülükler tarif ettiğini anlayabiliriz. Dahası, diğer Yunan devletlerindeki 'serfler' ile de karşılaştırmaya gidebiliriz. Beklenilebileceği üzere, Girit'in *oikee*leri, konumları itibarıyla Romalı mahmilere benziyordu. Giritliler kadar Spartalı serfler de geleneksel ve sabit haraçlar ödüyorlardı (helotlar hasatlarının yarısını veriyorlardı) ve bu onların tamamen kişisel hizmetlerini de kapsıyordu. Yine de kâr amacıyla işletilen topraklar üzerinde ekonomik sömürüye maruz kalan bir emek gücünden bahsedemeyiz. Bununla birlikte Roma'nın toplumsal yapısının ilk günden itibaren Sparta'nınkinden çok farklı olduğunu aklımızdan çıkarmamalıyız. Bu anlamda, Roma'daki aristokratik *gens*ler tamamen eğitime dayanan Spartaninkilere benzer kurumlara sahip değillerdi.

Antik çağlarda Romalı mahmiler Atinalı bağımlı kişilere (*pelatēs*) denkti. Bu iddiayı sürdürmek için haklı nedenlerimiz vardır (yine de Atinalı bağımlı kişileri Atinalı ortakçılarla –*hektēmorios*– bir tutmaya yönelik günümüzdeki eğilim reddedilmelidir). Bağımlı, toprağı olmayan bir kişiydi, dolayısıyla örneğin bir toprak sahibinin sağlayabileceği bir korumaya ihtiyacı olan bir metikti. Fakat benzerliklere rağmen, Romalı mahmilerin konumu hamiye borçlu olunan ekonomi dışı yükümlülüklere, özellikle Homerosçu türden şövalyelerin arasındaki bire bir dövüş dönemlerindeki savaşlarda hamiye eşlik etme görevine önem verilmesi anlamında farklıydı. Mahmi bu anlamda uşak ile helot arasında bir mev-

kiye sahipti. Kendi adamlarının önünde yürüyen Karolenj ordusundaki bir yüzbaşı (*senior*) ile helotların veya kölelerin hizmet ettiği Spartalıları veya aslında Yunan piyade savaşçılarını karşılaştırabiliriz. Bunlar keskin uçlardır; ortada ise Ortaçağ şövalyesinin yaveri [*Knappe*] durmaktadır. İlk dönemlerdeki Romalı mahmiler, yaverinkine çok benzer askerî bir işleve sahip gibi görünmektedirler ki bu biraz bulanık da olsa edindiğimiz bir izlenimdir. Mahminin ise lordunun gerçek bir yoldaşı olan Homerosçu iki tekerlekli savaş arabası sürücüsünden yavere statü açısından daha yakın olduğundan kuşku yoktur.

Askerî taktiklerin odağında şövalyeler arasındaki teke tek dövüşler olduğu müddetçe, Romalı patriciler savaşa mahmilerin başında yürüyorlardı; keza Etrüsklüler ile Sabinililer de böyle yapıyorlardı. Savaşta elde edilecek en büyük onur, teke tek mücadelede düşman komutanını alt etmek ve onun zırhını ele geçirmekti (*spoila opima*). Sadece bu da değil, Fabiilerin mahmileriyle seferber olup Veiiler üzerinde yürümesinden olduğu gibi, bazen de bir klan (*gens*) çatışmaları kendi başına hallederdi.

Romalı mahmilerin Ortaçağdaki vasala bağlı kişilere kıyasla tamamen bağımlı olmalarının nedeni, tıpkı Ortaçağdaki yaverlerin şövalyeler tarafından teçhizatlandırılması gibi, mahminin teçhizatının kendi hamisi tarafından sağlanmasıydı. Bu ilişki, en azından mevzu komutanlar olduğunda, Gracchuslar dönemi gibi geç bir tarihe kadar devam etti. Örneğin Scipio, koruduğu kişilerle Numantia'ya karşı sefere çıkmıştı (MÖ. 134). İç savaşlar döneminde (MÖ. 50-27 civarı) *coloni* benzer bir rol oynamıştı.

Bununla birlikte savaş faaliyeti *classis*e, yani hoplit ordusuna bel bağlamaya başladığı zaman himayecilik askeri önemini yitirdi. Ayn şekilde, gittikçe daha fazla sayıda satın alınan kölenin kullanılmaya başlanmasına ve yazılı sözleşmelerle küçük toprak parçalarının serbest bırakılmasına

bağlı olarak ekonomik önemini de yitirdi. Sonrasında, serbest himayeciliğin siyasette önemi arttı.

Serbest himayecilik ilk başta serfliğe benzer ilişki biçimlerinin yanı başında ortaya çıkmış olabilirdi. Bunlar, feodal karakter arz etmekten ziyade, biçimlerini eski tip himayecilikten alıyorlardı ve sarayda, nüfuzlu adamların korumasına duyulan ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkmaları bir zorunluluk taşıyordu. Bu ilişkiler patriciler ve kölelerini özgür bırakmış erkeklerle sınırlı değildi. Patrici veya pleb makam sahibi aristokrasiden (*nobiles*) müteşekkil klanlara kendilerini bağlayan ve rahat bir hayat süren aileler her zaman mevcuttu. Bunu da sadece zengin bir adamın sofrasına iştirak etmek amacıyla değil, bu kişilerin aynı zamanda sarayda ve saray dışında desteğini almak amacıyla yapıyorlardı. İlişki kalıtsal olduğu için, aileler zengin olduktan sonra dahi bunu sürdürüyorlardı. Bu ilişki, ancak yüksek magistrate makamının bir üyesi olunduğu zaman ve böylesi bir durumda sonlanırdı. Çünkü bu durum himaye ilişkisini bitirmenin bir nedeni olarak görülürdü. MÖ. 2 ve 1. yüzyıllarda himayeye girmek mahmiler için itibarsız addedilmezdi. Bu, kısmen Roma'nın önemli bir güç hâline geldikçe yabancı aristokratların, prenslerin ve müttefik toplulukların sarayda koruma kazanmak için Romalı aristokrat aileler ile ilişkiye girmesinden kaynaklanıyordu ve bu ilişkiler de himayecilik biçimini almıştı.

Aynı zamanda azatlı köleler ve hamileri arasındaki ilişkiler temelinde, himayeciliğin yeni bir ekonomik biçimi de ortaya çıkıyordu. Bunu en açık şekilde Fecenia Hispala hakkında çıkartılan ve ona (i) Romalı evli ve yaşlı kadınların kıyafetlerine bürünme, (ii) hamisinin (*gentis enuptio*) mensup olduğu klanın dışındaki kişilerle evlenme ve (iii) statüsüne halel getirmeden özgür bir adamla evlenme hakkı veren, senatoya ait bir fermanda görebiliriz. Özgür kişilerin dâhil olduğu himaye ilişkilerinin aksine, aristokratik tavır ekonomik kârı amaçlayan bu yeni himaye biçimini hor gör-

müyordu ve bildiğimiz kadarıyla bu himaye biçimi birçoğu tarafından da kullanılıyordu.

Dolayısıyla kişisel bağımlılık ilişkilerinin birçok biçimi vardı: yabancılar ve yerliler arasında serbestliğe dayanan himayecilik; azatlı erkeklerin dâhil olduğu himayecilik ve kölelik. Cumhuriyetin geç dönemlerinde hepsi birlikte Romalı makam sahibi aristokrasinin elinde tuttuğu tarihte bir benzeri olmayan özel bir konumun temelini oluşturuyorlardı. Bunu, Yunan aristokratlarının konumu ile karşılaştıramayız çünkü burada siyaset daha küçük bir ölçekte yürütülüyor, yurttaşlara ve yurttaşların iyi niyetlerine daha fazla bel bağlanıyordu; Lysander ve Alkibiadis örneklerini bu bağlamda düşünebilirsiniz. 18. yüzyıldaki İngiliz aristokratları bile konumlarını akranlarının elindeki yüksek makamlara borçlu olmaları itibarıyla yapısal olarak benzer bir statüde bulunmalarına rağmen Romalı aristokratlarla güç konusunda yarışamazlardı. Çünkü İngiliz hukuku ve örfü ailelerin bütün devletlere yayılmış tamamen kişisel hamilik ilişkilerini asla resmî bir kurum olarak kabul etmedi. Örneğin, Claudia ailesi Sparta ve Pergamum tarafından gönüllü bir şekilde hami olarak kabul edilmiş ve muzaffer generallerin hamiliği ise zapt edilen şehirlere ve halklara dayatılmıştı.

Tam da bu kişisel bağımlılık ilişkilerinden ötürü, Roma siyaseti her daim yarı feodal bir karakter arz etti çünkü büyük aristokratik klanların güçlerinin temelleri halk meclislerinin 'demokratik' kararlarıyla sarsılamayacak bir durumdaydı. MÖ. 2 ve 1. yüzyıllarda patlak veren büyük sınıf savaşları döneminde, aristokrasinin hâkim konumunu sağlayan himayeciliğin siyasi öneminin ortaya çıkardığı durum, kökenleri Roma'nın ilk dönemlerine ve patriciler ve plebler arasındaki mücadeleye dek uzanan bir geleneğin izdüşümüydü. Bu, iki ayrı ve aslında birbiriyle çelişkili fikre yol açtı: (1) Pleblerin hepsi antik şehir aristokrasisinin koruması altındaydı, dolayısıyla mahmilerin ve pleblerin kökeni aynıydı. (2) Tam tersine, Patricilerin plebler üzerindeki gücü

meclislerde mahmilerinin oylarına dayanıyordu. Belki bu iki iddia da doğru değildi, hatta ikincisi kesinlikle yanlış olmalıdır. İlkinde ise doğruluk payı olma ihtimali bulunmakla birlikte, bunun hangi dönem için geçerli olduğunu bilemeyiz çünkü mahmilere, yurttaşlara ait oy verme hakkının nasıl ve ne zaman tanındığı konusunda hiçbir bilgimiz yok.

Yukarıda bahsedilen güçlüklerin yanı sıra plebler ile mahmilerin muadil görülmesine daha temelden itirazlar da getirilebilir. 495'de Roma'ya doğru Atta Clausus'u takip eden ve mülkünde kişi başına 2 *iugera*lık bir toprak parçası üzerinde yerleşen mahmileri gözünüzün önüne getirin: Bunlar, devrimci bir güce sahip tribünlerin kurulması için bastıran, benzer bir konumdaki diğer mahmilerin sonradan safına katılanlarla aynı mahmiler miydi? Ya da toprakları ellerinden geri alınmaya müsait olan bu kimseler, yine de ordunun hoplit gücünü (*classis*) oluşturmak üzere silahlanmak için yeterli kaynağa sahip olanlarla aynı mıydı? Bu iki sorunun yanıtı da düpedüz olumsuzdur. Cumhuriyetin geç dönemlerinde pleb klanların bir kısmının, eski himaye ilişkilerine bağlı olarak, patrici klanlarla benzer adlara sahip olması ihtimal dâhilindeydi. Ancak, Roma kökenli pleb klanların hepsi için de aynı isimde patrici klanların mevcudiyetini düşündürecek bir neden yoktu.

Dahası, MÖ 5. yüzyılda geçen olayların, himayeden azade olan pleblerin bile varlığına işaret edecek şekilde kayıtlara geçirilmesinin gösterdiği üzere, bunu pleblerin bir kısmı için himaye ilişkilerinin sona erdiğine yoran bazı biçare açıklamalar da yapılmıştı. İddialara göre, bunun bir nedeni bazı patrici klanların ve bunlarla birlikte hamiliklerinin de ortadan kalkmasıydı. Fakat esas faktörün monarşinin ve dolayısıyla krallığın sürdürdüğü himayecilik üzerindeki hamiliğin de sonunun gelmesi –sanki böyle bir hakiki himaye türü olan kralın askerî maiyetinin kral kovulduktan sonra şehirde kalmasına izin verilirmiş gibi!– olduğu varsayılıyordu. Yine de krallığın himayeciliği teorisinde doğruluk payı olabilir çün-

kü pleblerin kısmen zanaatkârlardan oluştuğu açıktı ve şehrin ilk günlerinde Roma'ya kral tarafından yerleştirilmişler, ona emek hizmetleri borçlanmışlar ve onun koruması altında yaşamışlardı. Dahası aristokratlarla verdiği kavgada kralın, tıpkı Yunan tiranların defalarca yaptığı gibi, dönem dönem köylülerden yardım istemesi de hayli olasıydı.

Bir çeşit olumsuz tiranlık olan tribünlerin, şehir aristokrasinin cumhuriyetin devamlılığını sağlamak ve 'tiranlığın' geri dönüşünü engellemek adına monarşinin yıkılmasından çok da uzun olmayan bir süreden sonra, köylülerin ve küçük burjuvazinin desteğini elde ettiği bir ödün, bir ayrıcalık olarak ortaya çıkmış olması muhtemeldi. Siyasi açıdan güçsüz yurttaşların lehine tribünler tarafından ifa edilen himaye işlerinin, bir çeşit kurumsallaşmış hamiliğe denk düştüğü ve aristokratik klanların üyelerine ve korudukları kişilere sağladıkları korumanın karşılığında bir vekâlet almak anlamına geldiği sık sık vurgulanmıştı. Bu açıdan, tribünler krallık himayeciliğini miras almış olabilirlerdi. Durum buysa hamilik feodal veya derebeylik otoritesinin, krallığa ait 'serfler' üzerindeki otoritesinden kesinlikle farklıydı. Yine de bütün bunlar sadece hipotezlerdir.

Şu konuda ısrarcı olunmalıdır: Plebler ve himayecilik, pleblik ve serflik, feodal şehir devleti ve malikâne birbirine eş olarak ele alınmaması gereken kavramlardır. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, tabakalar arasındaki kavgada, patriciler pleblere karşı mahmilerin desteğini almışlardı. Bu açıdan geleneksel anlatı doğruydu. Şehirli bir plebin varlığı, dört şehir kabilesinin en eski kabileler olduğu olgusu tarafından güvenilir bir şekilde tasdik ediliyor ve bu kişi, serf konumuna düşürülemeyeceğinden mutlak surette emin olabiliyordu. Kırsal bölgelerde mahmiler serf olabiliyordu ancak bu durumla karşılaşılmamıştı. Kırsaldaki köylülere (*pagani*) gelince, sonraki kalıntılar bunların serf olma ihtimalinin çok az olduğunu ve eski hoplit ordusunda (tribünlerden daha önce ortaya çıkmıştı) serf olamayacaklarını gösteriyordu. Roma

ordusunda mahmilerin rolü helotlara benzerken, pleblerin rolü Sparta sistemindeki perioeciyi andırıyordu.

Dahası Roma'daki eski şehir devletinin yapısının, himayeciliğin varlığı ve pleblerin siyasi iktidarda pay sahibi olmamaları itibarıyla feodal olduğu aşikârdı. Gelgelelim 'feodalizm' ile 'derebeylik' aynı şey değildir. Başka yerlerde olduğu gibi patricilerin topraklarında da borç esirleri ve kiralanan veya rehin olarak tutulanlar (*personae in mancipio*) çalışır ve bunların yanı sıra savaş esirleri (zamanla sayıları artıyordu) ve satın alınan köleler de bulunurdu. Erken dönemlerde, toprak lütfedilmiş mahmilerin (*precaria)* ihtiyaç duyulan dönemlerde emek hizmeti de sunmuş olmaları da ihtimal dâhilindedir.

Roma, şehre göçen ve şehir topluluğuna dâhil olan Atta Clausus gibi kale sahibi lordlar için çok çekiciydi. Bunun, ilk dönemlerde görece az olan kamuya ait topraklarda pay edinmek isteğiyle kesinlikle ilgisi yoktu. Aslında, Claudia klanının sonraki şöhreti ilk başta aldıkları topraklardan kaynaklanmıyordu. Daha ziyade, her iki fenomen de –Claudia klanının asimilasyonu ve sonraki şöhretleri– bir kimsenin köle sömürüsü, faizle borç verme, ticari girişimlerde bulunma ve benzeri yollarla servet edinebildiği bir şehir olan Roma'nın, bir transit ticaret merkezi olma özelliğine dayanıyordu. Pleblerin zaferiyle birlikte gerçekleşen Avrupa'ya yayılma buna bir son vermişti. Atta Clausus örneği sadece Romalı patricilerin 'malikânelerinin' nasıl da küçük sanıldığını, oysa kadim geleneksel anlatı da pekâlâ doğru olabileceğini göstermeye yarar.

Geleneksel anlatıya göre, 16 kırsal kabile klan adlarıyla birlikte MÖ. 450 civarında kuruldular. Bu ve geleneğin Roma topraklarının boyutları için verdiği 50.000 ila 60.000 hektar arasında değişen sayıları doğruysa, bu durum her bir kırsal kabilenin yaklaşık 3.200-3.500 hektarlık toprağa sahip olduğu anlamına gelir. Bu sayılar hayli makul görünüyor.

Roma'nın sahip olduğu tarımsal topraklar muhtemelen

en fazla 30.000 hektar civarındaydı. Eski geleneğin verdiği rakamlardan hareketle, 300 senatör klanının 100 hektarı aşan mülke sahip olduğu çıkarımını yapabiliriz. Bu klanların, elbette, toprağın tümüne ve ortak arazilerin kullanım hakkına sahip olduklarını varsayıyoruz. Bunu Almanya'nın doğusundaki durumla karşılaştırırsak, bir patricinin elindeki toprağın boyutunun, bizim büyük bir mülk olarak düşündüğümüzden daha fazla olmadığı görülüyor. Bununla birlikte, Attika aristokratlarının ellerinde tuttukları mülkleri de hatırlamalıyız. Burada, en yüksek sınıf yaklaşık en az 50 hektara sahipken Alkibiadis'e 30 hektar miras kalmıştı.

Elbette buradaki sayılar, tartışma için ortaya atılan hipotetik örneklerden fazlası değildir. Romalı patricilerin bütün topraklara sahip olması gerektiği gibi bir imada bulunmuyorum çünkü her eski şehir aristokrasisinde olduğu gibi, onların gelirlerinin kaynağı da kısmen ve özellikle şehirdeki kaynaklar (ticaret), kısmen de sığır sahipliğiydi. Sığırlar, ortak topraklar (*compascua*) olarak ayrılan antik *pagi* topraklarının yaklaşık yarısında otlatılıyordu. Dahası, aristokrasinin mali gücünün gittikçe artmasının sonucunda daha önce karşılaştığımız iki eğilim Roma'da da kendisini göstermişti: toprak mülkiyeti yoğunlaşması ve *pagi* topraklarında yaşayan gittikçe daha fazla sayıda özgür köylünün borç esiri olmaya başlaması. Bu gibi borç esirlerinin varlığı ülkenin istikrarına ciddi bir tehdit olarak görülüyordu ki, bunu, kişisel olarak sorumlu ve takvimle belirlenmiş ödemelerini yerine getiremeyen kişilerin öldürülmeleri veya diğer türlü yurtdışına satılmaları (*trans Tiberim*) gerektiğini belirten On İki Levha hükmünden görebiliyoruz. Yunan alacaklılarınsa, tam tersine, bu kişileri köle olarak kullanmalarına izin veriliyordu.

Özetle, eski patrici mülklerinin (geleneksel anlatıda resmedildiği üzere) daha büyük olması, hatta Cato'nun zamanında yaklaşık 60 hektarı kaplayan ve köleler tarafından ekilip biçilen mülkler kadar geniş olması pek de mümkün

değildi. Bunları ortalama yaklaşık 30 hektar olarak düşünmeliyiz. Campagna'da bu büyüklükteki bir yerleşim 60 yetişkini veya yaklaşık 20 çekirdek aileyi muhtemelen besleyebiliyordu. Bu hesaplama tarlaya kavuzlu buğday ekilmesi, toprağın verimli bir şekilde ekilip biçilmesi ve Polybius ve Cato tarafından verilen askerlerin ve kölelerin günlük istihkakına karşılık gelen sayıların –buğdaydan kavuzlu buğdaya dönüştürülen– hesaplama için geçerli bir temel sağlaması gibi çeşitli varsayımlara dayanarak yapılmaktadır. 30 hektarın yanı sıra bir kişi aynı zamanda (a) süt, peynir ve yün üretimi için ortak otlaklara erişim hakkına ve (b) ısınma, inşaat ve alet edevat yapımı için de odun edinmek üzere ormanlara erişim hakkına sahip olmalıydı. Bu faktörlerin hepsi, gelenekte resmedildiği üzere bir Roma klanının (*gens*) kırsal yerleşiminin sayısal bir fotoğrafını veriyordu. Fakat özgür insanlar, mahmiler ve kölelerin klan içerisinde nasıl bir ilişki sürdürdükleri belirsizdir.

Yaklaşık 300 patrici klanı (*gentes*) mevcuttu ve rakamlarımız doğruysa, bunların hepsi Roma devletindeki ekilebilir arazinin yaklaşık üçte birini işgal etmiş olmalıydı. Geriye kalan üçte iki, hesaplamalar için kullanılan çiftliğin ortalama büyüklüğüne bağlı olarak, 3.000 ila 5.000 köylü ailesini destekliyordu. Bunlar, diğer faktörler hesaba katılmadan tarımsal verilere dayanarak hesaplanan azami sayılardır. Fakat Romalı yurttaşların tamamen Roma'nın kendi topraklarında (*ager*) yetişen yiyeceklerle beslenmek durumunda olduğunu varsayarsak, bu sayıların daha düşük olması gerektiği açıktır. Benim tahminim, her biri 6 ila 8 kişiden oluşan 2.000 pleb köylü ailesinin mevcut olduğu yönündedir ve bunların en fazla yarısı bir hopliti (Attika'nın *zeugiati*sine denkti) besleyecek zenginliğe sahipti. Patricilere gelince, her biri ortalama 30 kişiden oluşan muhtemelen 100'den biraz daha fazla klan vardı ama bunların sahip oldukları toprak miktarı ve üye sayıları elbette kendi içlerinde çeşitlilik gösteriyordu. Her klanda belki de 8 adet mahmi aile bulunu-

yordu. Bu da her biri 4 veya 5 üyeden oluşan toplamda 800 mahmi aile demekti. Bu tahmin, kısmen Attika'da en yüksek 500 kilelik bir tahrir oranının bir ailenin en alt düzey ihtiyaçlarının 8 ila 9 katına denk düşmesine dayanmaktadır.

Bütün bu tahminler Roma'nın kendi ürünleriyle beslediği yaklaşık 22.000 kişilik bir topluluğu işaret ediyor. Sayı bundan daha fazla olamaz; aksi hâlde Roma toprağının (*ager Romanus*) çok daha büyük bir miktarda, aslında mümkün olamayacak kadar büyük ölçekte ekilip biçildiğini varsaymak zorunda kalırız. Dağlık arazi yapısına bağlı olarak Campagna'nın Attika'da olduğundan çok daha büyük bir bölümü tarıma elverişli olsa da ekilip biçilebilir arazilerin hâlâ toplamın %15'inden fazlası olmasına imkân yoktu veya yaklaşık 15.000 ila 18.000 hektarlık bir arazide çim ekilmiş nadaslık topraklarla birlikte tahıl yetiştiriliyordu. Toprakların geri kalanı bahçecilik için veya otlak olarak kullanılıyordu ya da ormanlarla kaplıydı.

Yine de Roma'nın bir şehir devleti olarak tarihi boyunca topluluğun kendi ürettikleriyle yetinmesinin hiçbir daim zorunluluk arz etmemesi ve zaten böylesi bir konumda da olmamaları nedeniyle, şehirde ve kırsal alanda yaşayan, kendi toprağından geçinebilecek insanların sayısına dair tahminimizi iki katına çıkarmalıyız. Bu, fetih savaşlarını önceleyen gerileme dönemi için bile geçerliydi. Dahası, pazara yönelik üretim yapma olasılığı, köylülerin sayısına dair tahminlerimizi artırmamız anlamına gelmektedir.

Elbette yukarıdakilerin hepsi hipotetiktir ve bunların tek geçerliliği bizlere geçmişi yeniden inşa etmek ve bunları rakamlara çevirmek için geleneksel hesapları kullanma olanağı tanımasından kaynaklanıyor. Fakat tahminlerimizin değişebilir olduğunu ve bu tahminlerdeki hiçbir ögenin kesin olmadığını vurgulamamız gerekiyor. Gerçekten de Roma'nın eski topraklarının (*ager Romanus*) Roma devleti tarafından denetlenen bölgeye hangi ölçüde denk düştüğünü bile bilmiyoruz.

Romalı plebler, başından itibaren tamamen köylülerden oluşmuyordu. Bazı pleblerin günümüzün ölçütleriyle değerlendirildiklerinde hem şehirde hem de arazide mülk sahibi olan zenginler olduğu şüphe götürmezdir. Aslında bu zenginler, pleblerin önderliğini yapıyorlardı. Plebler resmî görevlerden, rahiplikten, yargıçlıktan ve ordu komutanlığından dışlanmış yurttaşlardan, klan gruplarına dâhil olmayan ve bazıları zengin olmakla birlikte, diğerlerinin yoksul olduğu köylülerden, zanaatkârlardan ve tüccarlardan ibaret bir halktı. Dolayısıyla cumhuriyetin ilk yıllarında tabakalar arasındaki çekişmelerin sadece borçlar hukukunu ilgilendirdiği ölçüde toplumsal kavgaların olduğu görülebilir (yine de bu durum, geleneksel anlatıya göre Roma'da Yunanistan'da olduğundan daha az önem arz ediyordu). Başka bir deyişle, bunlar siyasi mücadelelerdi.

Bunu anlamak için, pleblerin ilk baştan itibaren klan yapısının tamamen dışında olduğunu aklımızda tutmamız şarttır. Çünkü tıpkı Yunanistan'da olduğu gibi Roma'da da klanlar aynı evde yaşayan insanların arasındaki topluluk mallarının yapay bir şekilde korunmasından ortaya çıkmışlardı. Roma'da da başka yerlerdeki nedensellik zinciri geçerliydi. Bu insanlar pleb oldukları için bir klanın dışında değillerdi. Daha ziyade, en erken dönemlerde zengin ve güçlü klanların çevresine dâhil olmadıkları için pleb olmuşlardı. Daha sonraları tabakalar arasında birtakım uzlaşmalar sağlandığında plebler klan kurma hakkı ve bu sayede klan federasyonuna (*curiae*) dâhil olma, kendi himaye ilişkilerini oluşturma ve diğer klan kurumlarından yararlanma hakkını elde etmişlerdi. Yine de feodal hukuk nedeniyle iki türlü miras biçimi arasındaki eski ayrım varlığını sürdürmüştü. Patriciler, klan haklarına (*gente*) göre miras edinirken, plebler, aile haklarına (*stripe*) göre miras edinebiliyorlardı. Üstelik cumhuriyetin geç dönemlerinde bile bu karşıtlık, azatlı bir kişinin mülkü konusunda patrici ve pleb Claudianlar arasında yaşanan çatışmada bir rol oynuyordu.

Geleneğe göre, aristokrasi kraliyet döneminde yeni zengin aileleri içerecek şekilde genişlemişti ve aslında bu, aynı dönemde gerçekleşmiş olmalıydı. 'İkincil klanlar' (*gentes minores*) adı verilen bu yeni aristokrasi, patrici olarak görülüyordu ve bu sınıfa dâhil edilmelerinin nedeni, hiç kuşkusuz askerlerin sayısını ikiye katlamaktı. Dolayısıyla ikincil klanlar, 'daha sonra kurulan bölüklerin' (*centuriae posteriores*) saflarını dolduruyorlardı.

Roma devletinin feodal niteliği öylesine açıktı ki özgür yurttaşların hepsi bir klan ismi edinmek zorunda kalmıştı. Bu durum en sonunda onların bir klan federasyonunun (*curia*) etrafında toplanmasıyla sonuçlandı. Bu noktada Roma ve Attika arasındaki farkı belirtmeliyiz. İkincisinde, soylu olmayan *fratri* üyelerinin birliklerinin (*orgeōnes*) özelliği, bir klan ismine sahip olmamalarıydı.

Her hâlükârda pleb kitlelerin yurttaşlık kurumuna siyasi anlamda tam olarak katılmaları, *curiae* aracılığıyla gerçekleşmekten ziyade diğer bölgelerde de olduğu üzere askerî gelişmelerin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Elbette bu gelişmeler, büyük oranda Yunanistan'da görüldüğü üzere, sadece bazı ekonomik faktörlere bağlı olarak ortaya çıkabilmişti. Şehrin refahı, Kartaca'yla yapılan ticaret anlaşması ve bu anlaşma sonucunda Roma'nın tekel kurabildiği ticaret sayesinde erken dönemlerden itibaren artmıştı. Böyle küçük bir bölgede kurulmuş bir şehrin nasıl olup da Servian Duvarı adı verilen olağandışı büyük bir tahkimatla birdenbire güçlendirilebildiğini bu refah açıklamaktadır. Elbette bu duvar 4. yüzyıldan kalmıştı ama Capitol ve Aventine'yi dışarıda bırakan eski kısmı bile çok büyük bir kentsel alanı, hiç kuşkusuz Atina kadar büyük bir alanı çevreliyordu. Roma'nın, bazen bir Yunan şehri olarak görüldüğü 4. yüzyılın ilk başlarından itibaren, sahip olduğu ticari önem, Yunanların kentin Galyalılar tarafından yağmalanmasına hakkında doğru bilgilere sahip olmasından ve dahası –daha ikna edici biçimde– Galyalıların talep ettiği haracın ödenmesi için

Roma'ya Massilia ve diğer Yunan şehirleri tarafından gönderilen yardımlardan da anlaşılabilir.

Bununla beraber, disiplinli piyadelerin uyguladıkları taktiklerin gelişimini sağlayan, Roma'nın savunmasız konumu ve Volsciler ve Samnitler gibi dağlı halkların ilerleyişiydi. Sonrasında ise Roma'nın sürdürdüğü savaşlarda ağır hoplit falanksları belirleyici bir rol oynamaya başladılar. Bu yenilik başka hiçbir yerde Roma'da olduğu kadar kusursuz biçimde uygulanmamıştı. Aslında hoplitlerin disiplin ihtiyacı, Yunanları hayrete düşüren ve çok haklı bir biçimde Roma'yı özgür bir olgu olarak gördükleri Romalı magistratelerin olağanüstü gücünü de beraberinde getirmişti. Bir efsane, şövalyelerden birinin savaşta bire bir dövüşe nasıl girdiğini ve düşmanını nasıl yendiğini anlatıyordu, daha sonrasında bu şövalye, şanlı bir konsülün oğlu olmasına rağmen, safları bozduğu için disiplini çiğnemenin bedelini hayatıyla ödemişti.

Himayeciliğin eski askerî önemini yitirmesi, şövalye savaşlarının ortadan kalkmasıyla bağlantılıydı. Ordu, hoplit falanksına (*classis*) dönüşmüş ve bütün yurttaşların ekonomik kaynaklarının seferber edilmesi ayakta kalmanın anahtarı hâline gelmişti. Atina'nın ilk dönemlerindeki Drakon anayasasında olduğu gibi, Roma yurttaşlığı, falanks (*classis*) için kendini teçhizatlandırabilecek ekonomik kaynaklara sahip olanlarla, sahip olmayanlar arasında ikiye ayrılırken, ikinci grup 'falanks sınıfının altındakiler' olarak tasnif edildiler (*infra classem*).

(Bu noktada bütün bir nüfusun oy verme gruplarına (Atina'da olduğu gibi) ne zaman bölündüğünden emin olamayacağımızı belirtmemiz gerekir. Bu farklılaşmanın temelinde, gelenek tarafından belirtildiği üzere, her daim, kişilerin kendi kendisini teçhizatlandırmasına olanak veren koşulların olup olmadığını bilmiyoruz. Her hâlükârda bu sınıflara göre örgütlenmiş olan centuriate meclisinin kuruluşu, MÖ. 3. yüzyıldan öncesine gitmez ve toprak sahipliğinin

bu bölünmenin temeli olduğunu düşünmemiz için herhangi bir neden yoktur.)

Akabinde, tepeden tırnağa silahlı Roma hoplit falanksı, hayati öneme sahip bir taviz kopardı: Yurttaş ordusu, ordunun esas olarak bölündüğü iki lejyonun komutanlarının (*praetores*) seçimine katılma hakkına sahip oldu. Ayrıca, mevcut yasalar değiştirilirken hoplit ordusuna danışma zorunluluğu da vardı. Ordu bu siyasi işlevleri mecliste (*comitia*) yürütürken, erkekler, onbaşılar tarafından askerî birimlerine *–centuriae–* bölünüyor ve görüşmeler askerî bir disiplin altında yürütülüyordu. Her şeyden önce, komuta subayları önerileri okurken adamların tartışmasına ve sorgulamasına izin vermiyor ve adamlar sonrasında önerileri sadece topyekûn kabul ya da ret ediyorlardı. Bütün bu özellikleri açısından Romalı *centuriate comitia* Yunan *ekklēsia*sından hayli farklıydı. Bunun sınırlı gücü pleblerin, mülk sahiplerinin ve büyük oranda kentli ailelerin kamusal kararlara katılımına yönelik atılmış bir ilk adımdı. Sonrasında köylülük MÖ. 450-300 arasında, Roma'nın iç kesimlerine doğru büyük genişleme çağında, güç elde etti. Bu durum tıpkı diğer bölgelerde olduğu gibi, genişlemenin hem şartı hem de sonucuydu. Nihai sonuç 287'de geldi, plebler Janiculum'a geri çekildikten sonra centuriate meclisinin yasama gücüne denk bir bağlayıcı güçle yasa yapma hakkını kazandılar. Dolayısıyla, Samnit Savaşları'nı sürdürmüş olan köylü ordusu şimdi, en azından kuramsal olarak, bütün köylülerin devlet makamlarına tam olarak seçilebilme hakkıyla birlikte, devletin efendisi hâline gelmişti.

Bu siyasi mücadelenin aşamalarına burada değinmemize gerek yoktur çünkü burada bu kavganın sadece tarım tarihiylele boyutlarıyla ilgileniyoruz. Siyasi olarak belirleyici boyut ise plebler meclisinin (*comitia tributa*) büyümesi ve en sonunda hâkim duruma gelmesiydi. Toplumsal gelişim açısından en çok önem arz eden kanunlar, genelde tribünler tarafından önerilen ve plebler meclisi tarafından yapılan

kanunlar olan plebisitlerdi. Sonrasında, centuriate meclisi hem patricileri hem de plebleri içine alan halkın, kabilelere dayalı bölünmesi temelinde kurulacak şekilde tadil edildi. Bu reformun özelliklerini Mommsen bile yeterince açıklığa kavuşturmamıştır ama bu tarihten sonra centuriate ve kabile meclislerinin arasındaki tek fark, patricilerin centuriate meclisine katılırken, kabile meclislerinde sadece tribünlerin oy verme süreçlerine dâhil olmalarıydı (*agere cum plebe*). Patricilerin sayısı görece azdı ve aslında bu sayı mutlak anlamda da azalıyor gibi duruyordu. Patrici klanlarının sayısı cumhuriyetin sonunda yirminin altına düşmüştü (birçok alt şubeye –*stirpes*– bölünmüş hâldeydiler). Buna karşılık sadece makam sahiplerinin listesi ve vakayiname geleneği yaklaşık 60 klanın isminden bahsediyordu. Kayıt altına alınmış Attika klanlarının isimlerinin sayısı daha da fazlaydı.

Her hâlükârda, kabile meclisine katılımın kabilelere bağlı olduğu şüphe götürmez. Bunlar, aslında, köylü demokrasisi ilkeleriyle örtüşen yerel bölgeler veya daha ziyade toprak sahiplerinden oluşan yerel gruplardı. Başlangıçtaki dört kentli kabile, eski şehir duvarlarının içinde yaşayan mülk sahiplerinden oluşuyordu. İlk gruplara eklenen 16 kırsal kabile, çoktan dâhil edilmiş olan eski topluluklardaki mülk sahiplerini de içine almıştı. Bu 16'nın her birisi, sınırlar içerisinde kendi mevkilerine sahip kale klanı olarak kaydedilmişti, ancak bu, klan kökeninden türedikleri anlamına gelmiyordu, yani malikânelerin çözülmesinin sonucunda ortaya çıkmamışlardı. Eğer böyle olsaydı, 300 klandan sadece 16'sı (geleneksel anlatıdaki gelen sayıları kullanacak olursak) malikâne sahibi lordlar olurdu. Oysa bunların arasında, en bilinen patricilerin yaklaşık 16'sının ismi bulunmamaktadır. Dahası, sonraki dönemlerde patrici Claudii'nin kayıt altına alınmış isimlerdeki 'bu' kabilelere dâhil olmadığını biliyoruz. Bunun açıklaması, dâhil edilmiş klanlardan oluşan klan kalelelerinin yakınlarına konuşlanmış köylerin varlığı ve

bunların adlarını taşımaları olabilir ve yeni kabileler oluşturulurken isimlerini bunlardan alıyorlardı.

Roma özel mülkiyet düzeninin sınırları dışarıya doğru açıldıkça toplamda sayıları 35 olana kadar yeni kabileler bu düzene dâhil edildi. Sonrasında eski kabileler genişlediler. Buradaki temel ilke, özel mülk statüsündeki her bir payın bir kabileye ait olma zorunluluğuydu.

Toprak sahibi olan yurttaşlar oy kullanma hakkına sahiplerdi ve askere alınıyorlardı. On İki Levha'da bu insanlar *adsidui* olarak adlandırılıyorlardı; bu sözcük Latincede daha sonraları *locupleies,* yani 'zengin' ile karşılanacaktı. Toprak sahibi olmayanlar *proletarii* olarak biliniyorlardı. Elbette bu sözcük 'çocuk yapanlar' anlamından ziyade, tam yurttaşlık haklarına sahip olanların nesebi (*proles*) anlamına geliyordu ve sadece bu yüzden yurttaş olarak görülüyorlardı. Bu durumu Yahudilikte gördüğümüz benzer fikirlerle karşılaştırabiliriz: Eski klanlara dâhil olmayan şehir nüfusunun üyeleri 'kötü kadınların oğulları' olarak adlandırılıyordu. Bir başka deyişle, tüm haklara sahip yurttaşların meşru eşlerinden değil, metreslerinden doğmuşlardı.

Kabile sisteminin uygulanmasından sonra *adsidui-proletarii* muhalefeti yenisine yol vermişti: *tribules-aerarii. Tribules* askerliğe tabi kabile üyeleriyken, *aerarii* toprak sahibi olmayan zenginlerdi, onlardan askerlik yapmaları beklenmiyordu ama vergi ödüyorlardı. Bu iki çift, eşanlamlı değildi. *Proletarius* sayıları hoplit nüfus sayımına denk olan ama o anda zengin olmayan –özellikle toprağa dayalı zenginliğe sahip olmayan– yurttaşlardı ama her an zengin de olabilirlerdi. *Aerarius,* ne kadar zengin olup olmadığından bağımsız olarak, kendisine hoplit statüsü verilmeyen bir yurttaştı. Bunun tamamen olmasa bile esas nedeni, toprak sahipliği statüsünden dışlanmış mukim sınıflara dâhil olmalarıydı. Böylesi bir sınıfın şehir-devletinin kanunlarına göre toprak sahibi olamayan azatlılardan müteşekkil olduğuna hiç kuşku yoktur.

Bu gibi konularda ana ilkeyi biliyoruz: tıpkı sadece yurttaşların –*adsidui* kadar *proletarii* de– toprak mülkiyeti edinebilmesi gibi, aynı zamanda (esasında bütün Ortaçağ şehirlerinde olduğu üzere) sadece toprak sahipleri *tribules* olabilirdi. Fakat bu durum, hoplit *classis*ine üyeliğin ve bundan ötürü –başlangıçtaki– tüm yurttaşlık haklarına sahip olmanın tamamen toprak sahipliğine veya daha ziyade, sahip olunan toprağın miktarına bağlı olduğu anlamına geliyordu. Bir zamanlar ben de bu görüşe yakınlık duyuyordum ama yanılmışım. Romalıların ilk nüfus sayımı kategorileri açıktır ki sadece toprağa bağlı zenginliğe dayanmıyordu çünkü burada, tıpkı Yunan ticaret şehirlerinde olduğu gibi, gelişim mevcut bütün kaynakların askerî hizmetler uğruna seferber edilmesi ihtiyacına bağlıydı. *Adsidui* olmayanların askere alınması nedeniyle onların sayısı ve refahı artıyordu. Acil durumlarda Atina'da metikler dahi askere alınmıştı. İnsanlara zorunlu askerliği dayatmak onlara bütün yurttaşlık haklarını tanımak demekti. Refah içerisindeki bir tüccar oturduğu yeri ister kiralasın ister satın alsın bunun bir talih meselesi olduğu açıktı, dolayısıyla onun askere alınıp alınmayacağını belirleyen değişmez bir ölçüt görevi göremezdi.

Bununla birlikte, mülk sahiplerinin nasıl intibak ettirildiği ve genel olarak yurttaşların yerel birimlere nasıl bölündüğü konularında, Roma devleti Kleisthenes'in oluşturduğu şekliyle Atina devletinden temelde farklıydı ki daima bununla kıyaslanmalıdır. Farklılıklar Roma'nın siyasal yapısının en temel ve kurucu nitelik taşıyan birtakım özgün yanlarından kaynaklanıyordu.

Kleisthenes Attika'yı demelere bölmüştü ve her bir birey, yaşadığı yerden, toprak sahibi olup olmamasından veya mesleğinden bağımsız olarak, kendi demesine bağlıydı. Deme, yurttaşların devlete karşı yükümlülüklerinin kendisine verildiği veya seçim dönemlerinde kurayla makam elde ettikleri bir araçtı. Roma'da sonradan ortaya çıkan kabile sistemi ise bundan çok farklıydı. Dolayısıyla Gellius'a göre,

Scipio sıklıkla erkek çocukların babalarınınkinden farklı bir kabilede oy kullandığından şikâyet etmiştir. Buysa çocuğun babasından miras kalan tarlayı sattığı anlamına geliyordu (en azından ilgili pasajı ben böyle yorumluyorum). Konu açısından belirleyici olan, (a) bir kişinin tarlasının (*fundus*) konumu veya (b) (şehirde yaşayan ve toprak sahibi olmayan kişiler için) şehirdeki ikametgâhının konumu veya (c) (kırsalda yaşayan ama toprak sahibi olmayan kişiler için) censorun kararıydı.

Oysa ilk başta mesele farklıydı. Servius ilk baştaki, yani dört şehirli kabilenin zamanındaki durumu, olduğu gibi (iddialara göre) tarif etmişti. Bu kabileler, elbette Servian Duvarı adlı yapının içerisinde kalan topraklardan ziyade daha ufak olan ve özellikle Aventine ve antik hisarın dışında kalan eski şehri kapsıyordu. Burada her yurttaş, sayım defterlerine kaydedilmişti ve evinin konumuna göre kendi resmî ikametgâhına sahipti. Bu ikametgâhlar, bir kere kurulduktan sonra değiştirilemezdi. Bu, yurttaşların seyahat özgürlüğünün kısıtlanmasından ziyade, yasa nezdinde her zaman belirli bir kabilenin üyesi olarak kalacakları anlamına geliyordu. Bu durum, Kydathen [şehir] ve Paiania [taşra] demelerinin üyelerinin nerede yaşamayı seçerlerse seçsinler kabile üyeliklerinin değişmeden kaldığı Atina'daki durumun aynısıydı. Bu dönemde Roma'nın şehirli plebleri Halikarnaslı Dionysius'un çarpıcı ve doğru ifadesiyle "tıpkı köyde yaşıyorlar gibi" (*hōsper kōmētas*) sayım listelerine kaydedilmişlerdi. Bu ifade, *pagi*de yaşayan kırsal nüfusla da aynı şekilde ilgilenildiğini ima ederken, bu, ilk baştaki dört kentli kabilenin, tıpkı Kleisthenes reformunda olduğu gibi, deme ilkesini köyden kente taşıdığı anlamına geliyordu. Bu, en azından erken dönemdeki Roma teşkilatının olanaklı bir biçimiydi. Söz konusu teşkilatın özelliği ne olursa olsun, açıktır ki Roma topraklarının genişlemesine ayak uyduramamıştı çünkü kırsal bölgelerdeki kabileler için benzer bir durum ortaya çıkmamıştı.

Yine de Roma'nın Ortaçağında –elimizde neredeyse hiçbir kaynağın olmadığı ve şehir aristokrasisi ve hoplit ordusu arasında bir uzlaşmanın yaşandığı bir dönemde– tıpkı Yunan Ortaçağında olduğu gibi, bağımsız çiftliklerin sayısını korumak için mülkün devredilmesi üzerinde kısıtlamalar olması, teyit edilememekle birlikte mümkündür. *Fundus* (çiftlik, mülk) kavramı müşterek hukuk fikrini içeriyordu; dolayısıyla, İtalya haklarının ittifak antlaşmalarının dilinde *fundus fieri* ifadesi, 'ortak yasaya sahip bir topluluk kurmak' anlamına geliyordu. Bu, Yunan *diadikaisia*sı ile örtüşecek şekilde, hukukta mülkiyet sahipliğini belirlemek adına girişilen eski eylem tarzına hayli uyuyordu böylece *fundus* daha eski bir Yunan kavramı olan *klēros* (pay) ile örtüşür hâle geliyordu. Daha sonraki dönemlere kadar, Roma kadastroları *fundus*u aslında birkaç malik arasında bölüştürülmüş olsa dahi, kendi ilk baştaki sahibinin adını taşıyan bir birim olarak kullandılar. Devre dair bu kısıtlamalar kadim klan hukukundan ve şehir aristokrasisinin antik klan malikânelerinden türetilmemişti. Daha ziyade, Yunanların ifadesiyle, savaşçıların çiftliklerinin *astoi*ye satışını engellemek için önlemlerin alındığı Yunanistan'da olduğu gibi, tersi bir durum geçerliydi. Söz konusu durum, kalıcı yasal meskenlerin ilintilendiği Roma'daki kabilelerin, Servius reformlarına kadar geri gittiği gösterilebilirse kanıtlanacaktır.

Öyle olsa bile, sonraki dönemlerde mülkün devredilmesine herhangi bir sınırlama getirilmediği kesindir. Kendi toprak mülkiyetini değiştiren veya mülk sahibi değilse, şehirdeki ikametgâhını değiştiren bir yurttaş, kabilesini de değiştirebiliyordu ve censor, bu yurttaşın siyasi ve ahlaki görevlerini yerine getiremediğine ve dolayısıyla *tribules* listesinden çıkarılması, başka bir deyişle ordudan atılması ve *aerarii* sınıfına dâhil edilmesi gerektiğine karar verdiyse, bu değişim söz konusu olabiliyordu. Dahası censor, mülk sahibi bir yurttaşı veya mülk sahibi olmayan eski bir yurttaşı ya da yeni bir yurttaşı –örneğin azatlıları– çeşitli kabilelere istediği gibi

kaydedebilirdi. Bu kayıtların yapılış biçimleri, dönem dönem çok sert siyasi kavgalara yol açabiliyordu (bunların tarihsel özelliklerini şu anda ele almamız gerekmiyor) çünkü kayıtlar toprak sahibi olmayan yurttaşların elindeki siyasi gücü belirliyordu. Bunların çoğu, sayılarının elbette çok daha fazla arttığı Roma'da işadamlığı yapıyorlardı ancak resmî olarak şehir dışındaki kabilelere yerleştirilmişlerdi.

Atina'da Kleisthenes'in uygulamaya koyduğu, bir kişinin asıl ikametgâhı (sonradan *idia* olarak adlandırıldı) nerede olursa olsun resmî meskeninin asla değiştirilemeyeceği ilkesi, kitlelerin (*ochlos*) hâkimiyetine yol açmıştı çünkü bunlar şehirde yaşıyorlar ve halk meclislerinde (*ekklēsia*) görev alıyorlardı. Kleisthenes'in asla arzu etmediği bu sonuç, 'demagogların', yani aralarında Perikles'in de bulunduğu kitle liderlerinin, gücünün temelini oluşturuyordu. Bu, geleneğe göre Roma'da ikamet eden yurttaşları bütün kabilelere [şehirdekiler kadar kırsaldakileri de] kaydeden censor Appius Claudius'un da amaçladığı sonuçtu. Sonraki dönemlerde azatlıların nasıl kaydedileceği hususunda benzer çekişmeler patlak verecekti.

Bütün kabilelerdeki alt sınıflardan yurttaşlara tanınacak haklar sorununun da donanma önem kazanmaya başladığında Roma'da ortaya çıktığını belirtmek önemlidir. Nitekim Antikçağda diğer bölgelerde bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bu sorun, *proletarii*yi, *capite censi*yi ve Appius Claudius zamanında sonrasında sadece son grup hâline gelmiş olan *manumissi*yi ilgilendiriyordu. Pön Savaşları'ının başlangıcında (MÖ. 264), Roma'nın hiçbir donanmasının olmamasının bir nedeni kısmen iç siyaset olabilir. Çünkü Appius Claudius'un kariyeri, Roma'nın demokratik bir *polis*e doğru yönelimi kısmen Senato'nun kısmen de o döneme kadar ayrıcalıklı olan kırsal *tribules*lerin direnci nedeniyle engellendiği bir döneme (bizim geleneğimize göre) damgasını vurmuştu. Hoplit ordusu (hâlâ kırsaldaki mülk sahiplerinin elindeydi), senatör klanları ve toprak sahibi köylülük ara-

sında bir ittifak kurulmuş ve bu gruplar, topraksız insanları şehirli dört kabilenin kalıcı olarak dışında bırakan bir yasa dayatmışlardı. Bunun anlamı, o andan itibaren topraksızların meclislerdeki gücünü yitireceği ve Roma'nın hoplit *polis* olarak yoluna devam edeceğiydi. Bu durum, teoride Kleisthenes'in hedeflediği ama başaramadığı şeyin, yani meclislerde köylü hâkimiyeti kurulmasının artık teminal altına alındığı anlamına geliyordu. Fakat pratikte Roma siyasetine, şehirlerde rant gelirlerine bağlı olarak yaşayan toprak sahipleri sınıfı, özellikle de zenginlikleri sayesinde seçim dönemlerinde Roma'da bulunabilenler yön vermeye devam ettiler. Her şeyden önce bu durum, senatör klanlarının, soyluların egemenliklerini sürdürmeye devam etmesi demekti. Ardından soyluluk, bazı eski kabilelerin (Armensis, Fabia, Horatia, Lemonia, Menenia, Pupinia, Romulia Voltinia) genişlemesinin önüne geçti ve bu sayede, 'çürük seçim bölgelerinden' müteşekkil bir grup oluşturmuş oldu.

Dahası, şehrin dışında kurulan bir kampta seçim düzenleme pratiği (*sevocare populum*) bir kere denenmiş ve sonrasında yasayla yasaklanmıştı. Bundan sonra Roma'da konut sahibi olmayan kırsal kabilelerin yurttaşları meclislerdeki nüfuzunu kaybetmiş ve bu durum kabileler bütün İtalya'yı kapsayacak şekilde genişledikçe daha da belirginleşmişti. Sadece Gracchuslarla ilgili olan durumdaki gibi, sert mücadelelerin yaşandığı dönemlerde, çok fazla sayıda kırsal orta sınıf mensubu seçimler için Roma'ya gelmeye başladı.

Eduard Meyer antik çağlarda pleblerin köylü özelliğini vurgularken haklıydı ve Lex Hortensia'nın (MÖ. 287) kabile meclisinin oylarını bağlayıcı kılmasıyla aynı sıralarda duruşmaların da pazarların düzenlendiği günlerde (köylülerin şehre geldiği dönemlerde) yapılmasının yasalaştığına dikkat çekiyordu. Bu durum, Attika'daki köy mahkemelerinin araçlarıyla olmasa bile amaçlarıyla örtüşüyordu. Meclislere gelirsek: Bu kurumların siyasi etkisi şehirli nüfusun –kapitalistler kadar zanaatkârların da– gücünü azaltacaktı. Genel

olarak, Roma'nın ilk büyük genişleme dönemindeki meclisler geçimini ranttan sağlayan toprak sahiplerinin hâkimiyeti altındaydı. Bunların tek derdi, köylülerin iktidarı ele geçirmek amacıyla yasal oy haklarını kullanmadıklarından emin olmaktı. Senatörlerin deniz ticaretiyle uğraşmasını yasaklayan bir yasa, Senato'da toprak sahiplerinin çıkarlarının egemenliğini teminat altına almıştı.

Gelenekte kayıt altına alınan tarihlerin doğru olduğunu varsayarsak, Roma ve Kartaca arasındaki ilk ticaret anlaşması, ticari çıkarların, Antikçağın erken dönemlerindeki bütün *polis*lerde olduğu gibi, Roma'ya da kraliyet döneminin sonunda hâkim olduğunu göstermektedir. Etrüsklüler arasında olduğu gibi, Roma'da da antik şehir aristokrasisinin ekonomik üstünlüğü açık bir şekilde deniz ticaretine ve bu ticaretin mümkün kıldığı mülkiyet birikimine dayanıyordu. Fakat sonraları karasal genişleme ve köylülüğün gittikçe büyüyen gücü baskın çıktı ve aristokrasinin temel derdi toprak elde etmek hâline geldi.

Bu eğilim öylesine güçlüydü ki ilk Pön Savaşı'nın başlangıcında Roma'nın hiç donanması yoktu (efsaneler bunu abartmış olabilir) ama Roma aynı zamanda o güne kadar hiçbir devletin ve kesinlikle benzer boyutlardaki hiçbir şehir devletinin sürdürmediği bir kolonizasyon programı yürütüyordu. Kolonicilik, her şeyden önce, Roma'nın coğrafi konumuyla ilgiliydi çünkü Yunan şehirlerinin aksine, muazzam bir hinterlanda sahipti. Bu durum ayrıca Sabellia dağlı gruplarının pervasız saldırılarını denetim altında tutma ihtiyacına binaen ortaya çıkmıştı.

Roma'nın müteakip evrimleşmesine dair genel eğilimini yukarıda taslağını çıkardığımız toplumsal ve siyasal gelişmelerde görebiliriz. Bu genel eğilimi, ayrıca, hoplit *polis*inin büyük genişleme döneminde ortaya çıkan toprak yasasının hukuki ve ekonomik yapısında da gözlemleyebiliriz. Bu gelişmelerin başlangıcında, Yunan tarihinde gördüğümüz *aisymnētoi* ile hayli benzerlik gösteren, on kişilik bir

yasa yapıcı kuruldan oluşan Decemviri'nin sürdürdüğü faaliyetler geliyordu. Fakat bu kurulun yasama faaliyetlerini, Roma'nın tek ve bütünlüklü bir yapısal dönüşümünden ziyade sadece bir aşama olarak görmeliyiz.

Decemviri'nin faaliyetlerinin temel önemi, geleneğe basitçe bir bağlılığın ve bunların rahiplik işlerini de yürüten aristokratlar tarafından yorumlanmasının yerini alacak yazılı, kalıcı ve rasyonel bir hukuk sistemi sağlamasından ileri geliyordu. Dahası, duruşmaları hızlandırmak için katı kurallar da koyulmuştu.

Kayıt altına alındığı kadarıyla, yasanın belirli hükümleri ve bunların toplumsal tarih açısından önemi, mantıklı bir bütünlük teşkil etmez. Daha ziyade, bu gibi meselelerde sıklıkla karşımıza çıktığı gibi, söz konusu hükümler birer tavizdi. Bazı hükümler, efendilerin sınırsız gücüne getirilen kısıtlamaları gösteriyordu. Artık *adsidui* saflarının dışında olsalar bile, yoksul yurttaşlar (*civis proletarius*) duruşmalardaki kefillerini özgürce seçebiliyorlardı; korudukları kişilere verdikleri sözü tutmayan hamiler lanetleniyordu; meşru bir evlilikten olma erkek çocuklar, babaları onları üç defa sattıktan sonra özgürlüklerine kavuşuyorlardı ve Mısır kökenli 'yazılı olmayan evlilikler'e (*agraphos gamos*) benzeyen gayriresmî evlilikler (*sine manu*) açıktan tanınıyordu.

(*Civis proletarius*un özgür bir biçimde kefillerini tanıma hakkının sağlanmasıyla ilgili olarak, bu tavizin mahmi konumu edinmeye yönelik önemli bir motivasyonu, Solon tarzında ortadan kaldırdığını belirtmeliyiz. Bununla birlikte himayecilik bir kurum olarak varlığını sürdürdü. Bu, bütün pleblerin aynı zamanda mahmiler olduğundan şüphelenmemiz için bir diğer nedeni oluşturmaktadır.)

Bununla birlikte, Cicero'ya göre, Decemviri plebler ile patriciler arasında evliliği yasaklamıştı (ama Cicero, aynı zamanda Decemviri'nin ikinci yılı hakkında kesinlikle efsane niteliğindeki bir gelenekten alıntı yapmıştır). Eski borçlar hukukunun bütün sertliğiyle hüküm sürdüğü açıktı. Gerçekten

de bu kanun, sözümona borç kölesinin ayaklanmasını engellemek için, bir alacaklının borç esirini devletin sınırları içerisinde tutmasını yasaklayacak şekilde pekiştirilmişti. Belki de bu yüzden borç esareti, borçlunun kendisini *nexus*u olarak alacaklının inayetine teslim etmesi (Mitteis'in gösterdiği gibi) ve sonrasında kendi emek gücünü alacaklıya sunmasıyla, bu yasaktan kaçındığı bir sözleşme olan *nexum* biçimini almıştı.

Belki de *nexum*un ortaya çıkmasının sonucunda, yükümlülüklerini yerine getirmeye yetecek kadar mülkü olduğuna dair yemin eden borçlunun esaret altına alınmasını yasaklayan özel bir yasa yürürlüğe kondu. Başka bir deyişle, sadece mülkü olanın esaret altına alınmasına son verildi. Borçlarla ilgili olan bu ve benzeri diğer yasalar pleblerin zaferi olarak değerlendiriliyordu ki bu da pleblerin sınıf mücadelelerine serflerden ziyade borçlu kişiler olarak katıldıklarını gösteriyordu. Elbette bu durum, pleblerin siyasi olarak himaye kurumunu zayıflatmak, hatta ortadan kaldırmakla ilgilenmeleri olanağını dışlamıyordu.

Tarım tarihi hakkında, sonraki yıllarda ortaya çıkacak olan ilgili yasaların yanı sıra Decemviri'nin en kıymetli eseri olan On İki Levha'nın en önemli kısımlarından biri, arazi üzerindeki mülklerde ticaretin tamamen serbest hâle getirilmesiydi. Geleneksel anlatıya göre, On İki Levha, vasiyetnameleri açık bir şekilde ve tamamen serbest bırakmış ve aynı zamanda bütün anlaşmaların *mancipatio* formülüne göre sonuçlandırılmasını ve bütün koşulların *nuncupatio* formülüyle ilintilendirilmesini zorunlu kılmıştı.

Geleneksel anlatıya bakacak olursak, toprakların sadece bedelin tam olarak ve nakit biçimde ödenmesiyle el değiştirebileceği ilkesi süregitmiştir. Bu, daha eski tarihli bir toplum yasasından kalmıştı; dolayısıyla Yakın Doğu'yla benzerlikler taşıyordu. Fakat başka bir çerçeveden baktığımızda, bu hükmün en basit anlamı, toprağın tamamen el değiştirme şartı olarak, alıcının fiyatın tümüne denk bir borcun sorumluluğunu yüklendiğini açıktan kabul etmesiydi. Başka bir deyişle bu

hüküm, özellikle mülk sahipliğiyle ilgili olan yasal durumu açığa kavuşturmuş ve alım fiyatının bir kısmını karşılamak için ipotekle toprak satma uygulamasının önüne geçmişti.

İpotek yoluyla satın almalara yönelik böyle bir hoşnutsuzluk elbette ekonomik nedenlere –toprağın fiyatındaki ve paranın değerindeki büyük dalgalanmalara– bağlı olarak ortaya çıkmış olabilir. Hâlihazırda Sümer yazıtlarında hükümdarın, tarlasını satan küçük adamın kendi 'hak edilmiş parasını' bir an önce alması gerektiğine hayli kafa yorduğunu görebiliriz. Resmî para çıkar çıkmaz krediyle alım yapmanın yarattığı tehlike, paranın değerinin düşmesi ihtimaliyle artmıştı. Antik dönemde Solon görünüşte böyle bir manipülasyona başvurmakla suçlanmıştı. Resmî paranın ortaya çıkışından önce elbette böyle bir tehlike yoktu ama o tarihten sonra altının, gümüşün ve bakırın ithalatındaki dalgalanmalar, fiyatların nakit cinsinden sabitlenmesi koşuluyla, benzeri bir etki yarattı.

Dahası, ipoteği yasaklamanın bir başka nedeninin, krediyle tam yurttaşlık hakları satın almayı mümkün olduğunca engellemek olduğunu göz ardı edemeyiz. Bir benzeşim kurarsak, Freiburg *Rodel*'de (70. paragraf) özellikle bu durumu yasaklayan bir hüküm vardı. (Roma toprak hukukunun etkileri Kısım B'de tartışılmaktadır.)

On İki Levha ipoteğe yer vermiş gibi görünüyor. İpotek için kullanılan sözcük, bu sözcüğün sonradan alındığını kanıtlayacak şekilde, Yunanca'dan gelen *hypotheca* idi. Bununla birlikte, *fiducia* bile gelişimin geç bir aşamasında yasal faaliyetin konusu oldu. Bu, resmî bir alımın bir borcun ödenmesinin ardından geriye dönük olarak yapılabileceğine dair bir anlaşmaydı ve ilk başta böyle bir anlaşmaya girmek bir kişi için onur meselesiydi (*fides*). Bu durum, söz konusu resmî görevli denetimlerini gasp ettiği zaman censorun ahlak mahkemesinin yetki alanına girmişti. Bu yüzden, daha sonraki tarihlerde *fiducia*dan dönmek ticarette benzeri bir şekilde sadakat ve güven ilkeleri ihlal edilince olduğu gibi,

kabahât (*infamia*) olarak görülüyordu. Sonuç olarak alım fiyatları ipoteği kullanılmaya başlandı.

Bununla birlikte, bir ticaret merkezinin ekonomik yaşamıyla benzeşimler kurduğumuz takdirde alım fiyatleri ipoteğinin On İki Levha döneminde var olması bana epey ihtimal dışı geliyor. Bilakis bunların kabul edilmemesi ortadan kalkmaları anlamına gelirdi ki borç esaretinde olan da buydu.

Borç esareti ve toprak ipotekleri: Bunlar bütün erken Antikçağı saran önemli toplumsal sorunlardı ve Decemviri, bunları ortadan kaldırmak istemişti. Toprak ve toprağa sahip olan özgür yurttaşlar, artık devletin askerî gücünün ve aynı zamanda devletin mali gücünün temeliydi çünkü vergileri (*tributus*) bu grup sağlıyordu (cebri borç biçiminde). İlk nüfus sayımı açıktır ki insanların (özgür plebler, mahmiler ve köleler) bir kadastrosuydu ve emek hizmetleri karşılığında devlete verilen sığırların ve taşınması için kölelik düzeni (*res mancipi*) gerektiren malların kategorisi, böylesi bir sayımın ölçütleri aracılığıyla her zaman sınırlandırılmıştı.

Emek hizmetlerine dair sorumlulukların, bütün plebleri kapsayacak şekilde devri, şehirli dört kabileye özel birtakım faydalar sağlamıştı ve bunun sonucunda yurttaşların ikamet yerinin (*idia*) kalıcılığı fikri ortaya çıkacaktı. Bundan böyle toprak, Roma gibi bir ticaret merkezinde yurttaşlardan vergi almanın tek aracı değildi ama en önemli aracı olarak kalmaya devam etti. Toprak *res mancipi*nin bir parçası ve kabilelere dayalı ayrımların temeli oldu. Her yurttaşın toprak mülkiyetinin her daim belirgin olması ve bunun herhangi bir yükümlülük ve şart ile külfet hâline getirilmemesi ilkesi benimsendi. İpoteklere sınırlama getirilmesinin nedeni buydu. Atina'da bir yurttaşın refah beyanı öylesine formüle edilmişti ki ipotek altındaki mülkü sınıfının belirlenmesinde bir etken değildi. Atina'da kullanılan 'külfetsiz toprak' (*ousia eleutherio*) kategorisi, Ortaçağda Konstanz'da kullanı-

lan 'yükümlük getirmeyen mülk' (*proprium non obligatum*) kategorisiyle örtüşüyordu.

Dahası, her bir mülk parçası tıpkı kentlerdeki ve banliyölerdeki bahçeler gibi, sahibi tarafından kullanılmaya tamamen elverişli olmalıydı. Bu, bütün kaynakların hemfikir olduğu üzere, On İki Levha'nın yol yapım görevleri kadar yol hakkını da neden bu denli kesin bir şekilde tarif ettiğini açıklamaktadır. Bütün mülklere koşulsuz bir erişimi sağlamak ve aynı zamanda kesin ayrımları belirtmek üzere, yasa mülkler arasında beş adımlık patikalar öngörüyordu (bunlar Helenistik dönemdeki *chalasma* ile örtüşüyordu) ve bunlar iktisaba maruz bırakılamazdı.

Bu düzenlemeler bir ölçüde kent toprağının veya bahçe olarak kullanılan toprağın, verimli arazileri tahvili anlamına geliyordu, ancak bu dönüşüm tam olarak söz konusu dönemde özel mülk, belki de On İki Levha'nın kendisi tarafından dayatılan arazi parselasyonu biçiminde ortaya çıkmıştı. Bunlarla, (a) bir kamu ulaşımı ağı geliştirmek; (b) her bir *fundus*a belirli bir sahip atamak ki böylece köy ortaklıkları yerine ayrı ayrı çiftlikler ortaya çıkacaktı; (c) resmî haritalar çizerek ve bütün mülk sahiplerinin haklarını bu haritalara ilintilendirilerek mülkiyet düzenini sarihleştirmek amaçlanmıştı. Hepsi, eski köy ve ilçe yapısının ortadan kalkması ve tamamen bireysel bir toprak kanunu ve toprak kullanım biçiminin ortaya çıkması anlamına geliyordu.

Topraklar belirli bir tahrir prosedürü ile nüfus sayımı ve cebri taşıma işlerinin gerçekleştirilmesi için uygun bir hâle getirildi ve bu gibi topraklar, sonrasında *ager divisus et assignatus per limites in centuriis* –'hudutları belirleyerek 100 *heredia*lık (yani *centuriae*) birimlere bölünerek tahsis edilen topraklar'– olarak tarif edildi. Sonraki dönemlerde bu, Romalı yurttaş kolonileri ve aynı zamanda eski asker kolonilerine bağışlanan büyük araziler için, münhasıran olmasa bile esas olarak İtalya'da kullanıldı. Her bir bağış (*assignatio*)

için kullanıldığı üzere, tahrir prosedürü, Etrüsk ve belki de Yunan örneklerinden hareketle geliştirilmişti.

İlk başta, arazi bölgesi tipik olarak her birimde 200 *iugera*lık kareler elde etmek için koordinatlar (*limites*) kullanılarak basit diyoptrik araçların yardımıyla dörtgen kısımlara bölünmüştü. 2 *iugera* eski araziyi karşılık geldiği için, 200 *iugera*lık paylar 100 *heredia*ya denk düşüyordu. Dolayısıyla bu birime *centuria,* yani 100 (*heredia*) adı verildi. Tıpkı Yunan kentlerinde kullanılan koordinatlar gibi, Roma tahrirlerinde kullanılan koordinatlar da dört kardinal noktadan yola çıkıyordu. Kuzey-Güney hattı (*limes*) *cardo* iken, Doğu-Batı hattı *decumanus* olarak biliniyordu.

Bu şekilde oluşturulan her bir kare (*centuriae*), dört köşeye yerleştirilen resmî hudut taşlarıyla birlikte, karelere bölme sisteminin merkezinden çizilen çizgilerin (*limites*) sayısına göre numaralandırılıyordu. Tahrir çizgilerinin her beşincisi, önceden belirlenmiş genişliklere sahip kamusal yolları oluştururken, geriye kalan kısmın (*linearii*), en azında daha sonraki zamanlarda, kamuya ait olması gibi bir şart yoktu ve bu çizgiler çoğunlukla da kayboluyordu. Genel olarak *limites* mülkün sınırları değildi ve aslında tahsis edilen çiftlikler genelde *centuria* çizgilerinin üstünden geçiyorlardı.

Bu tahrir prosedürü aracılığıyla, *limites* ve *centuriae*leri gösteren bir arazi haritası çıkarılıyordu. Her bir *centuriae*de arazinin tahsis edildiği kişilerin isimleri ve *centuriae*deki *iugera* sayısı gösteriliyordu ve bu, hibenin (*assignatio*) yasal kaydını oluşturuyordu. Mevcut Arausio *forma*sından (modern Orange) görebildiğimiz kadarıyla, arazi haritası bireylere ait mülklerin sınırlarını göstermiyordu. Schulten'in haklı olarak vurguladığı gibi, bunun, arazi haritasından ziyade bir kadastro haritası olduğu doğruydu ama bir arazi haritasından üretildiği de açıktı ve imparatorluğun erken dönemlerinde eski sistemin hâlâ ayakta olduğunu gösteriyordu.

Dahası, özel mülkiyetin sınırları resmî hudut taşları tarafından çizilmiyordu ki böylece kamu otoritesi, sadece her

bir *centuria* içerisindeki toprağın alanı –'toprağın ölçüsü' (*modus agri*)– ile iştigal ediyordu. Bu durum, kölelik sistemi prosedürünün, önceki dönemlere dair bir mülkiyet kaydı olmasa bile, toprağın devri için yeterli olmasının nedenini açıklıyordu. Söz konusu durum, aynı zamanda mevcut Roma ölçüm kılavuzlarında ele alınan ve 'ölçümle ilgili bir dava' (*controversia de modo*) olarak adlandırılan hukuki işlem türünün arkasındaki nedendi. Bu tür bir davada, davacı kendisine (veya haklarını miras veya satın aldığı bir kişiye) resmî bir arazi haritası tarafından tahsis edilmiş olan belirli bir toprak parçasının (*modus*) iadesi için başvuruda bulunmuştu. Buradaki mesele davacının belirli sınırlara sahip belirli bir paydan ziyade, belirli bir kotayla tahsis edilmiş bir toprağı talep etmesiydi. Bu açıdan Almanya'daki Reebning prosedürünü andırıyordu.

Roma tahrir kılavuzları da, ekli belge olarak adlandırılan 'mekânla ilgili bir dava'dan (*controversia de loco*) bahsetmektedir. Bu durumda, mülkiyet belirgindi; aynı zamanda mülkiyet hakkının yasaklanmasını kayıt altına almak için kullanılmıştı.

Sonraki yıllarda uzun dönemli ikamet-zamanaşımı yoluyla edinme temelinde mülkiyetin tahsis edilmesi pratiğindeki büyük artışa bağlı olarak, *controversia de modo* kullanımdan düştü. Sonuçta, alanın resmî bir ölçü olarak (*modus*) kullanımı durdu.

Zamanaşımının bir toprak elde etme aracı olarak kullanılması geç bir tarihte ortaya çıktığından, toprak sahipliğine hak kazanmak için ilk başta muhtemelen sadece üç yasal yol bulunuyordu: (i) tüm bir *fundus* için talepte bulunmak (*vindicatio fundi*), belki de *fundus* başlangıçta bölüştürülemezdi; (ii) resmî toprak ölçümlerine ve yasal olarak tanımlanmış bir araziye (*modus agri*) atıfta bulunmak; (iii) bir önceki yılda gerçekten de ekilip biçilen (*locus*) ve böylece istimlaka ve hırsızlığa karşı koruma kazanmış toprak miktarının yasal olarak kabul edilmesi.

Eğer bu hipotez doğruysa Roma yurttaşları ilk başlarda yasal olarak sınırlanmış topraklara sahip değildi demektir. Daha ziyade, toprak mülkü sadece devlet tarafından tahrir edilen bir bölgedeki ekilebilir toprağın niceliği cinsinden tanımlanıyordu. Tanımlı sınırlara sahip mülklerse işgal edilmiş toprak (*possessio*) adı altındaki hukuki kategoriye denk düşüyordu. Dolayısıyla mülk sahipliği [*dominium*] ve işgal (*possessio*) mülkiyetin iki farklı hukuki biçimiydi ve bu durum, sonraki kanunlarda varlığını sürdüren keskin ayrımı açıklıyordu. Çünkü o zamana kadar mülkiyet, tanımı itibarıyla, değeri belirlenmiş bir taşınmaz parçası hâline gelmişti. Aksi takdirde bu ayrımı açıklamak mümkün değildir.

Bu, kadim Roma toprak sistemini bir nebze olsun açıklar, ancak daha fazla çıkarım yapmamıza da olanak tanımaz. Sonraki yıllarda söz konusu kadim sistem, zaman aşımı yoluyla edinme öne çıktıkça kademeli bir şekilde terk edildi ve sonrasında gittikçe daha fazla sayıda tahrir edilmemiş toprak özel mülkiyet kapsamındaki arazilere (*ager privatus*) dâhil oldukça, sadece bir kalıntı hâline geldi. MÖ. 111 tarihli tarım kanunu, bu biçimde toprak edinmeyi mümkün kılmıştı. Akabinde, dışarlıklı toplulukların Sosyal Savaş'ın (MÖ. 88) sonunda, herhangi yeni bir tahrir yapılmaksızın Roma devletine *municipia* olarak dâhil edilmesi eski sisteme nihai darbeyi indirdi. Söz konusu önlemler, Roma devletinin toplumsal ve anayasal temellerinde köklü değişimlere gidildiği anlamına geliyordu ve aynı zamanda muhtemelen özel hukuku, bilhassa mülkiyetle ilgili davalarda kullanılan yasal formları, önemli ölçüde etkiledi. Örnek olarak, işin sonunda karşı dava açmak için başvurulan usul ortadan kalkmıştı.

Yukarıda tanımlandığı şekliyle ölçülen topraklar, bazı ekonomik niteliklere sahipken bunlardan ikisi özellikle önemliydi: (1) Bir yol ağı kurulmuştu ve güvenliği devlet otoritesi tarafından sağlanıyordu. (2) Topraklar yerleşimcilere bütün olarak tahsis ediliyordu (*continuae possessio-*

nes). Bütün bu özellikler, toprağı kişisel ilerlemenin bir aracı hâline getirmişti.

Elimizdeki kaynakların toprağın bir topluluk oluşturmak için mi yoksa sadece eski askerler veya diğer alıcılar için mi kullanıldığına bağlı olarak, kolonilere ve bireylere toprak tahsisleri arasında bir ayrıma gidildiğini belirtmektedir. Kişilere yapılan tahsislerde toprak ilk başta eşit paylara bölünüyordu, bu payların her birinde çok sayıda *centuriae* bulunuyordu ve bunlar daha sonra hak kazanan bireylere tahsis ediliyordu. Bunun karşısında kolonilere payları verilirken, kolonicilerin eşit pay alması önemliydi ve bu yalnızca –Mommsen'in şerhine rağmen benim düşünceme göre– ne denli basit olursa olsun, toprağa değer biçerek ve sonrasında kuraya dayalı eşit olmayan paylar (belki 2 *iugera*nın katlarını hesaplayarak) dağıtmakla mümkündü.

Kırım'daki Yunan kolonilerinde farklı boyutlarda olsa d, *centuria*ya denk düşen bir birim kullanılmıştı –'yüz ölçüm' (*hekatorygoi;* krş. B. Keil, *Hermes* 38 (1903), s. 140-4). Bu, Eğer Bruno Keil'in varsaydığı gibi, ilk başta kullanıldıysa, farklı bir nitelikteki toprağı işaret ediyordu.

Yeni kolonilerde kullanılan benzeri bir prosedür, toprak eski sahipleri arasında kısmen veya tamamen yeniden bölününce veya paylaştırılınca, uygulamaya kondu. Kaynaklarımız bu olguyu net bir şekilde ifade etmektedir. Bu gibi durumlarda toprak, 'yapılan ıslaha göre, ölçüsü ölçüsüne' tahsis edilmişti (*modus pro modo secundum bonitatem*). Aynı zamanda, toprakları Roma hukukuna uygun şekilde kolonilere (*colonia civium Romanorum*) katmak gibi bir şart da yoktu. Fakat bu, aslında ileriki bir tarihte, bu türden bir *assignatio*yu kolonilerle ilintilendiren özgün fikrin altını çizecek şekilde, resmî olarak yerine getirilecekti.

Yukarıdaki tartışmaların çoğu varsayımsaldır. Bununla birlikte, Hadrian'ın krallık dönemi gibi geç bir tarihte, Roma yurttaş kolonilerindeki ve *municipia*daki özel hukuk arasındaki bir fark olduğunu işaret eden birtakım kanıtların

bulunduğu belirtilmelidir. Bu fark, birbirine zıt toprak kanunlarından kaynaklanmış olsa gerektir. Söz konusu zıtlıkta, *municipia* birliği Romalılardan ziyade Latinlerin yerleştiği eski Latin kolonileri içeriyor, Romalıların yaptığı tarzda tahrir edilmiyor ve diğer *municipia*lar gibi 'kendi kanunlarınca' (*suis legibus*) yönetiliyordu.

Bu tartışmayla ilgili olarak, devletin toprağı değer biçilmeye ve vergilendirilmeye (*censui censendo esse*) uygun hâle getirmek gibi bir işe giriştiği dönemlerde, sonradan ortaya çıkacak İtalya yasası (*ius Italicum*) ve cumhuriyetçi dönemlerdeki çeşitli ayrımlar arasındaki ilişkiye dair burada ele alamayacağımız bir sorun ortaya çıkmaktadır. Bu gibi topraklar, tamamen mülkiyete geçmiş toprakları (*optimo iurs privatus esto*) tanımlayan yasalarda açık bir şekilde belirtildiği üzere, devletin yaptığı sözleşmeleri göz önüne aldığımızda, karşı teminat olarak da kullanılabiliyordu. Bu durum censorlerin gerçekleştirdiği kadastroların ve aynı zamanda sonradan yapılan, daha da alt bölümlere ayırma işleminin ilk baştaki tahsislere ve Roma'nın ekilip biçilebilir topraklarını gösteren haritalara göre gerçekleştirilmesi nedeniyle, gerekli olmuş olabilir. Yine de bu sadece bir varsayımdır.

Özel mülkiyet kapsamındaki Roma topraklarını tahrir etmek için kullanılan prosedürlerin yanı sıra daha aşağı yasal statülere sahip topraklar için kullanılan usuller de vardı. Böyle topraklar, müşterek toprakları (*ager publicus populi Romani*) veya müşterek toprakların bireylerin sahipliğine (*possessio*) verilmek yerine kiraya verilmek için kullanılan ve bu anlamda censorun idari salahiyetine tabi olan bir kısmını içeriyordu. Bu toprakların haritalandırılacağı varsayılıyordu ve gerçekten miras yoluyla devredilen kiralık topraklar veya emek hizmetleri (özellikle yolların tamir edilmesi) karşılığında verilen topraklar gibi sıklıkla haritalandırılması bekleniyordu. Vergilere tabi olan ve bölünen vilayet toprakları, aynı zamanda normal olarak arazi haritalarına kaydediliyordu ve devlete karşı olan sorumluluklar ayrı parseller

arasında paylaştırılmışsa, haritalar bunların konumlarını ve taslaklarını göstermek zorundaydı.

Bu türden topraklar için Romalılar 'genişlik ve uzunluğa' (*per scamna et strigas*) dayanan bir tahrir usulü kullandılar. Kaynaklar bu prosedürün yüze bölmeden köklü bir farklılık gösterdiğini –beni eleştirenlerin gözden kaçırdığı bir nokta– açık bir şekilde ifade ederler. Bu durum karelere bölünmüş parsellerden ziyade dikdörtgen paylar ortaya çıkarmakla kalmadı, ki bu yüzeysel bir farktı, ayrıca kişilere ait arsaların sınırlarının da (*per proximos possessorum rigores*) açıkça gösterilmesine yardımcı oldu. Mommsen'in yorumu temelsizdir çünkü Balbus (s. 68) yüze bölmeden bahseder ve özel mülkiyetin sınırı olan *rigor*, Hyginus (s. 3) tarafından tanımlanmıştı, oysa *limes* tanımlanmamıştı (krş. Th. Mommsen, "Zum romischen Bodenrecht", s. 82, *Hermes* 27 (1892), s. 79-111 [*Gesammelte Schriften*, 5. cilt (Berlin, 1908), s. 85-122]. Bunun anlamı, söz konusu usulle elde edilen tahrirlerin ve haritaların, özel mülklerin sınırlarını gösterdiğiydi. Bu, devlet, bireylere ait mülkleri tanımlamak zorunda kaldığı zaman vergiye tabi topraklar için talep ediliyordu. Başka bir deyişle, verginin bireysel mülklere uygulandığı topraklar için kullanılıyordu. İlgili toprak parçası vergilendirilmiyorsa veya tıpkı sonraki dönemlerde olduğu gibi (Caius Gracchus'dan itibaren), toprak kolonicilerin mülkiyetindeyse ve devlete ödenecek vergiler kişilere ait mülklerden ziyade bu bölgelere (*modus agri*) üzerinden alınıyorsa söz konusu usul gerekli değildi.

Örnek olarak, *iugerum* başına ½'lik *denarius* vergisinin *centuria* başına eşitlendiği Arausio (modern Orange) vakasında –ki bu durum için elimizde bir belge mevcuttur– harita üzerinde vergiye tabi ve vergiden muaf her bir *centuria* sayısını belirtmek elbette yeterliydi ve yapılan şey tam olarak buydu. Sonrasında vergi oranı işin içine girdi. Bildiğimiz kadarıyla, bu gibi bölgelerin en eskisi *trientabula* ve *ager quaestorius*du ve bu topraklar borçlarını ödeyemediği veya ha-

zır nakde ihtiyaç duyduğu zaman, devlet tarafından alacaklı kişiye teminat olarak gösteriliyordu. Böyle durumlarda, ilk başta *centuriae* kullanılmazdı, bunun yerine farklı boyuttaki karelerin oluşturduğu başka bir tahrir usulüne başvurulurdu. Burada yasal biçimler ve tahrir biçimleri arasında bir paralellik görüyoruz. *Ager privatus vectigalisque* örneğinde, yüze bölmenin alışılmış bir biçimi kullanılıyordu.

Fakat kişilere ait mülklere vergiler konarken, genişlik ve uzunluğu (*scamnatio*) kullanan hayli farklı bir usule başvurulmak zorundaydı. *Centuriatio* ve *scamnatio* arasındaki fark, bizim papirüsten bildiğimiz nakit ranta bağlı kiracılığın iki biçiminin aynısıydı. Birinde kiracı, tüm bir parsel için sabit bir toplam öderken, diğerinde ödemeler *aroura* başına olduğu kadar yapılıyordu.

Bu iki ölçüm biçiminin kullanımı sonraki dönemlerde bir şekilde savsaklandı ve dahası, tamamen teknik nedenlerden ya biri ya da diğeri kullanılır oldu. Bunun nedeni topluluğun özel mülklerinden (*ager privatus*) zaman aşımıyla edinme (*possessiones*) yoluyla alınan mülklerin de yasal olarak tanınmaya başlanmasıydı ve sonraki dönemlerde, İtalya'nın bütün toprakları Roma'nın kabile topluluğuna katıldı. Sonuç olarak, antik toprak kullanım sisteminin altı tamamen oyuldu. Bununla birlikte, *centuriatio* ve *scamnatio* arasındaki ilk baştaki hakiki ayrım hiç kuşkusuz hâlâ sürüyordu.

Yine de toprakları tahrir etmek ve haritalandırmak için üçüncü bir yöntem daha vardı. Bu yöntemde ilgili bölgenin dış sınırları belirleniyor ve kaydediliyordu (*ager per extremitatem mensura comprehensus*). Bu usul, daha büyük bölgeler ilhak edildiği zaman gelişti ve konu özel mülkiyete ait olmayan topraklar olduğunda, devletin her bir parçanın sınırlarını kayıt altına almakta bir çıkarı olmadığı, sadece söz konusu toprağın boyutuna dair bilgiye ihtiyacı olduğunda kullanıldı. Söz konusu mülahazalar, tapınaklara ait mülkler, maaşlı topluluklara hibe edilen topraklar veya haraç (vergi, *tributum*un aksine *stipendium*) karşılığında malikâne sahibi

lordlara verilen –veya onların mülkiyetinde bırakılan– topraklar için geçerliydi.

Son olarak, bazı topraklar hiç tahrir edilmeden bırakılmıştı (*ager orcifinius*). Hayli erken tarihlerden itibaren bu durum, muteber yabancı şehirlere ait topraklar için geçerliydi. Bildiğimiz en eski örnek Gabi bölgesiydi (*ager Gabinus*). Asla ölçülmemesine rağmen bu topraklar da, cumhuriyetin sonunda Roma toplumuna ait topraklara dâhil edilmişti. Dolayısıyla mevcut tahrir rehberlerinin yazılmaya başladığı tarihten itibaren [MS. 100 civarında], mülkün yasal statüsü ile ölçüm yapılma şekli arasındaki antik bağlantının hayli karmaşık bir hâle gelmesi pek de şaşırtıcı değildir.

6.2. Roma'nın Genişleme Dönemi

Küçük çiftlik sahibi yurttaşların ordusu güçlendikçe Roma İtalya'yı fethetti. Aslında bu ikisi birbirine paralel, hatta birbirinin koşuluydu. Latium, Sabellian dağlı halkı tarafından tehdit edildiği kadar Keltler tarafından da tehdit ediliyordu. Dolayısıyla Roma, kendi varlığını korumak için karşı saldırıda bulunmak zorunda kaldı. Gerçekten de Roma'nın disiplinli hoplit orduları hem Etrüsklülerin feodal ordularına hem de Sabellian dağlılarının ve barbar Keltlerin köylü ordularına galebe çalmıştı.

MÖ. 4. yüzyılın başında Güney Etruria işgal edildi. Sonrasında, MÖ. 338'de Latin Birliği, Roma'nın hegemonyası altındaki federal bir devlete dönüştü ve o andan itibaren Sabellianlara karşı mücadeleyi üstlendi. 3. yüzyılda Po Vadisi'ndeki Keltler zapt edildi ve Yunanların Güney İtalya'yı ele geçirme çabalarının önü kesildi. Bütün bu zaferlere deva bir kolonileştirme programı eşlik ediyordu.

Düşman bir devlet mağlup edilince topraklarının en az üçte biri, bazen de tamamı kamulaştırılıyordu. Ardından bu topraklar Roma ve müttefikleri arasında paylaşılıyordu. Bir

kısmı ise asker başına (*viritim*) olacak şekilde orduya dağıtılıyor ve böylece kabilelere ait topraklar hâline geliyordu. Aslında tam da bu dönemde kabilelerin sayısı 35'e çıkmış, sonrasında bu sayı sabitlenmiş, kabilelere ait topraklar her biri yaklaşık 3.000 hektarlık bir alandan bir eyaletin boyutlarına ulaşacak kadar büyümüştü.

Kamulaştırılan toprakların bir kısmı satılıyor ama devlet geri alım hakkını elinde tutuyordu. Bu gibi toprakların (*ager quaestorius*) hazineyi doldurmak ve muhtemelen doğrudan vergileri (*tributus*) gereksiz hâle getirmek için satıldığı açıktı çünkü bunlar zorla alınan borçlar olarak görülüyordu. Kamulaştırılan toprakların geri kalan kısmı devlete ait topraklara ekleniyordu [*ager publicus*].

Bununla birlikte zapt edilen topraklarda sistematik bir şekilde yeni şehirler de kuruluyordu. İç bölgelerde kolonileri ilk başta Latin Birliği kurdu. Bu kolonilerin, kendini yönetim ve kendi topraklarına sahip olmak gibi Latinlere ait hakları vardı. Bu kolonilere gönderilen Romalılar yurttaşlıklarını kaybediyorlar, bunun yerine koloniye bağlanıyorlardı.

Öte yandan, birliğin ticaret merkezi olan Roma kıyı bölgesinin korumasını üstlenmişti. Buralarda yurttaş kolonileri kurulmuş ve bunlara sınırlı bir özerklik verilmişti. Aslında daha ileride Roma kolonileri koloni olmaktan da çıktılar. Bunlar Roma tarafından yönetiliyor, toprakları Roma toprakları olarak görülüyor, sakinleri Roma yurttaşı olarak değerlendiriliyordu ve aslında Roma garnizonlarıydı. Bu bölgelerde yaşayan koloniciler askerlikten muaftı ama hiç şüphesiz kendi bölgelerini terk edemiyorlardı.

Akabinde, MÖ. 300'den sonra Roma hâkimiyeti gittikçe sağlamlaştı ve sonuç olarak Roma kolonileri kıyıların yanı sıra iç bölgelerde de sistematik biçimde inşa edilirken, Latin koloni sistemi gitgide kullanışsız hâle geldi. Yaklaşık olarak MÖ. 270-240 yılları arasında Latin kolonileri dezavantajlı bir konuma düştüler ve yasal statüleri zayıfladı. Yurttaşların seyahat hakkı muhtemelen kısıtlandı. İkinci Pön Savaşı'nın

(MÖ. 217-201) sonrasında Roma yurttaş kolonileri her zamankinden fazla gelişti. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, birlik kanunundaki değişimin yanı sıra birliğin kolonilerinin ve kolonicilerinin konumundaki bu göreli zayıflama Atina Birliği'nde[2] meydana gelen gelişmelerle örtüşüyordu. Sermaye gittikçe hâkim konuma geliyor, müttefikler geri plana itiliyor ve kleroukhoslar başkente gittikçe daha fazla boyun eğiyorlardı (özellikle Perikles'ten sonra).

Roma devleti, köylülerin evlatları olan topraksız yurttaşlarını (*cives proletarii*) toprakların bu şekilde dağıtılması ve kolonilerin kurulması yoluyla besleyebiliyordu. Zaten hoplit ordusu bunun için savaşıyordu ve bu noktada kolonilerde yaşayan toprak sahibi Atinalılarla benzerlikler vardı. Bu benzerlikler bir halk kararnamesiyle sadece Atinalı küçük çiftlik sahiplerine (*zeugitai*) ve topraksız köylülere (*thetes*) sunulan Brea'nın koloniye dönüştürülmesi vakasında ortaya çıktı. Yine de tıpkı modern zamanlarda İngiliz ve Amerikan sömürgeciliğinde ortaya çıkan ayrımlar gibi, coğrafi nedenlere bağlı olarak bir fark da mevcuttu. Atina dağınık durumda bulunan mülkleri bir araya getirebiliyorken, Roma, kıtadaki alanları kompakt bir şekilde kendi bünyesine katabiliyordu.

Roma'nın düzenli bir şekilde büyümesi nüfusunda muazzam bir artışı da beraberinde getirmişti (Bu arada bu durum elbette değişmez bir nedensel ilişkidir, tersi doğru değildir). Roma devleti daha büyük toprakları ele geçirdikçe, On İki Levha zamanında (MÖ. 450 civarı) geliştiği biçimiyle eski toprak kullanım örüntülerinin ortadan kalkması kaçınılmazdı. Antik kırsal bölgeler (*pagi*) yüze bölmeyle parçalanıyordu. Yerel kültler örneğinde olduğu gibi, özerk olanlarının yönetmelikleri bir çeşit toprak vergisi olarak görülmeye başlanmıştı. Antik müşterek topraklar (*ager compascuus*) bireylere ait mülklerin (*fundi*) bir parçası hâline geliyor ve

[2] Max Weber, Attika-Delos [Deniz] Birliği'ni kastediyor olsa gerek. (Çev.)

köyler ya idari sistem tarafından ihmal ediliyor ya da geçici tedbirler kapsamında kullanılıyordu. Ortak mülkler resmî tahrirlerde tahsis yoluyla (*assignatio*) bireysel mülkiyete geçirilmişti. Geçmişte sadece aristokratik bir mülkiyetin hüküm sürdüğü her yerde, özel çiftlikler (*villa*), hâkim mülk biçimi hâlini almıştı.

Örneğin, Samnit Dağları'nda yaşayan köylüler, birlik savaşlarında köylerinin özerkliğini sürdürmek için giriştikleri mücadeleyi kaybettikten sonra, Sulla döneminde bir tahrir yapıldı ve müşterek toprakların büyük bir kısmı bireysel mülkiyete geçti. Sonrasında Triumvirlik altında çok büyük miktarda toprak kamulaştırıldı ve eski askerlere dağıtıldı. Yüze bölme eski toprak kullanım örüntülerini ortadan kaldırmıştı. Şehir ve şehre ait toprak kanunu her yerde zaferini ilan etmişti.

Bunu Atina'yla karşılaştırın. Kleisthenes bütün aristokratları köy topluluğuna katılmaya zorlayarak sınıf savaşını yavaşlatmıştı. Roma'da ise farklı bir yol izlendi. Roma, köy topluluklarını ortadan kaldırdı ve bütün köylüleri o zamana kadar sadece aristokratların sahip olduğu bir unvan olan 'malikâne sahibi' hâline getirdi (en azından teoride). Her ne kadar Kleisthenes hakkında 'bütün Atinalıları aristokrat yaptı' dense de gerçekte bu söz onun reformları için geçerli değildir çünkü aslında reformları bütün aristokratları köylü yapmıştı. Yine de bu söz, Roma'nın genişleme dönemindeki toprak sistemine mükemmel biçimde uymaktadır. Roma toprak sistemi şekil itibarıyla Yunan sömürgelerinde kullanılan sistemle birçok benzerliğe sahipti ama amaçları ve etkileri açısından neredeyse emsalsizdi çünkü asıl amacı toprağın özgür bir şekilde sömürülmesi ve daha da önemlisi, o dönemde kullanılmaya elverişli olan kölelerin sınırsız bir şekilde kullanılabilmesinin önündeki bütün engelleri ortadan kaldırmaktı.

Bu arada sadece toprak kullanım sisteminin değil, ama aynı zamanda kabile sisteminin de 'bütün Romalıları aris-

tokrat yaptığı' söylenebilirdi. Bu anlamda, Roma'da aynı isimden gelen pleb ve patrici klanları yan yana varlıklarını sürdürüyorlarken, Atina'da eski aristokrat klanlarının birçoğu ismini değiştirmişti çünkü Kleisthenes reformları sonucunda bir deme aynı ismi taşıyordu. Atina'daki klanların bu tavrı aslında kendilerine dayatılan demokratikleşmeye karşı bir protestoydu. Roma'da ise böyle bir eyleme gerek yoktu çünkü tarım reformları aslında aristokrasinin konumunu zayıflatmaktan ziyade pekiştirmişti.

Roma'nın toprak kullanım sisteminde yapılan değişikliklerin belirli bir amacının olduğu, tarım ekonomisinin bütün müşterek ögelerinin acımasızca ortadan kaldırılmasından, bütün topraklar üzerindeki sınırsız özel mülkiyetten (*dominium*) ve aslında toprakların gerçekten de nakledilmesini talep etmeyen özel bir prosedürle (*mancipatio*) mülkiyetin kolay aktarımının sağlanmasından da anlaşılabilir. Bu, aynı zamanda asla vazgeçilemezler (yolların ve suyollarının bakımı ve onarımı) dışında, emek hizmetlerinin ilga edilmesi olgusunda, vasiyetnamelerin tamamen özgür bırakılması tavizinde ve kabile üyeliğinin temeli olarak –artık kolayca alınıp satılan– toprak mülkünün ortaya çıkmasında açıkça görülebilir. Belirli aralıklarla yapılan sayımlarla belirlenen yurttaşların mülkiyetlerinin boyutu artık siyasi ve askerî haklarının ve ödevlerinin anahtarı hâline gelmişti.

Yunanistan'da demokrasinin tarım politikası, köyü, toplumun en temel birimi hâline getirmişti. Roma'da ise tarım politikaları tam tersi bir etkiye yol açtılar. Biraz cüretkâr bir karşılaştırma yapacak olursak aslında Amerikanvari bir nitelikleri vardı bile diyebiliriz. Amerika'da çiftçiler herhangi bir köyün dışında, aile çiftliklerinde kendi başlarına bir yaşam sürdürürler. Mülklerini; dağları, vadileri, ormanları ve tepeleri doğru açılarda kesen kesit çizgileri, tahrir memurlarının çektiği sınırlar belirler. Romalı muadilleri de en azından teoride, kendi *villa*sında tıpkı bu şekilde yaşamıştı.

Roma'daki gelişmelerin aldığı yönün bir diğer açık ifa-

desi Roma devletinin yaptığı keskin bir ayrımdı. Toprak ya *ager privatus* ya da *ager publicus* statüsündeydi. Özel ortak mülk sahipliğine dair yasal formların gösterdiği üzere, müşterek mülk sahipliği kasıtlı bir şekilde dezavantajlı bir konuma düşürüldü. Kadim müşterek topraklar (*ager compascuus*) yok olmaya terk edilmişti ve MÖ. 111 tarihli tarım yasası (bir yazıtın üzerinde korunmuştur) yeni müşterek alanların ortaya çıkışını engelledi.

Ager privatus olarak tahsis edilen ve kamuya ait kalan toprakların statüleri arasındaki ayrımda da aynı amacı daha da açık bir biçimde görebiliriz. İlk kategori devletin sınırsız bir yetkesine tabiyken, kamuya ait topraklarda medeni hukuk, sadece şiddet ve hırsızlık gibi olaylarla veya malikin haklarına devletin toprağın kullanım hakkını verdiği kişi tarafından müdahale edilmesiyle meşgul oluyordu. Dolayısıyla, hasatın toprağı ekip biçen kişiye ait olması bir kuraldı. Bu, yasakların yıllık olarak yapılmasının asıl amacını göstermektedir.

Mülkiyet yasaklarının ilk başta işgal edilen (*possessiones*) kamuya ait topraklara atıfla konulduğunu reddeden ciddi tartışmalar vardır. Bununla birlikte, yasakların kamuya ait mülklerden alınan topraklara uygulanmadığı, en azından İtalyanların *possessiones*lere sahip olduğu olgusundan yola çıkarak, kesinlikle kanıtlanamaz çünkü her şeyden önce İtalyanlar, Roma'da ticaret (*commercium*) yapma hakkına sahiplerdi. Romalı olmayanlar sadece *ius Quiritium* ve kanundaki formel prosedürlerden (*legis actiones*) dışlanmıştı. Dahası, MÖ. 111 tarihli tarım yasasındaki yasaklara atıfta bulunma biçiminin, bunların kamuya ait topraklar (kısa süre sonra *ager privatus* statüsüne geçirilen) için geçerli olduğunu gösterdiğini düşünüyorum.

Medeni hukuk, kraliyet toprakları mevzu bahis olduğu zaman mülkiyetle ilgili diğer sorunlara değinmemişti. Bunlar, yalnızca idarenin tasarrufuna bırakılmıştı. Artık kamuya ait topraklar (*ager publicus*) özel kişilere, müttefik bir devle-

te (örneğin *ager Gabinus*) ait olmayan veya halkın veya senatörlerin bir kararıyla ayrıcalıklar sağlanan bir topluluğun mülkü olarak kabul edilmeyen bütün toprakları içeriyordu. Bu gibi araziler, *possessiones* statüsündeki kişilerin özel çıkarı için tahsis edilmişti ve ya (1) sadece idari düzenlemeye tabiydi ya da (2) hiç düzenlenmeden bırakılmıştı.

1. Düzenlemeye tabi mülklerin bir kısmı, özellikle yol bakım onarımı (*viasii vicanii*) gibi devlete sağlanan birtakım hizmetler karşılığında verilen bağışlardan oluşuyordu. Diğer mülkler, kiralanmış (veya kiralanması miras olarak bırakılabiliyordu) ve 'gelir getiren topraklar' (*ager vectigalis*) olarak görülüyordu. Bu durum, Roma, İtalya'nın sınırları içinde genişlerken ortaya çıkmıştı.

Kalıtsal kiralar ve toprak hibeleri Roma hukukuna tamamen yabancı değildi. Fakat On İki Levha'da ortaya çıktığı hâliyle Roma özel hukukunun dışındaydı. Kiralamalar ve bağışlar devletin egemenlik haklarına aitti; dolayısıyla devletin bu gibi faaliyetleriyle ilgili hukuki eylemlerin var olması mümkün değildi. Bu anlamda medeni kanun, bu gibi eylemlerden ortaya çıkan mülkiyet haklarını korumuyordu ve yasaklara ve idari tasarrufa geri dönmek gerekiyordu.

İttifak içerisinde yer alan topluluklar egemenliklerini yitirip *municipiaya* dönüştükleri zaman, antik Roma'daki yöneticiler belediyelere ve devlete ait gelir getiren topraklar (*ager vectigalis*) için birtakım yönetmelikler geliştirdiler.

Yasal düzende özel olarak kiralamaya herhangi bir biçimde izin verilmemesi özel malikânelerin kurulmasını engellemişti. Bu açıdan Roma'daki uygulama Yunanistan'dakine benzerken, Yakın Doğu'daki uygulamalara ters düşüyordu. Dahası Ortaçağ şehirlerinde yurttaşlık haklarının temeli olan toprak kanunu da kişisel bağımlılığı dışlayan bazı yasal biçimlerle sınırlıydı ve burada da söz konusu sınırlama tesadüfi değildi. Daha ziyade yurttaşlığa özgü bir nitelikten türemişti. Nasıl ki Freiburg'da yurttaşlara ait toprağın krediyle alınması yasaksa Konstanz'da –ve elbette baş-

ka yerlerde– bir yurttaşın mülkünü, üzerinden vergi alınan bir araziye dönüştürmek, yetkililerin rızasını gerektiriyordu. Gelir elde etmek amacıyla toprak alımı genel kabul gördüğü anda Ortaçağ şehirlerinde [mülk sahibi] yurttaşları kiracı hâline getirmeyecek bir vergilendirme biçiminin gelişmesi de mümkün oldu.

2. Kamuya ait alanlar üzerinde yer alan ve üzerinde bir işlem yapılmayan mülkler, işgalcilerin haklarının (*occupationes*) geçerli olduğu araziler için bizim kullandığımız bir terimdir. Her bir Romalı ve bu anlamda Sosyal Savaş'tan (MÖ. 88) sonra düzene dâhil edilen her bir yurttaş topluluğu da bu hakka sahipti.

Bunun ilk baştaki anlamı, devlete verilmesi gereken hasadın bir kısmının karşılığında ekilip biçilmemiş toprakların işgal edilebileceği ve işlenebileceğiydi. Görünen o ki ödemeler toplanmadı ve işgalcilerin belirsiz bir süre zarfında toprağı ellerinde tutmasına müsaade edildi. Devlet ihtiyacı olduğu takdirde toprağı geri alma hakkını sadece teorik olarak elinde tutuyordu. Sonraları, işgalden önce resmî bir izin gerekmeye başladı.

Bu tür bir işgal hakkı, Gracchusların çıkartmaya çalıştığı kanunların hedefinde olan devasa toprak mülklerinin oluşumuna yol açtı. Soltau'nun savunusuna rağmen Licinian-Sextian Kanunu'na [*occupationes*i sınırlayan 367 tarihli kanun] bakacak olursak, bunun tarihsel bir hakikat olduğu gittikçe şüpheli bir hâle gelmektedir. Araştırmacıların çoğu, bunun, Gracchuslar dönemindeki kavgaların 4. yüzyıla doğru bir geriye okuması olduğu konusunda hemfikirdir ve birçoğu da sınırlamaların (sözüm ona Yaşlı Cato tarafından bahsedilen) 2. yüzyılın başlarında yürürlüğe konulduğu çıkarımında bulunmaktadırlar. Bununla birlikte, söz konusu sınırlamanın 4. yüzyılda yürürlüğe konamayacağını söylemek de doğru olmayacaktır çünkü bu yasak, 500 *iugera*lık bir üst sınır getiriyordu ve o tarihlerde tarım için elverişli olan bütün Roma toprakları 'sadece iki mil kareye' denk düşüyordu. 500 *iugera*,

yaklaşık 125 hektar yapıyordu ve Roma'nın tarım yapılabilir toprağı 50.000-60.000 hektar arasında olduğu için, önemli kişilerin elinde bu büyüklükte bir mülk olması imkânsız değildi (aama olası olmadığı da doğrudur). Dahası, 4. yüzyılda Roma'nın elinde tuttuğu mülkler zaten *ager Romanus*'un sınırlarının çok ötesine geçmişti.

Böylesi tereddütlere karşın, *occupationes*i sınırlayan Licinian-Sextian yasamasına dair tarihsel anlatı hayli kuşkuludur. Bu, muhtemelen sonradan icat edilmiştir ve Maschke bu görüşün karşısında yer alan yakın tarihli iddiaları kesinlikle çürütmüştür.

Fakat bu sorunu bir kenara bırakırsak, *occupatio* kurumu eşi benzeri görülmemiş yalınlıktaydı. Belki onu Mısır'daki kraliyet toprakları üzerinde yer alan ve tekrardan ele geçirilen toprakların nasıl değerlendirildiğiyle kıyaslayabiliriz ama burada bile, işin hukuki yönü ve fiili yönü arasında önemli bir fark ortaya çıkıyordu.

Esasında *occupatio* boşa harcanan toprakları ekip biçmek için kullanan antik bir kurumdan doğmuştu. Bu kurum, Roma devletinin muazzam genişlemesi sırasında ele geçirdiği, hâlihazırda ekilip biçilen topraklar için devreye sokuldu. Bu tarihten sonra da *occupatio*nun önemi tamamen değişti. Sığır ve köle sahipleri, toprakları, özgür köylülere kıyasla çok daha büyük bir başarıyla 'işgal' edebileceğinden, ticari amaçla yapılan kölelik Roma toplumuna bir kez nüfuz edince, burada eşi benzeri görülmemiş bir tarım kapitalizmi gelişti. Köylüler, fethedilen toprakların bütün yurttaşlar arasında eşit bir şekilde dağıtılması ve özel mülkiyet olarak tahsis edilmesi (*ager privatus*) talepleriyle bu duruma tepki gösterdiler.

Aslında olan biten, başarılı savaşlarla birlikte fethedilmiş toprakların muzaffer ordu tarafından paylaşılmasından ibaretti. Bunun yanında, varis olarak atanmışların dışında, bütün bir çocukları mirastan mahrum bırakmak için vasiyetnamelere bir serbestlik tanınmıştı. Bu, bir ailenin kendi

arazisini elinde tutabilmesi için hayli etkili bir yoldu ve mirastan mahrum bırakılanlar için toprakları işgal etme olasılığı devam ettikçe, anlamlı bir hamleydi. Dolayısıyla Roma toprak hukukunun diğer kurumları gibi vasiyetname özgürlüğü de hoplit ordusunun ortaya çıkışından sonra, Roma devletinin açıktan sürdürdüğü tarımsal genişleme politikalarıyla yakından bağlantılıydı.

Bununla birlikte, sığır ve köle sahipleri daha ziyade kamuya ait toprakların (*ager publicus*) genişlemesiyle ilgileniyorlardı çünkü bu durum, işgal edilmeye veya devletin kiralaya vermesine elverişli toprakların artması anlamına geliyordu. Roma'nın İtalya'da genişlediği dönem boyunca kitleler *ager publicus*un bölüşülmesi için sık sık bastırdılar ve mülk sahibi sınıflar da buna, bölüşülecek yeni toprakların ele geçirilmesi veya insanların kolonilere gönderilmesi önerileriyle yanıt verdiler. Mevcut birçok kaynak bundan bahsetmektedir ve bu kaynakların sahihliğinden şüphe etmemiz için hiçbir neden yoktur. Gerçekten de ayrı sınıfların çıkarları arasındaki bu ilişki, Roma'nın fetih savaşlarına giriştiği bir dönemde pek de farklı olamazdı.

Örnek olarak, genişlemeye Elis'teki benzer hamleler eşlik etmişti. Buradaki en önemli nokta, aristokrasinin kitlelere yağmadan pay alma izni vermesiydi. Elbette uzun vadede köylülük, bu ortaklıkta en kötü payların sahibi oldu ve bu durum zaman geçtikçe daha fazla dile getirilmeye başladı. Roma aristokrasisi, sadece dışarıdan gelen tehditler yakıcı bir tehlikeye dönüştüğü zaman, yeni bir koloni kurulması için rıza gösteriyordu. Bundan sonra da yaklaşık MÖ.170-80 tarihleri arasında bir dizi yurttaş kolonisi kuruldu. Tehlike ilk başta Keltlerden ve Kartacalılardan gelmişti; sonrasındaysa savaşın yıkıma uğrattığı arazilere tekrar insan yerleştirmek ihtiyacı hâsıl olmuştu. Bu durumda, hatta Galya ve Pön Savaşları döneminde bile, büyük toprak sahipleri koloniciliğe inatla karşı çıktılar. Bu anlamda Senones topraklarının kamulaştırılması sert sınıf çatışmalarına yol açtı

ve bu topraklar, C. Flaminius, MÖ. 232'de Senato'nun muhalefetine karşı pleblerin tribünü sıfatıyla bir yasa geçirene kadar yurttaşlar arasında bölüştürülmedi.

Bu çatışmaların arkasında Gracchuslar döneminde devrime yol açacak bir kavga olan, özgür emel ile özgür olmayan emek arasındaki mücadele yatıyordu. Yunanistan'da ve Helenistik Yakın Doğu'da kırsal alanlarda kölelik sınırlı bir öneme sahipti. Yunanistan'da birçok küçük ticaret merkezi vardı ve bu merkezler köle plantasyonlarına elverişli büyük hinterlantlardan mahrumdu. Yakın Doğu'da insanlar, toprağa sık bir yoğunlukla yerleşmişlerdi ve toprak pahalıydı. Dahası, Helenistik devletler esas itibarıyla monarşik ve bürokratikti. Büyük kraliyet topraklarını kiracılar işliyordu. Bütün bu faktörler bir arada ele alındığında, köle emeğine dayanan büyük ölçekli işletmelerin önünde önemli engeller teşkil ediyorlardı. Yunan coğrafyasında köle ayaklanmalarının azlığı da bunu işaret etmektedir. Sparta'nın feodal devleti ve Sakız dışında Yunanistan ve bütün bir Yakın Doğu'da köle ayaklanmalarına neredeyse hiç rastlamıyoruz; sonraki dönemlerde köle ayaklanmaları gittikçe seyrekleşmiştir.

Buna karşılık Güney İtalya ve Sicilya'da Spartaküs'ün başını çektiği ayaklanma, Antikçağın en korkutucu toplumsal mücadelelerden biriydi. Bu ayaklanmanın ortaya çıkış nedeni, Roma devletinde köle kitlelerinin sayıca artmış olması ve o güne kadar görülmemiş boyutlarda sömürüye maruz kalmış olmalarıydı. Bunda birkaç faktör belirleyici olmuştu: (a) likit zenginliğin düzenli bir şekilde büyümesi; (b) İtalya'nın hinterlandında büyüme önündeki coğrafi kısıtlar; (c) denizaşırı fetihlerdeki sömürünün kapitalist niteliği; (d) pazarda satılacak köle arzındaki büyük artış.

Ferrero'nun işaret ettiği gibi, elimizdeki kaynaklar plantasyonlarda zeytin üretildiği ve üzüm üretiminin ekonomide önemli bir yer edindiği bir dönemde, büyük ölçekli köle ithalatından bahsetmektedir ki bu aynı zamanda Gracchus hareketinin de ortaya çıktığı döneme denk düşmektedir.

Bununla birlikte, Yaşlı Cato'nun tarım üzerine yaptığı çalışmadan belli olduğu üzere, kölelik ve plantasyonlar daha erken bir tarihte ortaya çıkmış olmalıdır. Cato'nun anlattıklarına bakılırsa, köle emeğinin kullanıldığı plantasyonlar ancak Hannibal'ın mağlup edilmesinden sonra, İtalya'da sükûnetin sağlanmasıyla ortaya çıkmış olmalıdır. Bu tarihten sonra, 600 yıl boyunca İtalya'ya hiçbir düşman ayak basmadı, dolayısıyla küçük çiftçilere dayanan hoplit ordusu gücünü kaybetmeye başladı.

Roma genişledikçe, özgür köylülerin kolonisi olarak kullanılan topraklar azaldı. Bu kolonizasyon denizaşırı genişleme döneminde tamamen sona erdi. MÖ. 177 ile Gracchuslar döneminin kolonyal temelleri arasında geçen yarım yüzyıllık zaman zarfında sadece bir yurttaş kolonisi kuruldu. Makam ve zenginlik sahibi aristokrasi iyi şartlarda yaşıyordu –çünkü Gracchuslar ortaya çıkana değin pleblerin tribünleri aslında Senato'nun elindeki bir kukladan başka bir şey değildi– ve asıl amaçları mevcut mülkiyet ilişkilerini korumak ve federasyona dâhil toplulukların yanı sıra İtalya'nın askerî gücünü sürdürmekti. Schulten, MÖ. 177'de eski yurttaş kolonilerinin sona ermesinin Latinleri dışlayan bir yasa olan *lex Claudia*'nın yürürlüğe girmesiyle eşzamanlı olduğuna dikkat çekmekte haklıydı. Bununla birlikte, yabancıların hakları hususunda, Tiberius Gracchus'un düşüşünden sonra ve Caius Gracchus'un seçilmesinden önce yürürlüğe konan daha ağır bir yasa da mevcuttu (*lex Junia de peregrinis*). Müttefiklerin seyahat özgürlüğüne getirilen bu kısıtlamalar, aslında demokratik ve gayrimeşru ögeleri siyasi meclislerin (Roma'ya ait toprakları elinde tutan Latinlerin ilk başta oy kullanma hakkına sahip olabildiği kurumlar) kısmen dışında bırakıyor, kısmen de küçük çiftlik sahibi hoplitlerin topraklarını yitirme ihtimallerinin önüne geçiyordu. Hoplitler böylece yerel toplulukların vergi tabanı olarak varlıklarını sürdürebiliyorlardı. Gerçekten de küçük çiftlik sahipleri bu

kısıtlamaları desteklediler ve *lex Claudia* onların istekleri doğrultusunda yürürlüğe kondu.

Söz konusu önlemler aynı zamanda makam sahibi aristokrasinin (*nobilitas*) muhafazakâr çıkarlarını da karşılıyordu. Rivayet o ki bu aristokrasinin tipik bir temsilcisi olan Scipio Aemilianus, bir keresinde devletin genişlemesi için söylenen geleneksel bir duayı söylemeyi reddetmiş ve bunun yerine onu 'korunması' için duaya durmuştu. Bu gibi aristokratlar, aslında dış ilişkilerde olduğu gibi, içeride de statükonun korunması konusunda hayli endişeliydiler. Eğer Roma, İtalya dışındaki toprakları ilhak ederse, denetimleri altındaki magistratlıkların ve subayların iktidarının altı mutlaka oyulacaktı çünkü bu durumda orduların bu bölgelerde de idame ettirilmesi gerekiyordu ve bu ordular devamlılıklarını sadece askere alınmış yurttaşlarla sağlayamazlardı. Gerçekten de denizaşırı harekâtlar başlar başlamaz, görevlendirilmemiş subayların ikame edilmesi ve atanmasında zorluklar belirmişti.

Denizaşırı genişleme, esasında kapitalistti. Makam sahibi aristokrasi dikkatli bir dış politika izlenmesi taraftarıydı ve dış müdahalelerden kaçınıyordu. Kartaca, Korint ve Rodos gibi kadim ticaret merkezlerinin –hepsi Roma'nın kapitalist çıkarlarına hizmet edecekti– tarumar edilmesinde öne çıkan ve Roma'nın gücünün bu yönde kullanılmasını isteyenler tüccarlar, mültezimler ve kamuya ait alanları borç karşılığında kiralayanlardı. Tam da bu gruplar, özgür köylülerin kolonizasyonu sürdürmesinden ziyade, sermaye yatırımları için çeşitli fırsatlar sunan denizaşırı ilhak politikasının bayraktarlığını yapıyorlardı.

İlhak edilen bölgelerin köylülere devredilmesini ne aristokratlar ne de kapitalistler savundular. Köylüler, hastalıkların çok arttığı zamanlar dışında, denizaşırı bölgelere göç etmek gibi bir fikre kapılmadılar. Değişimin bir göstergesi de fetihler artık genç köylülerin yerleşebileceği yeni topraklar yaratmak için bir kaynak olmaktan çıktığında vasiyetname

özgürlüğünün de sınırlandırılmaya başlamasıydı. Nihayet cumhuriyetin son döneminde, bu durum, vasiyetnameleri geçersiz kılabilecek yeni bir yasal girişimle (*querela inofficioso testamenti*) kesin bir şekilde sona erdirildi. Vasiyetname serbestliği artık yeni gerçekliklere uymuyordu.

Aynı zamanda köle plantasyonu sahiplerinin avantajına olan bazı gelişmeler de hız kazanmıştı. Bu gibi gruplar, İtalya'nın en verimli bölgeleri hâline gelmiş, kamuya ait topraklardan (*ager publicus*) gittikçe daha fazla sayıda arazi edinmeye (*occupationes* olarak) başlamışlardı. Bu arazilerin bir kısmı hayvan çiftliği olarak kullanılıyordu ve gerçekten de Yaşlı Cato bunun en verimli sermaye yatırımı olduğunun zaten altını çizmişti. Çünkü söz konusu yatırım biçimi en ucuz ve emeğin en az kullanıldığı yatırım türüydü. Bu çiftlikler ilk baştan itibaren büyük işletmeler olsa gerekti çünkü devlet arazilerini gittikçe zengin kapitalistler kiralamaya başlamıştı. Bunun sebebi, kısmen daha iyi ticari sözleşmeler yapabilmeleriyken, kısmen de haraca tabi fethedilen topraklarda mülk sahibi olan köylülerin, zengin Romalıların hiç kuşkusuz bağışık olduğu baskı karşısında yılma ihtimalleriydi.

Sonuç olarak, Roma Cumhuriyeti'nin devlet kiracılığı sistemi, nitelik olarak Yunan şehirlerinin sisteminden çok daha fazla 'kapitalist'ti. Vergileri ve kiraya tabi alanları iltizam usulüne geçirmek için şirketler kuruluyor ve bu şirketlere (*societates publicanorum*) müdahale edilmiyordu. Bu durum Helenistik Yakın Doğu'daki koşullarla keskin bir tezat oluşturuyordu. Yunan cumhuriyetlerinin alışılagelmiş uygulamalarının da tam tersiydi ama burada denetleyici faktör Roma'da kalıcı bir finansal bürokrasinin olmamasıydı. Dahası, bir cumhuriyet ve şehir devleti olmaya devam ettiği sürece böyle bir kurum ortaya çıkamazdı. Fakat bir yandan da yönetilmesi gereken devasa bir coğrafyaya sahipti. Dolayısıyla bu durum, mültezimlerin, örneğin, neden finansal bürokrasiyi tamamen kendilerinin işe aldıklarını açıklar.

Publicanların kurduğu Romalı ortaklıklar Antikçağda ortaya çıkan en büyük kapitalist işletmelerdi. Bu gibi işletmelere katılım, devasa köle ve nakit sermayesine sahip erkeklerle sınırlıydı. Dahası, tercihen İtalyan statüsüyle birlikte (çünkü bu durum ayrıcalıklıydı ve dolayısıyla ekonomik açıdan avantajlıydı) muazzam büyüklükte toprağa da sahip olmaları gerekiyordu, zira sözleşme tekliflerinde güvence olarak toprak göstermek zorundaydılar.

Roma toprak kanununa göre, sadece tam bir ayrıcalığa sahip toprakların güvence olarak gösterilebildiği bu son şart, Roma devletinde kapitalist sınıfın ayrıksı bir ulusal karakter kazanmasını sağladı. Bu durum, Yakın Doğu'da benzer bir sınıf için olduğundan çok daha belirgindi. Örneğin Ptolemelerin iktidarı döneminde publicanlar esas olarak yabancılardan müteşekkil gibi duruyorlardı ve Yunanistan'da daha küçük devletler, aslında daha fazla rekabet yaratmak için yabancı kapitalistleri sözleşme teklifi vermeleri yönünde teşvik ediyorlardı. Roma devletinin bunlardan ayrı politikalar gütmesinin bir sonucu olarak Roma toplumunun ve ekonomisinin eski aristokratik özellikleri önemli ölçüde güç kazanmıştı.

Dolayısıyla Yunan demokrasileriyle arasında bir tezat vardı. Yunanistan'da refah dönemlerinde, müşterek ve küçük burjuva özellikler taşıyan bir eğilim, yiyecek arzını sağlayan politikalarda kendisini defalarca kez belli etmişti. Roma'daysa politikalar nitelikleri açısından bütünüyle kapitalistti. Bunun yanı sıra müttefik şehirlerin müreffeh sınıflarıyla yakın bağlar da kuruldu. Sadece Romalıların değil, bütün İtalyanların, kamu arazilerindeki toprak işgali hakkından kâr elde ettiğinin altını burada çizmeliyiz. İtalyanlar ayrıca Roma'nın genişlemesine eşlik eden ticaret şirketlerinden, fethedilen topraklarda inşa edilen yerleşimlerden ve vilayetlerin 'kurulmasından' da maddi açıdan faydalanıyorlardı.

Hiç kuşkusuz Roma'nın genişlemesine sert çıkar çatışmaları da eşlik etmişti. Bir kere, ortada köylüler ve çok sa-

yıda sığıra ve köleye sahip mülk sahipleri (*possessores*) arasında süregelen antik sınıf mücadeleleri vardı ve mülk sahibi sınıflar arasında da çatışmalar gündemdeydi. Bir tarafta aslen imparatorluktaki siyasi gelişmelerden endişe eden, Senato'ya konuşlanmış (bu kurum kendi çıkarlarını temsil ediyordu), hem yasalar hem de örf ve adetler aracılığıyla sanayi ve finans sektörlerinden dışlanmış makam sahibi aristokratik bir sınıf mevcuttu. Aristokrasinin sanayiye doğrudan dâhil olamaması, bütün bir Antik dönem boyunca hayli olağandı ama bu dışlamanın mültezimliği ve gemiciliği de içine alacak şekilde kapsamlı bir hâl alması Roma'yı alışılagelmişin dışına çıkarıyordu. Bir senatör sadece kendi mülklerinde üretilen ürünlerin taşınmasına yetecek kapasitedeki gemilere sahip olabiliyordu. Sonuç olarak, senatörler sadece siyasi makamlarından, kiracıların ödedikleri rantlardan, azatlılara konan ipoteklerden (her ne kadar bu yasaklansa da Yaşlı Cato'nun dönemi gibi erken bir tarihte bile çok yaygındı), ticaret ve gemicilik sektöründeki dolaylı yatırımlarından zengin olabiliyorlardı.

Diğer tarafta ise kapitalist sınıf, yani kapitalist girişime doğrudan dâhil olan erkekler bulunuyordu. Bu grup Senato'dan dışlanmıştı; dolayısıyla siyasi temelleri centuriate meclisinde en fazla nüfusa sahip kişiler –şövalyeler– için ayrılmış oy birimlerinden (*centuriae*) oluşan bir gruba dayanıyordu. Caius Gracchus döneminden itibaren bu grup hukuki bir tabaka hâline gelmişti.

Mültezimler olarak şövalyelerin yerel kaynaklara el koymak ve ganimeti paylaşmak için vilayetlerde resmî görevlilerle [senatör tabakasından gelen] işbirliği içerisinde çalışması, iki grup arasında bir ittifaka yol açmamıştı. Bilakis senatör klanları 'burjuvaziyi' –şövalyeleri– denetim altında tutmak konusunda ve zorbalık temelinde yönetimini sürdüren ve resmî görevlilerin kötüye kullandığı mahkeme jürilerinin senatör üyelere tahsis edilmesi konusunda kararlıydılar. Bununla birlikte, Roma fetihlerinin sonucunda kâr

fırsatları düzenli bir şekilde artıyordu. Buysa kapitalistlerin ekonomik gücünün sürekli genişlemesi anlamına geliyordu. Bu sınıflar, devlet hazinesi için vazgeçilmez bir konumdaydılar çünkü nakit sağlayabiliyorlardı ve kamu gelirlerini yönetmek için gerekli olan ticari eğitime sahiplerdi.

İkinci Pön Savaşı (MÖ. 217-201) gibi erken bir tarihte, kapitalistler siyasi bir güç hâline gelmiş ve aslında, o tarihten itibaren, devletin finansmanı varlığını bu sınıfa borçlanmıştı. Karşılığında ise siyaset dayatabilir bir hâle gelmişlerdi. Gracchuslar döneminden (MÖ. 133-122) itibaren ise mültezimler en azından Küçük Asya vilayetinde dolaylı olduğu kadar doğrudan vergileri de yönetmeye başladılar ve Roma burjuvazisi, altın çağına girdi. Bu gelişmenin bir boyutu da köle ticaretinin artması ve Yunanistan'ın bile o güne kadar görmediği muazzam boyutlara varan bir köle sömürüsüydü.

Köle emeğine dayanan özel mülke ait plantasyonlar ilk başta Mısır'da emek hizmeti sağlamak zorunda olan köylü emeğine bağlı firavun topraklarından türemişti. Bu model tamamen ticaret amacıyla kolonicilikle meşgul olan ilk halk olan Finikeliler (bilhassa Kartacalılar) tarafından, başta Batı Akdeniz olmak üzere, eski dünyanın tamamına yayıldı. Köleler, askerî bir disiplin altında tutuluyor ve acımasızca sömürülüyorlardı çünkü savaşlar sayesinde kolayca ikame edilebiliyorlardı. Köle plantasyonları özellikle Roma'nın Afrika vilayeti (modern Tunus) ve Sicilya'yla bağlantılı olagelmişti. Görünüşe göre Kartacalı Mago, 28 ciltlik çalışmasında plantasyonların nasıl yönetildiğini ilk ele alan kişidir.

Pazara sunulmak üzere nakliye etmeye değer, görece daha kıymetli ürünleri yetiştirmek için kullanılan iki üretim şekli vardı: (i) ortakçılık ve (ii) köle plantasyonları. Doğu Akdeniz'de yerleşimler seyrek olduğundan, kapitalistler yeni topraklar ve özellikle yeni köleler ele geçirmek için savaşa tutuşmak ekonomik olarak mümkün olduğu sürece, köle emeğini kullanmayı tercih ediyorlardı. Yaşlı Cato'nun çağından Augustus'a kadar geçen dönemde köle emeğine

dayanan işletmelerin düzenli bir şekilde arttığını söyleyebiliriz ve gerçekten de bunlar, hâkim ekonomik faaliyet biçimi hâline gelmişlerdi.

Tarım üzerine çalışan Romalı yazarlar, işin çoğunu köleler hallederken özgür işçlerin sadece hasat döneminde kullanıldığını (erken bir tarihte Mago'nun önerdiği gibi) doğru kabul etmişlerdi. Zenginlerin ekonomide ve toplumda önemi artarken hem küçük çiftçiliğin hem de köylülüğün bu alanlardaki önemi gittikçe azalıyordu. Sonuç olarak bu gibi kırsal sınıfların [*Ackerbürger-und Bauernstand*] Roma'nın genişlemesine duydukları eğilim aşamalı bir şekilde azaldı. Köylülerin topraksız kalan çocukları şehre akın ettiler. Artık bunları kolonilere göndermek de mümkün değildi çünkü toprak sahibi olmak ve siyasi hakların bütününü elde etmek gibi bir hedefleri de kalmamıştı. Bunun yerine gittikçe artan bir sayıda şehirdeki tahıl yardım sistemine bağımlı hâle gelmişlerdi. Akabinde bu durum, İtalya'da yetişen tahıla talebi azalttı ve böylece özgür köylülerin taşradan başkente göçlerine daha da büyük bir ivme kazandırdı.

Bu duruma yol açan bir başka faktör de kendininkilerden ziyade başka grupların çıkarları için düzenlenen denizaşırı seferlerde [MÖ. 200-146 arasında] askere alınan küçük çiftçilerin omuzlarındaki yıkıcı yüklerdi. Uzun süren savaşların kendi kendini teçhizatlandıran bir yurttaş ordusuyla sürdürülemeyeceği açık bir hâle gelmişti ve bu, artık daha da zorlaşmıştı çünkü her dönemde olduğu gibi gittikçe yoğunlaşan ekim biçim faaliyetleri, küçük çiftçilerin ciddi ekonomik kayıplara uğramaksızın çiftliklerini terk edemeyecekleri anlamına geliyordu.

L. M. Hartmann, Antikçağda köleliğin, yurttaşların sırtına yüklenen askerî hizmetlerden dolayı gerekli olduğunu belirtmişti. Benim yürüttüğüm tartışmanın, bu iddianın kısmen de olsa doğrudur olduğunu gösterdiğini umuyorum. Bununla birlikte, böyle bir genelleme Roma toplumuna özgü olanı açıklayamaz çünkü köle emeğine dayanan bü-

yük plantasyonların ortaya çıkışını bile köleliğe duyulan gereksinimden çıkarsayamayız. Bu koşullarda küçük çiftçi yurttaşların siyasi ve askerî meselelerde devlete hizmet etmek için topraklarını terk edebilmesi gerekiyordu ve bu ihtiyaç, serflik, ortakçılık, helotluk gibi diğer özgür olmayan emek biçimleriyle de pekâlâ karşılanabilirdi. Her hâlükârda birçok olasılık vardı ve bunların hepsinin özellikleri gayet farklıydı. Toplumun bu olasılıklardan hangisini seçtiğine bir kez karar verdikten sonra, genelde bu toplumun özgüllüğüne giden kapının anahtarı ele geçmiş demektir.

Özgür ve özgür olmayan emekle toprak kullanımı arasındaki nihai kavga, kamusal toprakların (*ager publicus*) bölüşümü hakkındaki eski soruya odaklanan Grachhan hareketinin talepleriyle patlak vermişti. Gracchus veya en azından Tiberius, kişisel olarak aslında siyasal reformlarla ilgileniyorlardı. Roma askerî sisteminin kadim temellerini yeniden inşa etmeye çalışıyorlar ve bunun ancak köylülerin kendileri ve çocukları için ucuza toprak alabildiği koşullarda gerçekleşebileceğini varsayıyorlardı. Bununla birlikte, büyük arazileri yerleşim için uygun hâle getirmenin tek yolu, işgale açık kamusal toprakları kısıtlamak ve aynı zamanda işgal edilmiş toprakların bir kısmını kamulaştırmaktı. Böyle bir kamulaştırma faaliyeti, nesiller boyunca söz konusu mülkleri kullanan aileleri etkiliyordu ve Eduard Meyer'in de vurguladığı üzere bu gibi aileler sadece Romalılardan ibaret değildi. Bunlar, aynı zamanda ele geçirilen toprakların sömürülmesinde Romalılara denk bir hak edinmiş müttefik devletlerden de geliyorlardı.

Bu anlamda Gracchus hareketi, Roma'da sınıf mücadelesinin zincirlerini çözmüş ve aynı zamanda Roma yurttaşları ve müttefikleri arasında bir çatışmaya da zemin hazırlamıştı. Dolayısıyla ekonomik haklarını ve özellikle dağıtılan topraklar (*assignatio*) üzerindeki paylarını korumak için müttefikler Roma yurttaşlarının sahip olduğu bütün hakları

talep etmeye başladılar. Bundan önce, zenginlerin Roma'ya göçüne karşı çıkarak tam tersi bir konum almışlardı.

Gracchuslar, ideolojik saikleri olan bir harekete önderlik ediyordu. Köylülerin desteğini alsalar bile karşılarındakilerin üstün gücüne karşı hiçbir şansları yoktu. Tek umutları düşmanlarını içeriden bölmekti ve gerçekten de İngilizlerin 'ticari çıkarlarla' tanımladıkları grubu, yani kölelere ve sermayeye sahip olan ana aristokrasinin elindeki hiçbir makama erişimi olmayan sınıfı, sadece para kazanmakla ilgilenen burjuvaziyi, kısacası equesterleri kendi yanlarına çekebildiler. Gracchuslar, Küçük Asya'yı ve mahkeme jürilerinin denetimini bu equester tahsildarlara vererek desteklerini kazanmışlardı. Sonuçta equesterler, iktidarlarının zirvesine ulaştılar ve Sulla jürilerin denetimini senatör klanlara devredene kadar iktidarın tadını çıkardılar.

Böylece antik kapitalizm kendine özgü biçimiyle gelişiminin en yüksek zirvesine tırmanmış oldu. Bu kapitalizm, equester kapitalist sınıfın gücüyle yakından bağlantılı olduğundan, zaferinin bedeli vilayetlerin acımasızca yağmalanması olacaktı. Dahası, Gracchus hareketi antik kapitalizmin bu zaferinden kalıcı bir fayda da sağlayamadı çünkü Senato zafere olan açlıklarını gideren equesterleri kendi safına geri çekmeyi başaracaktı. Gracchusların müttefiklere yurttaşlık verme önerileri ve onları kazanma çabası da Roma'da başarı kazanamazdı. [Sınırlı] yurttaşlık, sadece bölünmüş topraklara bir hak talebi yaratmakla kalmıyor, halk meclislerini de güçlendiriyor ve zenginliğin paylaşılmasının kapılarını aralıyordu.

Bu tarihten itibaren Roma yurttaşlığı, Atina *dēmos*unun Perikles'ten önce ve Perikles yönetimi altında girdiği yola çok benzer bir hâl aldı. En sonunda tarım yasalarının arkasındaki askerî ve siyasi amaçlara bağlı olarak, Caius Gracchus, kendisini, kitlelerin desteğini almaya çalışan rakipler, büyük toprak sahiplerinin saflarından çıkmış demagoglarla karşı karşıya buldu. Gracchuslar ve halefleri sadece top-

rak dağıtmakla kalmadılar, aynı zamanda bu toprakların, spekülasyon ve krediler için kullanılmamasına da çalıştılar çünkü sadece emeğiyle geçinen çiftçiler toprak sahibi olacaklardı. Dolayısıyla, envanter çıkarılmasını desteklediler; ayrıca satışı yasaklamak ve devlet mülkiyetinin bir göstergesi olarak unvanlardan alınan harcı ödemek gibi kesin yasal sınırları da yürürlüğe soktular (Sulla ve Sezar eski askerlere toprak dağıttığı zaman, bir taraftan satışları ve çeyizi yasaklarken, diğer taraftan vergi muafiyetleri getirmişlerdi).

Toplumsal siyasalar ve siyaset tarafından güdülenen mülkiyet üzerindeki bu kısıtlar, sonrasında Gracchusların tepetaklak düşüşüne yol açtı. Satışlara getirilen yasaklar ve unvanlarda alınan harçlar Caius Gracchus'a karşı kullanıldı. Düşmanları, kendisine 'ederinden fazla fiyat biçtiler' ve böylece muzaffer oldular. Toprak sahibi olanların çıkarlarının bu şekilde galebe çalması ve Gracchus hareketinin zor yoluyla bastırılması, özgür olmayan emeğin zaferini ve dolayısıyla, Roma devletinin kadim köklerinin yok oluşunu simgeliyordu. Kamusal araziler (*ager publicus*) üzerindeki işgal toprakları yazıtlarda mevcut olan MÖ. 111 tarihli tarım yasası tarafından özelk mülk (*ager privatus*) ilan edilmişti. Başka bir deyişle, işgal altındaki topraklar ebediyen özel çıkarlar için tahsis ediliyor ve işin aslına bakarsanız, İtalya'nın kamusal toprakları buhar olup uçuyordu.

Sonrasında, eski kendisini teçhizatlandıran yurttaş ordusunun, devlet tarafından silahlandırılan ve saflarının proleterlerden oluşan bir orduyla ikame edildiği Marius'un MÖ. 104 tarihli askerî reformu geldi. Askerler, tahrir defterlerine mülksüz (*capite censi*) olarak kaydediliyordu. Bu değişim, ordunun yeniden örgütlenmesi ve sıkboğaz edici bir Cermen istilasının geri püskürtülmesi ihtiyacından doğmuştu.

Sonrasında, Sosyal Savaş, İtalya'daki küçük burjuvazi ve köylülere bütün ayrıcalıkları ile birlikte, Roma yurttaşlığının verilmesi konusunda tavizlere yol açmıştı. Ancak o dönemler, Roma köylülüğünün siyasal bir önemi kalmamış ve

siyasal meclislerde, kamu yönetiminde ve emperyal gücün uygulanmasında önemli bir faktör olarak yerini kaybetmişti. Orduya gelecek olursak, Marius reformlarından sonra ordu, yoksulların bir refah kurumuna dönüşmüştü. Bundan böyle bölüşülen topraklar üzerinde hak iddia edebilenler yurttaşlar değil, eski askerlerdi. Bunun yanı sıra, dağıtılan payların boyutları da arttı. Bunlar, Gracchuslar döneminde 30 *iuegera*ya çıkarken, Triumvirlik yönetimi altında 50'ye çıktı. Daha da önemlisi, vilayetlerde daha da büyük paylar dağıtılıyordu. Sonrasında bir başka sınıfın daha rolü değişti. Tıpkı geçmişte olduğunun tersine, zenginler artık ordunun süvari birliklerinin asker ihtiyacını karşılamıyorlardı. Bütün bu değişimler Sezarcılığın siyasi temellerini atmıştı.

Yukarıda bahsi geçenlerin yanı sıra, büyük köle ayaklanmalarının da gösterdiği üzere, kırsal alanda özgür olmayan emekçilerin sayısı ve önemi muazzam ölçüde artmıştı. Triumvirlik yönetimi altında büyük ölçekli kamulaştırmalar ve toprak dağıtımları, olumlu olmaktan çok olumsuz bir etki yarattı. Mevcut ekonomik yapı değişmeden kaldı ve köylülüğün toplumsal durumu kötüleşmeye devam etti. Bunun yanı sıra, tahsis edilen payların satılmasına getirilen yasal kısıtlamalara karşın, eski askerler aslında kendi topraklarını terk ettiler. Özetlersek, işgal edilen topraklar yasal anlamda tam olarak özel mülkiyete geçtiği zaman, İtalya'nın bütünü büyük ölçüde malikâne sahipleri tarafından temellük edilmiş oldu.

Bu gibi mülklerin ne kadarının köylülerden satın alındığını bilemiyoruz. Mevcut belgelerde bahsi geçen mülkler (*massae*) sadece gelişigüzel ve gelecek dönemlere ait bilgiler vermektedir. Dahası, küçük çiftçiliğin de ortadan kalkmadığını unutmamalıyız. Roma'nın hüküm sürdüğü dönem boyunca, bilhassa toprağın satılmasının yasak olduğu bölgelerde, her daim kendi toprağını işleyen çiftçiler mevcuttu. Benzer şekilde, içinden geçtiğimiz dönemlerde de birçok bağımsız zanaatkâr vardır ve var olmaya da devam edecek-

lerdir. Schulten'in Sabellian isimlerinin coğrafi yaygınlığı üzerine yaptığı esaslı çalışması, kesinlikle Roma'nın göç kısıtlamalarıyla ilintisiz bir olgu olarak, küçük çiftçilerin özellikle dağlık bölgelerde istikrarlarını sürdürdüğünü göstermektedir. O hâlde küçük çiftçiler sayısal olarak da varlıklarını sürdürdüler.

Fakat meseleye nitelik açısından baktığımızda, eğer toplumsal ve ekonomik önemlerini dikkate alırsak, küçük çiftçilerin köle sahipleriyle karşılaştırıldığında pek de değerli olmadıklarını görürüz. Tarım üzerine kalem oynatanlar için bir miktar abartma ile de olsa, çiftçiler, kendi çocuklarının emeğini kullanarak tarlasını işleyen fakir birisinden öte değildi (*pauperculus cum sua progenie*) ve tarlası da bir şekilde örgütlenmiş, rasyonel [köle emeği kullanılarak] üretime uygun değildi. Çobanların en az üçte birinin özgür olmasını buyuran Sezar kanunları, tıpkı Tiberius'un [Gracchus] Senato'da tarımda köle emeğinin kullanımının sonuçlarına dair yaptığı konuşma gibi, söz konusu gelişimin ulaştığı aşamayı gösteriyordu.

Roma plantasyonlarında kullanılan teknoloji, Yunanistan'da kullanılanla aşağı yukarı aynı seviyedeydi. Cato'nun döneminde hayvan dışkısı bir ölçekte gübre olarak kullanılıyor ve hayvanlar da ahırda besleniyordu. Ancak tarımsal yöntemler çok ilkeldi. Düzleştirme tahtaları imparatorluk dönemine kadar kullanılmadı (sonrasında da nadiren kullanıldı), hasat için orağa başvuruluyordu ve tahıl, sığır kullanılarak öğütülüyordu. Sonraki dönemlerde Kartaca'dan düven alındı. Tahıl yetiştiriciliği, özellikle iç bölgelerde çok da kâr getirmiyordu ve eski bir teknolojiye dayanıyordu.

Genel olarak zeytinyağı, şarap, besili sığır ve gurme yiyecekleri gibi pazara sunulan yalnızca kıymetli ürünler iç bölgelerde kâr getirebiliyordu. Bu durum, Roma malikânelerinde hangi çeşit örgütlenme biçiminin ortaya çıkacağını da belirliyordu. Sürekli göç hâlinde olan sürüle-

re sahip çiftlikler, Apulia ve dağlık bölgelerin geçitlerinde mebzul miktarda bulunurken, diğer yerlerde bunlara pek rastlanmıyordu. Kapitalist girişimcilik her yerde tahıl yetiştiri ciliğini terk etmişti.

Apophoreton başlığı altında G. Wissowa (Berlin, 1903) tarafından yayımlanan çiftçi takvimi hayli ilginç olmakla birlikte, kendisinin de hemfikir olduğu gibi, bir mülk üzerinde ifa edilen çiftçiliğe dair net bir bilgi vermemektedir. Takvimin, çiftçilerin arpa, buğday, kavuzlu buğday, bezelye, fiğ, saman, meyve, zeytin, kabuklu yemiş, kamış, şarap ve sığır yetiştirirken ifa ettiği çeşitli faaliyetlerini –ekim, ot yolma, hasat– gösterdiği doğrudur. Ancak, Wissowa, bunun, bütün bu ürünlerin tek bir çiftlikte üretildiği anlamına gelmediğini ve hatta hangilerinin üretildiğini bile göstermediğini varsaymaktadır.

Görece yüksek bir sermaye yatırımı gerektiren işletmeler doğrudan denetim altındaki köle emeğine dayanmaktaydı. Bu tür işletmeler zeytin plantasyonlarını, şarap bağlarını ve büyük ölçekli ihracat mahsullerini kapsamaktaydı. Cato'nun zamanında tahıl üretimi götürü çalışmayla yerine getiriliyor olabilirdi, ancak bu üretim gittikçe ücretini mahsulün bir kısmıyla ya da sabit bir miktarda alan köylü emeğine dayanan kiralanmış topraklara, *coloni*ye devredilmişti. Gittikçe bu ikinci sisteme geçiliyordu ve elimizdeki kaynaklar neredeyse sadece bu sistemden bahsetmektedir.

Köle plantasyonları, Yaşlı Cato (MÖ. 234-149) döneminden Varro'nun (MÖ. 116-27) zamanına kadar ciddi ölçüde yayılmıştı. Köle pazarına köle arzı düzenli olduğu müddetçe, köleler barakalarda tutuluyor, karıları veya mülkleri olmadan yaşıyorlar ve sıkı bir askerî disipline tabi tutuluyorlardı. Kadın köleler, o tarihlerde, üretime pek de koşulmuyordu. Genel olarak sadece çavuşlar (*vilicus*) evlenme (*contubernium*) ve mülk edinme (*peculium*) hakkına sahipken, Cato'nun döneminde şarap bağlarında çalışan köleler çoğunlukla zincire vuruluyor ve zorunlu olarak ağır yüklerin altına girdikleri için miktarı artır ılmış bir erzak

alıyorlardı. Geç cumhuriyet döneminde bu gibi köleler mülk üzerinde bulunan barakalarda uyurlar, sabah uyanırlar, 10 kişilik düzenli gruplar (*decuriae*) oluştururlar ve sonra çavuşları tarafından işe götürülürlerdi. Dolayısıyla özgür olmayan emek, tıpkı Yeni İmparatorluk dönemindeki Mısır'da kölelerde olduğu gibi, olabildiğince sömürülüyordu. Daha iyi durumdaki kıyafetleri çavuşun sorumlu olduğu depolarda tutuluyordu ve bunları sadece tatillerde ve özel durumlarda, yoklama esnasında giyebiliyorlardı. Hasta olan köleler için hastaneler ve çalışmak istemeyenler için ise hapishaneler mevcuttu.

Plantasyonlar genişledikçe, daha fazla köle ihtiyacı hâsıl oldu ve köle sahipleri, köleleri olabildiğince ucuza almaya çalıştılar. Köle statüsüne düşürülmüş suçluların hayli kullanışlı olduğu düşünülüyordu: 'kötüler daha zekiydi' (*velocior est animus improborum*). Köle arzı hâlâ sorun teşkil ediyordu, zira her ne kadar kölelere çocuk yaptıkları ve bunları besledikleri için ödül verilse de, rastgele cinsel ilişkinin hâlâ baskın olması (köle bir kadına duyulan çekim, Varro'nun belirttiği üzere, kaytarmaya duyulan eğilimi artıracaktı) köleler arasındaki doğum oranının kendi sayılarını idame ettirmek ve aslında köle nüfusunun önemli bir kısmını dahi ikame etmek için yeterli olmayacağı anlamına geliyordu. Dolayısıyla barakaları doldurmak için sürekli bir köle alımı yönünde büyük bir ihtiyaç vardı ve kölecilik emek gücünü çok hızlı bir şekilde erittiği için, köle arzının ucuz olması hayati bir önem taşıyordu.

Emeğe duyulan ihtiyaçtaki dalgalanmalara bağlı olarak, köle emeğini rasyonel bir şekilde sömürmek Roma'daki plantasyonların temel sorunlarından biriydi. Tıpkı bugün âtıl makinelerin kârı 'yiyip bitirdiğinin' altını çizdiğimiz gibi, Antikçağda köle sermayesi (*instrumentum vocale*) bir plantasyondan elde edilen kârı tümüyle tüketiyordu (krş. Cato, *Tarım Üzerine* 39.2). Plantasyonlar ilk başta orta büyüklükteydi ve Cato birkaç yüz akrelik bir alanı normal

addediyordu. Bu anlamda, mülklerin kendi içerisindeki ihtiyaçları karşılamak üzere çok az sayıda zanaat ifa ediliyordu ve dahası köleler, ucuz olduğu müddetçe, bunlara zanaat öğretmek gibi bir niyet de yoktu. Sonuçta ise, söz konusu mülkler dokumacılık, marangozluk ve tamir işleri için kendi emek güçlerini kullanırken, madeni mallar, açıkçası kölelerin giydiği bütün kıyafetler (örneğin, Atina köle kıyafetlerini Megara'dan ithal ediyordu), kölelerin yemesi için balık ve tuz, fıçıların koyulduğu çadırlar gibi diğer birçok ihtiyaç pazardan satın alınıyordu. Ayrıca neredeyse bütün mahsul, hatta yün bile, hammadde olarak satılıyordu.

Bütün bunların yanı sıra, kölelere ek olarak, hasat mevsiminde bedensel işler için özgür emek de kullanılırdı ve bu tip emek, köleleri (bir sermaye yatırımını temsil eden) boşa harcamamak için verimli olmayan topraklarda gündelik işler için kiralanıyordu. Söz konusu özgür emek, ilk başlarda bilhassa hasat zamanında hayatiydi, ancak bunların önemi zaman içinde göreli bir şekilde azaldı. Bunun bir nedeni özgür emeği büyük köle kitlelerin yanında kullanmanın tehlikeli olarak addedilmesiyken, diğer nedeni de özgür olmayan emeğin yarattığı genel bir psikolojik etkiydi. Varro, özgür emeğin mümkünse bir mevsimde bir günlüğüne kiralanmasını önermişti ve bu öneri söz konusu psikolojik etki hakkında bize çok şey söyler (Glaser ve Gummerus bu metni farklı şekilde yorumlamaktadır ama bana kalırsa Pernice onların iddialarını çürütmüştür).

Varro'nun zamanında gündelik işler için bir başka emek gücü daha bulunuyordu: borçlarını ödemek için çalışmak zorunda olan köylüler (*nexi, obaerati*). Eski çağlarda hasat mevsiminde ilave yardım için başka bir grup daha da vardı: Bağış sonucu toprak sahibi olan köylüler (*precarium*). *Precaria* statüsünde olanlar günümüzde hasat zamanında kendilerini mülke tabi kılmak için üzerinde patates yetiştirdikleri bir miktar toprak verilen ve Almanya'nın doğusunda bulunan sözüm ona özgür emekçilere hayli benziyorlardı.

Fakat mülklerde çalışan işçilerin [*Instleute*] ve sözleşmeli çalışanların aksine, bunların toprak üzerinde hiçbir hakları veya herhangi bir sözleşme güvenceleri yoktu (krş. M. Weber, "Die Lage der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland", *Schriften des Vereins für Sozialpolitik* 50 (1893), s. 773 ve devamı).

Cato'nun zamanı gibi erken bir tarihte hasat işlerinin çoğu, özgür emekçilerden müteşekkil ekiplere sahip yüklenicilere devredilmişti. Daha basit bir yöntemse mahsulü tarladan satmaktı ve bu yöntem hayli yaygındı. Ayrıca, hasat için sığır da kiralanıyordu. Cato bütün bu anlaşmalardan söz eder ve burada az miktarda sermaye yatırımı yapıldığını vurgular.

Mevsimlik işçi sorununun üstesinden gelmek için benimsenen çözüm şeklinin sonucu olarak Yaşlı Cato'nun MÖ. 2. yüzyıl için tanımladığı ideal mülk, üretim ve tüketim merkezi ve aynı zamanda hayli göreceli bir şekilde istihdam merkezi olarak pazarla yakından ilintiliydi. Elbette insanlar, kendi üretebilecekleri şeylerin satın alınmaması yönündeki eski ilkeye hâlâ sadıktılar, ancak bu ilke mülk ekonomisinin yapısına bağlı olarak pek de takip edilemiyordu. Gummerus'un zarif bir şekilde kanıtladığı üzere Cato döneminde para ekonomisi genişliyordu.

Bununla birlikte, büyük toprak sahipleri gittikçe daha fazla toprak edindikçe ve mülklerin ortalama büyüklüğü genişledikçe –elbette bu iki eğilim farklıdır ama uygulamada örtüşmüşlerdir– Varro'nun yaşadığı çağ gibi erken bir dönemde, daha fazla sayıda mülkte pazarda satılmak üzere yapılan tuğla ve çömleğin yanı sıra bu mülklerin kendi iç ihtiyaçları için üretim yapan zanaatkârlar da piyasaya çıkmaya başladı. Kadın köleler ise kölelerin giydiği kıyafetleri dikiyorlardı ki buna ne Cato'nun ne de Yunanların zamanından aşinayız (Varro erkek dokumacılardan bahseder ama ben bunların muhtemelen pazar için üretim yaptığı konusunda Gummerus'la hemfikirim. Bu faaliyet, ticaretten kâr elde et-

mek için yapılan bir sermaye yatırımıydı). Kadın köleler sadece büyük sermaye sahibi kişilerin karşılayabileceği önemli miktarda harcama içeren ve mülklerdeki zeytinyağı preslerinin yapımı için de kullanılıyorlardı. Fakat cumhuriyetin sonraki dönemlerinde, tarımın önemli niteliklerinden birisi de küçük parselleri kiracılara, *coloni*, kiralamaktı.

İç tüketim için mülklerde çalışan zanaatkârlar beklenebileceği üzere, kentleşmenin ve ticaretin pek de gelişmediği bölgelerde ortaya çıkan büyük plantasyonlarda görülebiliyordu. Varro'nun açıkça belirttiği üzere, kendi döneminde bile mülklerin ortalama boyutu vasıflı köle zanaatkârlara sermaye yatırmayı hayli riskli hâle getiriyordu. Fakat mülk ne kadar büyükse ve coğrafi olarak ne kadar iç bölgelerde bulunuyorsa, zanaatkârların ve *coloni*nin mülkün iç işleyişinde oynadığı rol o kadar büyük oluyordu.

Karşılıklı iyi niyete dayanan sözleşme (*locatio-conductio* biçimi) temelinde parsel kiralamak tam tarihini belirleyemeyeceğimiz bir dönemde vuku buldu, fakat bir feodal *precarium* olan eski bir feragat sayesinde (Mısır'da olduğu gibi) ortaya çıkmıştı. Cumhuriyet yıllarında *colonus*un toplumsal konumunu, mülkiyet haklarının sadece toprak sahiplerine karşı savunmasız bir durumda olmakla kalmadığı –ki bu durumda konumları bir *precarium* sahibine benziyordu– ama aynı zamanda üçüncü kişilere karşı da korumasız olmalarından –ne *precarium* sahibinin ne de kamusal topraklardaki kiracıların maruz kaldığı bir zaaf– yola çıkarak düşünebiliriz. Daha ziyade, *colonus*un sözleşmesi, toprak sahibi kiralanmış parselin üzerinde kalmasına izin vermezse, sadece tazminat almasına olanak sağlıyordu.

Cumhuriyet döneminde bütün bölgelerde *coloni* mevcuttu ve sayıları, büyük mülkler veya *latifundia*ların boyutları genişledikçe artıyordu. Bunların bazıları dağınıkken diğerleri bitişik arsalardan oluşan tekil mülklerdi. *Coloni* doğal olarak ilkinde daha yaygındı ama iki tür mülklerde de görülebiliyordu. Tarım reformu umudu zayıfladıkça İtalyan köylüler gittikçe

genişleyen mülklerde kiracı olarak çalışmak zorunda kaldılar. Yayılmacı devlet, vilayetlerde kısmen kamulaştırmalarla kısmen de başka yöntemlere başvurarak yöneticilerin veya aristokratik ailelerin topraklarına el koymak suretiyle büyük bölgeler ele geçirdi ve bu topraklara *precarium* sahibinin haklarına benzer haklara sahip *coloni* veya köylüleri yerleştirdi.

MÖ. 100 civarı gibi erken bir tarihte, bir mülkün kendi işini kendisinin görmesinin mi (yani, köle kullanarak) yoksa kiracılara kiralanmasının mı daha avantajlı olduğuna dair akademik tartışmalar başladı. Pratikte köleler ucuza geldikçe (cumhuriyet döneminde olduğu gibi) tartışmalar köle emeğinin kullanımı öne çıkıyordu, fakat o dönemlerde dahi, köleler sadece emek yoğunluklu tarımın yapıldığı plantasyonlardaki üretimde kullanılabiliyordu. Tahılın ekildiği toprakların çoğu kısmı, bilhassa genişleyen mülklerin kullanılmayan yerleri (*agri longinquiores*) muhtemelen Varro'nun zamanında (kendisi bundan bahsetmese bile) kiracılara bırakılmıştı, ki bunun sonraki dönemler için geçerli olduğunu biliyoruz. Büyük bir mülk peşin satılan mahsullere ne kadar az odaklanırsa, tarlaları köylüler, *coloni,* arasında dağıtma eğilimi o kadar güçlü oluyordu. Varro'nun zamanından önce dahi, *coloni*nin tarım toplumunun bilindik bir ögesi olduğu kesinlikle açıktır. Sezar (*İç Savaş* 1.34.2), bunların köleleri ve azatlılarla birlikte toprak sahibine bağımlı olduklarından bahseder. Dolayısıyla cumhuriyetin geç dönemlerinde *coloni,* çoktandır bir miktar sığır dışında mülksüz, topraklar ve toprağın işlenmesi karşılığında kira ödeyen ve toprağı, toprak sahibinin buyrukları doğrultusunda ekip biçen büyük mülklerdeki [*Gutsinsassen*] kayıtlı kiracılardan oluşuyordu. Bazen bir mülk üzerindeki bütün *coloni* için nitelik açısından, bizim Alman 'çalışma yönetmelikleri'ne [*Arbeitsordnungen*] benzer bir genel yönerge yayınlanırdı. Genellikle *coloni* toprak sahibinden borç alır, taşınırlarını rehin olarak gösterir, dolayısıyla daha da bağımlı hâle gelirdi.

Kiracılar ne ölçüde ortakçıya dönüşmüştü? Öncelik-

le Batı vilayetlerinde imparatorluğun geç dönemlerine değin, özel mülkiyet üzerinde ortakçılık yapıldığına dair elimizde hiçbir belge olmadığının altını çizmeliyiz. Fakat her hâlükârda sonucu belirleyici faktör, daima kiracının ilk başta olabildiğince çok ürün elde edecek şekilde tarlasını işlemesi yönündeki görevini yerine getirip getirmediği, dolayısıyla toprak sahibine mahsulün bir kısmını olabildiğince fazla verip vermediği veya alternatif olarak, kiracının rant ödeyen ve karşılığında anlaşmada belirtildiği üzere, toprağı işleme hakkını elinde tutan kişi olarak görülüp görülmediğiydi. Bununla birlikte para rantının ödendiği ikinci durum geçerli olsa bile ve teçhizat toprak sahibi tarafından sağlanıyorsa, başından itibaren ilk durum geçerli olsa gerektir. Günümüzün deyimiyle toprak sahibi, toprağını 'kiracıları aracılığıyla' (*per colonos*) 'işleten' (*exercet*) kişiydi.

Dahası *coloni*nin imzaladığı kiracılık sözleşmesine bağlı olarak, ihtiyaç hâsıl olduğunda mülklerinde emek hizmeti vermek zorunda olması da mantıksal olarak muhtemeldi. Her ne kadar mevcut kaynaklar bunu doğrulamasa ve Varro bundan bahsetmese bile böyle bir ihtimal mevcuttu. Sonraki dönemlerde kendi mülklerinde çalışan kiracıların toprak beyinden yiyecek almak ve bir çavuşun gözetiminde çalışmak suretiyle, Antikçağda özgür emek sahiplerinin maruz kaldığı muameleyi gördüğünü biliyoruz (ama bu, bir belgenin tartışmalı bir yorumuna dayanmaktadır).

Dolayısıyla büyük mülk sahipleri gittikçe daha fazla toprak ele geçirmeye, büyük çiftçi kitleleri ise feshedilebilir anlaşmalarla kiracı sıfatıyla bulundukları toprakları işlemeye başladılar çünkü *coloni*nin ele geçirdiği toprağın bir kısmı, ilk başta tapu sahipleri tarafından ekilip biçiliyordu. Benzer şekilde, önceleri kendileri silahlanmış küçük çiftçilerden (her *polis*de olduğu üzere) oluşan ordu, ilk başta topraksızdı (*capite censi*) ama sonraları, *coloni*nin gittikçe küçük çiftçilerin yerini aldığı bir düzende, devletin teçhizatlandırdığı bir güce dönüştü.

Toprak beyleri kentte yaşayıp kentin siyasi yaşamıyla meşgul olmaları nedeniyle mülklerinde bulunmadıkları için bu mülkler cumhuriyet yıllarında hayli kötü bir şekilde yönetiliyordu. Genel olarak toprak beyleri, çavuştan rapor almak için sadece ara sıra mülklerine uğruyorlardı. Onların mülklerinin nasıl yönetildiğine dair bilgilerinin kıt olduğu – ve her yeni kuşakta bu bilgisizliğin biraz daha arttığı– tarım kılavuzlarında geçen basit kurallarla da ortaya çıkmıştır. Sadece değerli ihracat ürünleri, özellikle de zeytin ve şarap için hesaplar titizlikle tutuluyordu. Maddi gelir, yalnızca mülk sahibinin talep ettiğinden ibaretti ve bundan başka bir gelir yoktu. Bu durum, neden hiçbir kredinin de uygun olmadığı geniş çaplı tarımsal iyileştirmelere ilgi duyulmadığını açıklıyor.

Bu durum, ayrıca, üzüm ve zeytin ürünlerinin neden dallarından satıldığını da açıklıyor. Bu gibi ürünlerin ekilip biçilmesi yoğun fiziksel emek harcanan bir süreç gerektiriyordu ama fazla dikkat istemiyordu. Bununla birlikte, tahıl üretimi yoğun bir teknolojik emek gerektiriyordu ve mahsul, genellikle, malikâne mülklerinin kendi ihtiyaçları için kullanılıyordu. Muhtemelen yerel pazarlardaki sınırlı ihtiyaçlar *coloni* tarafından karşılanıyordu. Roma'da olduğu üzere, tahıl ihtiyacı devletin denetimi altında denizaşırı bölgelerden yapılan ithalatla gideriliyordu. Bu ithâl kalemler açık pazardan temin edilemiyordu ve bunların kentli kitlelere dağıtılacak en büyük kısmı, gittikçe artan bir şekilde, tabi halklardan haraç olarak toplanıyordu.

Roma aristokrasisinin yönetimde olduğu her yerde, büyük toprak mülklerinin kurulması daha da güçlü bir eğilimdi. Bunun nedeni, kısmen Roma hükümetinin genelde denizaşırı topraklarda kendi denetimi altındaki oligarşik rejimleri desteklemesi ve aslında, siyasi destek alabilmek için bu rejimlere bağlı olmasıydı. Bu, büyük mülklere verilen dolaylı bir destekken, doğrudan desteğin biçimi, Romalıların, toprağı ve toprak hukukunu başından atmasıydı. Bu konu-

yu, colonate üzerine olan kısımda tartışacağız ama burada da birkaç noktaya değinebiliriz.

Tam anlamıyla özel mülk olmayan topraklar, yasal statüleri açısından çok büyük farklılık sergiliyorlardı. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, kamusal arazilerden elde edilen topraklar –*ager publicus populi Romani* (Roma halklarının kamusal toprakları)– özel hukukta, ilk başta, *possessiones* olarak sınıflandırılmıştı. Fakat İtalya'daki *ager publicus*, kısmen önceden ele geçirilmiş toprakların (*occupationes*) özel mülke dönüştürülmesi, kısmen de Sezar'ın Campania'da ve Triumvirlik'in genel olarak yaptığı dev toprak tahsislerinin (*assignationes*) sonucu olarak dağıtılmış ve ortadan kalkmıştı. Geriye kalan az miktarda toprak (*subseciva*), Domitian tarafından gecekondulara ayrılmıştı. Akabinde ortaya çıkan durum, Sezar'ın yaptığı dağıtımlardan sonra, belediye arazileri dışında ekilip biçilmeye elverişli bir arazinin yokluğuydu. Dolayısıyla bu tarihten sonra, Roma devletinin elinde kalan toprakların hepsi vilayetlerde bulunuyordu.

Yazılı kira sözleşmeleriyle kamusal arazilerden toprak edinmesine izin verilenler her zaman Romalılarla *commercium*, yani ticaret yapma hakkından yararlanan insanlardı. Fakat bu durumda ortaya bir sorun çıkıyordu: Bu gibi kiracıların kiralama süreleri kısıtlı bile olsa, üçüncü taraflara karşı hakları tam bir yasal koruma altında mıydı? Mitteis bunun aksini düşünmektedir ama ben bu haklara sahip olduklarından eminim ve Hyginus da bunu doğrulamaktadır.

Elbette, özel mülk üzerinde bulunan *coloni*nin yasal işlemlere girişemeyeceği açıktı ve bunun nedeni onların toplumsal konumlarıydı. İnsanların kamuya ait toprakları kiraladığı yerlerdeki durum ise hem hukukta hem de uygulamada farklıydı.

Kamuya ait topraklardaki kiraların bir başkasına devri (*vicarius*) yetkililerin onayıyla mümkündü. Fakat Roma mahkemelerine tebaadan ziyade Roma yasal topluluğunun üyeleri, yani Roma yurttaşları ve müttefikleri başvurabili-

yordu. Tebaa, Roma'ya ait topraklara yerleştiği zaman ya yazılı kira sözleşmelerine ya da geleneksel haraçlar sayesinde sahiplik hakları haraca ve feshe tabi olan *precaria* hâlini alıyordu. Böyle *precaria* sahipleri, genellikle işgal edilmiş ve kamulaştırılmış toprakların eski sahipleriydi ve censorlerin keyfi yetkileri tarafından veya bir sömürgenin kurulması için, toprağın nasıl kullanıldığına bağlı olarak yerleri değiştirilene dek topraklarında kalmayı sürdürüyorlardı.

Bütün arazilerin kiralanması, aslında, toprağın belirlenmiş dönemler için kiralanması işlemi sonucunda ortaya çıkmış olağan koşulların revize edilmesinden başka bir şey değildi. Bununla birlikte, iltizam bambaşka bir olguydu çünkü bu, her şeyden öte, kiracıların borçlarının toplanması anlamına geliyordu ve bu toplama işi için yapılan sözleşme açık artırmayla bir publicanlara satılıyordu. Şimdi, tek bir kişi, iki işletme türüyle –arazilerin kiralanması ve iltizam– ilgili faaliyetleri bir arada yürütebiliyordu. Büyük ölçekli bir işletmeci, araziyi kiraladığı ve aynı zamanda, o toprak, *coloni,* üzerinde bulunan köylülerden vergi toplama hakkını edindiği bir sözleşme imzaladığı veya kamuya ait araziyi devren kiraladığı zaman bu durum ortaya çıkıyordu. Sonuç olarak, yasal tahrir dönemlerine ve *precarium* sahipliğinin doğurduğu koşullara tabi olan [kamuya ait toprakların] eski mülkiyet biçimlerinin yanı sıra özellikle iyileştirilmesi gereken topraklarda kalıtsal kiralara bağlı olarak yeni ilişki biçimleri ortaya çıkmıştı.

MÖ. 111 gibi erken bir dönemde, bir tarım yasası, kalıtsal kira olarak verilen Afrika arazilerinden toplanacak vergi miktarını tespit etmişti ve bu durum, kamuya ait arazilerin, kademeli biçimde bir sonraki kuşağa aktarılabilmesi için rant veya harç ücreti karşılığında 100 yıl veya daha fazla bir süre boyunca sözleşmeyle kiralanabileceğine dair bir kurala dönüşmüştü. Sonrasında, yüklenici (*mancipes*), araziyi büyük bir işletme olarak devren kiraya mı vereceğine yoksa bizzat mı işleyeceğine karar veriyordu.

Mitteis'in itirazlarına rağmen, ben, hâlâ, *coloni*ye devren kiralamalarla birlikte zaman sınırı olmayan büyük ölçekli kiralama sisteminin –Konstantin'in MS. 319 tarihli yasasında açık bir biçimde ortaya çıkan bir sistemin (Iustinianus Yasası 11.63.1)– MS. 100 yılı civarında aslen Hyginus tarafından bilindiğine inanıyorum (*De condicionibus agrorum, Die Schriften der romischen Feldmeasser* içerisinde, der. K. Lachmann, vd., 2 cilt, Berlin 1848-52, 1. cilt, s. 116). Bu noktada, Mitteis ve Schulten'in varsayımlarının aksine, 100 yıllık bir kiranın kalıcı bir kiralama işlemi olmadığını belirtmemiz gerekiyor: İngiltere'deki kullanım biçimlerini düşünün. Fakat Hyginus'da bahsi geçen yüklenici (*mancipes*) –bu kişiyi toprağa miras bırakabileceği kiracılarla birlikte yerleşen bir girişimci olarak görmediğimiz takdirde ki bu bana pek mümkün görünmüyor– belli ki Konstantin'in yasasında sözü edilen yüklenicinin (*emphyteuticarius*) önceliydi.

Mitteis'in bu konudaki iddiaları esas olarak çıkarsamalara dayanmaktadır ve belgeler tarafından desteklenmemektedir. Mısır'da *katoikoi*ye yapılan göndermeler nasıl ki illa köylülerden bahsetmiyorsa Hyginus da 'bitişikteki bütün toprak sahipleri'nden (*proximi quique possessores*) söz ettiğinde illa köylüleri kastetmiyordu. Kalıtsal sözleşmelere sahip küçük ölçekli kiracılardan Roma'da daha az söz edilse bile, tıpkı Yunan hukuku gibi, Roma hukukunda da bahsediliyordu. Çünkü Roma yönetiminin ekonomik yapısı küçük ölçekli şehir siyasetine dayanan Yunanistan'dan farklıydı. Dahası bu grubun devlete toprakları için itibar kirası (*ager vectigalis*) ödemesi de kabul edilmiyordu. Ancak, Roma'nın ekonomik gelişiminin temel özelliği, açıktır ki özel veya yarı özel mülk olarak elde tutulan toprakların miktarındaki sürekli bir artıştı. Mitteis, imparatorluğun geç dönemleri söz konusu olduğunda, bu durumu kabul etmektedir. Yine de bunun cumhuriyetin geç dönemlerinde ortaya çıkması pek mümkün değildi çünkü yönetim o tarihlerde büyük yüklenicilerle (*mancipes*) iş tutarken, toprakları, büyük parseller

hâlinde onlara kiralamaktan kaçındığını varsaymamız için hiçbir neden yoktur.

Kesin olarak bilinmeyen bir tarihte olsa bile, çok erken bir dönemde kamuya ait topraklar zaman sınırını belirsiz bırakan şartlarla işgal edilmişti. Böyle işgallere, kamuya ait yollar (*viasii vicani*) dışında topraklarda olduğu üzere, senato kararnameleriyle onay verilmişti, dolayısıyla bunlar idari yönetmeliklere tabiydi ve teminat altına alınmıştı. Diğer durumlarda ise Afrika'daki kalıtsal kiralık topraklarda (*ager privatus vectigalisque*) olduğu üzere, bu gibi topraklara meclisten geçen bir yasayla onay veriliyordu.

Bunun sonucu olarak, Roma'ya ait toprakların sadece küçük bir kısmı devletin belirli eğilimlere sahip düzenli toprak yasasının etkisi altındaydı. Çok sayıda toprak sahibi, toprağını belirli koşullarla elinde tutabiliyor, bu koşulların çoğu, sürenin feshedilebilirliğini içeriyordu. Bu anlamda, söz konusu mülkler gerçekten de *precaria* konumundaydı. Bunun yanı sıra Roma devleti dışındaki topraklara –'yabancı topraklardaki' araziler (*ager peregrinus*)– sahip bir grup da vardı.

Latin Birliği içerisinde, toprağın hukuki statüsü ve Romalılarla ticaret yapma hakkı, anlaşmalarla düzenleniyordu. İki tarafın –Romalı ve Latin– her birinin, diğerinin ulusal toprak hakkı üzerinde dönemden döneme değişen belirli bir payı mevcuttu. Bundan başka, Roma'nın denizaşırı mülklerindeki tam bir yasal özerklik bazı müttefik şehir devletleriyle (*civitates feoderatae*) imzalanan anlaşmalarla teminat altına alınıyordu. Bunun anlamı, yurttaşların kendi toprak kanunlarıyla toprak edinebildiği ve feshedilemez haklara sahip olduğuydu. Bununla birlikte, denizaşırı mülklerde bulunan toprakların çoğu kamuya (*ager publicus*) aitti ve bu anlamda, Romalı merkezi otoritelerin doğrudan denetimi altındaydı. Söz konusu topraklar ya kamulaştırılmıştı ya da fethedilen bölgelerin sınırları içerisinde kalıyordu ve bunların bir kısmı –muhtemelen büyükçe bir kısmı– haraç karşılığında geçici olarak bölgesel şehir devletlerine bırakılmış gibi görünüyordu. Bu

topraklar sadece yukarıda tarif edilen sınır hatlarına (*ager per extremitatem mensura comprehensus*) ihtiyaç duyulduğu zaman tahrir ediliyordu (Mitteis'in de belirttiği üzere, devletin MS. 4. yüzyılda bu toprakları yeniden ele geçirme çabaları bu ciddi ekonomik sıkıntılara yol açmıştı). Toprakların şehir devletlerine bu şekilde bırakılması birçok nedenden, özellikle ilk başta belirli bir süre için ve sonrasında kalıcı olarak, kendi topraklarında devlete ödenmesi gereken vergilerin toplama hakkının sözleşmeyle devredilmesinden kaynaklanmış olabilir. Nitekim bu uygulama Ptolemaik yönetimi altındaki Suriye'de zaten görülebiliyordu.

Denizaşırı toprakların bir diğer kısmı, geçici olarak yabancı (*ager peregrinus*) statüsünde tarif ediliyordu. Bunun anlamı, bu statünün idari emirlerden ziyade yasayla feshedilebileceğiydi. Söz konusu topraklar Afrika'daki *stipendiarii*nin, yani haraç ödemesi gereken ve topraklarını Roma özel hukukundan ziyade, kendi kanunlarıyla elinde tutabilen veya kamuya ait toprakları kiralayan büyük toprak sahiplerinin elindeki toprakları içeriyordu. Bu durumsa valilerin, tebaanın elindeki bütün mülklerde mümkün olduğu üzere, mülkiyet hakkını değiştirebileceği anlamına geliyordu.

Nihayetinde, denizaşırı topraklardaki arazilerin bir kısmı, haraç ödemesi gereken topluluklara aitti ve bu anlamda *civitates stipendiariae* olarak adlandırılıyordu ve bu durumda mülkiyet meselesi *precarium*un doğasında yatıyordu: bu, MÖ. 170 tarihli *Senatusconsultum de Thisbaeis*te *hemon heneken echein exeinai* olarak çevrilen, "Bu toprakları ellerinde tutmalarını ve yararlanmalarını biz buyuruyoruz" formülüne dayanarak tanımlanmamış bir süre boyunca senato kararıyla verilebilen feshedilebilir bir ayrıcalıktı (krş. C. Bruns, *Fontes Iuris Romani Antiqui*, 7. baskı, Tübingen, 1909, s. 167). Bu gibi topraklar, her zaman haraca tabiydi (*stipendium* askerî harcamalar için düzenli bir ödemeydi) ve Roma'nın kamuya ait topraklarına asla dâhil edilmiyordu.

Senato'nun kamuya ait toprakları elden çıkarma ve vi-

layetlerdeki mülkiyet hukukunu değiştirme yetkisi, zaman içinde dönüşüme uğradı. Bu meselenin ayrıntılarına burada giremeyiz ama genel olarak bu yetkinin düzenli bir şekilde genişlediğini ve beraberinde Roma'nın imparatorluğun devasa toprakları üzerindeki oligarşik gücünün de düzenli bir şekilde arttığını söyleyebiliriz. Toprakları ele geçirmek için mevcut olan olasılıklar, yukarıda değindiğimiz taslağın da gösterdiği üzere, bir hayli fazlaydı. Ben sadece cumhuriyetin son döneminde Roma'ya ait muazzam topraklara yerleştirilmiş nüfusun çoğunun, herhangi bir sözleşmenin güvencesi altında olmaması olgusunun altını çizmek isterim. Bu topraklara dair haklar ne olursa olun, topraklar feshedilebilir statüdeydiler ve üzerindekiler *precaria* konumundaydı. Bu, bilhassa toprağı işleyen köylüler için geçerliydi. Kamulaştırılmış topraklarda veya fethedilen bölgelerdeki arazilerde veya haraç ödeme yükümlülüğü (*stipendiarii*) altında olan mülk sahiplerine veya şehir devletlerine ait topraklarda yaşayanların hepsi, Helen devletlerinin *ethne*si ve özellikle Ptolemaik dönemin Mısırı 'nın *laoi*siyle aynı konumdaydılar.

Başka bir deyişle köylüler, valilerin keyfî otoritesine tabiydiler ve işlerine karışılmadığı ölçüde mültezimlerin de insafına kalmışlardı. Kişisel statüleri ve işledikleri topraklar üzerindeki hakları güvence altında değildi. Tek çareleri, Verres örneğinde olduğu üzere, Roma'da hukuki işlem başlatmalarıydı. Elbette böylesi işlemler, köylülerin tek başlarına pek de yerine getiremeyeceği (Cicero'nun ithamnamesinde sayıları çok fazla da olsa) koşullar olarak, sadece davacıların güçlü hamileri ve bol miktarda parası olması durumunda başlatılabilirdi.

Bütün bunlardan, Roma Cumhuriyeti döneminde her bir valinin –Verres gibi olanların yanı sıra 'normal' olanların da – köylülerin ekip biçmesi için elverişli olan toprak miktarını azaltmaya ve kölelerin çalıştığı büyük mülkleri çoğaltmaya eğilimli olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Leonti topraklarının paylaşımı hakkında Cicero tarafından verilen sayılar bunun çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir.

Benzer şekilde, siyasi ve ekonomik hakların ölçeğine dair karmaşık ve hiyerarşik sistem de aynı doğrultuda çalışıyordu ve Roma Cumhuriyeti'nin gücü tam olarak bu hiyerarşik sisteme dayanıyordu. Örneğin sadece bütün haklara sahip Roma yurttaşları tam seyahat özgürlüğüne sahipken, Latinlere tanınan haklara sahip yurttaşlar siyasi sorumluluklarını yerine getirmedikleri için kendi topluluklarının talebiyle Roma'dan atılabiliyorlardı. İmparatorluğa dâhil bütün diğer topluluk üyelerine de müttefik ya da tebaa statüsünden bağımsız olarak, aynı muamelede bulunuluyordu. Elbette uygulamada Roma yurttaşı olmayan birçok kişi hayli özgür bir şekilde seyahat edebiliyordu ama yasal olarak her an evlerine gönderilebilir veya yurtlarından çağrılabilirlerdi.

Bu durum, tarım toplumunun yapısında imparatorluğun geç dönemlerine kadar, kendini tam anlamıyla göstermeyen bazı sonuçlara yol açtı. Dahası, tebaanın ticaret hakkına (*commercium*) ve evlenme hakkına (*connubium*) getirilen bazı kısıtlamalar da hayli önemliydi. Örneğin bu ikinci mesele mülkün miras yoluyla devrini de içeriyordu. Dolayısıyla her bir müttefik topluluğun veya tabiyet altındaki topluluğun mülkiyet haklarını da etkilemişti. Bu durum, anlaşmalar aracılığıyla veya daha sıklıkla valilerin kararları ve lütuflarıyla düzenleniyordu.

Dahası, konunun bir diğer yönü de Romalı soyluların mülkiyet, miras ve toprak satışı gibi konuları –genellikle de, Romalı avamın geleneksel hakları hilafına– düzenleyebilmek için tam da istedikleri türde kanunun çıkarılabileceği bir arazi değerlendirme sistemi oluşturmak adına imparatorluk fermanlarını kullanmalarıydı. Bu örüntü, İngiliz aristokrasisinin hakkaniyet hukuku oluşturmak için eski temyiz mahkemesini kullanış biçimiyle karşılaştırılabilir.

Konunun diğer bütün yönlerinde olduğu gibi, bu yönünde de ortaya çıkan sonuç, bir andan Roma burjuvazisinin vilayetlerde ayrıcalıklı bir konum kazanması ve böylece kâr elde etme olasılığının artmasıyken diğer yandan da ayrıca-

lıklı olmayan vilayetlerin ekonomik bağımlılığın pekişmesiydi. Çünkü özellikle vergi toplama işinin equester publicanlara devredildiği bölgelerde borçluluk oranları muazzam ölçüde artmıştı.

Bu, Mithridates'in bir günde 100.000 Romalıyı katlettiği, MÖ. 88 tarihli 'Sicilya Vesperleri'nin arkasındaki esas nedendi. Ferrero ve diğerlerinin haklı bir şekilde vurguladığı üzere, Mithridates'in başarısı her şeyden önce Solon'unkine benzeyen yeni bir *seisachtheia* olarak, bütün borçların iptali yönünde yaptığı devrimci bir çağrıdan kaynaklanıyordu. Bu çağrı Antikçağda bu yönde yapılan son çağrı olacaktı (Catilina gerçekten de borç batağına saplanmış eski aristokratik toprak sahiplerinden oluşan küçük bir grubu temsil ediyordu). Mithridates, verdiği söz sayesinde, tam da aynı dönemde, İtalya'daki orta sınıfların Roma yurttaşlarının ayrıcalıklarına sahip olabilmek için Sosyal Savaş'a kalkışarak Roma yönetimine karşı mücadele etmeleri gibi, Roma yönetimine karşı Yakın Doğu'daki orta sınıfların desteğini elde edebilmişti. Romalı equesterler ise söz konusu talebe karşı çıkıyorlardı çünkü vilayetleri, özellikle de vilayet topraklarını yağmalama konusundaki tekellerini kaybetmek istemiyorlardı.

Söz konusu büyük mücadeleden zaferle ayrılanlar Romalı soylular oldu. Kendileri için hiçbir şeye mal olmayan bazı tavizler karşılığında İtalyan orta sınıflarıyla barış yapmışlardı. Söz konusu tavizlerin siyasi ve ekonomik bedelini, Sulla'nın restorasyon rejimi sayesinde Roma'nın equester orta sınıfları ödemişti. Siyasi anlamda Caius Gracchus'un kendilerine vermiş olduğu mahkemelerin denetimini kaybetmişlerken, ekonomik olarak yine Gracchus'a borçlu oldukları, Küçük Asya'nın haracının iltizamından elde ettikleri geliri de kaybetmişlerdi.

Yine de bu değişimlerin sonucunda, equesterler Sezarcılığı desteklemeye başladılar. Dolayısıyla ekonomik ve askerî çıkarlarını Sezar'ın iktidarı ele geçirmesiyle koruyacaklarını düşündüler.

7

Roma İmparatorluğu

Roma İmparatorluğu döneminde *polis,* eski dünyada zaferden zafere koşarak genişlemeye devam etti. Makedonyalıların Türkistan sınırında Alexandrescahata 'yı kurmasıyla birlikte *polis*i Uzak Doğu'ya taşımaları gibi, Romalılar da, Lusitanyanları birleştirerek Batının en ücra köşelerine kadar ulaşmışlardı. Kolonileşme ve şehirleşme siyasaları sayesinde, *polis*in hükmünü İngiltere, Galya, Moritanya topraklarına, Ren ve Tuna boylarına kadar yaymayı başardılar.

Batı'daysa aslında Helenistik devletlerden daha büyük alanları kaplayan bölgeler şehirlere 'tahsis edilmişti.' Romalılar, kısmen yerel yönetimleri şehir merkezlerinin denetimi altına sokarak, kısmen de en yüksek vergileri ödeyen kişilerin arasından kalıtsal meclis üyelerinden (*decuriones*) oluşan ayrıcalıklı bir tabaka yaratarak hem doğrudan hem de dolaylı bir zorlamayla büyük toprak sahiplerinin tümünü ya da en azından bir kısmını şehirlere göç etmeye ikna edebildiler.

Bu anlamda, Strabon'un, Allobroges'in başkenti olan Viyana'yı tarif ederken söylediği şeyler, Atina'nın Attika'nın başkenti olduktan sonraki hâli için de geçerliydi. Büyük toprak sahipleri olan Eupatridlerin Atina'da yaşaması gibi, Allobrogeslilerin (*auto to asty oikountes*) 'en ayrıcalılıkları' Viyana'da (*epiphanestatoi*) yaşarken, köylüler (*geōrgountes*) köylerde (*kōmai*) yaşıyorlar ve kırsal pleb nüfusunu oluşturuyorlardı. Roma yönetimi, artık kentli hâle gelmiş toprak sahipleri olan en ayrıcalıklı sınıfın desteğine dayanıyordu. Zamanla Roma yurttaşlığı elde etme fırsatına sahip olan grup bunlardı.

Devlette olduğu kadar dinsel yapıda da asıl Hristiyan gruplar ilk baştan itibaren kentli küçük burjuvazi arasından geliyordu (zorla dinden döndürme uygulaması sona erene dek bu durum sürdü). Bu anlamda taşralılar için sarf edilen ve kasaba sakinlerinin kullanımında küçümseme çağrışımı yaratan *paganus* sözcüğü, askerî monarşi döneminde, siviller için kullanılmış ve sonrasında ise kilise tarafından kâfirlere yöneltilmişti. Kilise, kendisini devlet içinde devlet olarak örgütlemeye başladığında, piskoposların kentte ikame etme zorunluluğu yönünde bir ilke ortaya çıktı ve bu, sonraları daha da sert bir şekilde uygulanmaya başladı.

Tıpkı Yunanlar gibi, Romalıların sinoizmine de genelde ekonomik ve siyasi çıkarlar arasındaki çatışmalar eşlik ediyordu. Yunanistan'da Mantineia ve Patras'ın ortadan kalkması, toprak sahiplerinin kendi mülklerinde yaşamak istemesiyle bağlantılıydı ve buna benzer davranışlar Roma İmparatorluğu'nda sinoizm aarcılığıyla şehirleşmeye karşı bir dirence yol açmıştı. Bu direnç, şehirleşme iç bölgelere yayıldıkça arttı çünkü buralarda deniz ticaretine sermaye yatırımı için daha da az fırsat vardı. Her hâlükârda, özellikle büyük ve tabi hinterlantlara sahip şehirlerin kurulması, toprak sahiplerinin topraklarının olduğu bölgelerde yaşamadığı ve mülklerinde kölelerin çalıştığı veya buraları *coloni*nin işlettiği anlamına geliyordu.

3. yüzyıldan itibaren, şehirleşme gittikçe daha ciddi engellerle karşılaşmaya başladı. Bu gelişmenin arkasında yatan nedenleri düşünmeden evvel, şu sorunun ışığında bir kez daha antik *polis*in temel özelliklerini gözden geçirelim: *Polis* ve Ortaçağ kenti, hangi açılardan benzer ve farklıydı?

Benzerlikleri şunlardı: burjuvaziye has bir durum olarak toprak sahipliği ve pazara katılımın bir araya gelmesi; ticaretten gelen kârlarla toprakların kademeli bir şekilde artışı; topraksızların 'misafir' (metikler) olarak değerlendirilmesi; şehir yönetimine verilen yurttaş liturjileri; yurttaş topluluğun askerî örgütlenmesi; özellikle askerî öneme sahip işler-

de çalışan yurttaş ve süvari sınıfını piyadelerden ayıran toplumsal mesafe. Bütün bu ögeler, tıpkı antik *polis*te olduğu gibi, Ortaçağın başlarındaki şehirlerde de mevcuttu.

Bununla birlikte farklılıklar da epey çarpıcıydı. İlk başta, Ortaçağ şehirlerinin toplumsal yapısının nasıl da büyük bir çeşitlilik gösterdiğini düşünmeliyiz. Şimdi, aynı zamanda şövalye de olan aristokrasinin durumu gibi tek bir temel ögeye bakalım: Antikçağda şehir nüvelerine her yerde ve her zaman rastlanırken, Ortaçağ örnekleri farklılaşıyordu. Cenova'nın ilk dönemleri antik bir şehri andırırken, Floransa'da yurttaşlar topluluğu, toprak sahibi aristokrasiyi şehre göç etmeye (*incasamento*) zorlamıştı, hatta Floransa tarihinde cezai bir yaptırım olarak halkın soylular sınıfına yükseltildiği bile olmuştu. Bu anlamda, birçok şehirde aristokratlar doğrudan ve dolaylı yollardan loncalara katılmaya mecbur bırakılırken, Freiburg im Breisgau gibi diğer şehirlerde, aristokratlar hepten dışarıda bırakılmıştı. Nihayetinde, birçoğu büyük ölçekli olan çok sayıda şehirde, aynı zamanda şövalyelik de yapan patrici sınıfı burjuvazinin içinden doğmuştu.

Bu açıdan Ortaçağ şehirleriyle arasında birçok farklılık olduğu aşikârdır. Yine de birtakım genellemelerde bulunabiliriz. Ticari çıkarların ve ticarete dayalı bir zenginliğin baskın olduğu Akdeniz'in kıyı şehirleri, Antik dönemin büyük şehirlerine en yakın türü teşkil ederken, Ortaçağda sanayi şehirleri biçim açısından eski *polis*ten hayli farklıydı.

Büyük ölçekli ekonomik tesisleri ele alırken her daim ortaya çıktığı gibi, söz konusu farklılıklar ister istemez yakınsaklık gösterecektir. Bununla birlikte, söz konusu çıkarım, işletme sermayesi kurumlarındaki ayrıksı gelişmelerin, esasında Floransa gibi sanayi şehirlerinde ortaya çıktığını söyleyen Lastig'in savından destek alırken, Goldschmidt'in itirazlarını çürütüyordu. Örneğin bu gibi sanayi şehirlerinde loncaların toplumsal gücüne ve üretimin loncalarda örgütlenmesine bağlı olarak yeni bir emek yapısının ortaya çıktığı açıktı. Bu, özgür emeğin ilk büyük ölçekli örgütlenmesiydi

çünkü Antik çağda buna yönelik ilk adımlar atılmakla birlikte sonuna kadar götürülmemişti.

Karolenj İmparatorluğu'nda bir köle pazarı mevcuttu ve denetleniyordu. Doğu Avrupa'nın hinterlandında köle ticareti varlığını korurken, Cenova gibi Akdeniz'in kıyı şehirlerinde de aynı durum geçerliydi. Fakat bu pazar, iç bölgelerde yer alan sanayi şehirlerinde ortadan kalkmıştı. Bu, örneğin serfliğin bu şehirlerde ilk başta bilinmediği anlamına gelmiyor. Tam tersine, yeni kurulan bir şehre göç eden zanaatkârların ve tüccarların büyük kısmı serfti ve bu insanlara, haraçlarından ve geride bıraktıklarından kâr elde etmek adına izin verenler –Antikçağda köle sahiplerinin 'dışarıda yaşayan' (*chōris oikountes*) kölelerden kâr elde etmeleri gibi– efendileriydi. Ortaçağ kentlerinde bu serfler, kişisel özgürlüklerini ancak yüzyıllar sonra ve adım adım kazanabildiler. Antik çağlarda kazancının bir kısmını (*apophora*) efendisine veren köleler gibi, bu serfler de zanaatkâr arkadaşlarının yanında bazı ticari işlerle uğraştılar.

Gelgelelim temel bir fark vardı. Ortaçağ şehirlerinde yaşayan özgür ve özgür olmayan emekçi kitleler, üyeleri özelinde mevcut sınıf karşıtlıklarının ötesine geçen ve açıktan tanımlanmış özgürlüklere sahip özerk toplulukları doğuran işlevsel birlikler oluşturmuşlardı. Tam da bu yüzden, işinin veya işlerdiği toprağın vergisini verenler Ortaçağ şehrini oluştururken, Antik dönemlerde şehir sadece zenginlerden oluşuyordu. En azından iç sanayi bölgeleri olarak adlandırdığımız yerlerde durum buydu ve özellikle bu gibi şehirlerde loncalar önemli bir nüfuza sahipti.

'İç bölgelerde yer alan şehir' dışarıyla hiçbir ticari bağa sahip olmayan bir şehir demek değildi. Şehirler böyle alanlarda asla gelişmediler. Bu deyim, daha ziyade üretim ve tüketimin yerel pazarlar çevresinde örgütlendiği şehirlere karşılık geliyordu. Benzer şekilde 'sanayi şehri' de sadece ve tamamen kendi imalat ürünlerini satarak tarımsal ihtiyaçlarını karşılayan şehir demek değildi. Bunun yerine, yoğunlaş-

mış bir serbest sanayinin ekonomik faaliyetin temelini oluşturduğu, böylece şehrin çevresindeki kırsal alandan ayrıldığı şehir türünü ifade ediyordu.

Tıpkı günümüze kadar varlığını sürdürdüğü şekliyle Moskova gibi, kölelerden ve hinterlandındaki mülklerden gelen gelire bağlı bir ekonomiye sahip olan bir şehir uç bir örnek teşkil ederken, onun karşı ucunda ekonomisi, deniz ticareti, denizaşırı yatırımları ve koloni plantasyonlarından elde ettiği kâra dayalı Cenova gibi şehirler yer alıyordu. Bu gibi uçlardaki Ortaçağ şehirleri, yukarıda betimlediğimiz Ortaçağ sanayi şehri gibi ara örneklerden ziyade antik *polis*i andırıyordu.

Elbette bu tür şehirler her zaman ayrı değillerdi. Sanayi ve ticaret şehirleri Venedik, Flaman şehirleri ve Ren ve Kuzey Almanya'daki birçok kasabada görebildiğimiz üzere iç içe geçmiş hâlde bulunuyordu. Dahası, Antik dönemde sanayinin *polis*in gelişiminde önem arz edebildiği de doğruydu. Bununla birlikte, tipik Ortaçağ şehri ve yine tipik antik *polis* arasında temel bir fark vardı. Her şeyden önce, Antikçağda sanayinin ekonomik olduğu kadar toplumsal konumu da, zenginliğin artışına paralel bir şekilde ilerlemiyordu. Dahası sanayi de Ortaçağın sanayi şehirlerinin sağladığı hâkimiyeti asla sağlayamamıştı. Ayrıca, modern kapitalist ilerlemenin özgül bir niteliği olan sanayi kapitalizmi, Ortaçağ sanayi şehirlerinde ortaya çıkan, antik *polis*de var olmayan yasal kurumlara bağlıydı.

Gerçekten de Antikçağdaki gelişim Ortaçağdakine ters düşüyordu. Antik *polis*in ilk yıllarındaki zanaatkâr, zaman ilerledikçe ve kölelere yatırılan sermaye çoğaldıkça statüsünü yitirdi. Bununla birlikte, Ortaçağda ilk başlarda düşük statüye sahip, özgür ve özgür olmayan insanlardan oluşan büyük bir kitle mevcuttu ve tıpkı Antikçağdaki muadilleri gibi onlar da tüccarlar tarafından küçümseniyorlar ve resmî kurumlardan dışlanıyorlardı. Bunlarsa sanatçılardı ve dönem içerisinde ekonomik ve siyasi önemleri artmıştı.

Antikçağda zanaatkâr birliklerinin kurulduğu doğrudur. Nitekim Liebenam ve Ziebarth'ın kitapları bunu göstermiştir. Fakat ortada bir fark da vardı. Tıpkı Ortaçağda olduğu gibi, ordunun ihtiyaç duyduğu malları üreten zanaatkârlar arkaik *polis*te seçimler ve askerî işlevler için birlikler kursalar da eski dünyanın 'klasik' döneminde zanaatkâr örgütlerinin herhangi bir önemi yoktu. Ancak köle alım satımının değeri görece azaldıkça bu birlikler önem kazanmaya başladı. Fakat bunlar bile Ortaçağ loncalarının sahip olduğu tipik yasal haklardan yoksundu. Antik dönemde kapitalizm ne zaman mutlak bir düşüş yaşadı, işte o zaman zanaatkâr grupları yasal haklar edinmeye başladılar. L. M. Hartmann bu gelişmeye dikkatimizi çekmekte haklıdır.

Dolayısıyla ortada iki temel tezat vardı: (1) Ortaçağ şehrinin en temel özelliği olan loncalar ve loncaların şehirli patricilere karşı sürdürdüğü mücadele antik *polis*te ve özellikle zanaata dayalı şehirlerde mevcut değildi. (2) Keza Ortaçağ şehirlerinde, Antik dönemin özgür şehirlerinin en temel özelliği olan, köylülerin patricilere karşı mücadelesine ve yukarıda değindiğimiz üzere, hoplit *polis*inin oluşumuna rastlanmıoyrdu ki bunun asıl anlamı, siyasi hâkimiyetin askerî hizmet için uygun olan köylülere geçmesi demekti. Tipik bir Ortaçağ şehri, köylülerin tümünün yurttaş haklarından yararlanmasının önüne geçerek işe başlardı; sonrasında ise şehir, onları 'dışarlıklı yurttaşlar' (*Ausbürger*) sıfatıyla korumaya kalkışınca, soylular ve prensler buna karşı çıkardı. Ortaçağ şehirlerinde zengin yurttaşların topraklara el koyması, şehirlerin bu şekilde büyüdüğü anlamına gelmiyordu.

Elbette tarihte hep karşımıza çıktığı gibi burada da birtakım geçişlerin olduğu doğrudur. Yukarıda çizdiğimiz taslaktan, hoplit *polis*inin ne Kleisthenes ne de Efialtes dönemi Atinası'nda, ne de Hortensia Yasası'ndan (MÖ. 287) sonra Roma'da en saf hâliyle ortaya çıktığı açık olsa gerektir. Dahası, hoplit yurttaşların büyük oranda şehirli küçük burjuvalardan –özellikle ev sahiplerinden– oluştuğunu da bu-

rada aklımızdan çıkarmamalıyız. Nitekim Antik dönemin zanaatkârlarını ve onların toplumsal konumlarını yukarıda ele aldık. Dahası, Ortaçağ şehirlerinde küçük köylü mülk sahiplerinin önemli bir konuma sahip yurttaşlar olduğu gerçeği de karşımızda durmaktadır. Son olarak, özel toplulukların (Ortaçağ şehirlerinde) önemli bir idari role sahip olduğunu ve kırsal bölgelerin İtalyan şehir devletlerinin kıymetli bir parçası olduğunu unutmamalıyız.

Bu gibi sapmalar ve istisnalar "Güneşin altında yeni bir şey yok" sözünün veya ayrımların hepsinin ya da neredeyse hepsinin sadece bir ölçü farkından ibaret olduğu iddiasının kanıtı olarak görülebilir. İkinci iddia elbette bir yere kadar doğrudur, oysa ilk ifade her türlü tarih çalışmasına ters düşmektedir. Bunun yerine bütün analojileri bir kenara bırakıp bir toplumda merkezi önem arz eden şeylere odaklanmalıyız ve iki toplum arasındaki benzerlikleri, her birinin kendine has özelliklerinin altını çizmek için kullanmalıyız, ki bu gibi özgünlükler her zaman mevcuttur.

Bu anlamda Ortaçağda loncaların şehirlerde hâkim hâle geldiğini ve herkes gibi aristokratları da siyasi haklardan yararlanabilmek için loncalara katılmaya, onlara vergi ödemeye ve onların düzenlemelerine riayet etmeye zorladığını, Antik dönemlerde ise benzeri bir zor ögesine köylerin (örneğin Atina İmparatorluğu'nda *demos*) başvurduğunu görüyoruz. Yinelemek gerekirse, Antik dönemde bir kişinin kendini silahlandırması için kademe kademe ayrılmış sorumluluklar, yurttaşlara kiralık arazileri temelinde dâhil oldukları sınıflara göre tahsis edilmesine karşın, Ortaçağda bu uygulama lonca üyeliği temelinde yerine getiriliyordu. Aradaki fark, 'Ortaçağ şehrinin' – başka bir deyişle bu çağın karakteristik şehir tipinin– en temel ekoonmik ve toplumsal özelliklerinin Antik dönemin şehirlerinden hayli farklı olduğunu göstermeye yetecek kadar çarpıcıdır. Kapitalist örgütlenmenin herhangi bir biçiminin ortaya çıkışından bile önce Ortaçağ şehri antik dönem *polis*inden ziyade modern kapitalizmin gelişimini andırıyordu.

Eski toplumsal mücadeleleri Ortaçağdakilerle karşılaştırdığımızda farklılık daha belirgin hâle gelmektedir. Antikçağda tipik sınıf mücadelelerinde, temel çatışma basit bir mülkiyet farklılığından türerdi; toprak beylerinin karşısında küçük çiftçiler yer alıyordu. Mücadeleler, siyasi eşitlik ve kamusal görevlerin dağılımı etrafında şekilleniyordu. Meseleye ekonomik sorunlar da dâhil olduğunda –kamuya ait toprak meseleleri dışında– sınıf mücadelesi (i) kredi sağlayanlarla borçlular arasındaki çatışmaya dönüyordu. Bu da (ii) toprak beyleri ile topraklarını ve dolayısıyla toplumsal konumunu kaybetmiş kişiler arasındaki mücadeleyle imlenen bir diğer aşamaya evrilmişti. Borçlular, her zaman olmasa bile çoğunlukla kırsal bölgelerde yaşayan köylülerdi. Artık loncalar ve büyük klanlar arasındaki çelişki etrafında şekillenen geç Ortaçağdaki kentsel mücadeleler (13 ve 14. yüzyıllar), 'Antikitenin Ortaçağı'nda *polis* içerisinde yaşanan mücadelelerle karşılaştırılabilirdi. Her ikisinde de temel sorunlar, siyasi haklardan yoksunluk, mali otoritelerin baskısı ve ortak toprakların adaletsiz dağılımıydı. Fakat büyük farklılıklar da vardı: Avrupa'nın Ortaçağında muhalefet, temel olarak Antik dönemlerde olduğu gibi, kırsal alanda yaşayan köylülerden değil şehirli zanaatkârlardan geliyordu. Bu anlamda, yeni yeni gelişen kapitalizm bir kez kendisini hissettirmeye başlayınca, sonradan vuku bulan çatışmalar, Antik çağlarda olduğu gibi, sadece zengin ile fakir arasında ya da alacaklılar ile borçlular arasında gerçekleşmiyordu. Daha ziyade ekonomik çıkarlarla ilgili başka çatışmalar ortaya çıktı ve bunların daha keskin olanı, Antikçağda pek de bir kıymeti olmayan tüccarlar ve zanaatkârlar arasındaki çatışmaydı.

Antik dönemde köylüler, kendilerini kentli bir rant sahibi için toprağı işler hâle getirecek bir konum olan, borç kölesi olmak istemiyorlardı. Ortaçağ şehirlerinin son dönemlerinde, zanaatkârlar ev içi üretim sanayisinde çalışan işçiler olmaya karşı çıkıyorlardı. Bunun anlamı, kapitalist girişimciler için mal üretmek demekti. Loncaların zaferinin ardından

usta ile kalfa arasında, Antik dönemde bilmediğimiz yeni bir toplumsal çelişki ortaya çıktı. Antik Yakın Doğu'da, serfler geleneğin belirlediği bir miktara denk düşecek şekilde "Ekmeğimizi istiyoruz!" talebiyle greve gidiyorlardı. Taşrada antik köleler özgürlüklerini kazanmak için ayağa kalkmışlardı (sanayide çalışan kölelerin ayaklandıklarını hiç duymadığımızı belirtmeliyiz. Eski dönemlerde yaşayan kölelerin bakış açısından, sanayi işi avantajlıydı çünkü onlara özgürlüklerini satın alma fırsatı veriyordu, tarımda çalışan kölelerinse böyle bir hakkı yoktu). Buna karşın Antikçağda kalfa statüsünde olan zanaatkârların kesinlikle hiçbir toplumsal talebi yoktu. Bunun nedeni ya kalfaların var olmamaları ya da var olsalar bile toplumsal açıdan önemli bir sınıf oluşturmamalarıydı. (Attika'nın vazo boyacılarının yardımcılarının sonraki dönemlerde bağımsız ustalara dönüşmeleri örneğinde gördüğümüz üzere, Antikçağda kalfalar mevcuttu. Fakat çalışma koşullarını ve maaşlı mı çalıştıklarını yoksa kârdan pay mı aldıklarını bilemiyoruz.)

Gerçekten de Antikçağdaki neredeyse bütün toplumsal mücadeleler aslında mülkiyet ve toprağın kullanımı meseleleri etrafında dönüyordu. Bu durum özellikle şehir devletlerinde ortaya çıkan mücadelelerde geçerliydi. Ortaçağda böyle bir mücadele –en azından şehre özgü bir çatışma biçimi olarak– ortaya çıkmamıştı. Çünkü Ortaçağda toprak mücadeleleri kırsal sınıflar, köylüler ve efendiler, bazen toprak sahipleri, bazen de siyasi hayata hükmeden lordlar arasında yaşanıyordu ama her zaman şehir dışında gerçekleşiyordu. Bunu İngiltere, Fransa ve Almanya'da patlak verip genellikle başarısız olmuş çeşitli köylü ayaklanmalarında görebiliriz. Elbette şehirlerin bu ayaklanmalarda sıklıkla taraf tuttuğu doğruydu ve şehirler İtalya'da feodalizme son verirken, Almanya'da buna karşı mücadele etmişlerdi (beyhude bir çaba olsa da). Fakat İtalya'da bulunan sadece birkaç büyük şehir devletinde bu mücadele şehir topluluğu veya şehir sınırları içinde gerçekleşmiş ve bu ör-

neklerde de köylüler ile aristokratlar arasında yaşanmaktan ziyade burjuvazi ile aristokrasi arasında ortaya çıkmıştı. Aynı zamanda hoplit küçük köylülüğün, kadim dünyanın batı yakasında şehirli aristokratlara karşı sürdürdüğü mücadelenin, İsviçre kantonlarının feodal şövalyelere ve arazi sahibi prenslere karşı verdikleri kavga dışında, Ortaçağda bir benzeri yoktu. İsviçrelilerin kavgası, en çok, İsraillilerin Filistinli şehir aristokratlarına karşı yukarıda bahsi geçen mücadelelerine veya Sabellian dağlılarının Roma'ya karşı mücadelesine benziyordu. Fakat bu ikinci durumda bir fark vardı çünkü Roma'nın hoplit küçük köylüleri topraklarını işgalci dağlı halklara karşı savunuyorlardı ve disiplinli ve bu anlamda daha yüksek askerî teknolojiye sahip ordu, Samnitleri püskürtürken ve nihayetinde fethederken, Ortaçağın geç dönemlerinde İsviçreliler (Spartalılar gibi) piyade savaşının ustasıydılar ve gerçekten de, tarımsal sistemleri paralı askerlik faaliyetleriyle örtüşecek şekilde uyarlanmıştı. Her hâlükârda, İsviçre bağımsızlık mücadelesinde şehirli yurttaşların oynadığı rolün önemi iyi bilinmektedir.

Bu farklılıklar antik dönemde ve Ortaçağdaki kentsel gelişime dair temel bir ayrıma, aristokrasi ve prensler arasındaki nitelik ve yerleşim farklılıklarına dikkat çekmektedir. Antik *polis*in bir şehir krallığı olarak gelişim göstermeye başlamasına, sonrasında şehir aristokrasisinin monarşiyi yıktığı bir aşamaya geçmesine, akabinde kırsal alanın siyasi anlamda bağımsızlığını kazanmasına ve devamında şehir üzerinde hâkimiyet kurmasına karşın, Ortaçağ toplumunun asıl niteliği, kırsal alanda toprak sahibi aristokrasinin ve bilhassa tarım toplumuna özgü krallar ve prenslerin hâkimiyetiydi. Bu anlamda, Ortaçağdaki kentsel gelişme, şehir yurttaşlarının, derebeylik düzeninden ve bu gibi şehirli olmayan otoritelere yasal bağımlılıktan kurtulmasıyla mümkün olabildi.

Elbette bu noktada söz konusu ayrımları mutlak ayrımlar olarak görmemeliyiz. Birçok büyük Fransız ve İspanyol şehrinin yanı sıra Pisa, Venedik ve Cenova gibi Ortaçağın

kentsel açıdan gelişen bölgelerinin güney yakasında yer alan büyük ticari şehirler, aslında büyük oranda aristokratik bir yaşamın merkezleriydi ve bu dönemde bu hâle gelmişlerdi. Benzer şekilde, İtalya'daki bazı şehirler öylesine aristokratikti ki bunlar Toskana'da 18. yüzyılda bir *citta, borgo* veya *castello*dan, kısmen piskoposlara ait bir bölge olmalarıyla, kısmen de şehir sakinleri arasında bulunan aristokratların yüksek mevkileriyle ayrıştırılırdı. Cenova'daki *compagna communis* gibi bu şehirlerde ortaya çıkan ve yerel özerkliğin altını oyan birlikler, toplumsal dokusundaki farklılıklara rağmen Antikçağdaki sinoizme çok benziyordu. En azından aralarında bir karşılaştırma yapabiliriz çünkü Ortaçağın ilk dönemlerinde bu gibi İtalyan şehirlerinde aristokrasi sadece varlığını sürdürmekle kalmamış, hâkim bir konuma da gelmişti. Dolayısıyla bu şehirlerde ortaya çıkan şehirli patricilerin ekonomik temeli, eski *polis*in büyük klanlarından farklı değildi. Her iki grup da tıpkı Antik Yakın Doğu'daki *commenda* gibi, kalıcı olmayan örgütlenme biçimleriyle denizaşırı ticaret yürütüyor ve bunu, ticaretten elde ettikleri kâr sayesinde sürekli genişlettikleri topraklarla birleştiriyorlardı. Genel olarak, Ortaçağ şehirlerinin aristokratları, ekonomik yapıları itibarıyla Antikçağın ilk dönemlerindeki *polis*in patricileriyle benzerdi.

Bununla birlikte, gelişimin hem ilk aşamalarında hem de sonraki çağlarında tam bir feodal yetkiliyle kurdukları ilişki açısından, Antik dönemdeki özgür *poleis*le, başta Kuzey Avrupa ve kıtadaki sanayi şehirleri olmak üzere, birçok Ortaçağ kenti arasında büyük bir fark vardı. Bu fark, Ortaçağ şehirlerinin parçası olduğu büyük Ortaçağ devletleri ile gevşek ama önemli bir ilişki sürdürmelerinden kaynaklanıyordu. Bu sayede prenslerden ve beylerden ayrıcalıklar koparmış ve bunlara ait topraklarla kuşatılmışlardı. Şehirler bağımsızlıklarını yitirdikleri zaman bile gelişimlerinin boyutu ve türü bu yetkililer tarafından şekillendiriliyordu çünkü her zaman uzlaşmaya çalışıyorlardı. Tam da bu Kuzey Avrupa'daki

Ortaçağ şehirleri, Akdeniz şehirlerinin deniz ticaretiyle iştigal eden patricileriyle karşılaştırıldığında, sanayi tekellerinden ve perakende ticaretten daha fazla kâr elde etmelerine bağlı olarak, çok daha yüksek perdeden dillendirilen bir burjuva karakter kazanmıştı. Dahası bunlar, ilk baştan itibaren çok daha keskin bir şekilde tarif edilen ekonomik özelliklerine bağlı olarak, klasik dönemin antik *polis*inden çok daha farklıyken, Helenistik şehirler ile Antikçağın son dönemindeki şehirlere bu açıdan daha fazla benziyorlardı.

Ortaçağ şehirlerinin birçoğu doğrudan basit ticari imtiyazlardan (aynı amaca hizmet eden) türeyen rant, pazar vergisi ve mahkeme harçları elde etmeyi uman bir prensin veya feodal lordun toprağı üzerindeki yerleşimlerden ortaya çıkmışlardı. Tıpkı yeni ortaya çıkan pazarlarda olduğu gibi, bu kentlerde de spekülasyon bazen işe yaramıyordu. Spekülasyonlar başarılı olursa sonrasında lordlar tarafından verilen topraklara çok sayıda özgür ve özgür olmayan göçmen yerleşiyor ve bu gruplar ev ve bahçe kurmak için toprak alıyor, ortak toprakları kullanıyor ve şehir pazarında ticaret yapma hakkını elde ediyorlardı. Kısa süre sonra bu insanlar, şehirlerin temel maddelerinin üretimine katılma ve banliyölerde ticaretle uğraşma hakkını elde ediyorlardı.

Bu yerleşimler ya hemen ya da kısa bir süre sonra kaleye dönüşüyor ve zamanla –farklı ölçülerde de olsa– kurucularından bağımsız hâle geliyorlardı. Bazen tümüyle bağımsızlaştıkları oluyordu. Bazen de sadece ekonomik ve siyasi özerklik kazanıyorlardı. Fakat kural olarak, büyük şehirler sadece kendi iç özerkliklerini elde ederken, bir lorda rant ödemeye devam ediyorlar ve bu lorda ait mahkemenin otoritesini kabul ediyorlardı. Lordlar, bu anlamda Ortaçağ şehirlerine ilgilerini, kısmen siyasi, ama aslen ekonomik nedenlerle yitirmediler çünkü şehirler onlar için bir harç ve rant kaynaklarıydı.

Bu durum başka bir zıtlığı daha işaret eder. Ortaçağ şehirleri 15. yüzyıla dek bir parçası oldukları daha büyük

devletlerin içerisinde, özerkliklerini düzenli olarak artırırken, Helenistik dönemin ve Roma döneminin şehirleri, ait oldukları monarşik devletin içinde özerkliklerini sürekli yitirmişlerdir. Bu farkın nedeni, Antikçağ ve Ortaçağ şehrinin geliştiği devletlerin yapılarıydı. Antik dönemde monarşik devlet ya bürokratik bir devletti ya da buna dönüşmüştü. Gördüğümüz üzere Mısır'da, MÖ. 2000 civarı gibi erken bir tarihte, krallık mahmileri evrensel ve hâkim bir bürokrasi hâlini almıştı. Teokrasinin yanı sıra tam da bu bürokrasi Antik Yakın Doğu'daki özgür *polis*in boğazını sıkarken, aynı süreç Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinden yaşanacaktı. Ortaçağda, Batı Avrupa'da, kamu ofislerinin bürokrasiye dönüşümü ve toprak sahibi prensliklerin gücünün artması 13. yüzyılda başlamış ve 16. yüzyılda tamamlanmıştı. Bu tarihten sonra da şehirlerin özerkliği gitgide azaldı ve bir süre sonra tamamen ortadan kalktı (bu süreç 15. yüzyılda başlamıştı). Şehirler bürokratik hanedanlıklara katıldılar. Fakat bu olmadan önce, Ortaçağın ilk yıllarında ve en tepe noktasında şehirler, özgün yönlerini geliştirecekleri siyasi alana sahiptiler ve bu dönemlerde şehirler sadece para ekonomisinin merkezleri olmakla kalmıyor, aynı zamanda resmî sorumlulukları nedeniyle idari yapının da merkezi hâlini alıyorlardı. Feodal ilişki biçimine ve yerine getirilmesi gereken hizmetlere bağlı olarak, otoritenin hiyerarşisi tarafından kuşatılmış bulunuyorlardı Yine de bu şehirlerin yurttaşları, genel olarak bu ilişki biçimlerine dâhil olmuyordu.

Buradan önemli birtakım sonuçlar doğdu. Antik *polis*in yurttaşları zenginliklerine göre kabilelere, boylara ve askerî sınıflara bölündüler. Militarizm, *polis*in her yerine nüfuz etti ve askerî görevler ile yurttaşlık ayrılmaz şekilde birleşti. Ticaret tekelleri, ipotek oranları ve her şeyden önce toprak sahipliği, askerî zaferlere bağlıydı. Her şehir, diğer tüm devletlerle savaş hâlindeydi. Klasik dönemin *polis*i Antikçağın ortaya çıkardığı en gelişmiş askerî örgütlenme biçimiydi. Esas olarak askerî amaçlar doğrultusunda kurulmuştu. Oysa Ortaçağ şe-

hirlerinin büyük bir çoğunluğu ekonomik nedenlerle ortaya çıkmıştı. Antik *polis*in militarizminin ve merhamet tanımayan saldırganlığının benzerlerine Ortaçağ İtalyası'nın liman şehirlerinde rastlıyoruz. Amalfi'nin Pisa tarafından gaddarca ortadan kaldırılışını, Cenova'nın Pisa'ya verdiği zararı ve Venedik ile Cenova arasındaki savaşları gözünüzün önüne getirin. Bunların hepsi, antik *polis* üzerine çalışanların aşina olduğu siyasetlerin sonucuydu. İç bölgelerde yer alan şehirlerde de benzerlikler buluruz: Fiesole'nin yok edilmesi, Arezzo'nun zapt edilmesi ve Floransa'nın Siena'yı akamete uğratması ve dahası, Hansa Birliği'nin siyaseti. Hepsi benzerdi.

Bununla birlikte, askerî genişleme ve yağma siyaseti, en başından itibaren çoğu Ortaçağ şehri, özellikle de Kıta Avrupası'nda bulunan Fransa, Almanya veya İngiltere'deki şehirler için olası bir seçenek değildi. Antik dönemin *polis*inin aksine Ortaçağ şehri, zamanının en gelişmiş askerî örgütlenmesi değildi. Dolayısıyla feodal savaşlar döneminde kıtada yer alan şehirler sadece bağımsızlıklarını koruyabiliyorlar ve tüccarlarının ticaret yapabilme hakkını savunabiliyorlardı. Bunları da şehir birlikleri sayesinde gerçekleştirebiliyorlardı. *Condottieri* ve paralı ordular döneminde, paranın gücüyle bir avantaj elde etmişlerdi. Fakat İtalya'da bile bu, sadece kapitalizmin gerekli fonları sağlamak için yeterince geliştiği yerlerde geçerliydi. Bu anlamda Hollanda şehirlerindeki devrimci savaşlara bile, karasal harekâtları söz konusu olduğunda (surların savunulması dışında), tamamen paralı askerlerle girilmişti. Floransa da benzer şekilde genişlemişti. Yurttaşlarının askerî görevlerine yaptığı bütün vurguya rağmen, Ortaçağda iç bölgelerde yer alan şehirler, ilk başta burjuva karakterine bağlı olarak pazarda kâr elde etmenin peşine düştükçe, gün geçtikçe daha barışçıl bir hâl almaya başladılar. Ortaçağda şehir sakinleri, en başından itibaren, antik dönemdeki muadilinin olabileceğinden ya da olmak isteyeceğinden çok daha derin bir şekilde maddi çıkarları tarafından güdülenmişlerdi. En çarpıcı farklılık, Ortaçağ-

da burjuvazinin genelde koloniler için toprak fethetmekle pek ilgisinin olmamasına karşın –bunun en temel nedeni bu kolonilere gitmeye hazır aday sayısının azlığıydı– Ortaçağ şehirlerinde toprağını alacaklılara kaybetmiş veya çocukları için yeni toprakların peşinden koşan büyük köylü kitlelerinin ortaya çıkmamasıydı ki bu grup antik *polis*te uygulanan siyasaları belirliyordu. Bu anlamda Ortaçağ patricileri, tıpkı antik dönemdeki patriciler gibi, paralarını kırsal alanda bulunan malikânelerine yatırmayı tercih etseler de Ortaçağ şehirleri genişleme eğilimi göstermiyordu.

Ortaçağda köylülerin doğuya ve bakire ormanlara yayılması bile farklı nitelikler sergiliyordu. Antikçağda önce topraklar fethedilir, ardından bu topraklara yerleşilirdi. Oysa Ortaçağda bu mümkün değildi çünkü köylüler feodal sistemin bir parçasıydı ve yayılmaları, malikâne sahibi beyler ve toprak sahibi prensler tarafından idare edilen bir süreçti. Ortalama Ortaçağ şehrinin Atinalı kleroukhosларınkine benzer koloniler kurmaları, askerî ve ekonomik açıdan olanaksızken bu durum antik *polis* için sıradandı. Bir Ortaçağ şehrinin –denizaşırı ticarete girişen ve kolonilerinden faydalanan birkaç büyük şehir dışında– yurttaşları için asıl hedef bölgesel ve bölgelerarası pazarların barışçıl bir şekilde yayılmasıydı çünkü bu sayede mallarını sıkıntı yaşamadan satabiliyorlardı.

Ortaçağın ikinci yarısında, kapitalizmin, devlete ödenecek vergilerin kişilere devredilmesi ve devlete ait toprakların kişiler tarafından işlenmesi (Cenova ve Floransa'da olduğu üzere) ve her şeyden önce krallıkların mali ihtiyaçlarının karşılanması gibi faaliyetlerden kâr elde etme olanağı bulduğu (Sombart'ın haklı olarak vurguladığı gibi) doğruydu. Fakat bu gibi faaliyetler ve bunlarla iştigal edenler –Acciajuoli, Bardi, Peruzzi, Medici, Fugger vd.– Antikçağdaki bankerler ve onların faaliyetlerinden çok farklı değildi. Bu, Hammurabi'den Crassus'a kadar çok iyi bilinen bir eylem biçimiydi. Fakat bu noktada ya da paranın ilk defa büyük

miktarlarda biriktiği biçimlerde şu temel sorunun yanıtını bulamayız: Sonraki yıllarda ortaya çıkan Ortaçağa ve modern döneme ait ekonomik sistemin –modern kapitalizmin – kökeni nedir?

Bunun yerine pazarın gelişimine odaklanmalıyız: Sonradan kapitalist biçimde örgütlenen sanayi için tüketici talebi Ortaçağda nasıl ortaya çıkmıştı? Ayrıca üretimin örgütlenmesi üzerine de düşünmeliyiz: Sermayeden yararlanma çabaları, nasıl oldu da Antikçağda asla karşımıza çıkmayan bir şekilde, özgür emeğin gelişiminin önünü açtı? Bu soruları burada yanıtlayamayız ama tarımsal koşullarla ilgili olarak, Ortaçağ ve Antikçağ arasındaki farklar hakkında birkaç kelam edebiliriz.

Ortaçağda köylülerin ekonomik konumunda yavaş, ancak istikrarlı bir iyileşme gözlemliyoruz ki bu durum ormanlara ve Doğu'daki topraklara doğru yayılma birince sonlandı. Fakat Ortaçağdaki bu kolonizasyon, tıpkı sonrasında şehirlerin gelişiminin tarımsal ürünlerin tüketimindeki artışa denk düşmesi gibi, şehirler için kurulan pazarların tedricen genişlemesi anlamına geliyordu. Antik dünyadan farklı olarak Ortaçağ şehirlerindeki burjuvazinin gelişimi gibi (önceki sayfalara bakınız), bunların hepsi toplumun feodal –şehirlerin dışında ortaya çıkan bir sistem olduğunun altını çizmemiz gerekiyor– temelde örgütlenmesinin, kıtada yaşayan köylülere bahşettiği yaşam koşullarının bir sonucuydu. Tam da bu noktada Ortaçağ toplumunun bu gibi özelliklerini Antikçağdaki muadilleriyle karşılaştırmalıyız.

Feodal ögelerin Antik dönemin tamamı boyunca sahip olduğu büyük önemi, örneğin Mısır'da hamiler ile mahmilerin arasındaki ilişkinin hâkim konumunu, önceki sayfalarda tartışmıştık. Din, bu gibi ilişkileri kınıyordu ve yeni oluşturulan kabileler gibi yapay ve rasyonel örgütlenmelerin bile bir şekilde dinî bir nitelik kazandığı eski çağlarda dinin muazzam gücünü düşünürsek, Antik dönemlerin sonraki yıllarında bile feodal bağımlılık ilişkilerinin ne kadar daya-

nıklı olduklarını göz ardı etmemeliyiz. Dahası, feodalizmin Antikçağdaki ve Ortaçağdaki kökenleri benzerdi.

Her iki dönemde de feodalizm, örneğin Frank *trustis*leri gibi kabile şeflerinin kişisel maiyetlerinden doğmuştu. Sonrasında bunlar, daha geniş bir ölçekte kraliyet maiyeti olarak yeniden sahneye çıktılar ve bunların hem Antikçağda hem de Ortaçağda üyeleri, yabancı veya en azından ülkedeki düzenli hukukun dışında duran ve sadece kraliyet yasaklarına tabi gruplar olarak görüldüler. Bu iki çağda kraliyete ait bir ambar sistemi ve orduyu bu sistemle beslemek ve aynı zamanda fiyat artışlarının önüne geçmek için adımlar atılmıştı. Dahası, her ikisinde de kraliyetin maiyeti, içerisinden şövalye sıfatına sahip aristokratların da çıktığı bir kurumdu (diğer kurumlar da önemliydi) ve bunlar, o kadar güçlenmiş ve vazgeçilmez bir hâl almıştı ki, krallar bunları, bazen seçilebilir bir konuma indirerek ve böylece, devlete tümden hâkim olarak bağımlı bir hâle getirmişlerdi. Fakat nasıl ki Ortaçağda kral kentli bir hükümdar değildiyse Ortaçağdaki aristokrasi de şehirli bir aristokrat sınıf değildi ve Ortaçağda da –en azından Kıta Avrupası'nda– buna dönüşmemişti. Akdeniz topraklarındaysa durum biraz daha farklıydı.

Antikçağ ile Ortaçağ arasındaki aynı zıtlık, malikâne kurumunda da karşımıza çıkmaktadır. Antikçağda Roma İmparatorluğu dönemine dek şehirli rantçı sınıfı ekonomik gücünü malikânelerden alıyordu. Bunun temel nedeni, Antikçağla kastımızın aslında kıyı bölgelerindeki uygarlıklar olmasıdır. Örneğin Tesalya gibi iç bölgelere doğru gidildikçe Ortaçağınkine daha fazla benzeyen malikâne rejimleri bulabilirdiniz. Hinterlandın Helenistik ve özellikle Roma'nın imparatorluk dönemlerine kadarki koşulları hakkında çok az bilgi sahibiyiz. Bununla birlikte Ortaçağda büyük bir değişim yaşandını söyleyebiliriz. Firavunlar döneminden modern zamanlara dek devam eden tarihsel bir gelenek tarafından birbirine bağlanmış devasa bir bölge boyunca, ağırlık merkezi kıyılardan iç bölgelere doğru müthiş bir şekilde

kaydı. Artık, malikânelerin çoğu banliyölerde değil, kırsal bölgelerde yer alıyor ve tarımdaki hâkim sınıfı –prensleri, özgür vasalları ve bunların şövalyelik de yapan ministreiallerini– besliyordu.

Dahası, Ortaçağda yönetici sınıf, malikâne sisteminden kısmen yalnızca ayni ödemeler alabiliyorken, büyük malikânelerde çoğunlukla böyle bir gelir dahi yoktu. Gerçekten de kralların, prenslerin ve vasalların hepsi, malikânelerden elde ettikleri gelirleri ticaretten kâr edebilmek için kullanıyorlardı. Bu anlamda, pazarların ve şehirlerin ortaya çıkması prenslerin ve baronların harçlardan ve rantlardan elde ettikleri kazancı artırma arzusundan kaynaklanıyordu. Bu durumda bile aristokratlar ve malikânelerde yaşayan lordlar, Antikçağda olduğu gibi, şehirlerin bu şekilde bir yurttaşı değillerdi. Tam tersine, feodal mülklerinin şehirlerdeki özgür topluluklara katılmasını engellemeye çalışıyorlardı. Dahası, kendilerini şehirlerle 'dışarlıklı yurttaşlar' [*Ausbürger*] olarak ilişkilendirmenin peşindeydiler. Kısacası, kırsal alandaki ve şehirdeki çıkar grupları kendilerini diğerlerinden ayırmaya uğraşıyorlardı. Elbette bu çabalarında tam anlamıyla başarılı olamadılar ama bu durumda bile askerî eğitimin verildiği yer ve toplumsal bir düzenin karargâhı konumunda olan antik *polis*te asla mümkün olmayan bir ölçekte ayrı kalabildiler.

Ortaçağda feodal sınıfların toplumsal iç yapısının Antikçağdakinden farklı olduğu da doğrudur. Antik Yakın Doğu'da prenslerin vasalları ve Akdeniz'deki malikâne sahibi beylerin helotları, köleleri, mahmileri, çiftlik işçileri ve *coloni* kadim şövalyelik zamanında ortaya çıkmışlardı ve yukarıda belirttiğimiz gibi, bunlar düşük statüdeki insanlardı. Savaş zamanlarında feodal lordlar savaşa iki tekerlekli savaş arabalarıyla girerler ve teke tek dövüşlerde vuruşurlardı ve bu sınıfların üyeleri onlara hizmetçiler ve hafif piyade erleri olarak eşlik ederlerdi. Hoplit ordusu dönemlerinde, sağlam bir şekilde silahlandırılmış erlerin yüklerini taşımak

ve işlerini görmek üzere sadece bir ya da iki eşlikçiye (helotlar veya köleler) ihtiyaç olurdu. Dolayısıyla süvariler, Antik çağlarda fazla önem arz etmezlerdi. Nitekim klasik dönemde üzengi nedir bilinmezdi. Süvari taktikleri, Part dönemine kadar genelde hayli ilkel kaldı. Buna karşın Ortaçağdaki feodal ordular, en başından itibaren, süvarilerden oluşuyordu ve gün geçtikçe daha da iyi hâle gelen zırhları, teçhizatları ve disiplinleriyle hep süvarilerden oluşmaya devam ettiler. Dolayısıyla eski Yakın Doğu'da kalıtsal savaşçılara (*machimoi*) veya belki de Roma'da mahmilere tahsis edilen küçük arsalar (*klēroi*) ve her şeyden önce Antikçağda hami ve mahmiler arasındaki ilişkilerde vasalların sahip olduğu düşük toplumsal statüler, süvariler olarak savaş meydanına tam teçhizatlanmış bir biçimde atlarını sürebilseler dahi feodal vasalların en düşük grubu sayılan ministerialeler için bile uygun değildi. Bu insanlar, her daim bir şövalye tarzına sahip olmalıydılar. Köylü yaşam biçimiyle ilintili her şey, zorunlu olarak namuslarına sürülen bir lekeydi. Çünkü feodal çağların derebeyleri aslında rantçı bir sınıftı. (Burada aslında çok karmaşık bir meseleyi basite indirgiyorum.)

Kıta Avrupası'nda köylülüğün Ortaçağın ilk dönemlerindeki gelişiminin anahtarı da burada yatıyordu. Vasalların en düşük konuma sahip grubu bile, statü açısından köylülüğün üstündeydi ve ekonomik olmayan özellikleri açısından rantçı bir sınıftı. Aynı zamanda köylülük, gittikçe savaştan hazzetmeyen bir sınıfa dönüşüyordu. Köylülüğün eski hoplit ordusunun fethedeceği kadar yeni topraklar fethettiği doğruydu ama tıpkı Ortaçağ şehirleri gibi, köylüler de bu toprakları barışçıl yollarla ve her şeyden önemlisi, feodal rantçıların yönetiminde elde etmişlerdi. Köylüler, el değmemiş ormanları tarıma açmış, Doğu'daki toprakları kolonileştirmişlerdi ve yönetici sınıfın toprak üzerindeki çıkarları bu zaferlerde başat bir rol oynamıştı.

Ortaçağdaki bu muazzam 'iç kolonizasyonun' üç koşulu vardı: (i) Köle sayısı çok azdı. (ii) Köleleri beslemek pahalıya

geliyordu ve bu durum gittikçe kendini belli ediyordu. (iii) Ekilip biçilen ormanlık arazilerde ve Doğu'daki kumlu topraklarda köle emeği kullanmak pek kârlı değildi. Bu anlamda, iç kolonizasyonun baş aktörleri özgür köylülerdi, yani belirli ödeme yükümlülükleri bulunan köylülerdi. Alman kabile hukukunda yer alan, el değmemiş toprakları işgal etmeye yönelik bireysel haklar, fethedilmiş topraklara dair Roma'nın *occupatio* hakkıyla (büyük plantasyonların ortaya çıkmasını sağlayan) veya eski Yakın Doğu devletlerinin ilk dönemlerindeki kanallar açmak suretiyle yeni toprakların –zorunlu olarak bürokratik bir denetim altında olan– ele geçirilmesi hakkıyla, tam tersi sonuçlar yaratmıştı. Ortaçağda köylülük, tepeden tırnağa feodal olan bir devletin yönetici sınıfı dizginleri elinde tuttuğu ve pazardan elde edilecek gelirler yerine feodal rantın peşinde koştuğu sürece, gittikçe genişleyen ve yükselen bir sınıf olarak varlığını sürdürdü. Takas ekonomisinin öyle çok sınırı vardı ki kıta Avrupa'sının devasa topraklarında (zamanın ulaşım teknolojisi açısından hayli büyüktü) tarımsal ürünlerin alınıp satıldığı uzak pazarların fazla gelişme şansı yoktu. Bu durum, köylülüğe Orta Avrupa'da genişlemesi için yeterli zamanı sağlıyordu.

Ortaçağın sonunda ortalama çiftçi, aslında sadece geleneksel feodal harçlara tabi olan, genel olarak mallarını en yakın şehirde satan ve şehirdeki sanayi ürünlerinin sıradan ve garanti bir alıcısı olan (çünkü şehrin tekelindeki sanayi elinden geldiğince kırsal sanayileri bastırmıştı) ve malikânede yaşayan bir köylüydü. Feodal ordular ve feodal devletler, her ikisinin çıkarının da ekonomik genişlemede yattığı Ortaçağ köylülüğü ve şehrinin ortaya çıkışına katkıda bulunmuşlardı.

Bu gibi gelişmeler, modern kapitalizmin sanayi ve tarımı dönüştürdüğü bağlamı yaratmıştır ki kapitalizm bunu adım adım gerçekleştirmişti. Yine de özgürlükler ve haklar sistemi, kooperatifler, emek hizmetleri ve hammadde ve pazar ayrıcalıkları gibi, birçok Ortaçağ kurumunun kapitalist geli-

şimin temelinde yatan ticaretin ortaya çıkmasında oynadığı hayati rolü unutmamalıyız. Her şeyden önce, sermayenin kâr güdüsünü sınırlamakla birlikte, Yakın Doğu'da pazarlık faaliyetlerinin sağlayamayacağı bir özellik olarak, uzun vadeli hesapların temelini oluşturan ve gelenekten türeyen ya da siyasetin ortaya çıkardığı fiyat yönetmelikleri mevcuttu. Döneminin teokratik ve feodal ruhunun ürünü olduğu kadarıyla Ortaçağ ticareti, modern kapitalizmin ürünlerini satmak için ihtiyaç duyduğu büyük ve göreli olarak istikrarlı bir tüketici pazarının bulunması şartıyla, tıpkı feodal örgütlenme biçiminin şekillendirdiği özgür köylüler ve küçük burjuvazi gibi, planlı bir hesaplamaya dayalı meta üretim sistemini ortaya çıkartan ögelerden birisiydi.

Dolayısıyla Batı Avrupa'da, Ortaçağda, burjuvazi ve köylü ekonomisinin gelişimi ile Antikçağda benzeri gelişimler arasında hatırı sayılır bir farklılık mevcuttu. Bu, en başta coğrafi farklılıklarla ilgiliyken, ikinci olarak birçok faktörün şekillendirdiği biçimiyle, Ortaçağda askerî örgütlenmedeki muazzam değişimlerin bir sonucuydu. Şövalyelerin liderliğindeki Ortaçağ ordusu feodal toplumsal örgütlenmeyi kaçınılmaz kılmıştı. Sonrasında bu ordunun, paralı askerlerden oluşan ordular ve daha da sonrasında ise (Orangelı Maurice'le başlayarak) disiplinli birlikler tarafından ikame edilmesi modern devlete yol açmıştı. Antikçağda askerî teknoloji iki büyük devrime şahitlik etmişti: (1) hisarların kurulmasına yol açacak şekilde (Ortaçağda olduğu gibi) Doğu'dan (Pers coğrafyası veya Türkistan'dan) atların savaşlarda kullanılmaya başlaması, Yakın Doğu'da fetihçi devletlerin kurulması ve Akdeniz'de şövalyelere dayanan toplumların doğuşu; (2) demirden silah dövülmesi (demirin tarihöncesi çağlardan beri bilindiği doğru olmakla birlikte, demirden silahlar sadece Homeros sonrası dönemde tayin edici bir önem kazanmıştı) ve piyadelere hoplit zırhı giydirilip yakın dövüş eğitimi verilmek suretiyle orduların nüfuz

sahibi köylülerden ve küçük burjuvaziden devşirilmesi ve bu anlamda kadim 'yurttaş *polis*i'nin ortaya çıkışı.

Bunun dışındaki her gelişme, coğrafi farklılıkların ürünüydü. Ticaret tekeli kurmanın ve haraç almanın yanı sıra hoplitlerin oğulları için toprağı ya da rantı artırmanın derdindeki burjuvazi adına, fırsatların peşinde koşan kadim *polis,* savaşa meyilli ve genişlemeci siyasetinde hız kesmedi. *Polis*i bu emellerinden vazgeçirecek tek faktör, daha güçlü bir siyasi iktidarın varlığıydı. Bununla birlikte, iktisadi örgütlenme ve teknik gelişmeler Ramessidler ve Asurbanipal arasında geçen dönemde çok da yol kat etmemişti. Burada tek istisna sikkenin icadıydı. Antikçağda tarihe mâl olmuş teknolojik ilerlemenin boyutlarının ne olduğu sorusu, ancak tarihçiler Mısır ve Mezopotamya'da sanayinin tarihini mevcut kaynaklara dayanarak ve Mısır'da teknolojinin gelişimine odaklanarak kaleme almaya başladıkları zaman yanıt bulacaktır.

Antik Yakın Doğu bu bakımdan birçok şeyin de kaynağıydı: Avrupa'nın Ortaçağının sonlarına dek hüküm süren birçok ticari faaliyet türünün kökleri Babil'e dayanıyordu. Serflerin çalıştığı mülkler, ev işlerini gören ve özgür olmayan emek, liturji sistemi ve bürokratik devlet yapısı Mısır'dan geliyordu. Manastır ve diğer dinî örgütlenme biçimleri ise Yahudilerden alınmıştı. Dolayısıyla, Antik Yakın Doğu'nun Ortaçağın sonlarına dek sanayi üretiminde meydana gelen teknolojik yeniliklerin büyük çoğunluğuna da ev sahipliği yapmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Tarım teknolojisi alanındaki eski icatların bir kısmı dikkate değerdir çünkü işlerin verimliliğini artırmışlardı. Bunlar harman dövme, çift sürme ve hasat kaldırma faaliyetlerinin daha iyi yapılabileceği aletleri içeriyordu. Fakat saydığımız bu son iki faaliyette meydana gelen ilerlemeler, sadece klasik dönemin sonunda ve kuzeydeki iç bölgelerde önem arz etmişti.

Sınai teknolojilere bakarsak, askerî makineler ve kaldırma faaliyetleriyle ilgili teçhizatlar (asıl olarak kamusal işlerde

kullanılan) dışında bildiğimiz her gelişme, esasında grup olarak çalışan işçilerin işlerinden ziyade, bireysel olarak yapılan işlerle uğraşan işçilerin özelleştikleri alanlardaki faaliyetlerini kolaylaştırmaya yaramıştı. Aynı şeyi sanayinin ekonomik örgütlenmesi için de söyleyebiliriz. Antik sanayinin iç yapısının mahiyetini ve köle sahiplerinin çıkarlarını göz önüne aldığımızda, her iki durum da pek şaşırtıcı değildir.

Modern kapitalizm, ticaret ve sanayinin Ortaçağdaki örgütlenme biçimlerinin teşkil ettiği bir zeminde ve onun maddi ve hukuki biçimlerini kullanarak ortaya çıkmıştı. Kapitalizm, kısmen bu biçimin dışında, kısmen içinde ve kısmen de bunun karşısında –özellikle loncaların– gelişmiş olmakla birlikte, aralarında zorunlu bir bağlantı vardı. Örneğin Hammurabi'nin çağından 13. yüzyıla dek ticaretin önde gelen biçimlerinden biri olan *commenda,* limited şirketin esasıydı. (Bu kurumun sadece ilk adımları Antik dönemde atılmıştı ve bu adımlar da devletin dışarıya verdiği çiftçilik sözleşmelerini üstlenmek için kurulan şirketlerle birlikte karakteristik bir hâl almıştı). Yineleyecek olursak, Antik dönemde müşterek yükümlülük temelli tek girişim, Rusya'daki *artel*i andıran basit zanaatkâr birlikleriydi. Fakat bunlar, daha sonraki Ortaçağ hukukunda, karmaşık ticaret ve sanayi şirketlerine dönüştüler. Dahası, Ortaçağda ticaret ve sanayi sektörlerinde kalıcı kapitalist işletmeler için hukuki kurumlar oluşturulurken bir yandan da Antikçağ boyunca özel girişimciliği düzenlemiş hukuk, sermayenin belirli bir fırsattan yararlanmak için kullanıldığı ve sonra geri çekildiği geçici işletmeler için geçerli olmaya devam etti. (Bu elbette antik dönemlerdeki bütün işletmelerin geçici olduğu anlamına gelmiyordu. Söz konusu şirketlerin, sermayenin yatırıldığı karakteristik biçim olduğu anlamına geliyordu.)

Ortaçağda sanayi üretimi alanında kapitalizm ortaya çıkar çıkmaz zanaatkârların küçük atölyeleri de birleşmeye başlamıştı. İlk başta satışlar ve hammadde alışları örgütlendi. Sonrasında, karşı durulamaz bir şekilde, üretim sürecinin

kendisi odağa alındı ve tedrici bir biçimde, daha rasyonel bir teknolojiye ve aileden gittikçe kopan, daha geniş üretim birimine yaklaşıldı. Bu büyük birimler, işçilerin yoğunlaşmasını ve işbölümünü daha da hızlandırdılar. En azından tamamen özel girişimcilik söz konusu olduğunda buna benzer bir süreç Antikçağda asla karşımıza çıkmamıştı.

Burada söz konusu ayrımın olağan olduğunu belirtelim. Antik dönemde kapitalizmin başarıları başka yerlerde kendini göstermişti. Elbette bu durum Antikçağda işbölümü diye bir şeyin olmadığı anlamına gelmiyor. Nitekim işbölümü olmasaydı antik sanayinin önemli bir kısmı asla gelişemezdi.

Küçük işletmelerin birleşmesi de yeni bir şeydi. Yukarıda düzinelerce –veya bu bahiste binlerce– kölenin bir araya getirilmesinin ve bunların aynı tip üretim için işe koşulmasının, tıpkı günümüzde birkaç bira stokunu satın alan bir adamın bu sayede yeni bir bira işletmesi kurmuş olmadığı gibi, ekonomik açıdan bir fabrika kurulması anlamına gelmediğinin altını çizmiştik. Bir diğer örneğimizse bazı Attika vazolarında, vazo imalatçısının işaretiydi ki bunun anlamı, bu insanın 'söz konusu vazoyu imal ettiği ve X. Y.'nin [rakibinin] bunun aynısını yapamayacağı' idi. Her ikisi de bir reklam janrı olsa bile, bu ifadeyi kullanarak modern nesneler üzerindeki karşılaştırılabilir mesajlar arasındaki köklü farklılığı değerlendirmeyi, okura bırakıyorum; daha az ekonomi eğitimine sahip okurlar daha iyi değerlendirme yapabilirler. Çok sayıda köleyi bir araya toplamak mülkiyetin belirli bir eğilimiydi. Bu durum, üretimin örgütlenmesi ve teknolojiyi etkilemezdi ve köleler, geçmişte neyseler şimdi de öyle kalmışlardı, yani rant kapısı olarak zengin bir adamın veya ithalatçıların hammaddeleri işleyen kimseler olarak kullandığı küçük ölçekli zanaatkârlardı. ümlenin ikinci kısmındaki kişilere örnek Dimosthenis'ti ve Antikçağda böyle bir köleci üretim, büyük ölçekli kapitalist üretime en yakın üretim türüydü.

Yukarıda söz konusu işletmelerin nasıl da geçici olduğundan, sabit sermayenin pek önemli olmadığından ve bu gibi girişimlerin, sahibinin kişisel durumuna tamamen bağımlı olduğundan söz etmiştik. Burada başka bir meseleye daha eğileceğiz. Farklı farklı zanaat tedrisatından geçmiş kölelere sahip olan Timarkhos [krş. Aiskines, *Timarkhos'a Karşı,* MÖ. 345'te yayımlandı] gibi Antikçağın adamlarıyla karşı karşıya geldiğimizde, bunların ortaya çıkışının –farklı kazanç potansiyelleriyle birlikte farklı firmalarda sermayeye sahip modern bir yatırımcıyı andırır şekilde– şans eseri olduğunu görürüz. Hepimiz, bir kişinin yatırımlarını yaymasının hayli dikkat gerektiren bir durum olduğunu biliriz ve konu kölelere yapılan yatırımlar olduğunda bu durum Antikçağ için de pekâlâ geçerliydi. İstisnalar ise altın ve gümüş madenleri (örneğin Nikias) gibi sabit işletmeler için veya bir kimsenin elindeki mal stokundan sermaye sağlamak için köle kullandığında (örneğin Dimosthenis) ortaya çıkıyordu. Aksi takdirde, olası kayıplara karşı bir teminat olarak, farklı yeteneklere sahip köleler satın alınırken dikkatli olunması tavsiye edilirdi. Bu durumu, yukarıda bahsettiğimiz üzere, birçok farklı kiralık evde pay sahibi olan birinin durumuyla karşılaştırabiliriz.

Tam da bu noktadan önemli bir sonuç çıkartabiliriz: Antik kapitalizm rant elde etmek için kullanılıyordu ve bu kapitalizm, sanayiyi etkilemeye başladığında, belirli bir ürünün üretiminde uzmanlaşmış büyük ölçekli işletmeler kurmaya kalkışmadı. Bunun nedeni, sanayi ürünlerinin satışının, özellikle de bu ürünlerin diğer ülkelere pazarlanmasının kâr elde etmeye yönelik olarak ortaya çıkan özel fırsatları motive ederken bir yandan da çok sayıda siyasi dönüşüme ve her şeyden önce, tahılın fiyatındaki değişimlere tabi olan düzensiz bir ticaretin özelliklerini fazlasıyla yansıtıyor olmasıydı. Özellikle ikinci neden Ortaçağın sonlarından sonra pek bir önem arz etmiyordu.

Dahası, Antikçağda kitlelerin elinde, yaşamlarını sürdür-

mek için gerekli olan şeyleri satın aldıktan sonra, harcayacakları o kadar az gelir kalıyordu ki sanayi ürünlerine fazla talep olmuyordu. Bununla birlikte, modern kapitalizmin her daim en önemli özelliklerinden birisi, kitlelerin tüketici talepleri için arz yaratıyor olmasıdır. Antikçağda tüketici talebi öylesine azdı ki, toplumsal olarak güçlü girişimlerin, büyük ölçekli ev içi sanayinin ve kesinlikle fabrikaların ortaya çıkmasının bir zemini yoktu.

Bu tartışma sorgusuz sualsiz bir hakikati temsil eden antik ve Ortaçağ koşulları arasındaki farklarla ilgilidir. Burada, söz konusu farklılıkları ortaya attığımız iddiaları desteklemek için ön plana çıkarttığımız doğrudur. Dahası, Antikçağda rasyonelleşmiş büyük ölçekli üretime yönelik temayüllerin dönem dönem ortaya çıktığı da inkâr edilemez. Gerçekten de, bu gibi örnekler yakından incelenmeyi hak eder. Ancak yine de, Antikçağda tipik olan gelişimin, modern kapitalizmin karakteristiğinin tam tersi olduğu aşikârdır. Antikçağda köle emeğinin, sermayenin kâr getirici bir şekilde değer kazanmasının önünde bir engel teşkil ettiği temel bir gerçeklikti. Ortaçağda durum tersine dönmüş ve asıl önemli neden, kapitalist gelişimin coğrafi yerleşkesindeki dönüşümler hâlini almıştı. İklim, tüketimde farklılaşmayı da beraberinde getirmişti. Bu konuda sadece tarımla uğraşan işçilerin hâline bakmamız, Kuzey Avrupa'nın ikliminde çalışan işçilerin asgari fiziksel ihtiyaçları ile Mısır'daki arazilerde çalışan işçilerin asgari fiziksel ihtiyaçları arasında bir karşılaştırma yapmamız yeterlidir. Dahası, Kuzey Avrupa'nın iklimi, yılın önemli bir bölümünde insanları evlerine hapsederken, insanlar antik dünyada evlerinin dışında bir hayat sürüyorlar ve günümüzde İspanyollar ile İtalyanların kafelere doluşmaları gibi, kamusal alanları dolduruyorlardı (örneğin Yunan *agorazein*).

Bu gibi iklimsel karşıtlıklar mizaç farklılıklarını da açıklar. Bilimsel olarak asla temellendirilemeyen günümüzdeki ırk teorilerinin hiçbirine güvenemeyiz ve bunlar ciddi tartış-

maların dışında bırakılmalıdır. Söz konusu karşıtlıklar ayrıca Ortaçağ toplumunun yeni özellikleri olan hinterlanttaki birçok ticaret merkezini ve bu merkezlerde tüketim ve üretimin sürekli genişlemesini de açıklar. Bu yeni fenomenler, Antikçağın mirası olan teknolojik gelenekler ve sermayenin kârlı alanlara yatırılmasına yönelik yeniden canlanan bir güdüyle de birleşmişti.

Bir diğer farklılık da Ortaçağda köle emeği kullanmanın bir temelinin olmamasıydı. Bunun birkaç nedeni vardı: (1) Kuzey Avrupa'da köleleri beslemek, giydirmek ve bunlara barınak sağlamak daha maliyetliydi. (2) Ortaçağdaki askerî yapı, sanayinin yoğunlaştığı şehirlerin antik *poleis*in aksine, köle elde etmek için savaşlara girişemeyeceği anlamına geliyordu. (3) Hinterlantta aristokratlar arasındaki kavga, köylülerin (haraçlarıyla birlikte) bir lorddan diğerine devredilmeleriyle sona ermiş, bu lordun hâkim olduğu topraklar diğerinin hilafına genişlemiş ama yeni kölelerin edinilmesine yol açmamıştı çünkü yeni kölelerin edinilmesi Antiçağda kıyı şehirlerinin gemilerle giriştiği yağma seferlerinin tipik bir sonucuydu. Bu anlamda, iç bölgelerde tarım faaliyetleri yoğunlaştıkça, kölelik de önemini görece yitirmeye başladı. Bununla birlikte, özgür emeğin gelişimi biraz önce tartışmış olduğumuz faktörlere dayanıyordu (burada bu konuda daha üst düzey bir incelemeye girişemeyiz).

Daha temel bir farklılık da mevcuttu: Antikçağda Roma Cumhuriyeti'nin sonuna deki *poleis* savaşları, genellikle kaybeden devletin mülkiyet sisteminin ortadan kalkması, topraklarına el konması ve kolonileştirilmesi anlamına geliyordu. Bu anlamda *polis, Völkerwanderung* [Kavimler Göçü] sırasındaki Cermen kabileleri gibi davranıyordu. Bununla birlikte, Ortaçağda şövalyelerin savaş merakına ve erken modern dönemde bu merakın artmasına karşın, Antikçağla kıyasladığımızda 'barışçıl' diye niteleyebileceğimiz bir uluslararası toplum da ortaya çıktı. Bu, savaşların sayısının azaldığı anlamına gelmiyordu. Daha ziyade, insanlar,

özellikle şehirlerde ve burjuva sınıfı arasında, bireysel işleri ve sanayiyle meşgul oldukça barışçıl hâl kendiliğinden yaygınlaşmaya başlamıştı.

Modern kapitalizmin en büyük kârını Ortaçağda ve modern zamanlarda askerî anlaşmalardan elde ettiği doğrudur. Ama yine de yeni bir durum ortaya çıkmıştı: Sınai üretimin kapitalist örgütlenmesi, yukarıda bahsettiğimiz 'pasifleştirmeye' dayanıyordu ve bu anlamda, savaş ve siyasette bütün iniş çıkışlara karşın, büyük feodal devletlerin, hatta uluslararası ölçekte baktığımızda Katolik Kilisesi'nin bile pay sahibi olduğu ekonomik büyümeyi devam ettirdi. Antikçağdaysa tam tersine, kuruluşundan itibaren *polis*le ilgili her şey siyasi ve askerî mülahazalarla ilgiliydi. Dolayısıyla antik kapitalizmi biçimlendiren esas öge, siyasi güçtü. Bu anlamda dolaylı bir ekonomik karaktere sahip olduğu söylenebilir çünkü burada hayati önem taşıyan faktörler, *polis*in siyasi kaderi ve bunun iltizam için imzalanan sözleşmeler aracılığıyla sağladığı fırsatlar ve insan ve (özellikle Roma'da) toprak yağmalamak adına girişilen savaşlardı.

Antik şehir, Akdeniz coğrafyası önce Helenistik dönemde ve sonrasında Roma İmparatorluğu'nun çatısı altında birleştirilip barışçıl hâle getirildiğinde, tamamen ekonomik bir çıkar merkezine dönüşmüştü. Bunun bir sonucu olarak, tüccarların ve zanaatkârların önceleri basit kaçan ticari birlikleri, artık gelişip serpilmeye ve önemini artırmaya başlamıştı. Roma İmparatorluğu bunlardan kendi amaçları doğrultusunda yararlandı. Böylece bunların gelişimlerini Ortaçağdaki loncaların ortaya çıkışına kadar götürmek mümkün oldu. Fakat antik kapitalizm için çanlar daha önce çalmaya başlamıştı. Yeni barışçıl ve monarşik bir devletin doğuşu ve toplumun merkezinin kıyı bölgelerden iç bölgelere kayması gibi değişikliklerin tümü, antik kapitalizmi güçlendireceği yerde (*a priori* beklenilebileceği üzere), tökezletmeye başlamıştı. Barışı sağlayan ve iç bölgelerin önemini artıran ise Roma İmparatorluğu'ydu.

Barış Tiberius döneminde geçici olarak sağlanmışken Hadrian'ın yönetimi altında kalıcı hâle gelmişti. Bu, insan kaçırmak ve toprak yağmalamak uğruna kalkışılan savaşların sonunun gelmesi demekti. İmparatorluk aynı zamanda Galya, Ren ve Tuna arasında kalan toprakları, İlirya'yı ve (eski Makedonya vilayetine ek olarak) Balkan Yarımadası'nın iç kısımlarının tamamı gibi büyük arazileri de topraklarına katmaya başlamıştı.

Dahası, barış, köle ithalinin de adım adım ortadan kalkması anlamına geliyordu. Köleler, plantasyonlarda (Varro'nun öne sürdüğü ilkelere bakınız) ve madenlerde o kadar fazla kullanılıyorlardı ki sözümona yetiştirilmeleri ve barışçıl köle ticareti bile talebi karşılamaya yetmiyordu. Arzın yetersizliğine bağlı olarak, ilk başlarda köle fiyatları hızla artmıştı. Fakat sonraları, Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, bu fiyatlar epey düşecekti çünkü o tarihlerde ekonomik örgütlenme biçimi dönüşüme uğrayacak ve bunun bir sonucu olarak, talepte keskin bir düşüş meydana gelecekti. Eskiden bu değişimin önemi fazla abartıyordum, şimdiyse onun öneminin hafife alınmaması gerektiğini düşünüyorum.

Köle barakalarının ortadan kalkması, köleler arasında aile yaşamının ortaya çıkması ve kapitalist, büyük ölçekli tarımsal işletmelerin zayıflaması gibi olguların tamamı tarihsel gerçeklerdir ve yukarıda değindiğimiz değişimlerle ilgilidirler (bu anlamda kaynaklar 'işçi kıtlığı'na vurgu yapmaktadırlar). Ticaretin fazla önem arz etmediği kuzeye kadar uzanan muazzam bir iç bölgede yer alan büyük mülkler sadece Kartaca ve Roma'dan devşirilmiş kurallara göre işletilemezdi. Erken bir tarihte Tacitus (veya onun haber kaynağı) ayni rant ödeyen köylülerin çalıştığı mülklerden oluşan bir başka sisteme dikkat çekmiştir. Buna Ren sınırındaki bir Alman kabilesi olan Uhii'ye ait mülklerde rastlayabiliriz. Bu sistem Merovenj döneminde hâkim hâle gelmişti. Barakalarda tutulan ve askerî bir disipline tabi olan kölelere dayalı sistemin tam tersiydi.

Roma'da villalar kuzeydeki topraklara yavaş yavaş nüfuz etmiş ve bütün sıkıntılara rağmen, yerel geleneklerden daha gelişmiş olan ekim yöntemlerini de beraberinde getirmişti. En sonunda villalar İskoçya sınırı gibi kuzeyin uzak en ücra bölgelerine kadar erişeceklerdi.

Kaynakların bize gösterdiği üzere, bu villalar gittikçe büyürken, bunun altında yatan neden, lordlara yakışır bir hayat tarzının sürdürülebilmesi için gittikçe daha fazla toprağa ihtiyaç duyulmasıydı. Taşradaki mülkler ta cumhuriyet döneminde genişlemeye başlamıştı ve bu genişleme imparatorluk altında da düzenli bir şekilde devam etti. En sonunda kendi tüketim ihtiyaçlarını karşılayabilir hâle gelen bu mülkler, pazarın egemenliğinden kurtuldular. Bu gelişmeleri 'colonate' hakkındaki yazımda ele alacağım.

İlgili kaynakların ortaya koyduğu üzere, mülklerin zora dayanan siyasi sinokizmi, büyük toprak sahiplerinin (*possessores*) direncine rağmen, Roma monarşisinin amaçlarından biriydi. Fakat şehirlerden kaçış hızlanmıştı. Dolayısıyla aristokrasi büyük oranda toprakları üzerinde yaşamaya devam etti ve bu değişimle birlikte şehirlerin toplumsal ve ekonomik önemi azaldı. Ortaçağ başlamıştı.

Gracchuslar ile Caracalla arasında geçen 350 yıllık zaman dilimi boyunca, ticaret Roma İmparatorluğu'nun yayıldığı muazzam bir alanda mutlak bir önem kazandı. Fakat artık İmparatorluğa katılmış çok sayıda bölgenin, nüfusun, yurttaşın veya tebaanın antik özelliklerini göz önüne aldığımızda, bu görece doğru değildi. Antik toplum, Roma İmparatorluğu'nun genişlemesiyle birlikte devasa boyutlara ulaşmıştı ama hâlâ bir kıyı uygarlığıydı. Dolayısıyla, bir iç bölge uygarlığına dönüşmesiyle birlikte mevcut ulaşım araçlarından dolayı ticaret yoğunluğunun görece azalması da kaçınılmazdı.

Kıyı bölgelerinde büyük hanelerin (*oikoi*) ihtiyaç duyduğu kölelerin beslenmesi ve giydirilmesi tamamen veya kısmen pazar aracılığıyla sağlanıyordu. Bununla birlikte, iç

bölgelerde köleler veya toprak sahiplerinin *coloni*si, ihtiyaçlarını kendine yeten bir ekonomi içerisinde karşılıyorlardı (beklenildiği üzere). Sadece zengin toprak sahiplerinden müteşekkil küçük bir sınıfın üyelerinin alımsatım yoluyla karşıladıkları ihtiyaçları vardı ve bunların fiyatları da mülklerinin ürün fazlasının satışıyla ödeniyordu. Bu anlamda, söz konusu ticaret, çok küçük bir ek gelir üretirken, toplumun temeli doğal ekonomiye dayanıyordu.

Şehirlerdeki gelişmeler bu süreci pekiştirdi. Zira büyük şehirlerde kitleler ihtiyaçlarını bireylerin uğraştığı ticaretten ziyade devlet alımları (*annona*) yoluyla karşılıyorlardı. Bu durum, iç bölgelerde yer alan şehirlere yerleşenlerin ve yine iç bölgelerde tarımla uğraşanların mutlak sayılarında bir artışın önüne geçmedi. Gerçekten de hem nüfus hem de tarım faaliyetlerindeki artış çok açıktır. Bununla birlikte, bu durum karasal bir topluma geçişi pekiştirdi. Bunu en açık biçimde iki olguda gözlemleyebiliriz: (1) Şehirler silahsızlandırıldılar ve bağımsız bir siyasi hat inşa edebilecekleri zemini kaybettiler. Bu durum şehirlerde elde edilen ve kapitalizmi öne çıkaran kârı elde etme fırsatlarının tümünün ortadan kalkması anlamına geliyordu. (2) İç bölgelerdeki büyük toprak sahipleri ve bunların geç Roma İmparatorluğu siyasetindeki çıkarları önem kazandı.

İkinci olgu, ekonomide olduğu kadar siyaset alanında da önemli sonuçlar doğurdu. Bu, Roma ordusunun saldırı gücünün azalmasının en azından kısmi nedeniydi. Söz konusu gelişme, askerî birimlerin tüm kuzey sınırı boyunca yayılmasıyla açıklığa kavuşmuştu çünkü artık, vilayetlerdeki mülklerinde yaşayan büyük toprak sahipleri, mallarının korunmasını talep etmeye başlamışlar ve bu şekilde orduya savunma görevi yüklemişlerdi. Bununla birlikte, devletin monarşik karakteri pekişti ve bu süreç de Antik monarşiyle bağlantılı bütün sonuçları beraberinde getirdi.

Roma'nın öncülük ettiği İtalya şehirler federasyonu Keltleri mağlup etmiş ve sadece kendi yurttaşlarından devşirdiği

bir orduya dayanmıştı. Keltler, sonrasında, geç Roma İmparatorluğu döneminin ordularını yenilgiye uğratan Gotlar ve Vandalların kabileleri kadar –her biri 15.000 ila 20.000 kişiden oluşuyordu– kalabalıklardı. İtalya federasyonu Hannibal'e karşı da muazzam bir orduyu savaş alanına sürmeyi başarabilmişti. Bu ordu, *Völkerwanderung*'un Cermen kabilelerini kolalıkla fethedebilirdi.

Fakat ortada bir fark vardı: İtalya federasyonundaki yurttaş orduları, belirli seferberlikler için oluşturulmuşlardı ve Avrupa'nın tümünü çevreleyen bir sınır hattını sürekli gözetlemek için kullanılmaya uygun değillerdi. Bunun nedeni ise iç bölgelerde yaşayan toprak sahiplerinin ve toprağı kiralayanların talepleriydi. Böyle bir görev, kalıcı bir ordu gerektiriyordu ve Antikçağda koşullar bunun profesyonel bir ordu olmasını zorunlu hâle getiriyordu. (Elbette Roma İmparatorluğu'nun –burada ele almadığımız– toplumsal yapısının antik *polis*te kendini teçhizatlandıran köylülere denk düşecek şekilde, kendi başına silahlanan yurttaş askerlerin askere alınmasına dayalı bir sistemi bundan böyle destekleyip destekleyemeyeceği sorusu da yanıt bekliyor.)

Dahası, Roma İmparatorluğu'nda iç bölgelerdeki büyük toprak sahiplerinin sınıfsal çıkarları, aslında her zaman olduğu gibi yine monarkların hanedanlık çıkarlarıyla örtüşüyordu. Ptolemaik monarşiyi model alan bir sistem inşa eden *polis* yönetimi, iktidara gelir gelmez, hanedanlık bürokrasisinin yanında hanedanlığa ait profesyonel bir ordu da kurmuştu. Çünkü *polis* kurumları bir imparatorluğun yaşadığı sorunlara çözüm getirmekten epey uzaktı. Monarşiye dayalı devlet başkentini Doğu'daki Konstantinopolis'e taşıyıp kendini Yunan geleneğinin mirasçısı ilan edince, bu durum, söz konusu gelişmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıktı.

Elbette imparatorluğun ilk iki yüzyılında Augustus ve muktedir ardıllarının hepsinin yürüttükleri siyasette aslen Roma geleneklerini uyguladıkları doğruydu. Yurttaşlığı, özellikle Yakın Doğulu halklara tutumlu bir şekilde dağı-

tıyorlar, Roma ulusunun ayrıcalıklı konumunu korumaya dikkat ediyorlardı. Fakat aynı imparatorlar hâkim ulus üzerindeki iktidarlarını devam ettirmek için de Romalıları tedricen silahsızlandırmak zorunda kaldılar. Bunu askerî diplomalarda adı geçen emekli askerlerin kökenlerinde açıkça görebiliriz. Bu, bir çatışmaya ya da direnişe yol açmadan, Romalıların hâkimiyetine son verildiği ve Severi'nin başı çektiği askerî *coup d'état*'nın [darbe] nasıl yapılabildiğini de açıklıyor. Bu tarihten sonra, imparatorluğun hâkimiyeti sırasıyla Yakın Doğu'dan gelen ve tamamen Antik uygarlıkların dışında kalan bir halk olan İliryalılar tarafından paylaşılmaya başladı.

Bunun sonucunda ordunun ve bürokrasinin kademeleri Romalı halklar tarafından doldurulmaktan çıktı ve Roma aristokrasisinin eski yönetim geleneği ortadan kayboldu. Devletin temellerinin zayıflamasının nedeni 'ırk etkileri' (bunun için elimizde hiçbir somut kanıt yoktur) değildi, tam olarak bu durumdu. Gerçekten de bunu, o her şeye muktedir ordu birliklerine yapılan bir dizi yardım takip etti ki söz konusu yardımlar aşırı abartılıydı (Von Domaszewski'nin gösterdiği üzere) ve devletin iflasına ve bir kuşak boyunca para ekonomisinin çöküşüne yol açacak nitelikteydi. Devletin 'hazine fonları' hakkında sonraki yıllarda çıkarttığı yasalar, benzeri durumlarda olduğu gibi, bu konuda da değerli madenlerin istiflendiği yeri gösteriyordu. Sonrasındaysa imparatorluk bir çöküş sürecine girdi, tamamen yeni bir temelde tekrar örgütlendi ve Ptolemaik Mısır'ını andırır biçimde, bir liturji devletine dönüştü. Bu değişim yönünde atılan ilk adımlar MS. 2. yüzyıla kadar uzanıyordu.

İmparatorluk toplumu tabakalaşmıştı. Hayli ayrıcalıklı senatörlerden küçük şehirlerdeki azatlı burjuvaziye kadar olan üst katmanları, şehirlerdeki meclis üyelerinden oluşan sınıfa (*decuriones*) ve gelirlerini şehir dışındaki arazilerden ve malikânelerden elde eden kişileri de içine alacak şekilde, imparatorluk kültünün hizmetinde *Augustales* olarak düzen-

lenmişti. Caracalla, MS. 212 yılında kelle vergisi ödemeye devam eden alt sınıfların, kırsal bölgelerde hayatını sürdüren köylülerin ve şehirlerdeki proletaryanın (*lavi, plebler, coloni, tributarii*) karşısında, tam da bu ayrıcalıklı sınıfa yurttaşlık bahşetmişti. Akabinde 'soysuzların yükümlülükleri'nden (*munera sordida*) muaf büyük toprak sahipleri (*possessores*) ortaya çıktı. Bunlar, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun doğrudan vasallarını [*reichsunmittelbaren*] andıran ve resmî olarak tanınan bir tabaka oluşturdular.

Bu anlamda, tebaasının statüsünü tayin eden cumhuriyet kurumları Helen mirasın bir göstergesiydi ve kusursuzlaştırılmış hâliydi. Helen devletlerinin uygulamalarının ne kadarının doğrudan alındığını bilemiyoruz ama eski monarşinin talepleri bu yeni kurumları kaçınılmaz hâle getirmişti. Askerî arzın elde edilme şekli ve dolayısıyla, artık sınırlarda ikamet eden asker çiftçilerden müteşekkil kalıtsal bir sınıfın saflarını oluşturduğu birliklere toprak tahsis edilmesi, Yakın Doğu'dan, özellikle Mısır'dan ödünç alınmış bir uygulamaydı. Dahası, tekellerin, devlete ait atölyelerin, katılımın zorunlu olduğu lonca örgütlenmelerinin, meclis üyesi sınıfların (*decuriones*) vergi verme yükümlülüğünün ve insanları bir yükümlülükler ağı içine sokup toplumdaki konumlarında kalmalarını sağlayan diğer tüm liturjilerin kaynağı da aynıydı.

Bu yükümlülükler ağıyla birlikte, eski devlet yavaş yavaş ama mutlak bir şekilde kapitalizmin gelişmesini yavaşlatmıştı. Kapitalizmin, Antikçağın bütün klasik dönemi boyunca eşi benzeri olmayan bir barış ve huzur ortamına denk düşen Roma İmparatorluğu'nun ilk iki yüzyılında ve dördüncü yüzyılında gelişmemesini başka türlü açıklayamayız. Para ekonomisinin Marcus Aurelius (MS. 161-80) dönemine kadar genişlemeye devam ettiği su götürmez bir gerçektir ama para ekonomisi kapitalizm demek değildi. Büyük malikâneler ortaya çıkıp genişlerken, aynı zamanda, Yakın Doğu'nun çok sayıda küçük tüccar ve zanaatkâr, imparatorluk çağının son dönemini de içine alacak şekilde

tümü boyunca Batı vilayetlerine göç etmişti. Aslına bakılırsa Hristiyanlığı Batı'ya yayanlar da bu gruplardı. Fakat bu dönemlerde ticaret, tarım veya hepsinden öte, sanayi sektörlerinde kapitalist ekonomik örgütlenmenin gelişimine hiç rastlamıyoruz.

Tam tersine, ticaret seferleri ta İskandinavya'ya kadar erişen Roma İmparatorluğu'nun erken dönemlerindeki o büyük tüccarlar ortadan kaybolmuş, onların yerlerini dükkân sahipleri almıştı. Gider vergileri ise Von Domaszewski'nin de gösterdiği üzere öylesine azalmıştı ki, bunları toplamakla yükümlü resmî görevliler bile adeta buhar olup uçmuştu. Yine de Marcus Aurelius'un hükümranlığını sürdürdüğü erken bir tarihte bile ekonomi durağanlaşmış ve alt sınıfların omuzlarına binen vergi yükü, papirüslerin işaret ettiğine göre, hayli ağırlaşmıştı. 3. yüzyıldaki sıkıntılara gelecek olursak, Antik dönemlerde savaş yükü daha ağırdı ve daha büyük kayıplar yaşanmıştı. Peki, bir türlü üstesinden gelinemeyen bu sıkıntılar neden ortaya çıktı?

Bu sorunun yanıtı, kadim kapitalizmin siyasete bağlı olmasında, yayılmacı şehir devletinin siyasi fetihlerinin bireysel kâr uğruna sömürülmesinde ve bu kâr kaynağı ortadan kalktığı zaman, sermaye oluşumunun durmasında yatıyor. Roma imparatorlarının ilk başarısı vergi sistemini mültezimlerin keyfi gücünü azaltacak şekilde düzenlemeleriydi. Ptolemeler gibi Roma imparatorları da ilk başta bu kişilerin sermaye kaynaklarını ve ticaret deneyimlerini gözden çıkaramadılar ama bürokrasileri mevcut durumu daha iyi yönetmeye başladıkça, bireylere devlet gelirlerini kendi kişisel kârları doğrultusunda kullanmalarına izin vermek için gittikçe daha az neden görmeye başladılar. Bu anlamda, vergi toplama sistemini adım adım 'ulusallaştırdılar' ve mültezimler en sonunda –Von Domaszewski'nin ve Rostovtzeff'in gösterdiği üzere– devlet görevlileri hâline geldiler.

Bu anlamda Roma İmparatorluğu tebaasını korumak ve barışı tesis etmek suretiyle eski kapitalizmin ölüm fermanını

imzalamış oldu. Köle arzı azaldı ve *polis*in *polis*e karşı savaşıyla ortaya çıkan kâr fırsatları ortadan kalktı. Dahası, tek tek şehir devletlerine ait ticaret tekelleri ve her şeyin ötesinde, kamusal arazilerin ve mazbut halkların yağmalanmasından elde edilen kârlar da yitip gitti. Bu değişimlerin hepsi, eski kapitalizmin, gıdasını oluşturan kaynakları kaybettiği anlamına geliyordu.

Diocletianus'un inşa ettiği liturji devletinde kapitalizm hiçbir dayanak noktası, kâr için hiçbir fırsat bulamadı. Bürokrasi siyasi olduğu kadar ekonomik girişimleri de tarumar etmişti çünkü kazanç fırsatı ortadan kalkmıştı. Kapitalizmin her zaman mülk sahibi sınıfların 'zenginliği'ni yatırım 'sermayesi'ne çevirme çabasına karşılık, imparatorluk döneminde hâkim eğilim, tıpkı Ptolemaik devlette olduğu gibi, sermayeyi safdışı bırakıp zenginliği muhafaza etmekti. Öncesinde mülk sahibi sınıflar devlete kargıları ve kalkanları ile hizmet etmişlerdi ama artık bu hizmetlerini, devletin gelirlerini ve tedarikini güvence altına alan mülkleri aracılığıyla sunuyorlardı. Bu anlamda erken modern dönemin merkantilist devletlerinde monark ve sermaye arasında bir ittifak kurulmasına karşın, Roma İmparatorluğu'nda devlet, refah sahibi tebaasını liturjileri yerine getirmesi için kullanıyordu. Merkantilizm, devlet ve sermaye arasında dolaylı bir ilişkiye dönüşüm anlamına gelmişti ve sanayi kapitalizmi gelişmeden, Hollanda ve İngiltere'nin sağladığı bireylere ait ve kapitalizme dayanan bir zenginlik yaratılmadan bu dönüşüm gerçekleşemezdi.

Antik dönemlerde bürokrasi bireysel girişimciliği boğazlamıştı. Bu, olağandışı veya Antikçağa özgü bir durum değildir. Bütün bürokrasiler, aynı sonucu üretecek şekilde, ekonomik meselelere dâhil olmaktadır. Bu, modern Alman bürokrasisi için de geçerlidir. Antikçağda *polis*in siyaseti kapitalizmin hızını belirlerken, çağımızda kapitalizmin kendisi ekonominin bürokratikleşmesini belirlemektedir.

Geç Roma İmparatorluğu'nun doğru bir imgesini mo-

dern terimlerle yakalamak için, devletin demir, kömür ve madencilik işletmelerinin, bütün dökümhanelerin, bütün alkollü içecek, şeker, tütün, kibrit ve günümüzde kartellerin ürettiği bütün tüketim maddelerinin sahibi olduğu ve bunları denetim altında tutup düzenlediği bir toplumu düşünün. Buna ek olarak, devlet muazzam bir araziye sahip olacaktır, askerî teçhizatın yanında bürokratlarının ihtiyaçlarını giderecek maddelerin üretildiği atölyeleri işletecektir, bütün gemileri ve demiryollarını mülkiyetine alacaktır ve yün ithalatını düzenleyecek anlaşmaları imzalayacaktır. Bürokratik bir örgütlenmenin kurallarına göre işleyen bütün bir kompleks yapıyı ve bunun yanı sıra bütün bir lonca sistemini ve her bir faaliyet için gerekli akademik veya diğer türlü mebzul miktarda belgeyi gözünüzün önüne getirin. Bütün bunların, militarist bir hanedanlık rejimi altında toplandığını düşünürsek, işte o zaman geç Roma İmparatorluğu'nda olayların gidişatını toparlamış oluruz. Bu bahiste, tek fark, o zamanlar teknolojinin şimdiki kadar gelişmemiş olmasıydı.

Roma İmparatorluğu'nun erken dönemlerindeki Atinalılar bir zamanlar Marathon'da çarpışan atalarına ne kadar benziyorlarsa günümüzün ortalama Alman burjuvazisi de Ortaçağdaki atalarına ancak o kadar benziyordur. Bugün Alman burjuvazisi geneli itibarıyla 'sosyal demokrat' olsa da 'düzeni' korumak için uğraşır. Dolayısıyla Alman toplumunun bürokratlaşması –tıpkı Antikçağda olduğu gibi– günün birinde büyük olasılıkla kapitalizmi de kapsayacaktır. İşte o zaman özgür girişimciliğin 'anarşisi' yerine bürokratik 'düzenin' nimetlerinden faydalanmaya başlayacağız. Bu düzen, özü itibarıyla, Roma İmparatorluğu'nu, hatta Mısır'daki Yeni İmparatorluğu ve Ptolemaik devleti karakterize eden düzenle aynı olacaktır.

Dahası yurttaşların askere alınmasının bir 'karşı ağırlık' yaratacağını aklımızdan bile geçirmeyelim çünkü bu yurttaşlar, devletin donattığı, giydirdiği, beslediği, talim yaptırdığı, emir verdiği ve barakalarda barındırdığı bürokratik

bir ordunun hizmetinde olacaklardır. Günümüzdeki hanedanlık devletlerinde askerlik, aslında emek hizmetlerinin bir biçimidir. Bunun artık çok eskilerde kalmış bir zamanda yurttaşların kendi şehirlerine sundukları askerî hizmetle doğrudan hiçbir bağı yoktur.

Fakat burası bu düşünceleri çoğaltmanın yeri değildir. Akdeniz-Avrupa uygarlığının uzun ve süreklilik arz eden bir tarihinin kendi içine kapalı döngülerden oluşmadığını ve doğrusal bir hat da izlemediğini belirtmekle yetinelim. Bazen kadim uygarlık fenomeni tümüyle ortadan kalkıyor ve sonrasında, tamamen yeni bir bağlamda tekrar gün yüzüne çıkıyordu. Bununla birlikte, diğer yönleri itibatıyla nasıl ki geç Antikçağın malikâneleri Ortaçağın tarım düzeninde kendini gösteren mülkiyet yapısının öncelleriydiyse geç Antikçağın şehirleri, özellikle de Helenistik Yakın Doğu'nun şehirleri de Ortaçağa ait sanayi örgütlenmesinin öncelleriydi. Fakat Antikçağın bu gibi etkilerinin niteliği, kapsamı ve önemi, başka bir yerde tartışmamız gereken bir meseledir.

3
Antik Uygarlığın Çöküşünün Toplumsal Nedenleri

Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, düşmanlarının sayısal üstünlüğü veya liderlerinin yetersizlikleri gibi dış faktörlere bağlı değildi. Aslında, imparatorluk son yüzyılında büyük devlet adamlarının, Cermen cesaretini karmaşık bir diplomasiyle birleştirebilen, Stilicho gibi kahramanların elindeydi. Fakat cahil Merovenjler, Karolenjler ve Saksonlar büyük kuvvetleri seferber edip Sarazenlerin ve Hunların acımasız saldırılarına direnebilirken, bu gibi kahramanlık gösterileri Stilicho için bile mümkün değildi. İmparatorluk kendi benliğini kaybetmiş ve barbar istilaları, çok uzun süre önce başlamış olan bir gelişmeyi nihayete erdirmişti.

Bununla birlikte, ilk başta temel bir noktaya dikkat çekmeliyiz. Antik uygarlık, Roma İmparatorluğu çöktüğü için ortadan kalkmadı çünkü siyasi bir yapı olarak Roma İmparatorluğu, antik uygarlıklar önemini yitirdikten sonra bile, yüzyıllar boyunca ayakta kaldı. Gerçekten de bu uygarlık uzun zaman boyunca gölgelerde yürümüştü. 3. yüzılın başlarından itibaren, Roma edebiyatı köhnemiş ve Roma hukuk bilimi, temsilci okullarıyla birlikte zayıflamıştı. Yunan ve Latin şiiri ölüme yatmış, tarihyazıcılığının günü dolmuş ve yazıtların bile dili tutulmuştu. Latincenin kendisi bile yerini kısa sürede lehçelerine bırakacaktı.

Yüz elli yıllık bir çöküş döneminin ardından, Batı Roma tamamen yok olduğunda barbarlık imparatorluğu çoktan içeriden fethetmişti. Yeni kurumların ortaya çıkışından sonraki barbar istilaları bile imparatorluğun yerine geçmediler.

Bu anlamda, Merovenj devleti bir süre boyunca, en azından Galya'da, esasında Roma vilayet örgütlenmesinin bir uzantısından başka bir şey değildi. Dolayısıyla antik dünyada uygarlığın çöküşüne neyin neden olduğu sorusunu yanıtlamalıyız.

Bu soruya birçok yanıt verildi. Bazı yanıtlar düpedüz yanlışken, diğerleri iyi fikirleri kötü bir şekilde heba ettiler. Örneğin despotluğun eski çağların adamlarının zihinlerini ve bunların siyasi yaşamlarını yolundan çıkarttığı iddia edildi. Fakat Büyük Frederick'in despotluğunun sağlıklı bir ilerlemeyi mümkün kılan bir güç olduğu açıktır. Diğerleri ise gösteriş ve ihtişam düşkünlüğü ve üst sınıfların ahlaki yozlaşmışlığının, onları tarihsel bir ayıbın ortasına çektiğini iddia ettiler. Oysa gösteriş ve ihtişam düşkünlüğü ve yozlaşmışlık nedenler olmaktan ziyade belirtilerdi ve antik uygarlık, bireysel kusurlardan çok daha önemli faktörlere bağlı olarak çökmüştür.

Yine bir başka açıklama da özgürlüğüne kavuşmuş Romalı kadınlara, yönetici sınıf içerisinde evlilik bağlarının çözülmesine odaklanmış ve bunun, antik toplumun temellerini oyduğunu iddia etmiştir. Tacitus'un aslında kavgacı köylülerin zavallı köleleri olan Cermen kadınları hakkındaki önyargılı ve gerici masalları, günümüzün gericileri tarafından hâlâ tekrar edilmektedir. Hakikat ise idealleştirilmiş 'Cermen kadınları'nın, ancak meşhur 'Prusyalı okul müdürlerinin' Könnigratz'ın zaferine katkıda bulundukları kadar, Cermenlerin parlak başarılarına katkıda bulunduklarıdır. Aslında göreceğimiz üzere, antik uygarlığın çöküşü toplumun alt tabakaları arasında aile bağlarının yeniden kurulmasıyla bağlantılıydı.

Antik bir tanık başka bir açıklama getirmişti. Yaşlı Plinius, "büyük mülklerin İtalya'yı harabeye çevirdiğini" iddia etmişti. Çağdaş bir yorumcu ise "Tam da budur. İmparatorluğu yıkanlar Romalı Junkerlerdi" diye belirtmişti. Bir muarızı ise "Belki de öyle oldu. Ancak, bu, tam da mülklerin

kendisinin tahıl ithalatı yüzünden mahvolmalarına bağlıydı. Tarım yüksek gümrük duvarları ile korunmuş olsaydı, İmparatorluk günümüze kadar yaşayabilirdi" diye karşı çıkmıştı. Oysa antik uygarlığın yıkılışının köylü sınıfının rehabilitasyonunun başlangıcı olduğunu göreceğiz.

Darwinci teoriler de eksik olmadı. Çünkü son zamanlarda Romalı ırkının Antikçağın sonlarında yozlaşmasına olmasına yol açacak şekilde, en güçlüleri bekârlığa mahkûm eden bir uygulama olarak askere alımlarla, doğal seçilim süreçlerinin akamete uğratıldığı iddia edilmişti. Buna karşın, aslında ordunun saflarının gitgide artan bir şekilde, askerlerin erkek çocuklarıyla doldurulduğuna ve bu gelişmenin imparatorluğun çöküşüyle birlikte gittikçe hızlandığına şahit olacağız.

Başkalarının verdiği yanıtlar hakkında bu kadarı yeter. En başta, önce yöntem hakkında giriş niteliğinde bazı yorumlarda bulunacağım. Sonrasında ise kendi yanıtlarımı paylaşacağım.

Bir hikâye anlatıcısı, dinleyicileri, hikâyenin kendi yaşamları için de geçerli olduğunu inanırlarsa her zaman coşkulu bir ilgiyle karşılaşabilir. Sonrasında hikâyesini tembihlerle sona erdirebilir. Fakat benim anlatım bundan farklıdır. Antik tarihin çağımızın toplumsal sorunlarıyla ilgili bize öğretebileceği hiçbir şey yoktur ya da çok az şey vardır. Günümüzün proleteri ile Antikçağın kölesi ancak bir Avrupalı ile bir Çinli kadar ortak noktaya sahiptir. Bizim sorunlarımız Antikçağın sorunlarından tamamen farklıdır. Bu anlamda benim anlattığım hikâye sadece tarihsel bir ilginin ürünüdür. Yine de insanın bildiği en ilgi çekici hikâyelerden biridir çünkü antik bir uygarlığın içerden nasıl çöktüğünü anlatır.

İlk görevimiz, Antikçağın toplum yapısının özelliklerini açık bir şekilde belirlemek olmalıdır. Bu özelliklerin antik uygarlıkların gelişim döngüsünü belirlediğini göreceğiz.

İlk olarak, Antik uygarlık esasında şehirli bir karakter sergiliyordu. Şehir, siyaset hayatının, sanatın ve edebiyatın

merkeziydi. Ekonomi de en azından Antikçağın ilk dönemlerinde genellikle 'kent ekonomisi' olarak adlandırdığımız olgu tarafından şekillendiriliyordu.

Helenik çağlarda şehir, esasında Ortaçağ şehirlerinden farklı değildi. Mevcut farklılıklar, tıpkı günümüzde İngiliz ve İtalyan işçileri veya Alman ve İtalyan zanaatkârları arasındaki farklılıklar gibi, Akdeniz bölgesi ile Orta Avrupa arasındaki iklim ve ırksal ayrımlardan kaynaklanıyordu.

Ekonomik olarak antik şehir, kırsal hinterlandından elde edilen tarımsal ürünlerin sınai ürünlerle şehrin kendi pazarında takas edilmesine dayanıyordu. Mevcut ticaret, üretici ve tüketici tarafından doğrudan etkileniyor ve temelde bütün ihtiyaçları karşılıyordu. İthalata gerek yoktu ve bu anlamda, Aristoteles'in kendine yeten ideal kenti (*autarkia*), aslında birçok Yunan şehrinde somutlaşmıştı.

Bu yerel ticaretin temelleri üstünde, büyük bir bölgeyi içine alan ve birçok kalemden oluşan uluslararası bir ticaretin geliştiği doğruydu. Antik tarihin çoğunlukla filolarının uluslararası ticaretle uğraştığı bu şehirler etrafında şekillenmesine karşın, bu şehirlere aşina olduğumuzdan söz konusu ticaretin niceliksel olarak ne kadar da önemsiz olduğunu kolaylıkla unutuyoruz. Antik Avrupa uygarlığı, deniz kıyısında kurulmuş bir uygarlıktı ve tarihi de her şeyden önce kıyı şehirlerinin tarihinden ibaretti. Yine de bu şehirlerin hayli gelişkin ticari ekonomisinin yanı sıra bunun tamamen zıttı olan, kabile topluluklarında veya feodal patriyarkların hâkimiyeti altında yaşamlarını sürdüren ve iç bölgelere yerleşmiş ilkel köylülerin doğal ekonomisi de mevcuttu. Tamamen düzenli ve istikrarlı bir uluslararası ticaret, sadece deniz rotaları aracılığıyla veya büyük nehirler üzerinde yapılabiliyordu. Antikçağda iç bölgelerle Ortaçağdakiyle karşılaştırılabilecek kadar bile ticaret yoktu. O çok övülen Roma yolları, modern ticareti andıran hiçbir faaliyete yataklık yapmıyordu veya Roma posta sisteminin de günümüzdekiyle ilgisi yoktu. Bu anlamda, iç bölgelerdeki arazilerden ve suyolları

üzerinde bulunan arazilerden elde edilen rantlar arasında muazzam bir fark vardı. Roma'ya ait bir yola yakın olmak bir avantajdan ziyade talihsizlik olarak görülüyordu çünkü bu durum, konakçıları ve itici kimseleri beraberinde getirebiliyordu. Kısacası, Roma yolları ticaretten ziyade, ordunun ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Bu anlamda, doğal ekonomi çok büyük oranda baki kaldı ve dolayısıyla ticaret fazla atılım yapamadı. Böyle bir ticaret, mevcut hâliyle, aslında az sayıda pahalı üründen oluşuyordu: değerli madenler, kehribar, kaliteli tekstil ürünleri, demirden elde edilmiş bazı ürünler ve çanak çömlek ve benzerleri. Bunlar, yüksek fiyatlarından ötürü ve yüksek taşıma maliyetlerine rağmen, kârlı bir şekilde ticareti yapılabilen genel lüks mallarıydı. Bu ticareti modern ticaretle hiçbir biçimde kıyaslayamayız. Bu kıyaslama çağımızda sadece şampanya, ipek ve benzerlerinin ticareti yapılıyor olsaydı mümkün olurdu. Ancak mevcut bütün istatistikler, günümüzde ticaretin ana gövdesini kitle tüketim mallarının oluşturduğunu göstermektedir.

Elbette Atina ve Roma gibi bazı şehirlerin, tahıl talebini karşılamak için ithalata bağımlı olduğu doğruydu. Fakat bu gibi örnekler, tarihsel sapmalardı ve bu gibi arzların elde edilmesi kamu otoritelerine devredilmişti. Antik şehirler bu meseleyi düzenlenmemiş özel ticaretin insafına terk edemezdi ve etmeyecekti.

Bu anlamda uluslararası ticaret, kitleler ve onların gündelik ihtiyaçlarından ziyade, zengin sınıflardan oluşan küçük bir tabakayla meşgul oluyordu. Antikçağda ticaretin yayılması, ancak zenginliğin bölüşümünde eşitsizliğin gitgide artmasıyla mümkündü. Dahası –tam da bu noktada antik uygarlıkların üçüncü bir karakteristik özelliğiyle karşılaşırız– bu eşitsizlik özel bir biçim ve yön kazanmıştı: Antik uygarlık köleciliğe dayanıyordu.

Şehirlerdeki özgür emek, en başından itibaren kırsal bölgelerdeki özgür olmayan emekle birlikte var olmuştu. Şe-

hir pazarlarında takas edilen ürünler özgür bir işbölümünün sonucuyken, Ortaçağda olduğu üzere, kırsal mülklerde üretilen ve buraların ihtiyaçları için gerekli malları özgür olmayan emek üretiyordu. Bir kez daha tıpkı Ortaçağ toplumunda olduğu gibi, antik toplumda da örgütlenen insan emeğinin bu iki biçimi arasında kendiliğinden bir çatışma doğmuştu.

Genelde ekonomik ilerleme artan işbölümünün sonucudur. Özgür emek galebe çaldığı zaman, ilerleme ilk başta, büyük oranda yeni bölgeleri değişim ekonomisine dâhil ederek pazarın genişlemesini gerektirir. Dolayısıyla Antikçağda şehir sakinleri, malikâneleri ortadan kaldırmanın ve buradaki serfleri özgür pazara dâhil etmenin yollarını aradılar. Özgür olmayan emek öne çıktığında ise işçilerin sayısındaki düzenli artış ekonomik ilerlemeyi sağlıyordu. Çünkü köleler veya serfler bir araya geldikçe, özgür olmayan emeğin yerine getirdiği işlerde ustalaşmak mümkündü.

Ortaçağda özgür emek ve malların serbest değişimi galebe çalmışken, Antikçağda mücadele tam tersi bir şekilde sonuçlandı. Neden böyle oldu? Tam da aynı nedenlerden ötürü, Antikçağda teknolojinin gelişimi sınırlı kalmıştı: Antik uygarlıkta sürekli savaşlar nedeniyle insanlar ucuza satın alınabiliyordu. Kadim savaşlar aynı zamanda köle avcılığıydı. Savaş, köle pazarına devamlı bir arz sağlıyor, böylece alışılmamış bir ölçekte ekonominin özgür olmayan emek sektörünü konsolide ederek emek gücünü biriktirebiliyordu. Bunun sonucundaysa özel sektör genişlemesini durdurmuş ve zanaatlar, tüketiciler için üretimin ücret karşılığında mülk sahibi olmayan zanaatkârlar tarafından gerçekleştirildiği bir aşamanın ötesine geçememişti. Özgür girişimciler ve özgür emek sahipleri arasında pazarda üretim için, asri zamanlarda rekabet tarafından tetiklenenler gibi, emek tasarrufuna yönelik önlemlere prim verecek bir rekabet ortaya çıkamıyordu.

Tam tersine, Antikçağda kendi kendine yeten hanelerde

özgür olmayan emek gittikçe ekonomik bir önem kazanıyordu. İşbölümüne dayanarak üretimi artırabilecek olanlar sadece köle sahipleriydi ve sadece bu grup yaşam standartlarını yükseltebilirdi. Kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra, pazar için üretim yapabilenler gittikçe daha fazla köleliğe dayanan girişimlerden oluşmaya başladı.

Bu, Antikçağdaki ekonomik gelişmenin Ortaçağdakinden farkıydı. Ortaçağ toplumunda özgür işbölümü hem müşterilerden gelen bireysel siparişler hem de yerel pazarlar için sürdürülen üretime bağlı olarak, şehirlerin hâkim olduğu yerel ekonomik bölgelerde kendi pazarını yoğun bir şekilde geliştirmişti. Sonrasında, yerel olmayan pazarlarla yapılan ticaret geliştikçe, yerel merkezler arasında üretime dair bir işbölümü ortaya çıktı. Önceleri eve iş verme sistemi kullanılırken, sonraları dış pazarlara arz sağlamak için tasarlanmış ve özgür emeği istihdam eden yeni üretim biçimlerini ortaya çıkartan manüfaktüre geçildi. Modern ekonominin gelişimi, sonrasında, kitlelerin, kendi ihtiyaçlarını gittikçe artan bir şekilde yerellikler arasında ve akabinde uluslararası ticaret yoluyla sağlamak yönündeki eğilimleriyle ayrılmaz biçimde iç içe geçti.

Antikçağda bunun aksine, uluslararası ticaretin gelişmesi köleliğin var olduğu büyük hane halklarında özgür olmayan emeğin pekişmesiyle ilintiliydi. Bu anlamda takas ekonomisi bir nevi üstyapıydı. Bunun altında ihtiyaçların takasa gerek duymadan karşılandığı, insan malzemesini biteviye emip tüketen ve tüketim ihtiyacını pazardan ziyade kendi üretimiyle gideren bir ekonomik biçim olarak doğal ekonominin sürekli genişleyen bir altyapısı yatıyordu. Köle sahiplerinden oluşan üst sınıfların tüketimi arttıkça, ticaret daha da genişliyor ama ticaret genişledikçe yoğunluğunu yitiriyordu. Bu anlamda Antikçağda ticaret, devasa bir doğal ekonominin üzerine yayılmış gittikçe incelen bir perde hâlini alıyordu ve zaman geçtikçe perdenin gözenekleri daha da şeffaflaşıyor, iplikleri seyreliyordu.

Ortaçağda her bir bölgenin siparişlerini karşılamak için mevcut üretimden, bölgeler arasındaki pazarın ihtiyaçları için üretime geçilmişti. Bu geçiş, kapitalist özgür girişimin yavaş yavaş yükselişi ve rekabet ilkesi sayesinde ve bunların yerel ekonomik yapıların içine sızması ile mümkün olmuştu. Antikçağda ise, bunun tam tersi olarak, uluslararası ticaret özgür olmayan emeğe dayalı özerk işletmeler olan *oikoi*nin büyümesini hızlandırdı ve bu *oikoi*ler yerel değişim ekonomilerinin temellerini oydular.

Bu gelişme, Roma yönetimi altında en sarih biçimini aldı. Pleblerin zaferinden sonra [MÖ. 287'de] Roma, fetihçi bir köylü devleti –daha ziyade şehirlerde örgütlenen küçük çiftçilerin fetihçi devleti– hâlini almıştı. Her savaş, yerleşmek üzere daha da fazla toprak ilhakı anlamına geliyordu. Roma ordusu, Romalı küçük çiftçilerin genç erkek çocuklarından kuruluyordu. Miras alma umudu olmayan bu insanlar, toprak elde etmek için savaşıyorlar ve böylece tam yurttaş statüsüne kavuşuyorlardı. Bu, Roma'nın fetih gücünün sırrıydı. Bununla birlikte, Roma, denizaşırı topraklara yayılmaya başladığında durum değişmişti. Çünkü köylülerin buralara yerleşmek gibi bir niyeti yoktu. Artık aristokrasinin denizaşırı vilayetleri yağmalama arzusu itici güç hâlini almıştı. Savaşlar köle avcılığına hizmet ediyor ve bunu, toprakların kamulaştırılması izliyordu. Araziler kamulaştırılıyor ve zengin yüklenicilerin sömürmesi için kiraya veriliyordu.

Akabinde, İtalyan köylülüğü İkinci Pön Savaşı sonucunda tarumar edildi. Bu çöküşün sonuçları, Hanibal'in gecikmiş intikamı olarak da görülebilir. Küçük köylü tarımını tekrar canlandırmak için ortaya çıkan Gracchuslar hareketininin ardından ülke dâhilinde köle emeğinin zaferini müjdeleyen bir tepki dalgası ortaya çıkmıştı. Bu tarihten itibaren, sadece köle sahipleri yaşam şartlarının yükselmesinden istifade etmeye başlamış, artan tüketici talebine katkı koymuş ve pazar için üretimi geliştirmeye başlamışlardı. Bu, özgür emeğin tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu.

Bundan ziyade köle emeğine dayalı işletmeler ekonominin tek dinamik unsuru hâline gelmişti. Tarım üzerine kalem oynatan Romalı yazarlar, bundan böyle işin köle emeğine dayanarak örgütleneceğini varsaymaya başladılar.

Son olarak, antik uygarlıkta köle emeğinin önemi, Roma İmparatorluğu uçsuz bucaksız toprakları, İspanya, Galya, İlirya ve Tuna'yı Roma dünyasına dâhil etmeye başladığında muazzam bir şekilde arttı. İmparatorluğun nüfuz merkezi iç bölgelere kaydı ve kıta uygarlığını bir kıyı imparatorluğundan karasal bir imparatorluğa dönüştürme anlamında, antik uygarlığı farklı bir bölgeye taşıma çabasına girişildi. Antik toplum, ekonomik sistemini artık devasa bir bölgeye yaymıştı. Bu bölge öyle büyüktü ki geçen yüzyıllar bile bu bölgeleri Akdeniz kıyılarında gelişmiş olan ticari sisteme ve para ekonomisine tam anlamıyla asimile etmek için yeterli olmamıştı. Çünkü daha önce de belirttiğimiz üzere, bu kıyılarda bile bölgelerarası ticaret ince bir perdeden ibaretti ve bu perde iç bölgelere doğru çekiştirildikçe daha da şeffaflaşıyordu. Gerçekten de, bu hinterlantlarda uygarlığın özgür emeğe dayanarak gelişmesi ve yoğun bir ticari faaliyetin ortaya çıkması, basitçe söylersek, mümkün değildi. Bu bölgeler Akdeniz uygarlığına tedricen dâhil edilecekse, bu, köleciliğe ve özgür olmayan emeğin çalıştığı özerk mülklere dayanan toprak sahibi bir aristokrasinin ortaya çıkışıyla mümkündü. İç bölgelerde nakliye, kıyı bölgelerinden çok daha maliyetliydi. Dolayısıyla iç bölgelerde ticaret ilk başlarda münhasıran küçük bir grup olan zengin köle sahiplerine lüks tüketim malları sağlamakla ilgiliydi. Benzer şekilde, pazarda satış için mal üretmek sadece birkaç büyük köle işletmesi için olasıydı.

Dolayısıyla köle sahipleri, Antik ekonomide hâkim figür konumuna yükselmişlerdi ve köle emeğine dayalı bir sistem Roma toplumunun vazgeçilmez temeli hâline gelmişti. Bu anlamda, dikkatlerimizi bu sistemin özgüllüklerine yöneltmeliyiz.

Elimizdeki belgeler sayesinde, geç cumhuriyet ve erken imparatorluk dönemlerinde arazi üzerine kurulmuş büyük mülklerde köle emeğinin kullanımı hakkında çok şey biliyoruz. Her hâlükârda, büyük mülkler zenginliğin en temel biçimiydi çünkü spekülasyon olarak kullanılan para bile buradan elde ediliyordu ve genelde büyük spekülatörler aynı zamanda büyük toprak sahipleriydi. Bu, mecburen böyleydi çünkü iltizam, kamu topraklarının kiralanması ve kamu işlerinin sözleşmeyle devredilmesi gibi en kazançlı spekülasyonlarla iştigal etmek isteyen herkesin teminat olarak göstereceği toprağa ihtiyacı vardı.

Genelde Romalı toprak sahipleri, mülklerini kişisel olarak yönetmiyorlardı. Bu kimseler daha ziyade şehirlerde ikamet ediyorlar, siyasette bilfiil rol alıyorlar ve her şeyden öte nakit rantlarla ilgileniyorlardı. Mülklerinin idaresi, özgür olmayan kâhyalara (*villici*) bırakılmıştı. Sonuçta ortaya çıkan tarım sisteminin esas özellikleri aşağıdaki şekildeydi.

Pazarda satmak için üretilen tahıl pek kâr getirmiyordu. Roma şehri iyi bir pazar değildi çünkü bir devlet kurumu başkentin tahıl arzını denetlerken, tahıl için ödenen fiyatların iç bölgelerden getirilen ürünün nakliye masraflarını karşılaması imkânsızdı. Dahası köle emeği, özellikle Roma'nın sıralı ekim tekniğinin çok dikkat istemesinden ve bu anlamda çalışanın kendi çıkarını gözetmesine hayli bağlı olmasından ötürü, tahıl yetiştiriciliği için de çok uygun değildi. Bu faktörlere bağlı olarak, tahıl kültürü en azından kısmen toprağı küçük parseller hâlinde *coloni*ye –çiftliklerini kaybeden küçük çiftçilerin soyundan gelenlere– kiralayarak varlığını sürdürüyordu. *Coloni*, ilk baştan itibaren, kendi işlerini yürüten bağımsız kiracılar değillerdi. Toprak sahipleri, tohumu ve alet edevatı sağlarken, kâhyası ekim faaliyetlerini denetliyordu. Dahası *coloni* en başından beri, özellikle hasat mevsiminde emek hizmetlerine ihtiyaç duyuyorlardı. Toprakların *coloni*ye kiralanması, bir toprak beyinin mülkünü idare etmesinin birçok yolundan sadece birisi olarak

görülmüştü. Bu günlük dilde de ifade buluyordu, nitekim toprak sahibi toprağını 'kiracılar aracılığıyla' (*per colonos*) ekip biçiyordu.

Toprak beyleri açısından mülkün alternatif bir yönetim biçimi, bahçe sebzeleri, at yemi üretimi ve kümes hayvanları besiciliğinin yanında, zeytinyağı ve şarap gibi, esasında değeri yüksek ürünler olan ihracata yönelik mahsullerin üretimi ve para harcayabilecek tek grup olan aşırı zenginlerin o ayrımcı damaklarını memnun edecek lüks malların tedariki için, doğrudan doğruya kendi toprağını kullanmaktı. Bu gibi mallar daha verimli topraklarda üretilirken, geriye kalanları tahıl üretilmek üzere *coloni* mensuplarına bırakılmıştı. Doğrudan idare edilen mülkler aslında plantasyonlardı ve burada istihdam edilen emek gücü sahipleri geniş hane halklarının, *familia*ların, bir parçası olarak görülen kölelerden müteşekkildi. Büyük mülklerde köleler ve *coloni* Roma Cumhuriyeti'nin son dönemlerinde ve imparatorluk döneminde yan yana çalışıyorlardı.

Şimdi, ilk olarak köle nüfusa bakalım. Bunların hâli nasıldı?

Roma tarımının el kitaplarına baktığımızda, karşımıza çıkan ideal plantasyon resminde kölelerin ('konuşan aletler': *instrumentum vocale*) barınağının, öküz ('yarı konuşan aletler': *instrumentum semivocale*) ahırlarının hemen yanında konuşlandırıldığını ve köle barınaklarının yatakhane, revir (*voletudinarium*), hapishane (*carcer*) ve mülklerdeki zanaatkârlarının kullandığı atölyeyi (*ergastulum*) de içerdiğini görürüz. Şimdilerde bir üniforma sahibi herkes, burada hayli tanıdık bir şeyler fark edecektir. Bura bir kışlaydı. Aslında bir kölenin hayatı, genel olarak bir askerin hayatına çok benziyordu. Köleler, bir kâhyanın denetimi altında ortak odalarda yemek yiyorlar ve uyuyorlardı. Daha iyi durumdaki giysileri, bir tür efendi gibi davranan kâhyanın eşinin (*villica*) sorumluluğu altında daha uzakta bir yerde saklanırken, giyim kuşam, her ay özel bir yoklama esnasında

denetleniyordu. Köleler, hayli sert bir askerî disiplin altında çalışıyorlardı. Her sabah ekiplere (*decuriae*) bölünüyorlar ve sonrasında köle denetçilerinin (*monitores*) komutası altında yürüyorlardı. Bu başka türlü olamazdı çünkü kamçı korkusu olmadan özgür olmayan emeği pazar için üretime sevk etmek asla mümkün değildi.

Bu koşullar altındaki faktörlerden biri, buradaki tartışmamız için özellikle önemlidir: Kışlada yaşayan köleler, sadece mülkten değil, aynı zamanda aileden de yoksundular. Sadece kâhya (*villicus*) köle evliliği (*contubernium*) ile bağlı bulunduğu kendi kadınıyla birlikte hücresinde yaşayabiliyor ve bu anlamda, içinde bulunduğu konum, günümüzde kışlalarda evli olan NCO'ları [astsubayları] andırıyordu. Aslına bakılırsa kâhyanın, tarım el kitaplarına göre, toprak beyinin çıkarları doğrultusunda evlenmesi gerekiyordu.

Akabinde, her zaman olduğu gibi, özel mülkiyet ile çekirdek aile el ele verdi ve köle evliliklerine köleciliğe dayanan mülkiyet sistemi eşlik etti. Kâhyalar –ve el kitaplarına bakılırsa sadece onlar– *peculium* yani özel mülk sahibi olabilirdi. Sözcüğün de gösterdiği üzere [*pecus*, sığırdan üretilmiştir] bu, ilk başta, tıpkı malikânelerde çalışan işçilerin günümüzde Almanya'nın doğusunda yaptıkları gibi, kâhyanın toprak beyinin otlağında güttüğü sığırlara atıfta bulunuyordu. Buna karşılık, büyük köle yığınlarının *peculium*ları yoktu ve aynı şekilde, tek eşli de değillerdi. Cinsel yaşamları bir çeşit denetimli fuhuştu, çocuk bakan köle kızlar ikramiye alıyorlardı, hatta üç çocuğa bakıyorlarsa bazıları özgürlüklerini bile kazanabiliyorlardı.

Bu örfün kendisi tek eşli bir aile yaşamının olmamasından kaynaklı bir durumu işaret etmektedir. Erkekler sadece ailede serpilebiliyorlardı. Bu nedenle barakalarda yaşamaya mahkûm köleler üremiyorlardı. Barakaların sürekli yeniden doldurulması gerekiyordu. Dolayısıyla biteviye yeni köle alınması icap ediyordu. Gerçekten de bu tarım el kitaplarında devamlı bir harcama olarak varsayılıyordu. Antik plan-

tasyonlar, adeta modern yüksek eritme fırınlarının kömürü tüketmesi gibi, kölelerin posasını çıkarıyordu. Bu anlamda insan malzemesiyle düzenli ve fazlasıyla beslenen bir köle pazarı, pazar için üretim yapan ve barakalarda yaşayan köle sisteminin kaçınılmaz bir önkoşuluydu.

Köleler, pek maliyetli değildi. Varro suçluların ve bu gibi düşük fiyatlı malzemelerin satın alınmasını öneriyordu. Mantığı tipikti: Suçlular daha beceriklidir (*velocior est animus hominum improborum*). Bunun anlamı, Roma'nın plantasyonlarının düzenli insan arzıyla beslenen bir köle pazarına bağımlı olduğuydu. Peki ya arz bu pazarı beslemezse, ne olacaktı? Böyle bir gelişme, günümüzde kapanan kömür madenlerinin yüksek eritme fırınlarını etkilemesi gibi, kaçınılmaz şekilde köle barakalarına yansıyacaktı. Aslında tam da böyle oluyordu. Bu da bizi antik uygarlığın gelişmesinde bir dönüm noktasına getiriyor.

Eğer Roma iktidarının ve uygarlığının çöküşünün başlangıç tarihini belirleyeceksek, her Alman'ın aklına, hemen imparatorluğun Teutoburg Ormanı'nda aldığı büyük yenilgi gelecektir. Her ne kadar olgular bir sonraki dönemde, yani Trajan döneminde imparatorluğun gücünün zirvesine ulaştığını gösterse de aslında bu algıda bir gerçek payı yok değildir. Elbette savaşın kendisi belirleyici olmamıştı çünkü bu savaş, barbar topraklarına doğru genişleyen her ulusun yaşayacağı türden bir gerilemeydi. Savaşın sonrasında yaşananlarda Tiberius'un Ren boyunca sürdürülen fetih savaşlarına son verilmesi yönündeki kararı belirleyici olmuştu ki bu karar, sonrasında Hadrian'ın Dacia tarafından boşaltılmasında Tuna boyunca tekrar edilmişti. Söz konusu yayılmacı siyasetler Roma İmparatorluğu'nun büyümesinin durdurğu anlamına geliyordu. Antik uygarlığın uzandığı bütün coğrafyalar artık iç ilişkileri ve büyük oranda dış ilişkileri açısından da barışa kavuşmuştu. Fakat bu barışla birlikte, köle pazarına düzenli insan arzı da sona ermişti. Tiberius'un krallığı gibi erken bir tarihte, söz konusu gelişmelerin sonucu belli

olmaya başlamış ve şiddetli bir emek kıtlığı başgöstermişti. Tiberius'un mülklerdeki atölyelerin incelenmesi yönünde bir emir vermek zorunda kaldığı söylenir çünkü büyük toprak sahipleri halkları ele geçiriyordu. Görünen o ki tıpkı Ortaçağın soyguncu baronları gibi toprak sahipleri de yollarda pusuya yatmışlardı. Aralarındaki fark şuydu: Baronlar altın ve mal arzularken, toprak sahipleri terk edilen tarlalarının ekilip biçilmesi için işçi peşinde koşuyorlardı.

Daha da önemlisi, köle barakalarını temel alan bir üretim sistemini sürdürmek gittikçe güç bir hâle geliyordu. Çünkü barakaların sürekli insanla doldurulması gerekiyordu ve bu artık mümkün değildi. Köle arzı azalınca, köle barakaları da ortadan kaybolmaya mahkûm hâle gelmişti.

Öncelikle, sonraki yıllarda basılan tarım el kitaplarını temel alarak bir değerlendirme yapacak olursak, köle fiyatlarındaki artış köleler daha iyi bir eğitim aldıkça teknik bir ilerlemeye yol açıyordu. Fakat 2. yüzyılda aslında köle avından çok da öteye gitmeyen saldırılar son bulunca, büyük plantasyonları aile ve mülk sahibi olmayan kölelerle idame ettirmek olanaksız hâle gelmişti.

Değişikliklerin nasıl meydana geldiğini kesinleştirmek ve kavramak için, el kitaplarında betimlendiği kadarıyla büyük Roma plantasyonlarındaki koşulları, Karolenj zamanında Şarlman'ın kendi topraklarını yöneten çiftlik kâhyalarına verdiği talimatlar (*capitulare de villis imperialibus*) ve dönemin manastır kayıtlarında belirtilen koşullarla karşılaştırabiliriz. Her iki dönemde de kölelerin tarım emekçileri olarak kullanıldığına, yasal haklara sahip olmadıklarına ve özellikle de efendilerinin sınırsız sömürüsüne maruz kaldıklarına tanık oluyoruz. Dolayısıyla bu açıdan bir değişim söz konusu değildi. Keza Roma malikâneleri [*Grundherrschaft*] birçok açıdan Karolenj zamanında hâlâ ayaktaydı. Bu durum terminolojiye dahi yansıdı. Örneğin Antikçağda kadınların evleri *gynaikeion* olarak adlandırılırken, bu isim zamanla *genitium*a dönüşmüştü.

Fakat Roma malikâne sistemi bir açıdan köklü bir dönüşüme uğradı. Roma'da köleler ortak barakalarda yaşarken, Karolenj döneminde köleler, emek hizmetlerinin karşılığında lordunun sağladığı arazi üzerindeki kendine ait kulübelerde (*mansus servilis*) yaşıyordu. Karolenj döneminde köleler aslında 'küçük köylüler'di. Özellikle bunların kendi aileleri ve kendi mülkleri vardı.

Özetlersek, köleler artık *oikos*tan koparılmıştı. Bu değişim, imparatorluğun son dönemlerinde gerçekleşti çünkü barakalarda yaşayan köleler çoğalmıyorlardı. Köle sahipleri, kölelerin kendi ailelerini kurmalarına izin verip onları kalıtsal bağımlı kişilere dönüştürdüklerinde, böylece genç kölelerin ailelerinin yerini almasının ve arazilerde çalışmasının önünü de açmış oldular. Bu durum artık bir zorunluluktu çünkü aslında Karolenj döneminde tamamen ortadan kalkan köle pazarlarından işçi satın alınamıyordu. Dahası, eskiden plantasyon sahibi kölelerini idame ettirmek için belli bir sermaye yatırmak zorundayken, bu yük artık kölelerin kendilerinin sırtındaydı.

Bu dönüşüm yavaş yavaş gerçekleşmesine karşın geri dönüşsüzdü ve derin etkileri oldu. Toplumun en alt sınıflarını biçimlendiren kurumları muazzam ölçüde değiştirdi. Bu gruplar bir kez daha aile kurma ve mülk sahibi olma hakkına kavuşmuşlardı. Burada söz konusu dönüşümün Hristiyanlığın zaferiyle nasıl bağlantılı olduğunu da kısaca belirtelim: Erken dönemlerde köle barakalarında Hristiyanlık kendine biraz yol açabilmişken, Aziz Augustinuş'un döneminde Afrika'nın özgür köylüleri yerel sapkınlıkların ateşli taraftarı olarak kalmışlardı.

Bu anlamda köleler, özgür olmayan serflere dönüşerek statü atladılar. Aynı zamanda *colonus* de statü kaybetmiş ve serfe dönüşmüştü. Bu, *colonus*un toprak beyiyle ilişkisinin gittikçe emek hizmetleriyle ilintili bir hâl alması nedeniyle gerçekleşmişti. Toprak beyi ilk başta asıl olarak para rantıyla ilgilenirken, mülkteki emek hizmetleri de ilk gruptan elde

ediliyordu. Bununla birlikte, Erken Roma İmparatorluğu'nda bile tarım el kitapları *colonus*un yerine getirmesi beklenen emek hizmetlerini vurguluyor ve köle emeği azaldıkça, bu eğilim gittikçe kuvvetleniyordu. Commodus'un krallığı döneminden (MS. 161-92) kalma Afrika yazıtları *colonus*un belirli emek hizmetlerinin karşılığında, beyinin toprak sağladığı serf hâline çoktan dönüştüğünü göstermektedir. Bu anlamda *colonus*un ekonomik konumu değişmişti ve bunu da resmî olarak rolünü mülkün emek gücünün temeli olarak kodlamak suretiyl hukuki konumunda genel bir dönüşüm takip etti. *Colonus* toprağa bağımlı kılınmıştı. Bu yönetimin kökenlerini açıklamak için kamu yönetimiyle ilgili bazı meseleleri kısaca gözden geçirmeliyiz.

Cumhuriyetin sonu ve imparatorluğun başı itibarıyla Roma kamu yönetiminin temelinde tıpkı antik uygarlığın temelinde olduğu gibi, belediyeler (*municipium*) bulunuyordu. İmparatorluk yeni topraklar kazandıkça, buralar sistematik bir şekilde çok çeşitli siyasi bağımlılık kerteleriyle şehir birimleri olarak düzenlendiler. Bu anlamda *municipium* idari biçimi bütün Roma İmparatorluğu sathına yayıldı ve her yerde şehir en alt seviyedeki idari birim hâline geldi. Şehrin magistrateleri vergi toplamak ve asker sağlamak konusunda devlete karşı sorumluydular.

Bununla birlikte bu sistem, imparatorluk döneminde toplumsal koşullar değiştikçe, tedrici bir şekilde yeniden düzenlendi. Büyük mülkler şehir sistemiyle bütünleşmekten başarıyla kaçındılar ve imparatorluğun nüfus merkezi iç bölgelere kaydıkça, tarımsal nüfus da gittikçe askerlerden oluşmaya başladı. Bunun üzerine büyük mülk sahibi olan Antikçağın 'Junkerleri'nin devlet siyasetinin üzerindeki ağırlığı artmaya başladı. Günümüzde Junkerler kendilerine ait Prusya mülklerinin resmî bir şekilde yerel toplulukların idaresine dâhil olmasına direniyorlar. Roma İmparatorluğu'ndaysa bunun tam tersi söz konusuydu. Mülkler, şehirlerin denetim yetkisinden çıkarıldı ve hükümetler buna fazla

direnç göstermediler. Şehirlerin yanı sıra çok sayıda kırsal mülk (*saltus, territoria*) idari birimler olarak peyda olmaya ve toprak sahipleri bu mülklerde, tıpkı günümüzde baronluk mülklerinin Alman sahiplerinin Prusya'nın malikânelerden oluşan bölgelerinde olduğu gibi, yerel iktidarı ellerinde tutmaya başladılar. Roma devleti, toprak sahiplerine bağımlıydı ve onlara yetki vermişti çünkü *territorium*una dayatılan vergiyi toplayan (bazen kiracıların ödemek zorunda olduğu parayı artırıp sonra da vergiyi bu artırılmış hâliyle toplayan) ve malikânesinden asker sağlayan, tam da bu toprak sahipleriydi. Bu anlamda, asker sağlamak mülklere dayatılan bir diğer kamusal görev olarak görülüyordu. Bu görevin emek gücünü zayıflattığını belirtmeliyiz.

Roma kamu yönetimindeki bu gelişmeler *colonus*u toprağa bağlayan yasal hükümlerin yolunu döşemişti.

Bu noktada yasanın güvence altında aldığı genel bir seyahat özgürlüğünün Roma İmparatorluğu'nda hiç görülmediğini de aklımızda tutmalıyız. Bu doğrultuda, sayım yapmak için herkesin kendi asıl topluluğuna, yani *origo*suna geri dönmesine cevaz veren Luka İncili'ni hatırlamak yeterli olacaktır. Bu, İsa'nın ailesinin Beytüllahim'e dönmek zorunda kalmasının asıl nedeniydi. Kırsal bölgelerdeyse *colonus*un *origo*su, lordun malikânesinden oluşan bölgeydi.

Çok eski dönemlerde [imparatorluk zamanında] bir kimsenin kamusal görevlerini yerine getirmek üzere evine dönmesi talimatının verildiği bir yasal süreç mevcuttu. Eğer bir senatör belirli bir süre boyunca Senato toplantılarına katılmayı ihmal ederse cezalandırılırdı. Fakat vilayetlerdeki bir kasaba konseyinin üyesi, yani *decurio*, görevlerini ihmal ederse bu duruma daha çabuk müdahale edilir ve talebe bağlı olarak şehrine geri getirilirdi. Bu yola başvurmak sık sık gerekli oldu çünkü Antikçağda *decurio*nun görevlerinden biri şehirlerden vergi toplamaktı ve bu anlamda külfetli bir görevdi. Sonrasında, hukuk kuralları yozlaştığında ve karışıklık yarattıklarında, şehrin *decurio*nun geri getirilmesi

talebi, kadim mülkiyet sahipliği (*vindicatio*) biçimine büründü. Böylece, aslında şehirler, köylülerin sürüden kaçan boğanın peşinde koşması gibi, kendi serseri meclis üyelerinin peşine düştüler.

Bu, bir *decurio*nun başına geliyorsa *colonus* nelerle boğuşmak zorunda kalıyordu, varın siz düşünün. Onun lorduna karşı yükümlü olduğu emek hizmetleri, kamusal görevlerinden ayrıştırılamazdı çünkü lordu hem mülk sahibiydi hem de yerel yetkiliydi. Böylelikle görevlerinden kaçınan *colonus*, bunları yerine getirmek üzere geri getirilirdi. Bunun anlamı, idari pratiğin *colonus*un kendi bölgesinde kalmasını dayatmasıydı. Dolayısıyla, hizmet ettiği malikâne sahibinin iktidarına tabi kılınıyordu. *Colonus* böylece toprağa bağlı kılınmış bir serf olmuştu.

Devletle *colonus* arasına artık ara bir yetkili, yani toprak sahibi sokulmuştu. Toprak sahiplerinin kendileri, yani *possessores*, hiçbir yerel veya bölgesel yetkiliye değil, imparatora sadık nüfuz sahibi bir sınıf oluşturmuştu. Bu sınıf, geç Roma İmparatorluğu, Ostrogot İtalyası ve Merovenj Galyası'nda da karşımıza çıkmaktadır. Kısacası, özgür ve özgür olmayan arasındaki eski basit ayrımın yerini toplumun tabakalara [*ständische Gliederung*] bölünmesi almıştı. Her biri fazlasıyla tedrici olan bir dizi değişim, ekonomik koşulların kaçınılmaz kıldığı yeni bir toplum yapısının ortaya çıkmasına neden oldu. Feodal toplum geç Roma İmparatorluğu'nda şekillenmeye başlamıştı bile.

Dolayısıyla imparatorluğun son dönemlerinin malikânelerinde emek hizmetlerini yerine getirmekle yükümlü iki tür köylü vardı: sınırsız sayıda yükümlülüğü omuzlarında taşıyan özgür olmayan serfler (*servi*) ve para, ürün ve sonrasında ise gittikçe artan bir biçimde belirli emek hizmetlerinin yanında mahsulünden bir pay biçiminde kesin olarak belirlenmiş ödemeleri bulunan, kişisel anlamda özgür köylüler (*coloni, tributarii*). Bunu anladığımızda,

geç Roma İmparatorluğu'nda toprak mülklerinin Ortaçağ malikânesinin bütün özelliklerini taşıdığını görürüz.

İmparatorluğun son dönemlerindeki mülklerde pazar için yapılan üretimi kiracıların ifa ettiği emek hizmetiyle idame ettirmek, eski ulaşım koşullarını göz önüne aldığımızda artık imkânsız hâle gelmişti. Barakalardaki disiplinli köle emeği pazar için yapılan üretimin vazgeçilmeziydi. Dolayısıyla, özellikle iç bölgelerde köle barakaları köylülerin ikamet ettiği kulübelere dönüşür dönüşmez, pazar için yapılan üretim ortadan kalktı ve Antikçağın doğal ekonomisi üzerine serilmiş ince ticaret perdesi yıprandı ve sonra sökülmeye başladı. Bunu tarım üzerine kalem oynatan son önemli yazar olan Palladius'un çalışmalarında görebiliriz. Palladius mülk sahiplerinin, işleri, işçilerinin mülkün bütün ihtiyaçlarını karşılayıp dışarıdan bir şey satın almaya ihtiyaç kalmayacak şekilde ayarlamaları gerektiğini belirtiyordu. Eski çağlardan beri bir mülkte yaşayan kadınlar eğirme, örme, öğütme ve pişirme işlerini yerine getirirken, artık kendilerinden emek hizmetleri beklenen zanaatkârlar, demircilerin, doğramacıların, duvarcıların ve marangozların işlerini yerine getiriyordu. En sonunda mülkler, kendine yeter hâle geldiler ve sonuç olarak çoğunluğu maaş ve yiyecek karşılığında çalışan, şehirlerdeki özgür zanaatkârlardan oluşan küçük bir sınıf, toplumdaki göreli önemini dahi yitirdi. Nüfuzlu toprak sahiplerinin ekonomik açıdan etkili işletmeleri kendi ihtiyaçlarını karşılayabilir hâle gelmişti.

Dolayısıyla büyük mülkler *oikos* hâlini almıştı ve esas ekonomik işlevleri yavaş yavaş kendi uzmanlaşmış işçileriyle kendi ihtiyaçlarını karşılamak hâline gelmişti. Büyük mülkler şehirlerdeki pazarlardan koptu. Orta ölçekli ve küçük şehirlerin çoğu, hinterlantları ile birlikte emek ve mal değişimine dayanan ekonomik temellerini yitirdiler. Bu anlamda geç Roma İmparatorluğu'nun resmî belgeleri şehirlerin çöküşünden bahsediyordu. Artık imparatorlar sürekli olarak şehirlerden kaçıştan yakınıyor ve *poosessores*in etekliklerini

ve eşyalarını kırsaldaki köşklerine taşıyarak evlerini terk ettiklerinden ve enkaza çevirdiklerinden şikâyet ediyorlardı.

Devletin mali siyasaları da şehirlerin çöküşüne ivme kazandırdı. Devlet de kendi artan ihtiyaçlarını gitgide doğal ekonomi temelinde karşılamaya başlamıştı. Hazine bir *oikos* gibi işliyor, kendi ihtiyaçlarını olabildiğince çok üretiyor ve pazardan olabildiğince az alımsatım yapıyordu. Sonuçta bu durum, parasal servet oluşumunun önüne geçmişti. Spekülasyonun önemli bir biçimi olarak iltizam usulü terk edildi ve vergileri devletin kendisi toplamaya başladı. İnşa edenlerin araziyle ödüllendirildiği gemi taşımacılığı ile halkın ihtiyaç duyduğu tahıl arzının nakliyesine dair daha rasyonel bir yöntem keşfedildi. Devlet, bazı kârlı malların ticareti üzerinde tekel kurdu ve hazineye büyük gelir getirecek şekilde, madenlere el koydu. Bütün bu önlemler, tebaanın bakış açısından faydalı olmasına karşın, sonuçta bireylerin sermaye birikimini akamete uğratmış ve günümüzün burjuvazisine denk düşen bir sınıfın oluşumuna sekte vurmuştu. Doğal ekonomi siyasalarına dayanan bu mali sistem, imparatorluk, kıyılarda ve deniz ticaretinde kümelenen ekonomik faaliyetlerle kırsal alanı sömüren şehirlerin kümülatif bir toplamından ziyade geçimlik bir ekonomiyle büyük kara arazilerinin siyasi bütünleşmesini ve organizasyonunu amaçlayan merkezi bir devlet hâlini aldıkça, istikrarlı biçimde gelişmişti. Sonuçta, takas sisteminin bu denli seyrelmesinden ötürü parasal gelirlerden karşılanamayacak bir hâle gelen devlet harcamaları, muazzam bir artış gösterdi. Bu anlamda, devletin kendi finansal sisteminde doğal ekonominin gelişimi kaçınılmazdı.

Vilayetler en başından itibaren devlete haraçlarını esasen ayni, özellikle de tahıl olarak ödemişlerdi. Bu, kamuya ait depolarda stoklanan tahıldı. İmparatorluk döneminde sınai ürünler de vergi olarak toplanıyordu. Teslimatlar şehirdeki zanaatlara göre belirleniyor ve zanaatkârlar zorunlu loncalara bu amaç doğrultusunda sık sık yönlendiriliyorlardı.

Devlet, artık kendi mal ihtiyacını pazarda alım yapmaktan ya da sözleşmeler imzalamaktan ziyade bu şekilde karşılıyordu. Bu sırada zavallı özgür zanaatkârlar aslında kalıtsal lonca serfleri statüsüne düştükleri bir konuma itiliyorlardı.

Hazine, ayni olarak aldığı vergi ödemelerini yine ayni harcamaları için kullanıyordu. Bu, devletin bütçedeki en büyük iki kalemi, yani bürokrasinin ve ordunun masraflarını karşılamak için bulduğu bir yoldu. Fakat sadece bu alanda bile doğal ekonomi kendi sınırlarını sergiliyordu.

Büyük bir karasal devlet, Antikçağda şehir devletlerinin kaçınabildiği maaşlı bir bürokrasi olmadan sürekli olarak yönetilemezdi. Diocletianus'un inşa ettiği monarşide Roma devlet görevlileri büyük oranda ayni ödeme alıyorlardı. Maaşları, zamanımızda bir Mecklenburg mülkünde çalışan gündelik işçilerin aldığı şekilde ödeniyordu. Tek farkları, aldıkları paranın çok daha fazla olmasıydı: hepsi imparatorluk depolarından gelen birkaç bin kile tahıl, çok sayıda sığır ve uygun miktarda tuz, zeytinyağı ve beslenmeleri için gerekli olan diğer gıdalar. Bunları desteklemek için cüzi miktarda nakit para da harçlık olarak ceplerine konuyordu.

Bununla birlikte, ayni ödeme yapılmasına yönelik açık bir eğilime rağmen, güçlü ve hiyerarşik bir bürokratik yapının idamesi, kayda değer bir nakit harcama da gerektiriyordu. Üstelik bu, devletin para kaynaklarındaki tek delik de değildi çünkü imparatorluk ordusu daha fazla nakit masrafa yol açıyordu.

Düşmanlarla kuşatılmış bir karasal devletin daimî bir ordusu olmalıydı. Roma'nın antik ordusunun safları kendi teçhizatlarını karşılayan ve yurttaş statüsündeki toprak sahiplerinden oluşmasına karşın, cumhuriyetin sonları itibarıyla bu ordu devletin malzeme sağladığı ve proletarya saflarından devşirilmiş bir orduya, Sezarların dayandığı orduya yol verdi. Kalıcı ordu, Roma'nın imparatorluk döneminde, gerçekte olduğu kadar teoride de profesyonel bir orduydu. Profesyonel bir orduyu idame ettirmek için iki temel şey ge-

reklidir: erkek ve para. Bu anlamda aydınlanmacı despotizm çağında, II. Frederick ve Maria Theresa gibi merkantilist yöneticiler bu asker ihtiyacından ötürü büyük ölçekli tarımsal işletmelerin hevesini kırmış ve ortak arazilerin çitlenmesini yasaklamışlardı. Bu siyasaların altında, köylüler için duyulan insani endişeler veya her köylünün haklarının korunması kaygısı yatmıyordu. Toprak beyleri, arazilerini ekip biçebilecek başka bir köylü bulurlarsa hiçbir engelle karşılaşmadan kendi köylüsüne yol verebiliyordu. Söz konusu siyasetin nedeni daha ziyade I. Frederick William'ın ordusunun saflarını 'fazlalık teşkil eden köylü delikanlılar'dan dolduracağına dair bir değerlendirmesinde bulunabilir. Fakat bu bir fazlalığı gerektiriyordu; dolayısıyla köylülerin yaşadığı arazilerin çitlenmesinin önüne geçilmeliydi. Çünkü çitleme, köylü nüfusunu azaltabilir, nüfusun kırsal bölgeleri terk etmesine neden olabilir, dolayısıyla askere alımları daha da güçleştirebilirdi.

Tam da benzer nedenlerden ötürü, Roma imparatorları, bu gruplara dayatılan yükümlülüklerin artırılmasını yasaklayarak *coloni*yi etkileyen koşulları düzenlemeye giriştiler. Fakat Avrupalı merkantilist yöneticilerin izlediği diğer siyasalar Roma'da bilinmiyordu. Özellikle büyük ölçekli üretimi teşvik etmişlerdi çünkü bu, nüfus artışını sağlayacak ve ülkeye para akışına neden olacaktı. Büyük Frederick tıpkı asker kaçaklarına yaptığı gibi, ülkeyi terk eden işçilerin ve imalatçıların da yakalanması emrini vermişti. Roma imparatorları ise böylesi bir siyaset uygulayamazlardı çünkü imparatorlukta özgür emekçilerle pazar için üretim yapan büyük ölçekli sanayi mevcut değildi ve olamazdı da.

İmparatorlukta olup bitenler aslında ticaret ve şehirler güç kaybedip toplum doğal ekonomi döngüsüne tekrar dönünce, devletin kırsal bölgelerin vergi sisteminin dayattığı, sürekli artan toplam parayı toplamakta gittikçe zorlanmasından ibaretti. Aynı zamanda köle pazarının ortadan kalkmasından ötürü emek kıtlığı da mevcuttu ve bu anlamda

coloni saflarından asker toplanması, sahiplerinin köylülerin askere alım görevlilerinden kaçmalarına arka çıktığı mülkler üzerinde yıkıcı bir etkiye yol açıyordu. Askerliğe uygun erkekler, bu anlamda, çöküş hâlindeki şehirlerden kırsal bölgelere doğru kaçtılar ve serfliğin güvenli alanlarına sığındılar. Çünkü büyük toprak sahiplerinin (*possessor*) işçiye ihtiyacı vardı ve köylülerin askerlikten kaçmalarına yardımcı olabilirlerdi. Sonraki dönemlerde imparatorlar, daha geç bir tarihte Hobenstaufen'in serflerin şehre kaçışını önlemeye çalışmasını andırır şekilde, şehirlilerin kırsala akışını yavaşlatmaya çalışacaklardı.

Dolayısıyla asker alımları hâlihazırda görünen sonuçlarıyla daha da zorlaştı. Vespasianus döneminden itibaren İtalya asker alımlarından muaf tutulmuştu, Hadrian'dan sonra askerî birlikler homojenleşti ve her erkek, paradan tasarruf etmek için –imparatorluğun çöküşünün en erken göstergesi– olabildiğince birliğin konuşlandırıldığı bölgeden askere alındı. Dahası, yüzyıllar boyunca emekli askerlerin terhis belgelerinde belirtilen doğum yerlerine bakarsak, düzenli bir şekilde gittikçe artan sayıda askerin 'kamp çocukları' (*castrenses*) olarak nitelendiğini görürüz. İmparatorluk döneminde bu grup toplamın yüzde bir kaçlık kısmından neredeyse yarısına erişmişti. Başka bir deyişle Roma ordusu gittikçe kendini çoğaltmaya başlamıştı. Barakalarda eşleri olmadan yaşayan kölelerin kendi ailesinin evinde yaşayan köylülerle ikame edilmesi gibi, orduda da barakalardaki bekâr askerler gerçekten de kalıtsal ve profesyonel paralı askerler olarak evli askerlerle –kısmen de olsa– ikame edilmeye başlamışlardı.

Benzer şekilde, barbarların orduya gittikçe daha fazla dâhil edilmesi, kırsal bölgelerdeki, özellikle de büyük mülklerdeki emek gücünün idareli kullanımıyla ilgiliydi. Dahası, tamamen doğal ekonomi geleneğinde bir önlem ve aynı zamanda fief uygulamasının uzak bir önceli olarak, barbarlara

sınırlardaki askerî görevlerinin karşılığında arazi de verilmişti. Bu tür bir toprak hibesi gitgide yaygınlaştı.

Bu gelişmelerin sonucunda, imparatorluğa hâkim olan ordu barbar topluluklardan oluşmaya başladı ve bu nedenle yerel halkla bağı gittikçe zayıfladı. İmparatorluğun dışından gelen muzaffer barbarlar sınırları geçtiğinde, işgalleri ilk başlarda vilayetlerde konaklayan birliklerin değişiminin ötesinde pek de anlam ifade etmiyordu ve gerçekten de Roma askerlerinin konaklama sistemi kullanılmaya devam etti. Aslında Galyalılar bölgeyi fetheden işgalci barbarlardan pek de korkmuyorlardı çünkü birçoğu onları imparatorluk yönetiminin zulmüne son veren kurtarıcılar olarak karşılamıştı. Buysa kesinlikle anlaşılabilir bir durumdu. Çünkü çöküş hâlindeki imparatorluğun kendi nüfusu arasından bulmakta zorlandığı şey, sadece askerden ibaret değildi. İmparatorluk gittikçe artan bir ivmeyle doğal ekonomiye döndükçe, nakit vergiler nüfus üzerinde daha da ağırlaşan bir yük olmaya başladı. Fakat para, paralı ordunun idamesi için kesinlikle gerekliydi. Sonuçta devlet, hazır parayı toplama sorununu çözmek için gittikçe daha fazla çaba sarf ederken, aynı zamanda sadece kendi ihtiyaçları doğrultusunda üretim faaliyetinde bulunan mülk sahiplerinin, artık vergi olarak ekonomik anlamda yeterli parayı ödeyemeyeceği de her zamankinden daha fazla açıklık kazanmıştı.

Elbette imparator mülk sahiplerine "Eh, o zaman. Bırakalım da *coloni* sizin için silah üretsin, sonra atlarınıza atlayın. Hep birlikte ülkeyi savunacağız" demiş olsaydı sorun çözülürdü. Bu, mülk sahipleri için uygun bir öneri olurdu. Fakat böyle bir program, feodal bir ordu anlamına gelirdi. Ortaçağa kapı aralardı.

Nitekim feodal bir toplumsal yapı ve feodal bir askeri sistem geç Roma İmparatorluğu döneminde yaşanan gelişmelerin aldığı istikametin doğal bir sonucuydu. Barbar istilaları döneminde, üzerinde yerleşecekleri topraklar için savaşan Cermen kökenli köylü ordularının bazı yerellikler-

de ortaya çıkışı, bu eğilimin önüne bir taş koymuştu. Fakat sonrasında, daha önceki eğilimler kendini tekrar gösterdi ve feodal düzen Karolenj döneminden itibaren tesis edildi.

Bundan böyle feodal ordu krallıklar yıkabilir ve sınırları savunabilirdi. Fakat hiçbir feodal ordu büyük bir imparatorluğun birliğini devam ettiremez ve yüzlerce kilometre boyunca uzanan sınırlara saldıran toprağa susamış işgalcilere karşı duramazdı. Bu, Roma İmparatorluğu'nun, doğal ekonomisiyle örtüşecek bir feodal askeri yapıya dönüşememesini açıklamaktadır.

Dolayısıyla imparatorluğun bekası için Diocletianus kamu finansını para cinsinden yeknesak vergiler temelinde yeniden yapılandırmak zorunda olduğunu düşündü ve şehir, sonuna kadar devletin yönetim sisteminin resmî temeli olarak kaldı. Fakat birçok şehrin ekonomik temelleri artık çatırdıyordu ve bunların esas işlevleri, devlet bürokrasisi için para sağlamaya dönüşüyordu. Fakat bu meselede toprak artık malikâne mülkleri arasında kurulan bir şebekeye dönüşmüştü.

Bu anlamda Roma İmparatorluğu'nun dağılmasının çok temel bir ekonomik gelişmenin, ticaretin adım adım ortadan kalkması ve takas ekonomisinin gelişmesinin kaçınılmaz bir siyasi sonucu olduğu açıktır. Aslında bu dağılma, basitçe imparatorluğun parasallaşmış yönetim sisteminin ve siyasi üstyapısının ortadan kalktığı anlamına geliyordu çünkü bunlar, doğal ekonominin altyapısıyla artık uyumsuzdular.

Batı'nın siyasi birliği doğal ekonomiye uyum sağlayan kurumlar temelinde yeniden tesis edildi. Bu, Diocletianus'un arzusunu beş yüz yıl sonra yerine getiren Şarlman'ın başardığı bir işti. Bu sistemin doğal ekonomik temeli, onun hüküm sürdüğü topraklardaki kâhyalara (*villici*) gönderdiği yönergeleri okuyan herkes için aşikârdır. Bu yönergeler, yani meşhur *Capitulare de villis,* yalın bilgileri ve sade üslübu itibarıyla bize I. Frederick William'ın fermanlarını hatırlatmaktadır.

Capitulare'de kralın yanında beliren kraliçe figürlerini hatırlayalım. Nitekim krallık hanesinin hanımları olarak

kraliçeler, kralın maliye bakanlarıydı. Bu durum şaşırtıcı değildir çünkü Şarlman'ın mali idaresi, asıl olarak masasına yiyecek ve hanesine tedarik sağlamakla ilgiliydi. Kraliyet ailesinin gelirleri ve giderleri devletin gelir sistemini oluşturuyordu. Bu anlamda kâhyalara saray için tedarik etmeleri gereken malların listesi verilmişti: tahıl, et, tekstil ürünleri, mebzul miktarda sabun, bir başka deyişle, kralın kendisi, maiyeti ve hizmetçileri için, örneğin, savaş için gerekli olan atlar ve nakliye araçları gibi ihtiyaç duyulan her şey...

Capitulare'ye bakınca neyin ortadan kalktığı açıklık kazanmaktadır: kalıcı ordu, maaşlı bürokrasi ve dolayısıyla Roma İmparatorluğu'nun vergileri (kavram ortadan kalkmış olsa bile). Kral, görevlilerini kendi sofrasında besler veya onlara toprak tahsis ederdi. Kendi silahlarını sağlayan erkeklerden kurulu bir ordu, süvari ordusuna ve böylece malikâne sahibi şövalyelerin askeri düzenine dönüşmek üzereydi.

Bölgelerarası ticaret de ortadan kalktı. Ekonomik hayatın kendine yeten hücrelerini birbirine bağlayan ekonomik ilişkiler kesilmiş ve ticaret yabancılara –Yunanlar ve Yahudilere– bırakılmış bir seyyar satıcılık seviyesine geri dönmüştü. Her şeyden önce, şehir ortadan kalkmıştı. Nitekim Karolenj döneminin idari hukukunda bu sözcüğün esamesi okunmaz. Uygarlık merkezleri malikâneler olmuştu. Bunlar manastırların ihtiyaç duyduğu desteği de sağlıyorlardı. Siyasi sistemi malikâne lordları yürütüyordu ve hayat tarzı açısından taşralı bir cahilden farksız olan kralın kendisi en büyük malikâne lorduydu. Kralın kırsal bölgelerde kaleleri vardı ve başkenti yoktu. Günümüzün monarklarından bile daha çok sağda solda tedarik peşinde koşan bir hükümdardı. Öyle çok seyahat ederdi ki kendisi için depolanan malları tüketmek üzere kaleden kaleye koşturup dururdu.

O zaman tek kelimeyle Batı Avrupa uygarlığı bütünüyle kırsallaşmış, kadim dünyanın ekonomisi döngüsünü tamamlamıştı.

Karolenj dönemine dönüp baktığımızda Antikçağın kül-

türel başarılarının tamamıyla yitip gittiğini hayal edebiliriz. Tıpkı ticaretin ve antik şehirlerin soğuk şatafatının ortadan kalkması gibi, bu şehirlerin bütün entelektüel başarıları ve değerleri de –sanat, edebiyat, bilim ve sofistike ticaret hukuku– karanlığa gömüldü. Bu arada *possessores*in ve senyörlerin malikânelerinde gezgin müzisyenlerin söyledikleri şarkılar da henüz duyulmuyordu.

Bu büyük gösteriyi izlerken üzüntüye kapılmamak mümkün değil: Büyük bir uygarlık öncesinde mükemmelliğin zirvesine yaklaşır, sonrasında ekonomik temelini kaybeder ve en sonunda yıkılır gider. Peki, bu fevkalade süreç gerçekten de nelerden oluşuyordu?

Toplumun temel yapılarının dönüşümü olarak tanımladığımız şey aslında gerekliydi ki bu, muazzam bir iyileşme süreci olarak yorumlanmalıdır. Çünkü özgür olmayan büyük bir insan kitlesi aile hayatlarına ve özel mülkiyete tekrar kavuştu ve kendileri de 'konuşan aletler' statüsünden insan seviyesine yükseldiler. Yükselen Hristiyanlık artık aile hayatını sağlam ahlaki güvencelerle çevrelemişti. Aslında Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde köylülerin haklarını korumak için çıkarılan yasalar, özgür olmayan ailenin birliğini o güne kadar görülmemiş bir ölçekte kabul etmişti.

Elbette özgür insanların bir kısmının serfliğe denk bir konuma itildiği ve Antikçağın uygar aristokrasisinin barbarlaştığı doğruydu. Dahası artık, doğal ekonomi hâkim konuma gelmişti. Bu antik uygarlığın her zaman altyapısını oluşturmakla birlikte, özgür olmayan emeğin yayılması bu ekonomiyi bir süreliğine tabi bir konuma getirmişti. Yine de köle mülkü genişledikçe, zenginlikte daha fazla farklılaşmaya yol açtı. Bununla birlikte, imparatorluğun siyasi merkezi kıyı bölgelerinden içeriye kaydığında ve köle arzı tükendiğinde, doğal ekonomi antik dünyanın ticarileşmiş üst yapısı üzerindeki baskısıyla feodalizme doğru yelken açtı.

İşte, antik uygarlıkların ana iskeleti bu şekilde zayıflayıp çöktü ve Batı Avrupa'nın entelektüel hayatı uzun bir karan-

lığa gömüldü. Bu çöküş bir bakıma her düşüşünde Toprak Ana'nın yeniden güç bahşettiği Antaeus'unkini andırıyordu. Klasik yazarların herhangi biri bir manastırdaki el yazmalarından fırlayıp Karolenj dönemindeki dünyaya şöyle bir göz gezdirse, kesinlikle garipserdi. Avludan gelen gübre kokusu, burun deliklerini hayli rahatsız ederdi.

Elbette hiçbir Yunan veya Romalı yazar çıkıp gelmedi. Kendileri bir kez daha kırsal bir karaktere bürünmüş ekonomik bir dünyada, bütün uygarlıkların yaptığı gibi kış uykularını sürdürdüler. Klasikler de feodal toplumun gezgin müzisyenlerinin ve turnuvalarının ne zaman peyda olduklarına dair tek bir kelam etmediler. Ne zaman ki Ortaçağ şehri, özgür işbölümü ve ticari değişimle beraber hayat buldu, ne zaman ki doğal ekonomiye geçiş şehir sakinlerinin özgürlüklerini mümkün kıldı ve ne zaman ki dışarlıklı ve yerel feodal yetkililerin dayattığı yükümlülükler bir kenara atıldı, işte o zaman –tıpkı Antaeus gibi– eski devler yeniden ayağa kalktılar ve Antikçağın kültürel mirası, modern burjuva uygarlığının şafağında yeniden canlandı.

4

Kaynakça ve Öneriler

1. *Genel*

Jahresberichte der Geschichtswissenschaft Antikçağla ilgili tüm çalışmaların ve kaynakların düzenli bir listesini tutmaktadır ve *Jahresberichte der klassischen Altertumswissenschaften* aynı işi Yunanistan ve Roma için yerine getirmektedir. Bunlardan ikincisi, daha eksiksiz ve kendi türünün tam bir örneğidir ama farklı bölgelerin ele alındığı –genelde siyasi tarihin bir parçası olarak değerlendirilen– özellikle ekonomik meselelerin gözden geçirildiği bölümler hayli geniş kapsamlıdır ve değişkenlik göstermektedir. Genel olarak ekonomik meselelere pek dikkat çekmemektedir.

Historische Zeitschrift ve *Zeitschrift fur Sozialund Wirischaftsgeachichte* kıymetli bibliyografik bilgiler veren dergilerdir. Sosyal bilimler alanındaki diğer Alman ve yabancı dergilerin çoğu, ara sıra önemli makaleler ve değerlendirmeler yayımlamaktadırlar. Antropoloji, arkeoloji (örneğin *Revue Archéologique*) ve karşılaştırmalı hukuk (örneğin *Kohlera Zeitschrift*) dergileri de aynısını yapmaktadır.

Klio: Beiträge zür alten Geschichte bütün bir Antikçağı ele almaktadır. Bu derginin ciltleri ve ekleri antik toplumların tarihi hakkında birçoğunu bu metin için de kullandığım çok sayıda değerli makale yayımlamıştır.

Eduard Meyer'in muazzam çalışması, beş ciltlik *Geschichte des Altertums* ise antik toplumların tarihi hakkında yapılmış araştırmalar arasında en önemlisidir. Bu çalışma şu ana dek Yunanistan'ın bağımsız tarihine (MÖ. 404) dek

uzanmakta ve birbirini takip eden her bir cildiyle, toplum tarihçileri için daha da ilgi çekici bir hâle gelmektedir. Bu çalışmanın ikinci basımının ilk kısmı, elinizdeki metin baskıya gönderildikten sonra ortaya çıkmıştır. Hayli kıymetli birçok bilgi barındırmakla birlikte, bazı genel çıkarımları epey tartışmalıdır. Meyer'in iddiaları, tarihöncesi devletleri ve tarih boyunca siyasetteki dönüşümleri incelerken, üzerinde çalıştığı olguları berrak bir gerçekçilikle ele almaktadır. Fakat Berlin Akademisi'nin 1907 yılındaki *Transactions*'ında yer alan makalesinin[1] gösterdiği üzere, kendisinin etkileyici tarihsel analizleri, bazen, Stammler'in hukuk teorilerine fazla bel bağlamaktadır ve bu durum bir tarihçi için, doğa bilimlerinden veya iktisattan türeyen katı teoriler kadar tehlikelidir.

Giriş bölümündeki genel meselelere dair yaptığım tartışmayla ilgili olarak, Eduard Meyer'in iki makalesinde öne sürdüğü görüşleri karşılaştırın: "Die Wirtschaftliche Entwicklung des Altertums" ve "Die Sklaverei im Altertum."[2] Bu tartışma için ayrıca Karl Bücher'in çalışmalarına, özellikle de *Die Entstehung der Volkswirischaft* ve *Schäffle Festschrift*'te yer alan Yunan ekonomi tarihi, *Zeitschrift für Staatwissenschaft*'ın 50. cildinde yer alan Diocletianus'un Fiyat Fermanı ve (daha kısaca) *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*'de basılan "Gewerbe" hakkındaki makalelerine bakabilirsiniz.

Kölelik hakkında, özellikle antik koşulları Cairness'in *Slave Power*'ının sonuçlarına uyarlayan ve belirsizlikle malul olmakla birlikte, hiç kuşkusuz değerli bir çalışma olan Ciccotti'nin *Tremento della Schiavitonel Mondo Antico* adlı çalışmasına bakınız. Dahası *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte*'nin 4. cildinde A. Loria'nın makalesini de

1 "Ueber die Anfünge des Staats und sein Verhältnis zu den Geschlechtsverbänden und zurn Volksthurn", *Sitzungsherichte der k. Preussischen Akademie der Wissenachften,* 1907 (27. sayı), s. 506-38.

2 E. Meyer, *Kleine Schriften [I],* tekrar basım, (Halle, 1910), s. 79-212.

not etmek lazım. Wilcken, Rostovtzeff ve diğerlerinin önemli çalışmaları Helenistik Çağ adı altında listelenmiştir. Daha çok sayıda kaynağa burada belirtilen çalışmalardan ulaşılabilir.

Rodbertus'un yazıları *Jahrbücher fur National-Oekonomie*'nin 4, 5 ve 8. ciltlerinde yayınlanmıştır.

Burada Eduard Meyer ve öğrencilerinin ürettiği tarihsel bilginin, kısmen Bücher ve diğer ekonomistlerle girişilen tartışmalardan çıktığı ve bu tartışmalarda bir zamanlar hakir gördükleri iktisat kuramcılarının çalışmalarından yararlanma şansına eriştikleri ve bu sayede belirgin kavramlara ulaşabildikleri belirtilmelidir. Yine de bugüne kadar Antikçağdaki fabrikalar hakkında öne sürdükleri iddialar buradan beslenmemiştir.

Antik siyasi düşüncenin toplumsal boyutları için Fustel de Coulanges'nin etkileyici çalışmalarına, özellikle *La Cité Antique'e* (okumaya değer, ama belli bir ihtiyat payı ile) bakınız. *Polis*in elde ettiği siyasi başarılar için Kuhn'un çalışmaları, özellikle *Die Städte der Alten: Synoikismos und Komenverfassung,* hâlâ hayati önem arz etmektedir. Ayrıca 4. başlık altında listelenen Eduard Meyer'in çalışmalarına ve Kaerst'in *Geschichte des Hellenismus* adlı çalışmasında yer alan ilk bölümlere, özellikle 62. sayfa ve devamına ve her bölüm için oluşturduğu kaynakçaya bakılabilir.

Burada editörlerin ve yayımcıların [*Handwörterbuch der Staatswissenschaften*'in] bana olağandışı bir cömertlik sergilediğini belirtmeliyim ama ben yine de *Handbuch*'un önceki basımında yayınlanmış makalemi yeniden yazmak zorundaydım. Çünkü son araştırmalar bu eseri demode hâle getirdiler. *Handwörterbuch*'ün yayım takvimi yüzünden, o devasa kanıt yığınını tekrar gözden geçirmek için zamanım yoktu ve aslında ikinci düzeltmeleri yaparken sadece birkaç tane önemli birincil kaynağa göz atabildim ve bazı diğer kaynakları elime bile alamadım. Yine de kaynakları –özellikle de yazıtları– düzenli bir şekilde incelemeyen bi-

rinin hata yapması doğal ve kaçınılmazdır.[3] Bu anlamda, ele alınan meselelerde son karar tarihçilere, filologlara ve dilbilimcilere bırakılmalıdır. Benim amacım buldurucu [heuristik] bir yaklaşımı devreye sokup yanıtlanması gereken soruları ortaya atmak adına, kendi özel bilgi ve deneyimimi kullanmaktı.

Birçok tarihçinin (hepsinin olmasa bile) hâlâ yaptığı en ölümcül hata, karmaşık ve değişken tarihsel olguların kesin ve açık kavramlar kullanmayı gereksiz kıldığını varsaymalarıdır. Örneğin zanaatkârlardan söz ederken bu terimin çok geniş bir kaplamının olduğunu gözardı etmemek gerekir: Bu terim, arada sırada ya da düzenli bir şekilde yanında çalıştırmak için köle istihdam eden ve küçük ölçekli üretimle uğraşan zanaatkârlardan, mesleği öğrenmiş olan ama kendisi aslında büyük oranda köleleri denetleyen bir kişiye; arada sırada veya sıklıkla veya hep denetim işini bir köleye devreden bir adamdan, meslek hakkında çok az bilgisi olan veya tamamen cahil olan ve daha ziyade, tesisi yöneten bir işadamına; kölelerinin elindeki hammaddenin sadece bir kısmını işlediği tüccardan, parasını dönem dönem bir veya daha fazla sayıda vasıflı köleye yatıran işadamına veya herhangi bir özel kişiye ve son olarak, kölelerin pazara yönelik veya hanenin kendi kullanımı adına veya her ikisi için de üretimde bulunduğu prenslik hanesine kadar sayısız farklı şeyi göstermek için kullanılmaktadır. Yine de bir düzensizlik arz eden bu tür olgular, bizim belirsiz terimler kullanmamızı gerektirmez. Tam tersine, kesin kavramlara sahip olmalı ve bunları düzgün bir şekilde kullanmalıyız. Ben, bu kavramları, 'ideal tipler' diye adlandırmayı tercih ediyorum (krş. *Archiv für*

[3] Burada üç olguyu düzeltmeliyim: (1) Profesör V. Duhn'un dostça tavsiyesi Attika vazo yazıtlarının bir eponimden ziyade daima üreticisinin ismini taşıdığına beni ikna etti (iddialarımda başka bir değişiklik yapmaya gerek görmüyorum); (2) Roma hâkimiyeti altındaki Mısır'ın *epikrisisi* kadastro olarak ele alınamaz ve Wessely bu konuda haklıdır; (3) Mülkiyetin nasıl bölüşüldüğünü ele alırken, dinî bir terim olan *ager Romanus*'tan ziyade 'kara parçası'nı kullanmalıydım.

Sozialwissenschaft, 19. cilt). Bu tipler, tarihsel gerçekliğin uydurulduğu katı şemalardan ziyade, belirli fenomenlerin belirli ideal tiplere ne denli uyum gösterdiğini sorgulayarak, bir fenomenin ekonomik özelliğini belirlemek için kullandığımız alet edevat olarak görülmelidir. Elbette, elinizdeki gibi kısa ve öz bir eser, bir şekilde özete dönüşmekten ve şematik bir niteliğe bürünmekten tamamen kaçınamaz.

2. *Mezopotamya*

Çevrilmiş durumda bulunan belge niteliğindeki kaynaklar en uygun biçimde hâlâ Oppert ve Menant'ın *Documents juridiques de l'Assyrie* adlı eski derlemesinde bulunabilir. Ayrıca, *Keilinschriftliche Bibliothek* ve Meissner'in *Urkunden und Texten* ve *Beiträge zum altbabylonischen Privatrecht* adlı eserlerine de bakabilirsiniz. Hammurabi Kanunları'nın Almanya'da basılan birçok versiyonu arasından, hukuki yorumlar da içeren Kohler ve Peiser'in derlemesine bakmanızı öneririm.

Sümer kanunları için Haupt'un *Die sumerischen Familiengesetze* adlı eserine bakınız. İlk elden daha fazla malzeme, Moldenke'nin *Babylonian Contract Tablets* adlı çalışmasında, Hilprecht'in Pennsylvania Üniversitesi bünyesinde sürdürdüğü kazılara dair kaleme aldığı raporda, Meissner ve Rost tarafından derlenen Sennacherib'in bina yazıtlarında ve ön satın almalar hakkında Kohler'in arasözünün de yer aldığı *Babylonische Verträge des Berliner Museums*'da bulunabilir.

Babilliler arasındaki toplumsal bölünmeler Oppert tarafından *Journal Asiatique,* seri 7, cilt 15, s. 543 ve devamı'nda tartışılmakla birlikte, bu yayın artık eskimiştir. Erken dönem için çok önemli bir eser de Thureau-Dangin'in Sümer ve Akat kraliyet yazılarını derlediği *Vorderasiatische Bibliothek*'in birinci cildidir. Dahası, birçok incelemeyi

ve uzun bir kaynakçayı da içeren C. Bezold'un *Zeitschrift für Assyriologie* adlı çalışmasına da başvurulmalıdır. Ayrıca Delitzsch'nin *Beiträge zur Assyriologie und semitische Sprachuxssenschaft* adlı eserine ve (daha da değerli olan) Maspero'nun *Travaux relatives à la philologie et archéologie egyptienne et assyriologique* adlı derlemesine de bakınız. Şu yayınlarda da işe yarar çalışmalara rastlanmaktadır: *Journal Asiatique, Proceedings of Biblical Archaeology* ve *Zeitschrift der deustchen morgenländischen Gesellschaft. Babylonian and Oriental Records* hayli önemlidir.

Genel bir giriş için Winckler'in *Altorientalische Forschungen, his Volker des alten Orients*'inin, 3. cildine ve Helmholt'un *Weltgeschichte* adlı eserinde yer alan kısa ama iyi yazılmış çalışmasına bakınız. Maspero'nun *Historie ancienne des peuples l'Orient classique* adlı çalışması, toplumsal koşulların kısa bir taslağını sunmakla birlikte, okumaya değer bir eserdir.

Elimizde Mezoptomya'daki ekonomik gelişmelere hasredilmiş bir çalışma hâlâ yok. Belki de böyle bir çalışma için gerekli koşullar henüz olgunlaşmamıştır. Sadece kronoloji ve soy kütüklerine dair genel sorulara ışık tutması için değil, aynı zamanda teknoloji ve ekonominin gelişimi, fiyat hareketleri ve ekonominin sermayeyi nasıl değerlendirdiği ve tüketim ihtiyaçlarını nasıl karşıladığıyla ilgili bilgi vermek için de ilk önce dev bir belge yığını incelenmelidir.

3. Mısır

Uzun tapınak ve kraliyet yazıtlarının çevirilerine genel olarak en kolay şekilde İngilizlerin yaptığı derlemelerden ulaşılabilmektedir. Steindorff'un önemli çalışmalarından da görüldüğü üzere, son zamanlarda [Almanya'da] Mısır'la ilgilenen eğitimli herkesin hiyeroglif okuması gerektiği daha sık vurgulanmaktadır.

En son kazılarla ilgili bilgilere Egyptian Exploration Fund'un [Mısır Keşif Fonu] yayınlarından ulaşılabilir.

E. Revillout'un çalışması, sürekli olarak aynı belgelerin çevirisini vermektedir. Bu çok yorucudur ve özellikle demotik çevirileri de hayli şüphelidir. W. Spiegelberg'in *Rechnungen aus der Zeit Setis I* ve *Demotische Papyri der Starsburger Bibliothek* adlı eserlerinde ve Griffiths'in çalışmalarında, özellikle *the Petrie Papyri*'deki çeviriler güvenilirdir.

Açıklamalı belgeler, *Recueil*'de (yukarıda bahsi geçmişti) yayınlanmıştır ve metinde alıntıladığım makalelelerin çoğu bu kaynakta yer almaktadır. Ayrıca *Bibliothèque Egypologique, Zeitschrift fur ägyptische Sprache und Altertumskunde, Sphinx* ve *Proceedings of Biblical Archaeology*'ye bakabilirsiniz. *Revue égyptologique*'te yer alan açıklamalar E. Revillout (önceden V. Revillout) tarafından derlenmiştir. Açıklamaların neredeyse tamamını E. Revillout kaleme almıştır ve onun *Cours de droit égyptien* (okunmaya değer) ve *Precis de droit égyptien* (bu çok büyük bir derlemedir ve içerisinde benim de kullandığım birkaç iyi fikir de gereksiz 'analojiler' ile iç içe geçmiştir) adlı eserlerindeki yanlışlarla maluldür. Revillout ve Eisenlohr tarafından kaleme alınan *Corpus Papyrorum Aegypti*'deki belgeler, Splegelberg tarafından "ilk girişim olduğu göz önüne alınırsa en iyisi" olarak nitelenmiştir.

Konuya giriş açısından Brugach'ın *Aegyptologie*'si hâlâ çok değerli olmakla birlikte, bu eserin birçok kısmının günü geçmiştir. Aralarında *Aegyptische Studien*'in de olduğu Ebers'in çalışmaları daha revaçtadır. Kapsamlı ama genelde eskimiş bilgileri, Gardner Wilkinson'un *Manners and Customs of the Ancient Egyptians* adlı eserinde bulabilirsiniz. Açık iktisadi kavramlardan yoksun olmakla birlikte, mevcut en iyi eser Erman'ın *Aegypten und agyptisches Leben im Altertum* adlı çalışmasıdır. Steindorff'un *Die Blütezeit des Pharaoreichs* çalışması da tanınan, çekici bir eserdir.

Mısır'ın toplumsal tarihinin kısa bir taslağını Thurnwald

Zeitschrift für Sozialwissenschaft'ın 4. cildinde (1901) kaleme almıştır. Ramessidler döneminde toprak paylaşımı için Erman'ın SPAW 1903 içindeki "Zur Erklärung des Pap. Harris" başlıklı önemli çalışmasına bakınız. İkinci Bölümdeki yorumlar Maspero için geçerlidir. İşe yarar kaynaklar Wiedemann'ın çalışmalarında, özellikle Herodotos'un Tarih başıklı eserinin ikinci kitabı hakkında yaptığı açıklamalarda bulunabilir.

Genel bir tarih çalışması olarak, Sethe'nin *Untersuchung zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens* önemli bir eserdir (bu çalışmayı kaleme alırken edinememiştim). Ayrıca E. Meyer'in çalışmalarına, *Geschichte des alten Aegyptens* ve *Geschichte des Altertums*'un 1. cildine, Petrie'nin çalışmalarına, *History of Egypt* ve *Koptos*'a bakabilirsiniz. Bocchoris'e dair, A. Moret'in Paris'te kaleme aldığı *De Bocchori rege* (1903) başlıklı bir doktora tezi mevcuttur.

Yaklaşık yirmi yıl önce, Eduard Meyer, Gardner Wilkinson'un köhnemiş eserini ikame etmek için Mısır sanayisinin yeni bir tarihinin yazılmasına ihtiyaç duyduğumuzu söylemişti. Kazılardan çıkarılan nesneler ve görseller, teknolojinin hayli erken hâlini takip etmemize izin verdiği için, burada ihtiyacımız olan şey araç gereçlerin, hammaddelerin ve ürünlerin tam bir tarifidir. Bu tarif, örneğin demirin kullanılmaya başlamasının yarattığı etkileri gösterecektir. Belki de bu bahiste, teknoloji uzmanlarının da yardımı gerekecektir. Sonrasında ise böylesi gelişmelerin geniş hane halkları içerisinde ve özgür emekçilerin çalıştığı sanayide işbölümünü ve bu iki unsurun birbirini nasıl etkilediğini gösteren bir senteze ulaşabiliriz. Dahası, her bir durumda, sınai çalışmanın tam bir ekonomik karşılığını da belirlemek isteyebiliriz.

Metinlerde alıntılanan terminolojinin dikkatli bir şekilde incelenmesi, hiç şüphesiz, henüz taslağı çıkarılmış olan bu gibi bir araştırma gündeminin ve aslında tarımsal tarihi açıklamaya girişen herhangi bir çalışma için gerekli olan hazırlık araştırmasının bir parçasıdır.

4. *İsrail*

En temel eserler J. Wellhausen'in *Prolegomena* ve *Israelitische und jüdische Gescichte*'si olmakla birlikte, bunlar toplum tarihi için fazla malzeme sunmaz. Dolayısıyla sürgün sonrası dönemler için E. Meyer'in *Die Entstehung des Judentums* adlı eserine ve sürgün öncesi dönem için ise Winckler'in çalışmalarına (genelde bir şekilde cüretkâr olan), özellikle *Altorientalische Forschungen*'de yer alan İsrail tarihi üzerine olanlarına bakmak gerekiyor (maalesef bu çalışmayı kaleme alırken erişemedim). Ayrıca, Jeremias'ın, *Alte Testament im Lichte des alten Orients*'ine ve C. Bezold tarafından hayli kullanışlı bir şekilde özetlenen Bible-Babil sorunu hakkındaki literatüre bakılabilir.

Daha eski çalışmalar arasından hukuk ve tarım tarihi için Nowack'ın *Judische Archäologie*, Buhl'un *Die sozialen Verhältnisse der Israeliten* adlı çalışmalarına bakınız. Daha yakın tarihli ve hayli kıymetli bir çalışma A. Merk'in, *Religionsgeschichtliche Volksbibliothek*'te yayımlanan *Die Bücher Moses und Josua* adlı eseridir. 'Volksbibliothek' nitelemesi burada kullanılmış olsa da bu eserler 'halk arasında ' fazla bilinmiyorlar. Yahudilerin tarihinin hayli kullanışlı bir taslağı, içerisinde iyi bir kaynakçayla birlikte Guthe'nin *Grundriss der Theologie,* 2 ve 3. ciltlerinde yer alan "Geschichte des Volkes Israel" adlı çalışmasında çizilmiştir.

Devasa bir birincil malzeme, yukarıda alıntı yapılanlar da dâhil olmak üzere, Eski Ahit ve Sami dilleriyle ilgili bütün dergilerde yayınlanmıştır. Ayrıca, Eski Ahit'in yeni yorumlarına ve *Jewish Encyclopedia* ve *Realenzyklopadie für Protesiantische Theologie und Kirche*'de (hayli iyi bibliyografyalarla birlikte) yayımlanan çok sayıda iyi makaleye de bakabilirsiniz. *Talmud*'un modern ve bilimsel bir çevirisi ise Goldschmidt tarafından yayınlanmıştır. Yahudi şeriatı hakkında, Yahudi çalışmalarına hasredilmiş dergilere bakabilirsiniz.

5. Antik Yunan ve Roma Dönemleri

Pauly ve Wissowa'nın derlediği *Realenxyclopedia* (şu ana kadar E harfi de dâhil olmak üzere) Klasik Antikçağı kapsamakta ve mükemmel makaleler barındırmaktadır. Düzenli yayınlara bakacak olursak, yukarıda bahsi geçen *Jahresberichte* ve içlerinde iki ana Almanca dergi olan *Hermes* ve *Philologus*'un da yer aldığı çok sayıda tarih ve arkeoloji dergisi mevcuttur. *Philologus*'da bir monografi, dizi olarak yayımlanmakla birlikte dergi ne kitap eleştirilerine ne de kaynakçaya yer vermektedir.

Bunların yanı sıra *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*'u, Atina ve Roma'da bulunan Alman ve Avusturyalı arkeoloji enstitülerinin *Mitteilungen*lerini ve Roma'daki Fransız okulunun *Mélanges d'Archéologie*'sini not etmek gerekir.

Yunan ve Helen çalışmaları içinse *Journal of Hellenic Studies, Bulletin de correspondence hellenique* (yeni kaynak malzemelere dair önemli bilgiler vermektedir) ve *Revue des Etudes grecques*'e bakılabilir. Toplumsal tarih, esas olarak ilk iki dergide yer bulmaktadır. *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*'nin Roma'yla ilgili bölümünde Yunan hukuku hakkında yazılar da yakın zamanlarda yayımlanmaya başlanmıştır.

B. W. Leist'in kaleme aldığı Yunan-İtalyan hukuk teorisi üzerine olan eser, karşılaştırmalı bir çalışma olmakla birlikte, yazarın diğer eserleri gibi (*Altarisches fus gentium, Altarisches fus civile*) kabilelerin etkilerini abartmaktadır. Alandaki mevcut görüşler için tam tamına karşılaştırmalı yönteme ve papirüs kaynaklarına dayanan Mitteis'in temel çalışmalarına bakılabilir.

J. Beloch bazen haklı eleştiriler almıştır, bununla birlikte, Antik çağların demografik yapısıyla ilgili çalışmaların temelini atan bu isim, övgüyü hak etmektedir. *Die Bevolkerung der griechischen-romischen Welt* ve birçok makalesini kar-

şılaştırabilirsiniz. Dahası antik ekonomi üzerine de çalışmalar yayınlamıştır ve bunlar eleştiriye daha açıktır. Örneğin Conrad'ın *Jahrbuch für National-Oekonomic,* 3. dizi, 18. cilt, s. 626'ya bakılabilir.

J. Burckhardt'ın ölümünden sonra yayımlanan ders notları, *Griechische Kulturgeschichte,* çağımızdaki bütün çalışmaları ve edebî olmayan kaynakları göz ardı etmektedir. Dolayısıyla bu eserde yer alan görüşler, hayli kültürlü bir zihnin düşüncelerini bize aktarsa da, çok dikkatli bir şekilde kullanılmalıdır. Ele aldığı her olayda, özellikle ekonomik meselelere pek de eğilmez. Von Wilamowitz'in aksine, bu eserin önemi konusunda C. Neumann'ın *Historische Zeitschrift*'te yer alan yazısına ve Kaerst'in *Hellenismus* eserini giriş bölümüne bakılabilir.

Blümner'in meşhur ve kıymetli eseri, *Gewerbe und Kunst*'un düzeltmelere ihtiyacı olmakla birlikte (*Ackerbau* ve *Eisen* üzerine olan makalelerinde olduğu gibi, bu ihtiyaç Pauly-Wissowa'da yer alan bazı değerli makaleleriyle kısmen giderilmiştir), daha da önemli olan nokta ekonomik kurama dair hiçbir şey içermemesidir. Birçok meselede hâlâ iyi, ancak ekonomik kategorilerden yoksun bir çalışma olan Büchsenschütz'ün *Besitz und Erwerb im griechischen Altertum* adlı eserine bağlı olmamız talihsizliktir.

Bu metinde Francotte'nin *Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Letters de Liège*'nin 7 ve 8. ciltleri olarak yayımlanan çalışmasını tartışmıştım. Bu, önemli bir eserdir. Malul olduğu tek sorun ise sermayenin nasıl yatırıldığını es geçmesidir. Francotte, pazar ve hammaddelerin geldiği yer ve türü arasında ilişkileri ve bu koşullara ve ekonominin yapısına bağlı olarak elde edilen kâra yönelik fırsatları incelemez. Elbette bu gibi ilişkilerin varlığı su götürmektedir. Yine de hipotezler oluşturmadan bu konularda herhangi bir ilerleme kaydedemeyiz.

Francotte'nin çalışmaları izinde devam edilmeli ve bu, Helenistik ve Roma çağlarına da uygulanmalıdır. Bu yönde-

ki diğer çalışmalar, Guiraud tarafından *Bibliothèque de la faculté de letters of Paris,* 12. ciltte (1900) kaleme alınmıştır.

H. Delbrück'ün askerî tarih üzerine çalışmaları, özellikle *Geschichte der Kriegskunst,* tıpkı kendisinin W. Sombart'ın çalışmalarını eleştirdiği gibi (bu alanda uzman olmamasına karşın!), alanın uzmanları tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Delbrück'e yöneltilen eleştirilerin bir kısmı, onun Sombart eleştirilerinden daha temelli olabilir ana bazıları düpedüz haksızdır. Çünkü ekonomiye dair iddialarında birçok belirgin yanlış olsa da eserleri sadece heyecan verici olmakla kalmaz, aynı zamanda çoğunlukla kurucu bir öneme sahiptir. Bu, özellikle *Die Ferserkriege und die Burgunderkriege* ve siyasi ve askerî olayların nedenlerine dair hayli gerçekçi bir analiz yeteneğinin ürünü olan *Kriegskunst*'taki bazı bölümler için geçerlidir.

Eduard Meyer'in *Forschungen zur alten Geschichte* adlı eseri Atina'daki kölelerin sayısı, nüfus yoğunluğu ve toprak kullanımı, *likurgus* ve şehir devleti kavramı da dâhil olmak üzere, toplumsal tarihte temel önem arz eden birçok meseleyle ilgili yazıları içermektedir. Von Wilamowitz'in *Aus Kydathen* ve *Aristoteles und Athen* gibi dev çalışmalarından bahsetmeye gerek bile yoktur ama onun eserlerinin asıl kıymetinin *Herakles* [Euripides'in] derlemesinin girişi gibi, toplumsal tarihin ele alınmasını beklemediğimiz yazılarında yattığını belirtmek gerekir. Yazar, Atinalılar tarafında temsil edilen hakiki Helen kültürünün antitezi olan Dor kültürü fikrini, dâhice geliştirmiş olmakla birlikte, ben bunu pek ikna edici bulmuyorum. Wilamowitz birçok iddiasını desteklemek için toplumsal ve ekonomik verilerden yararlanmaktadır. Bununla birlikte, ilkesel olarak bu gibi kanıtları 'maddi' olarak nitelendirerek reddedecektir.

Eduard Meyer'in (metinde ele aldım), Busolt'un (Yunan tarihi üzerine olan çalışmasının ilk cildinde arkeolojik malzemeye dayanarak, Miken Çağı'nda takasın kıymetli bir anlatısını sunmaktadır) ve Beloch'un (eserleri ekonomik

faktörlere etraflıca bir şekilde dikkat çektiği için değerli olmakla birlikte, bazen açık kavramlar kullanmamasından mustariptir) önemli eserlerinden bahsetmek için burada fazla yer harcamamıza lüzum yoktur.

Hermann'ın Blümmer ve Dittenberger tarafından yeni derlenen el kitabında, *Lehrbuch der griechischen Antiquitäten,* verilen malzemeler hayli değerlidir. Thalherm'in kamuya ait Antikçağ yapıtları üzerine kaleme aldığı eserin 2. cildi ve Blümner'in kişilere ait yapıtlara dair çalışmasının 4. cildi hayli kullanışlı olmakla birlikte, elindeki malzemeyi ekonomik kategorilere göre sınıflandırmamakla maluldür. Marquardt'ın *Römische Privataltertümer* incelemesi vazgeçilmezdir, ancak eskimiştir ve dağınık bir eserdir. Bu, Pöhlmann'ın birçok eseri, bilhassa *Historische Zeitschrift,* yeni seri, 44. cilt, s. 193 ve devamı, ayrıca *Neue Jahrbücher fur das klassische Altertum,* 1. cilt, s. 205 ve devamı ve hayli popüler *Geschichte des antiken Sozialismus und Kommunismus* adlı eserleri için de geçerlidir. Bütün çalışmalarından, özellikle bu gibi asıl önemi haiz olanlarda Pöhlmann, her şeyden önce, ekonomik meselelerde bulanıklık arz eden çürük kuramlar geliştirmenin yanı sıra, kalıcı önemde yorumlar yapmaktadır. Hristiyanlığın kökenleriyle ilgili görüşleri için Helenistik Çağ üzerine olan metnimin sonuç bölümünün yanı sıra Troletsch, *Archiv fur Sozialwissenschaft,* cilt 26.1'e bakılabilir.

Yunan hukuk tarihi üzerine Guriaud, *Historie de la propriété foncière en Grece* adlı bir eser kaleme almıştır ve daha yakın tarihli *Droit privé de la Republique Athenienne* (analitik olmasından ziyade kapsamlı bir çalışma) adlı bir inceleme ise Beauchet tarafından yazılmıştır. Roma hukukuna dair ise, Karlowa'nın kullanışlı ama kesinlikle özgünlükten yoksun bir eseri vardır. Şimdilerde ise Mitteis, *Römische Privatrecht bis auf Diokletian*'u (şu ana kadar sadece ilk cildini) yayınlamıştır. Tarım tarihine ise Pernice'nin *Zeitschrift*

für Rechtsgeschichte dergisindeki "Parerga" makalesi ışık tutmaktadır.

Yunan hukuk tarihiyle ilgili, edebî olmayan malzemeler, en kolay şekilde Dittenberger'in *Sylloge* adlı çalışmasında ve Dareste, Haussouillier ve Reinach'ın derlediği *Recueil des Inscriptions* adlı eserde bulunabilir. Roma hukuk tarihiyle ilgili olanlar için ise Bruns'un *Fontes* eserine bakılabilir.

6. *Yunanistan*

Bu bölümde, sadece metinde yer verdiğimiz sorunlara ve tartışmalara önemli katkılar sunmuş eserleri belirteceğim.

Homeros döneminde ortak toprakların varlığını sürdürdüğüne dair teoriyi Pöhlmann *Zeitschrift für Soz. und Geschichte*'nin ilk cildinde çürütmüştür. Yunan kabileleri üzerine tayin edici çalışma Szanto'nun *Sitzungsberichte der Wiener Akademie*'nin 144. cilt (1902), 5. sayıda yer alan monografisidir. Fratriler üzerine Schäfer'in kitabına ve Kleisthen kabilelerine dair ise Rudolf Schöll'ün *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie* 1889, cilt 2.1'deki makalesine (tümüyle ikna edici değildir) ve özellikle Szanto'nun Pauly-Wissowa'daki "Demotionidai" başlıklı mükemmel makalesine bakılabilir. Klanları tartışırken, Eduard Meyer'in görüşlerinin (kısmen Von Wilamowitz'in karşısında olan) bütün temel noktalarına katılıyorum ve ayrıca hayli tartışmalı Miken kültürü hakkında Meyer'le hemfikirim.

Tarihsel dönemlere kadar ayakta kalmış toprakların satışına getirilen kısıtlamaların klanların çıkarları doğrultusunda mı, yoksa siyasi süreçlerin sonunda mı ortaya çıktığı meselesi ayrı ayrı her bir vaka için kolayca tespit edilemez ve bu mesele, metinde de çözülmeden bırakılmıştır. Fakat bu sorunun uzak ara askerî gücü idame ettirmek için uygulanan siyasetin sonucunda ortaya çıktığına inanmak için güçlü sebepler vardır. Söz konusu sorunda klan geleneği-

nin etkisine dair olan teori yakın zamanlarda, Wilbrandt'ın *Philologus'a Politische und soziale Bedeutung der attişschen Geschlechter vor Solon„* 7. ekinde ele alınmıştır.

*Polis*in erken dönemleri için, Toepffer'in *Attische Geneologie* ve Fr. Cauer'in *Parteien und Politiker in Megara und Athen* (ancak bu eser, basit bir yanlış kavramsallaştırma ile maluldür: yazar neredeyse her zaman ekonomik olarak ezilen sınıfların devrime yöneldiğine inanmakla birlikte, tarih bize tersini göstermiştir) ve Bruno Keil'in *Die Solonische Verfassung* adlı çalışmalarına bakılabilir. Tiranlığın özellikleri için R. Nordin'in *Klio,* cilt 3'te yer alan "Aisymnetie und Tyrannis" başlıklı makalesine ve Ed. Meyer'in *Geschichte des Altertums*'taki çalışmasına bakınız.

Borçluların hapsedilmesi, ipotekler ve ipotek yasalarının tarihi hakkında, hepsi de belirli bir önemi haiz Szanto'nun, Viyana Akademisi'nin *Sitzungsberichte*'sinde yer alan monografisine, Hitzig'in *Griechisches Pfandrecht*'ine ve Swoboda'nın *Beiträge zur griechischen Rechtsgeschichte* adlı eserlerine (metne bakınız) sahibiz. Girit hukuku için Bücheler ve Zitelmann'ın *Rheinisches Musuem fur Philologie,* yeni seri, 40. cilde ek olarak yayımlanan *Das Recht von Gortyn* adlı eserine bakınız.

Sparta'ya dair Busolt, Niese ve Ed. Meyer'in eserlerine bakılabilir. Bu son yazarın *Forschungen* adlı çalışmasında yer alan makalesi, kanımca Sparta kurumlarının eskiliğini abartmasıyla maluldür. Yunan askerî kolonileri, Gomperz'in *Mitteilungen des Archäologischen Instituts,* Athen 13 (1888) adlı çalışmasında ele alınmıştır. Bu esere, Meyer'in *Geschichte des Altertums,* 4. cilt, 393. bölüm ve devamındaki yorumları eklenebilir. Gomperz uygun bir kaynakça da sunmaktadır.

Klasik dönemdeki toprak kanunu, Guiraud ve Beauchet'in alıntılanan eserlerinde incelenmiştir. Yine de Leist'in *Der attische Prozess und die Diadikasien* adlı eserine de bakılma-

lıdır. Atina nahiyelerini ve bu şehirdeki toplumsal ayrımları yakın zamanda Sundwall *Klio,* 1. ekte ele almıştır.

Antik dönemde, 'kapitalizm' ve 'fabrikalar' sorunuyla ilgili olarak genel bölümdeki çalışmalara, özellikle Bücher'in antik ticaret kadar, Lysias'daki 'kalkan fabrikası' olarak adlandırılan tesisi ve genel olarak Attika fabrikalarını tartıştığı *Festgabe für Schäffle*'deki makalesine bakılmalıdır. Dimosthenis'in bekçilerinin mülkünde ne gibi işlerle meşgul olduğuna dair yakın tarihli incelemelerin bir kısmına bu metni yazarken ulaşamadım. Daha eski tarihli çalışmalar için, Schäfer'in kaleme aldığı *Demosthenes und seine Zeit* adlı incelemenin ilk cildine bakılabilir.

Kardeşlik derneklerinin (*eranoi*) verdiği borçları, Ziebarth, Yunan zanaatkâr derneklerini etraflıca incelediği *Griechische Vereinswesen (Jablonowskische Preisschrift*, 34. sayı) adlı eserinde ele almıştır. Romalı zanaatkâr derneklerine dair benzer bir çalışma, Liebenam'ın daha eski tarihli bir eserinde bulunabilir.

Antik Yunan'ın ekonomik koşulları için Boeckh'in devasa çalışması hâlâ temel eserdir. Gerçekten de, bu çalışmanın gözden geçirilmemiş ikinci baskısı son zamanlarda bu alanda ne kadar az çalışma yapıldığının bir göstergesidir. Samos'ta belediyenin tahıl satışı, Thalheim tarafından *Hermes* 39 (1904)'de tartışılmıştır.

7. Helenistik Çağ

Yahudiler için yukarıdaki dördüncü bölüme bakınız. Droysen, Niese ve Kaerst'in genel incelemelerinde, toplumsal tarih pek önem arz etmemekle birlikte, Kaerst, s. 62 ve devamına ve eserinin ilk cildinin sonuç bölümüne bakılabilir. Beloch, *Griechische Geschichte* adlı eserinin üçüncü cildinde ekonomik faktörleri etraflıca ele almıştır ki, eseri, bu nedenden dolayı, özel bir övgüyü hak etmektedir.

Helenistik dönem Mısır'la ilgili eserler içerisinden Lombroso'ya ait olanlar, *Recherches sur l'économie politique sous les Lagides* ve *Egitto dei Greci e Romani,* bir kez daha standardı belirlemektedirler. Ancak son dönemde ortaya çıkan papirüsler bu eserin birçok tartışmasını geçersiz kılmıştır. Mahafly'nin, *the Empire of the Ptolemies* adlı çalışması toplumsal tarihe pek değinmez. Papiroloji bu alandaki çalışmalara hâkimdir ve *Archio für Papyruskunde* isimli incelemesinin ilk cildinde, konusuna göre düzenlenmiş mevcut papirüslerin genel bir listesini sunan ve bu anlamda, birbirini müteakip her bir cildini güncel kılabilen Ulrich Wilcken'in sunduğu bibliyografya mevcut durumu pekiştirmiştir. Söz konusu gelişme, Vierecek'in *Jahresberichte der klassischen Altertumswissenschaft* adlı çalışmasında verdiği hayli iyi düzenlenmiş ve kapsamlı kaynakçayla daha da desteklenmiştir.

Papirüs ve ilgili ostraca alanına dair olan kaynakça, hayli süratli bir biçimde çoğalmaktadır. Gradenwitz'in hukukla ilgili papirüslere yazdığı girişe ve Deissmann'ın *Realenzyklopädi für protestantische Theologie und Kirche*'de yayımlanan 'Papyrus und Papyrologie' adlı makalesine bakılabilir. Bu alanda, tarım tarihi için özel bir önem arz eden sadece birkaç kaynak ve incelemeden bahsedebiliriz.

Helenistik döneme dair genel bilgimizin temelini, özellikle Ptolemaik dönem ve Erken Roma İmparatorluğu altında Mısır ekonomisiyle ilgili olanları U. Wilcken'in, *Griechische Ostraka* adlı çalışması oluşturmaktadır. Bu, Mitteis'in karşılaştırmalı hukuk alanında kaleme aldığı birçok çalışmanın yanı sıra, Roma İmparatorluğu'nun geç döneminde meydana gelen anayasal gelişmeleri incelediği, *Reichsrecht und Volksrecht* eseri için de geçerlidir.

Yayımlanan papirüsler arasında hem yöntem (metne çeviriler ve açıklamalar da eklenmiştir) hem de içerik açısından en kullanışlı olanları, *the Flinders Petrie Papyri,* der. Mahaffy; *Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus,* der.

Grenfell ve Hunt (erken Ptolemaik dönemde devlet tekelleri, kiralıkları ve iltizam usulü için temel önemdedir); yine aynı isimlerin derlediği ve özellikle Fayyum'da toprak kullanımına dair her ikisi de önemli bilgiler içeren *Tebtunis Papyri* ve *Oxyrhynchos Papyri* ve Kenyon, Brunet de Presle, Egger (*Papyri du Musée du Louvre*) ve Wessely (*Corpus papyrorum Raineri*) tarafından derlenen çalışmalardır. *Aegyptische Urkunden aus dem Koeniglichem Museum*'un Berlin idaresinin yayınları Ptolemaik döneme ait çok az kaynak içermektedir.

Wessely'nin çok sayıdaki çalışması arasında, özellikle dikkat çekenler toprak kullanımı hususunda önemli olan *Karanis und Soknopaiu Nesos, Denkschrift der Wiener Akademie* 47 (1902); *Studien über das Verhaltnis des griechischen zum ägyptischen Rechi im Lagidenreich, Sitzsungsberichte der. Wiener Akademie, Philosophisch-historische Klasse* 124 (1891) ve adı geçen son çalışmada, 145. cilt (1902) yayımlanan Arsinoe nüfusu üzerine incelemesidir. Ptolemaik devletin genel ekonomik özelliklerini tartışan önemi eserler arasında Rostovtzeff, *Geschichte der Staatspacht in der römischen Kalserzeit, Philologus,* 9. ek (1902), metinde belirttiğim gibi genel olarak antik kapitalizmde yaşanan ekonomik gelişmeleri aydınlığa kavuşturan çok önemli bir çalışma; Otto, *Priester und Tempel im hellenistischen Aegypten,* 1. cilt (2. cildi şu an matbaadadır; metindeki tartışmalara bakınız); P. M. Meyer, *Heerwesen der Ptolemaer und Römer* (ancak bu çalışma son zamanlarda fazlasıyla eleştiri almıştır; krş. *Archiv fur Papyrus-Forschung* 2 [1902], s. 147 ve devamı).

Epikrisis sorunsalıyla ilgili olarak, Wessely, *Sitzungsberichte der Wiener Akademie* 142 (1900), kendisinin *Studien zur Paläographie und Papyrus-Kunde,* 1. sayı ve ayrıca Wachsmuth'un hane halklarının hesap defterlerine dayanan *Wirtschaftliche Zustande in Aegypten während der Ptolemärzeit* adlı tamamlanmamış monografisine bakılabi-

lir. Kiraya verilen toprakları Waszynski, *Bodenpacht* adlı eserinde mercek altına alırken, birinci cilt özel kiralar, ikinci cilt ise devlet kiraları üzerinedir. Kamusal kiralık topraklar Rostovtzeff ve P. M. Meyer *Klio* 1 (1902)'de incelenirken, Rostovtzeff, *Archiv für Papyrusforschung* 3 (1904), s. 201 ve devamında tahılın toplanmasını ve nakliyatını ele almaktadır.

Genel anlamda Birinci Bölümde alıntılanan sistematik bibliyografyalara danışılmalıdır.

8. Roma Cumhuriyeti

Kaynakçanın Beşinci Bölümünün girişindeki listeye bakılabilir.

Kaynaklarımızdaki geleneksel anlatının büyük bir kısmını, *Storia di Roma* (şu ana kadar 1 ve 2. ciltler yayımlanmıştır) adlı çalışmasında, Ettore Pais sahte olduğu gerekçesiyle reddetmekle birlikte, bu radikal eleştiriyi az sayıda insan kabul etmektedir. Bununla birlikte, varsayımlarının bir kısmı hayli ikna edicidir. Roma'nın en erken dönemlerine dair bilimsel görüşler Forum'da süregiden kazılar nedeniyle sürekli değişmektedir. Yine de toplumsal tarihle ilintili veriler, muhtemelen bu çalışmanın sadece dolaylı bir sonucu olarak ortaya çıkacaktır.

Kırsal topluluklar hakkında, Schulten'in *Philologus* 53. ciltte güzel bir kaynakçayla birlikte yayımladığı yazısına bakılabilir (ancak bu cildin içindekiler kısmında, söz konusu çalışmaya yer verilmediğini belirtmek gerekir). K. J. Neumann'ın *Die Grundherrlichkeit der römischen Republic (Strasburger Rektoratsrede,* 1900) adlı çalışması, benim *Römische Agrargeschichte* adlı çalışmamdaki iddialarıma karşıt tartışmalar içermekle birlikte, bu yazarın iddialarının çoğu benim için ikna edici olmaktan uzaktır (metne bakınız). Diğer açılardan ise mahir bir zekânın ürünü olan bu

çalışma takdir edilesidir. Himayecilik konusunda en temel çalışma hâlâ M. Voigt'in *Verhandlungen der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der. Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 30 (1878) adlı eseridir. Bu, çok değerli bir çalışma olmakla birlikte, Premerstein'in, Pauly-Wissowa'da yayımlanan "Clientes" adlı makalesinde kısmen eleştirilmiştir.

Romalı plebler üzerine, Ed. Meyer'in *Hermes* 30 (1895)'te yayımlanan *Der Ursprung des Tribunats und die Gemeinde der vier Tribus* adlı çalışmasına bakılabilir. Bu eserin kısa bir özetini *Handwörterbuch [der Staatswissenschaften]*'in ikinci baskısının "Plebs" adlı bölümünde yapmıştır. Borç esareti, Mitteis tarafından "Ueber das Nexurn", *Zeitschrift für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung* 22 (1901)'de ve F. Kleineidam tarafından *Die Personalexekution der Zwölftafein* (Breslau, 1904)'de ele alınmıştır.

Roma arazi tahrirlerinin ayrıksı ekonomik özellikleri için Beaudouin, *La limitation des fonds de terre;* Brugi, *Le dottrine giuridiche degli agrimensori Romani* (özellikle kıymetlidir) ve Schulten, "Vom römischen Kataster", *Hermes* 41 (1906)'ya bakılabilir. Roma kolonileri ve *municipia*ya dair Toutain'in *Mélanges archéologiques* 16 (1898), 18 (1898)'deki çalışmalarına bakınız. Bunun yanı sıra, Rudorff'un, Lachmann tarafından derlenen *Schriften römischen Feldmesser* adlı seçkideki girişine ve benim, bu esere dayanan *Römische Agrargeschichte* başlıklı çalışmama referans veriyorum. Genç araştırmacıların yaptığı birçok hataya karşın, bazı yönlerini hâlâ savunulmaya değer bulduğum bu esere, metin içerisinde ancak belirli bir ölçüde yer verebildim. Örnek olarak, koloniciliğin kökenleri için artık Rostovtzeff'in *Handwörterbuch* başlıklı incelemesindeki "Kolonat" makalesine bakılabilir. Bununla birlikte, benim çalışmamın bazı mevzularda temel yanlışlar içerdiğini söylemeliyim zira Meitzen'in teorilerine, bunları abartarak ve karmaşık koşullara uyarlayarak, çok fazla güvendim. Elbet-

te bu eser, birçok meselede artık eskimiştir. Pek de yaratıcı ve özgün olmayan bir araştırmacı olmakla birlikte, başkalarının araştırmalarına başvururken hayli usta işi eserler üreten Beaudouin, benim kitabımın fazla abartıldığını öne sürer. Bu fikre, özellikle alandaki araştırmaların mevcut seviyesini göz önüne aldığımızda, kesinlikle karşı çıkamam. Ancak diğer taraftan, bu abartıdan ben sorumlu değilim. Mommsen'in *Hermes* 27'de benim eserime dair eleştirisi, bana sadece kısmen haklı gibi görünmektedir. *Hekatorygosa* dair B. Keil, *Hermes* 38 (1903)'e bakılabilir.

G. Ferrero'nun iyi yazılmış ve özgün çalışması fetihler çağıyla açılır. Yazar, cumhuriyetçi döneme dair hayli provakatif iddialarda bulunmakla birlikte, bazı fikirlerine güvenilmez. Zira tıpkı Mommsen'in *Römische Geschichte* adlı eserinin birçok bölümünde görüldüğü üzere, modern kavramsallaştırmalara dayanıyor gibi durmaktadır. Soltau Niese'nin, *Hermes* 23 ve Pais'in, *Storia di Roma,* 2. cilt, s. 141 ve devamında yayımlanan çalışmalarının aksine, *Hermes* 30, s. 624 ve devamında Sexto-Licinian tarım kanunun özgünlüğünü savunmaktadır. Maschke, *Zur Theorie und Geschichte der römischen Agrargeseize* (1906) başlıklı eserinde tarım tarihindeki sorunsalların, dinî ve hukuki boyutlarına dair keskin bir inceleme sunar. Yazar, ayrıca mevcut kaynakların olayları geçmişe dönük olarak ele aldığı çıkarsamasında bulunur.

Kalıtsal kiralıklara dair Mitteis, *Abhandlungen der königlichen Sächsischen Gesellschaft der. Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 20 (1903) ve Rostovtzeff'in *Handworterbuch* adlı incelemesinde yer alan "Kolonat" başlıklı makalesine bakılabilir. Mülklerden elde edilen ürünlerin nasıl organize edildiğine dair, *Römische Agrargeschichte* adlı makalemdeki tartışmaya bakınız. Bu eser, şimdi, Gummerus'un, *Der römische Gutsbetrish als wirtschaftlicher Organismus nach Cato, Varro und Columella, Klio* 1. ek, 5. sayısındaki mükemmel çalışmasıyla pekiştirilmiştir.

Gracchuslar dönemi, Eduard Meyer'in, *Festschrift zum 200 fahr. Jubiläum der Universitat Halle* (1894)'de yayımlanan makalesinde, ayrıca Kornermann *Klio,* ek 1 ve Maschke'nin henüz alıntılanan eserinde ele alınmıştır. MÖ. 111 tarihli tarım yasasının yorumuna hâlâ, Mommsen'in, *Corpus Inscriptionum Latinarum*'deki açıklamalarıyla başlanmalıdır. Daha fazla sayıda çalışma için genel Roma tarihi eserlerine ve Liebenam'ın, *Jahresberichte der Geschichtswissenschaft*'ta yayımlanan kaynakça incelemesine bakılabilir.

9. Roma İmparatorluğu

Genel kaynakça için, Rostovtzeff'in, *Handwörterbuch*'taki 'Kolonat' başlıklı makalesine bakınız. Benim derslerim ise Mayıs 1896 tarihli, *Die Wahrheit*'te 'Die sozialen Grunde des Untergangs der antiken Kultur' başlığıyla yayınlandı. Metin içerisindeki yorumlara bakabilirsiniz.

[Yöntem Üzerine Son Not]

Antik *polis*in gelişiminin aşamalarını, Ortaçağ şehirlerininkiyle karşılaştıran tam anlamıyla analitik bir çalışma hoş karşılanacak ve anlamlı sonuçlar üretecektir. Bu mevzuda E. Gothein'in *Wirtschaftsgeschcihte des Schawarzwalds*, s. 61 ve devamındaki yorumlarına bakılabilir.

Elbette, bunu, böylesi bir karşılaştırmalı çalışmanın, gelişmenin genel şemalarını ortaya çıkarma çabasına kendini kaptıranların günümüzde popüler bir şekilde yaptığı gibi, 'anolojiler' kurmayı ve 'paralellikler' keşfetmeyi amaçlamayacağı varsayımıyla söylüyorum. Hedefimiz, bundan ziyade tam tersi olmalıdır ve diğerlerinden çok farklı sonuçlar çıkarmamıza yol açacak özellikler olarak, gelişimin her bir aşamasının özgünlüklerini tespit etmeli ve açıklamalıyız. Bu,

bir kere yapıldığı zaman, bu farklılıklara yol açan nedenleri sonrasında ortaya çıkartabiliriz.

Dahası, böyle bir karşılaştırmalı incelemenin, gelişimin her bir aşamasındaki özgün unsurların ayrıştırılması ve soyutlanması, deneyimlerimizden elde ettiğimiz genel kuralların ışığında bu unsurların incelenmesi ve nihayetinde, Birinci Bölümde tartıştığımız gibi, kesin kavramların formüle edilmesine yönelik bir hazırlık yapılması gerektiğini de düşünüyorum. Bu gibi hazırlık aşamaları olmadan nedensel ilişkiler kurmak mümkün değildir.

Söz konusu yöntemsel kurallar, özellikle iktisat tarihi için geçerlidir çünkü bu alanda yeterli derecede açık olmayan kavramlar, araştırmacıları tamamen saçma sonuçlara sürükleyebilir.

DİZİN

N

O

Modern sosyolojinin kurucularından biri sayılan ve sosyolojik yöntemi yetkinleştiren Max Weber'in iktisatçı, hukukçu ve tarihçi yönü zaman zaman göz ardı edilmiş, görüşleri 'idealist' diye yaftalanıp genellikle Karl Marx'ın fikirlerinin karşısına konmuştur.

Kimilerince 'Antikçağın toplumsal ve iktisadi gelişimi hakkında bugüne dek yazılmış en özgün ve derinlikli çalışmalardan biri' olarak görülen elinizdeki kitap, bir bakıma Weber'in işte bu gibi önyargılara bir itirazıdır.

Weber, uzun süre boyunca görmezden gelinmiş, değeri sonraları anlaşılmış bu çalışmasında sosyoloji, iktisat ve hukuk bilgisiyle donanmış bir tarihçi gözüyle 3000 yıllık bir tarih boyunca siyasi ve entelektüel gelişmeleri şekillendiren kurumsal çerçevenin izini sürüyor. Antikçağın Mısır, Roma, Mezopotamya ve Ege uygarlıklarının iktisadi ve sınıfsal ilişkilerini somut, maddi koşullarından hareketle ve hayranlık uyandırıcı bilgi birikimi ve tartışmacı tavrıyla çözümlerken, bugün bildiğimiz kapitalizmin neden Antikçağ yerine feodal Ortaçağda sahneye çıktığı sorusuna bir yanıt arıyor.

ANTİK UYGARLIKLARIN TARIM SOSYOLOJİSİ

KİTAP NO / 190 BASKI / 1

 /folkitap /folkitap /folkitap

ISBN 978-625-8411-61-4

